

Мар'яна Біль

**ПРОСТОРОВА
МОБІЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ:
ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ПРАКТИКА**

Монографія

Львів
ПАІС
Видавництво Львів
2018

**УДК [314.7:379.85]:330.59:316.42(477)
Б 61**

*Рекомендовано до друку Вченою радою ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»
(протокол № 8 від 30 жовтня 2018 року)*

Науковий редактор:

Садова Уляна Ярославівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри теоретичної і прикладної економіки Національного університету «Львівська політехніка», науковий керівник Науково-дослідного центру соціальної й демографічної політики та управління «ДЕМОС».

Рецензенти:

Антонюк Валентина Полікарпівна, доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту економіки промисловості НАН України;

Малиновська Олена Анатоліївна, доктор наук з державного управління, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень, заслужений діяч науки і техніки України;

Семів Любов Казимирівна, доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України».

Біль М.

Б 61 Просторова мобільність населення: теорія, методологія, практика : монографія / Мар'яна Біль. — Львів : ПАІС, 2018. — 392 с.

ISBN 978-617-7694-08-2

У монографії розкрито методологію дослідження просторової мобільності населення в умовах глобалізаційних викликів людського розвитку. Визначено особливості реалізації просторової мобільності населення України у факторній площині. Проаналізовано прикладні особливості формування та реалізації просторової мобільності населення у глобальному, національному (на прикладі України) і регіональному (на прикладі Львівської області) вимірах. Визначено механізми регулювання просторової мобільності населення України та обґрунтовано пріоритети державної політики людського розвитку високомобільного суспільства.

Для науковців і фахівців у галузях економіки, демографії, географії, державного управління.

УДК [314.7 : 379.85] : 330.59 : 316.42 (477)

ISBN 978-617-7694-08-2

© Біль М., 2018
© ПАІС, 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ.....	9
1.1. Мобільність у системі суспільних наукових знань: міждисциплінарний підхід.....	9
1.2. Просторова мобільність як явище та сутнісна характеристика суспільного розвитку.....	29
1.3. Просторова мобільність населення в концепціях та теоріях людського розвитку.....	50
1.4. Концепція людського розвитку в контексті викликів високомобільного суспільства.....	57
Розділ 2. АРХІТЕКТУРА ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ: ГЛОБАЛЬНИЙ, НАЦІОНАЛЬНИЙ І РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ	69
2.1. Методичні основи аналізу просторової мобільності населення	69
2.2. Інфраструктурне забезпечення реалізації просторової мобільності населення	85
2.3. Динаміка просторової мобільності населення України.....	102
2.3.1. Національний вимір аналізу просторової мобільності населення	102
2.3.2. Регіональний вимір аналізу просторової мобільності населення	107
2.3.3. Внутрішня міграційна активність населення у фокусі регіональної специфіки	113
2.4. Трудова міграція населення України в умовах зростаючих мобільних ознак	122
2.5. Освітня мобільність як новий виклик розвитку українського суспільства	142
2.6. Туризм як особлива форма реалізації просторової мобільності	159
Розділ 3. ЧИННИКИ І МОДЕЛІ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ	165
3.1. Система чинників просторової мобільності населення	165
3.2. Історичні чинники формування просторової мобільності населення	181

3.3. Віртуальна мобільність як атрибут сучасної інформаційної економіки.....	195
3.4. Просторова мобільність у Європейському економічному просторі: виклики для України.....	211
3.5. Транскордонна мобільність населення України (приклад українсько-польського прикордоння).....	227
3.6. Людський розвиток і просторова мобільність населення: оціночні тренди для України та її регіонів	243
Розділ 4. МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ	263
4.1. Механізми регулювання просторової мобільності населення	263
4.2. Нормативно-правове забезпечення регулювання просторової мобільності населення України: вітчизняний та міжнародний досвід	283
4.3. Соціокультурні імперативи регулювання просторової мобільності в політиці людського розвитку регіонів	301
4.4. Державна політика людського розвитку в умовах високомобільного суспільства.....	309
ВИСНОВКИ.....	329
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	343
ДОДАТКИ	381

ВСТУП

Кожна людина має право вільно пересуватись і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатись у свою країну.

*Загальна декларація прав людини,
Генеральна Асамблея ООН 1948 року*

За океаном знайдеш ти лише небо інше, та не душу.

Горацій

Сучасне суспільство можна, без сумнівів, означити як високо-мобільне, що підтверджує низка чинників, зокрема:

- зростання міграційної активності населення;
- розвиток інфраструктури переміщень, становлення ринку міграційних послуг;
- інформатизація всіх сфер суспільного життя, в тому числі з поширенням віртуальних форм мобільності.

Цьому передував тривалий еволюційний процес розвитку людства, яке пройшло складні етапи змін у способах використання ресурсів та організації життя. Ці етапи характеризувались специфічними соціально-демографічними, економічними, технологічними, політико-безпековими умовами вирішення проблем, у тому числі позначеними мобільними переходами у виявах людської діяльності.

Виклики XXI століття актуалізували питання просторової мобільності населення. Воно не має належного висвітлення у розвитку нової науки міграціології, зокрема, в працях вітчизняних учених. Багато напрацювань розкривають різні аспекти міграції як основного напрямку реалізації високого рівня мобільності. Мають місце дослідження в царині туризмології, що відображають схильність населення до тимчасових переміщень з метою рекреації і туризму. Цим процесам передують формування певного рівня просторової мобільності і вже на цьому етапі можна впливати на населення, протидіючи ймовірним міграційним втратам та асиметрії у туристичних потоках. Пропоноване дослідження має на меті звернути увагу на таку важливу соціально-економічну категорію, як просторова мобільність з розкриттям її тео-

ретичного змісту та описом практики реалізації у фокусі політики людського розвитку. При цьому зроблено акцент на зовнішній вектор просторових переміщень населення України.

Проблема, на вирішення якої спрямоване це дослідження — відсутність моніторингу і практики регулювання просторової мобільності населення в Україні як умови забезпечення людського розвитку на різних інституційних рівнях (людини, суспільства, держави).

Це дослідження є продовженням та розвитком напрацювань українських учених, які розкривають різні аспекти мобільної властивості сучасного суспільства, в тому числі у просторовому вимірі. Серед них — О. Білик, В. Близнюк, І. Каленюк, В. Приймак, С. Сардак, Д. Свириденко, М. Стрюк та ін.

Теоретичні основи вивчення просторової мобільності закладено у працях таких зарубіжних вчених, як З. Бауман (мобільність з погляду захищеності), Ф. Дювель (методологія мобільності), Е. Тоффлер (мобільність як ознака періодизації розвитку), Д. Массей (міграційні детермінанти мобільності), Дж. Уррі (канали мобільності), П. Вікрамсекара (економічні мотиви мобільності), Г. Ворд, Ж. Дельоз, Ф. Іваттарі, М. Кастельс, М. Манн (концепція мобільного суспільства), П. Сорокін (соціальна мобільність), Т. Файст (транснаціоналізація і міграція) та ін.

Цілісні дослідження окремих видів мобільності, що «комбінуються» з просторовим виміром її реалізації, здійснені такими українськими авторами, як: В. Близнюк, Н. Варга, С. Гринкевич, В. Дружиніна, Н. Коваліско, А. Колот, Л. Шаульська — трудова мобільність; С. Макеєв, С. Оксамитна, В. Подляшаник — соціальна мобільність; О. Безпалько, Н. Головня, Р. Прима, Л. Сушенцева, І. Шпекторенко — професійна мобільність; В. Биков, О. Гринькевич, О. Грішнова, Л. Семів, Л. Фамілярська, Л. Хорунжа — освітня мобільність та ін.

Важливими є також напрацювання вчених з актуального міграційного питання, що відображає основний напрям реалізації високого рівня просторової мобільності населення. Тут варто відзначити праці А. Гайдуцького, Ю. Курунової, О. Малиновської, О. П'ятковської, О. Позняка, І. Прибиткової, О. Риндзак, Л. Ткаченко, У. Садової, Б. Юськів та ін.

Оскільки просторова мобільність у цій праці розглядається через призму політики людського розвитку, використано доробок українських авторів з названої тематики. Зокрема, це праці В. Антонюк, Л. Гальків, Г. Герасименко, Г. Гузенко, Л. Безтелесної, Е. Лібанової, О. Макарової, М. Макоцьоби, С. Сардака, Т. Степури, Л. Черенко та ін.

Інформаційною основою аналітичних розрахунків у проведеному дослідженні слугували статистичні звіти Міжнародної організації міграції, Інституту міграційної політики, Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Світового банку, Організації Об'єднаних Націй (зокрема, щорічні звіти людського розвитку ПРООН), веб-ресурси «ICEF Monitor», «Statista», «Worldometers.info», «Eurostat», а також дані Державної служби статистики України, відомчих державних структур та ін.

Метою дослідження є формулювання теоретико-методологічних основ дослідження просторової мобільності населення як нового напрямку економічної науки в Україні, а також обґрунтування пріоритетів її регулювання у фокусі забезпечення людського розвитку.

Монографія складається з чотирьох розділів.

У розділі 1 «Теоретико-методологічні основи дослідження просторової мобільності» розкрито зміст мобільності та здійснено класифікацію її видів. Виділено характеристики просторової мобільності населення з акцентом на наслідковість реалізації. Сформовано теоретичну основу дослідження просторової мобільності населення. Описано концепцію людського розвитку та обґрунтовано її актуальність при дослідженні просторової мобільності населення.

У розділі 2 «Архітектура просторової мобільності населення: глобальний, національний і регіональний виміри» розвинуто методичні основи аналізу просторової мобільності населення як складної кваліметричної категорії. Проаналізовано елементи інфраструктурного забезпечення реалізації просторової мобільності населення України, визначено зміст каналів, мереж, систем мобільності. Здійснено аналіз основних трендів просторової мобільності населення у різних вимірах. Найперше, проаналізовано загальні тенденції зміни просторової мобільності населення України. Особливу увагу звернено на трудову мобільність, яка виникає в умовах реалізації населенням потреби розвитку трудового потенціалу. Досліджено зміст освітньої мобільності та окреслено загальні тренди її формування в Україні.

У розділі 3 «Чинники і моделі просторової мобільності населення в умовах людського розвитку» систематизовано чинники формування та реалізації просторової мобільності населення. З огляду на сильний вплив інформаційної економіки, розкрито особливості віртуальної мобільності, у тому числі з перспективою заміщення реальних просторових переміщень. Окрему увагу звернено на мобільність населення в Європейському економічному просторі з поглядом викликів для України. Виявлено особливості формування і реаліза-

ції транскордонної мобільності населення України на прикладі українсько-польського прикордоння.

Проаналізовано тенденції людського розвитку в контексті реалізації просторової мобільності населення України з акцентом на міжнародні порівняння. Запропоновано методiku обчислення інтегрального показника режиму просторової мобільності населення та в розрізі областей України розраховано індекс регіонального людського розвитку з його врахуванням.

Розділ 4 «Механізми регулювання просторової мобільності населення України у реалізації політики людського розвитку» присвячений управлінським засадам щодо просторової мобільності. Зокрема, визначено систему механізмів регулювання просторової мобільності населення. Вивчено нормативно-правове забезпечення регулювання просторової мобільності населення України з акцентом на міжнародному праві. Обґрунтовано стратегії соціокультурного розвитку високомобільного українського суспільства. З'ясовано особливості реалізації державної політики людського розвитку та обґрунтовано необхідність прийняття новітньої концепції для України в умовах високомобільного суспільства.

Отримані результати дозволяють розвинути теоретико-методологічну основу дослідження просторової мобільності населення. Сформульовані практичні рекомендації обґрунтовують пріоритети державної політики з переорієнтацією регулювання міграцій на комплексний моніторинг рівня мобільності населення. Це підтверджує потребу посилення непрямих методів впливу на просторову мобільність та міграційну активність населення через формування сприятливих умов життєдіяльності і розвитку сучасної людини.

Автор щиро сподівається, що монографія буде корисною для економістів-демографів, географів, учених, які цікавляться просторовими питаннями досліджень, державних управлінців. Питання просторової мобільності населення є широким та потребує якісного методологічного супроводу. Тому праці з цієї тематики мають бути актуальним предметом подальших досліджень фахівців, особливо в галузях статистики, державного управління та національної безпеки.

Автор висловлює щиро подяку науковому консультантові професору Улянi Садовій, усім рецензентам, колегам відділу соціально-гуманітарного розвитку регіону ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», рідним і близьким за підтримку в науковій праці. Ми щиро сподіваємось, що подібні дослідження будуть розвивати економічну науку в Україні та підносити її на якісно вищий рівень.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ

1.1. Мобільність у системі суспільних наукових знань: міждисциплінарний підхід

Формування понятійно-категорійного апарату дослідження мобільності є важливим етапом цілісного розуміння її сутності з подальшим виокремленням різних видів та суб'єктного супроводу. У нашому випадку — людського, адже мобільність також може проявлятися для різних видів ресурсів, матерії і часу.

З'ясування сутності мобільності, а на цій основі просторової мобільності, буде здійснено за логіко-структурною схемою, представленою на рис. 1.1.

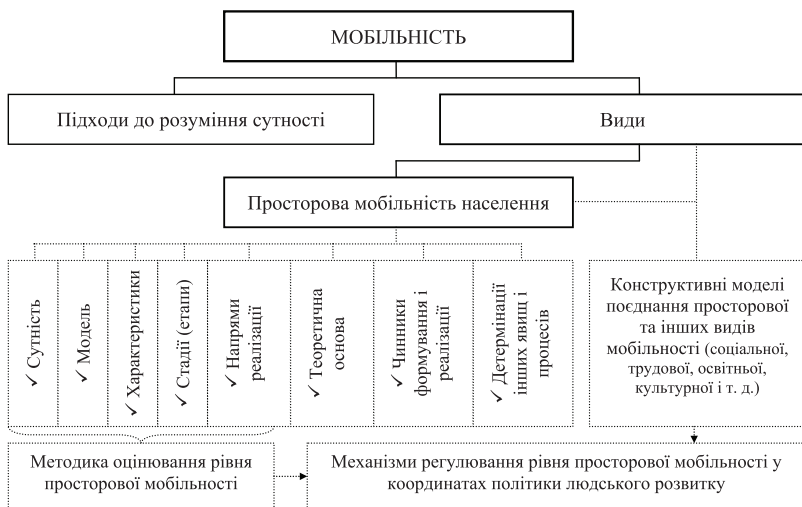

Рис. 1.1. Логіко-структурна схема теоретико-методологічного обґрунтування сутності просторової мобільності населення

* Джерело: авторська розробка

Розглянемо етимологію та історію виникнення фундаментального поняття нашого дослідження — *мобільності*. Слово «мобільність» увійшло до основних європейських мов не пізніше кінця XV століття. Походить від латинського «mobilitas» (інші версії — «mobilis» або фр. «mobile» — рухливий), що означає рухливий, здатний до швидкого пересування, дії¹. Поширеним є припущення, що термін «мобільність» первинно мав військове тлумачення — з погляду забезпечення маневреності, рухливості військового складу при вирішенні стратегічних і тактичних завдань. У військовій справі мобільність розглядають як військову рухливість, здатність військ (сил) до швидкого пересування до початку і в ході бойових дій, розгортання в бойовий (передбойовий) порядок, а також згортання (зняття з позицій); військова мобільність характеризується середньою швидкістю пересування і часом розгортання в бойовий (передбойовий) порядок; також цей термін застосовується для характеристики відповідних властивостей військової та спеціальної техніки².

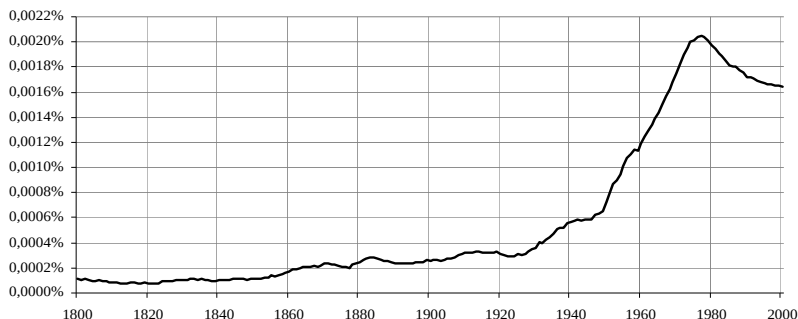
Згідно з веб-ресурсом «Google Books Ngram Viewer», поняття «мобільність» стало більш вживаним наприкінці 70-х років XX століття (як і термін просторової мобільності). Цей період ознаменований зростанням впливом на людство науково-технічного прогресу з виникненням мобільних технологій, а також переходом на етап формування глобального суспільства. Вживаність поняття мобільності у друкованій літературі на найвищому рівні перебуває у 70-х роках XX століття, що можна побачити на рис. 1.2.

Розуміння сутності мобільності диференціюється між її розглядом у фізичному аспекті до глибинного методологічного узагальнення з формулюванням міждисциплінарної парадигми (табл. 1.1). Доволі розгорнуте визначення мобільності подають М. Стрюк, А. Стрюк та С. Семеріков — як нового трансдисциплінарного напрямку досліджень, що охоплює питання просторової мобільності людей і речей, циркуляцію повідомлень, зображень, капіталу тощо, а також вивчає фізичні засоби для руху, такі як інфраструктура, транспортні засоби та програмне забезпечення, використання яких надає можливість перемі-

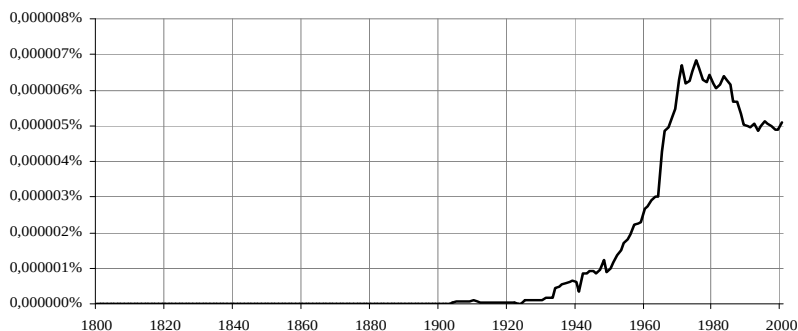
¹ A Dictionary of the Derivations of the English Language. — London and Glasgow : William Collins, Sons, and Company, 1872. — С. 238–239; Стрюк М. І. Мобільність: системний підхід / М. І. Стрюк, С. О. Семеріков, А. М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2015. — Т. 49, вип. 5. — С. 39; Хорунжа Л. А. Формування інтелектуальної мобільності старшокласників у навчальному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / Л. А. Хорунжа. — Харків, 2009. — С. 7.

² Словарь военных терминов / под. ред. А. М. Плехова. — Москва : Военное издательство, 1988. — С. 210; Военный энциклопедический словарь / под. ред. С. Ф. Ахромеева ; 2-е издание. — Москва : Воениздат, 1986. — С. 562.

щуватися і здійснювати комунікацію, об'єднуючи чисто «соціальні» проблеми соціології (нерівність, влада, ієрархія) з «просторовими» проблемами географії (територія, кордони, масштаб) та «культурними» проблемами антропології і медіастудій (дискурси, уявлення, схеми)¹. Відповідно до такого комплексного визначення вчених мобільність охоплює не лише предметно-суб'єктний опис руху, але й супровідні процеси, причини, наслідки.

а) «мобільність»

б) «просторова мобільність»

Рис. 1.2. Частота використання термінів «мобільність» і «просторова мобільність» у друкованій літературі світу, %

* Джерело: складено за даними²

¹ Стрюк М. І. Мобільність: системний підхід / М. І. Стрюк, С. О. Семеріков, А. М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2015. — Т. 49, вип. 5. — С. 42–43.

² Google Books Ngram Viewer [Electronic resource]. — Mode of access : https://books.google.com/ngrams/graph?content=mobility&year_start=1800&year_end=2008&corpus=15&smoothing=3&share=&direct_url=t1%3B%2Cmobility%3B%2C0.

Таблиця 1.1

Дефініції видів мобільності у наукових працях

№ з/п	Автор / джерело	Дефініція мобільності
<i>Фізичний підхід</i>		
1	Великий економічний словник за ред. О. Азріліяна ¹	здатність до швидкого переміщення, рухливість, а також здатність швидко орієнтуватися в обставинах, знаходити потрібні форми діяльності
2	Великий тлумачний словник за ред. В. Бусела ²	здатність до швидкого пересування; рухливість; здатність швидко орієнтуватися в ситуації, знаходити потрібні форми діяльності
<i>Соціологічний підхід</i>		
3	П. Сорокін ³	перехід, переміщення соціального об'єкта (індивідів, груп, цінностей) з однієї позиції в іншу всередині соціального простору
4	О. Безпалько ⁴	ситуація вибору на життєвому шляху людини, вузловий момент
<i>Соціоекономічний підхід</i>		
5	О. Білик ⁵	здатність людини якісно вдосконалюватися і швидко адаптуватися до нових умов життєдіяльності, спроможність до цілеспрямованої зміни свого соціального статусу, професійної належності, сфери зайнятості, виду трудової діяльності, робочого місця, території проживання
6	Л. Гальків ⁶	здатність людини якісно вдосконалюватися і швидко адаптуватися до нових умов, цілеспрямовано змінювати свій соціальний статус, професійну належність, сферу зайнятості, вид трудової діяльності, робоче місце, територію проживання на інші, що дасть змогу цілеспрямовано розвивати трудовий, інтелектуальний та інтелектуально-інноваційний капітал
7	І. Бушман ⁷	здатність до здійснення змін, адекватної реакції на зміну середовища та бажання змінювати компоненти власного статусу людського капіталу

¹ Большой экономический словарь / под ред. А. Н. Азриляна. — 4-е изд. доп. и перераб. — Москва : Институт новой экономики, 1999. — С. 480.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. — С. 682.

³ Sorokin P. Social and Cultural Dynamics / P. Sorokin. — New York : American Book Company, 1941. — 773 p.

⁴ Безпалько О. В. Компоненти професійної мобільності майбутніх соціальних педагогів / О. В. Безпалько // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 11 : Соціальна робота. Соціальна педагогіка : зб. наукових праць. — 2012. — С. 73.

⁵ Білик О. М. Мобільність в системі людського капіталу: методика оцінювання та напрями активізації : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка та політика» / О. М. Білик. — Київ, 2009. — С. 9.

⁶ Гальків Л. І. Оцінка втрат людського капіталу: теорія, методологія, практика : монографія / Л. І. Гальків. — Львів : ІРД НАН України, 2011. — С. 331.

⁷ Бушман І. Мобільність особистості у соціально-інформаційному середовищі / І. Бушман // Гілея: науковий вісник. — 2013. — № 75. — С. 234.

Теоретико-методологічні основи дослідження просторової мобільності

8	В. Близнюк ¹	стратегія поведінки, що змінює становище робітника, його професійний та соціальний статус, оскільки відкриває нові можливості щодо зміни розміру оплати праці, умов праці та ін.
<i>Соціопсихологічний підхід</i>		
9	Л. Хорунжа ²	властивість інтелекту людини, готовність до зміни стереотипів
10	Н. Головня ³	тип адаптованої поведінки шляхом пристосування до нових умов
<i>Діяльнісний підхід</i>		
11	Л. Сушенцева ⁴	рухливість, готовність до швидкого виконання завдання
12	М. Павленко ⁵	здатність до швидкої зміни стану, статусу, вміння швидко орієнтуватися в ситуації, знаходити потрібні форми діяльності
13	І. Хом'юк ⁶	одна із сутнісних характеристик людини, яка проявляється в процесі праці, тобто у професійній діяльності, здатністю самостійно, вільно мислити й оцінювати події, здатністю до критичного мислення, умінням знаходити нестандартні рішення в нових ситуаціях, умінням передбачати характер і хід змін як у галузі, в якій працює фахівець, так і в суспільному розвитку
<i>Діалектичний підхід</i>		
13	В. Подляшаник ⁷	перехід до нового якісного стану, що здійснюється у формі стрибка, який представляє собою розрив із старим і адаптацію до нового
<i>Методологічний підхід</i>		
14	М. Стрюк, С. Семеріков, А. Стрюк ⁸	сучасна міждисциплінарна парадигма в соціальних і гуманітарних науках, яка досліджує переміщення людей, ідей і речей, а також наслідки цих рухів

* Джерело: укладено за джерелами, вказаними в таблиці

¹ Близнюк В. В. Особливості трудової мобільності українського ринку праці [Електронний ресурс] / В. В. Близнюк // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. — 2011. — № 16 (170). — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jm/Soc_Gum/VSUNU/2011_16/Blizni.pdf.

² Хорунжа Л. А. Формування інтелектуальної мобільності старшокласників у навчальному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / Л. А. Хорунжа. — Харків, 2009. — С. 7.

³ Головня Н. Теоретична ретроспектива поняття «професійна мобільність» / Н. Головня // Гуманізація навчально-виховного процесу. Вип. LV. Ч. II. — Слов'янськ, 2011. — С. 69.

⁴ Сушенцева Л. Л. Проблема професійної мобільності у контексті міждисциплінарного підходу / Л. Л. Сушенцева // Теорія і методика професійної освіти. — 2011. — № 1. — С. 4.

⁵ Павленко М. С. До проблеми сутності поняття «розвиток професійної мобільності» / М. С. Павленко // Молодий вчений. — 2017. — № 1 (41). — С. 495.

⁶ Хом'юк І. В. Введення в освітній простір поняття «математична мобільність» / І. В. Хом'юк // Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Т. Шевченка. — 2015. — Вип. 5. — С. 155.

⁷ Подляшаник В. В. Соціальна мобільність особистості / В. В. Подляшаник // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки : збірник. — Чернігів, 2011. — Вип. 94, т. 2. — С. 90.

⁸ Стрюк М. І. Мобільність: системний підхід / М. І. Стрюк, С. О. Семеріков, А. М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2015. — Т. 49, вип. 5. — С. 40.

За висновками знаного британського соціолога Дж. Уррі, поняття мобільності використовують у таких значеннях¹:

- 1) для позначення того, що рухається або здатне рухатись;
- 2) як чинник, що не допускає фіксації в певних межах неорганізованої маси людей (натовпу), який потребує регуляції й соціального контролю;
- 3) як якість соціальної мобільності в традиційній соціології;
- 4) як довгострокові процеси географічного переміщення (міграції).

Також імпонує підхід О. Білик, яка розглядає мобільність у контексті теорії людського капіталу — як спроможність людини до якісного вдосконалення та якісних змін у житті, що розкриває ключову роль індивідуальної мобільності у формуванні, розвитку й ефективності використання всіх інших активів людського капіталу².

Зазначені та інші визначення мобільності, наведені в табл. 1.1, мають право на існування та підтверджують універсальність використання цього поняття. На рис. 1.3 узагальнимо *основні підходи до розгляду мобільності*, що дасть змогу уточнити авторське бачення з формулюванням дефініції просторової мобільності. Бачимо, що мобільність можна розглядати в кількох аспектах: 1) як бажання, готовність і спроможність (можливості); 2) як рух, переміщення, адаптацію, зміну; 3) як факт, причину, наслідок. Кожен фокус сутнісного розуміння мобільності потребує врахування. Більше того, поєднання різних підходів до розгляду мобільності дозволяє комплексно охопити різні аспекти її формування, реалізації у становому і причинно-наслідковому контекстах.

Варто наголосити, що мобільність як універсальне поняття вирізняється специфікою дослідження у різних галузях знань. Для окремих з них вживаність мобільності має особливе значення, зокрема, для демографії, соціальної економіки, економічної і соціальної географії, інформатики, соціальних комунікацій. Нижче розглянемо основні питання мобільності у різних галузях знань, що окреслить можливості розгляду цього поняття у міждисциплінарному ракурсі.

¹ Уррі Дж. Мобильности / Джон Урри; пер. с англ. А. В. Лазарева, вст. ст. Н. А. Харламова. — Москва : Издательская и консалтинговая группа «Практикс», 2012. — С. 74–75; Свириденко Д. Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації: монографія / Д. Б. Свириденко. — Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. — С. 15.

² Білик О. М. Мобільність в системі людського капіталу: методика оцінювання та напрями активізації: автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка та політика» / О. М. Білик. — Київ, 2009. — С. 6.

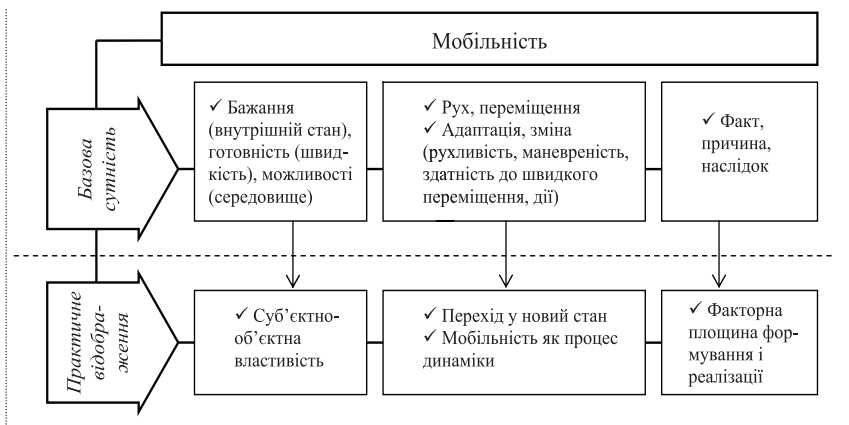

Рис. 1.3. Мобільність у фокусі онтологічних визначень

* Джерело: авторська розробка

1. *Філософія.* Мобільність розглядається у широкому світоглядному сенсі як атрибут соціального буття, як спосіб існування відкритої нелінійної системи, утвореної взаємодією соціальних суб'єктів, динамічних і статичних елементів¹.

2. *Демографія, антропологія.* Мобільність є важливою і часто використовуваною категорією. У багатьох дослідженнях вона розглядається як чинник: соціокультурного розвитку і демовідтворення²; формування поліетнічного середовища; міграції всередині популяції. У праці американського вченого Дж. С. Бгандарі зазначається, що мобільність та її наслідок — міграція, в антропології розглядаються через призму асиміляції, інтеграції та включення³. У демографічному контексті дослідження процесів мобільності є особливо важливими у ході розроблення демографічних прогнозів, у тому числі з урахуванням ймовірних міграційних втрат унаслідок реалізації високого рівня мобільності населення.

¹ Сушенцева Л. Л. Формування професійної мобільності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: теорія і практика : монографія / Л. Л. Сушенцева ; за ред. Н. Г. Ничкало ; Інститут професійно-технічної освіти НАПН України. — Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. — С. 109; Василенко И. В. Социокультурная мобильность как философская проблема : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Василенко И. В. — Волгоград, 1996. — 174 с.

² Бреттелл К. Б. Теория миграций / Кэролайн Б. Бреттелл, Джеймс Ф. Холлифилд // Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинарное учеб. пособие ; под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. — Москва, 2007. — С. 36.

³ Bhandari J. S. International Migration Theory: Perspectives Across the Social Sciences / Jagdeep S. Bhandari // GSTF. International Journal of Law and Social Sciences (IJLSS). — Jan 2012. — № 1, Vol. 1. — P. 90.

3. *Географія*. Географічний аспект вивчення мобільності є доволі популярним. Як правило, мобільність тут розглядається як рух без обмежень певною територією та з урахуванням впливу природного середовища. Першу згадку про географічну мобільність знайдено у звіті бюро працевлаштування Нью-Йорка 1909 року і вона наводиться у контексті географічної мобільності праці¹.

4. *Соціологія*. Людський вимір мобільності орієнтує соціологів на вивчення соціальної та супровідних видів мобільності з формуванням окремого наукового напрямку — мобільної соціології (Дж. Уррі, П. Сорокін «Соціальна мобільність» 1927 року). У соціологічному ракурсі мобільність часто розглядають як індикатор рівня задоволення потреб, ціннісних орієнтацій, форми адаптації й інтеграції осіб у соціумі. Важливим аспектом є соціальна стратифікація, можливість зміни соціальних ролей і статусу, наявність «соціальних ліфтів». Соціологічний ракурс вивчення мобільності є важливим у міждисциплінарній парадигмі, адже розкриває особливості руху, адаптації, зміни відносно людини як найвищої цінності та центрального об'єкта наукових досліджень. Соціологічний фокус вивчення мобільності є найпоширенішим у вітчизняній науковій літературі.

5. *Педагогіка*. Мобільність вивчається з позиції здатності особистого розвитку людини і суспільства, організації неперервної освіти, можливості адаптації до нових умов (протидія старінню знань), пошуку кращих умов навчання, у тому числі зі зміною місця перебування (регіону, країни). Центровими поняттями тут є професійна, академічна мобільність.

6. *Психологія*. Психологічні аспекти мобільності розкривають особливості поведінки особи у ході формування і реалізації мобільності. Окремий важливий напрям розгляду мобільності полягає у вивченні інтеграційних та адаптаційних особливостей у ході руху (зміни), трансформації цінностей як на особистісному, так і на суспільному рівні.

¹ Стрюк М. І. Мобільність: системний підхід / М. І. Стрюк, С. О. Семеріков, А. М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2015. — Т. 49, вип. 5. — С. 41; Devine E. T. Report on the desirability of establishing an employment bureau in the city of New York / Edward T. Devine ; Russell Sage Foundation. — New York : Charities Publication Committee, 1909. — P. 49.

7. *Економіка*. Мобільність в економіці найперше розглядається як актив людського капіталу¹. Поширеними також є такі ракурси розгляду мобільності, як: чинника трудопотенційного балансування²; індикатора можливостей задоволення потреб; виклику розвитку ринку праці, систем освітньої підготовки, соціального страхування і забезпечення добробуту, оподаткування³. В економічному ракурсі мобільність часто поєднується з її наслідком — міграцією — і розглядається для країн, що приймають, як такі чинники: зростання обсягів виробництва, інших макроекономічних індикаторів (цей висновок наведений у праці Дж. С. Бгандарі: країни за рахунок міграційного чинника забезпечують певну праценадлишковість та дешевизну робочої сили, що відображається на вищих обсягах виробництва й торгівлі⁴); чинник зрівноваження стандартів оплати праці, особливо для країн, які формують міграційні системи; чинник економічного розвитку територій донора та реципієнта через інвестування міграційного капіталу (знання, досвід, фінанси). Мобільність та її наслідок — туризм — є такими чинниками в економіці: розвитку соціальної інфраструктури; економічного розвитку через туристичні витрати; економічного розвитку через формування потужного сегменту ринку послуг — туризму і рекреації, готельного і ресторанного господарства, ремесел тощо.

8. *Державне управління і право*. Мобільність в управлінському аспекті є важливим об'єктом впливу відповідно до інтересів держави і суспільства. У цих галузях знань актуальними напрямками розгляду мобільності є: правова визначеність можливостей реалізації мобільності; допустимість подвійного громадянства, режимів проживання іноземців; соціально-економічна захищеність осіб, які перебувають у тимчасовому (постійному) статусі мігранта.

9. *Політологія*. Політологічний ракурс обґрунтовує мобільність як одну з свобод людини, у зв'язку з чим держава, яка не підтримує

¹ Білик О. М. Мобільність в системі людського капіталу: методика оцінювання та напрями активізації : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка та політика» / О. М. Білик. — Київ, 2009. — С. 6.

² Чорний Р. С. Теоретико-методологічні та прикладні засади розвитку просторових форм організації українського суспільства в контексті використання трудового потенціалу : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / Р. С. Чорний. — Миколаїв, 2014. — С. 24.

³ Bhandari J. S. International Migration Theory: Perspectives Across the Social Sciences / Jagdeep S. Bhandari // GSTF. International Journal of Law and Social Sciences (IJLSS). — Jan 2012. — № 1, Vol. 1. — P. 91.

⁴ Там само.

автаркiчну модель, змушена реалiзовувати полiтику «вiльних» кордонiв. Така iдейнiсть суттєво впливає на концепцiю мiжнародного законодавства, де мобiльнiсть дедалi бiльше iнституцiоналізується як правова норма, одна з визначальних свобод розвитку людини.

10. *История*. Iсторичний ракурс розглядає етапи формування i досвiд реалiзацiї мобiльностi. Такi результати дозволяють розумiти передумови i наслiдки практики мобiльностi за фактами, а не припущеннями. Важливим поняттям дослiдження мобiльностi з iсторичного погляду є «мобiльнi переходи». Цю концепцiю сформулював 1971 року американський учений В. Зелiнський. У нiй автор пов'язав еволюцiю мiграцiйних процесiв з соцiально-економiчними змiнами в суспiльствi, спираючись на гiпотезу про те, що iснують чiтко вираженi закономірностi, притаманнi зростанню просторово-часової мобiльностi iндивiдiв у ходi iсторiї людства, i цi закономірностi мiстять в собі невід'ємний компонент процесу модернiзацiї¹.

11. *Культура*. Мобiльнiсть у культурi розкриває можливостi акумуляцiї, обмiну цiнностями, нормами, зразками — як поведiнковими, так i мистецькими. Мобiльнiсть у культурi є важливою умовою розвитку з одночасною вимогою збереження вже наявних надбань.

Поширення поняття мобiльностi у рiзних галузях знань призвело, як пише Я. Мойсеєнко, до «мобiльного повороту»: парадигмальний характер «мобiльному повороту» в гуманiтарних науках надає наявнiсть декiлькох наукових шкiл у рiзних краiнах свiту, високий ступiнь теоретичної опрацьованостi або мiждисциплiнарний характер усього напрямку; особливу роль вiдiграє вiдкритiсть мобiльного повороту найширшому iнструментально-методологiчному арсеналу, що включає в себе як емпiричнi методи дослiдження, так i фiлософськi; зрозумiло, з огляду на всi чинники, фiлософiя «мобiльностi» в своїй комплекснiй складностi афектувала соцiологiю, полiтологiю, психологiю як теоретичнi дисциплiни, але, в жодному разi, не можна забувати i про прикладнi її аспекти, вплив на економiчну географiю (зокрема, урбанiстику), або транспортне планування².

¹ Zelinsky W. The Hypothesis of the Mobility Transition / Wilbur Zelinsky// Geographical Review. — 1971. — № 61. — P. 219–249; Старикова А. В. Пространственная мобильность населения Баварии : автореф. дисс. ... канд. геогр. наук : спец. 25.00.24 «Экономическая, социальная, политическая и рекреационная география» / А. В. Старикова. — Москва, 2016. — С. 10.

² Мойсеенко Я. Ю. Феноменология мобильности: методологический аспект / Я. Ю. Мойсеенко // Дискурс-Пи. — 2016. — № 2. — С. 40.

Таким чином, мобільність є, насамперед, фундаментальною категорією філософії. У науковому сенсі це є часто використовувана категорія, проте при звуженому розгляді актуальним є спеціальне використання цього поняття.

Універсальність використання та різні фокуси сутнісного сприйняття терміна мобільності спричиняють доволі розгорнутий його *видовий розподіл*. Пропонована класифікація мобільності (табл. 1.2) розкриває комплексний підхід до її аналізу. Як правило, для різних галузей знань базовий вид мобільності є іншим. В економічній і соціологічній галузях знань найчастіше вчені звертаються у своїх дослідженнях до питань трудової, професійної, освітньої, соціальної мобільності, пропонуючи своє бачення їхньої сутності (табл. 1.3). Урахування таких дефініцій важливе для комплексного розуміння сутності просторової мобільності, яка в комбінуванні з різними видами дозволяє оцінювати готовність людини до зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах.

Визначені в табл. 1.2 види мобільності можна диференціювати залежно від сфери їхнього дослідження. Уточнимо сутність окремих з них, що є актуальними з економічного погляду та насамперед потребують визначення при вивченні можливих переміщень у просторі — тобто реалізації просторової мобільності.

В умовах розвитку інформаційного суспільства слід розуміти, що мобільність може набувати *реальних та віртуальних ознак*. Як пишуть М. Стрюк, А. Стрюк та С. Семеріков, людина може мати високий ступінь віртуальної мобільності засобами мобільних комунікацій без необхідності фізичного переміщення (віддалена робота з високим рівнем професійної, соціальної та економічної мобільності), проте може й мати високий ступінь географічної (ми трактуємо як реальну) мобільності без можливості зміни особистого вибору і компетентності (роз'їзна робота з низьким рівнем професійної, соціальної та економічної мобільності)¹.

¹ Стрюк М. І. Мобільність: системний підхід / М. І. Стрюк, С. О. Семеріков, А. М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2015. — Т. 49, вип. 5. — С. 43.

Таблиця 1.2

Комплексний підхід до аналізу мобільності

№ з/п	Класифікаційна ознака	Види мобільності	Важливі підвиди
1	Мета	Економічна	у межах організації; між організаціями; у межах галузі; міжгалузева; міжсекторальна; міжнародна — галузева, міжгалузева і т. д.
		Соціальна	горизонтальна; вертикальна (низхідна, висхідна); комунікативна.
		Трудова	професійна (внутрішньо-професійна, міжпрофесійна, підвищення престижу професії); кваліфікаційна (зростаючо-кваліфікаційна, міжкваліфікаційна, регресивна, дискваліфікаційна); інтелектуальна (окремого суб'єкта, внутрішньопоколіннева, міжпоколіннева (міжгенераційна)); кар'єрна
		Освітня	академічна (студентська, викладацька (педагогічна)); наукова (аспірантів, докторантів, науковців); шкільна (школярів, вчителів (педагогічна)); освітніх програм і методичного забезпечення
		Культурна	автономна (мультикультурне середовище); розвивальна; асиміляційна
		Рекреаційна	вимушена (кращі природно-кліматичні умови за станом здоров'я), адаптаційна
		Туристична	внутрішня; в'їзна; виїзна; екскурсійна
2	Час (мобільність часу)	Короткострокова	тимчасова (разова, ситуативна, мінлива)
		Середньо- і довгострокова	побутова; повсякденна; постійна; позитивна
3	Простір	Географічна (територіальна)	локальна (усередині поселення, в межах району (до наближеного поселення), внутрішньорегіональна); віддалена (міжрегіональна, внутрішньодержавна, транскордонна); глобальна (континентальна, міжконтинентальна)
		Просторова	
4	Спосіб реалізації	Реальна	туристична; міграційна
		Віртуальна	дистанційне навчання; дистанційна зайнятість
5	Суб'єкт	Людина	окремої людини; домашнього господарства (сім'ї); соціальної групи; суспільства
		Ресурси	фінансова; інформаційна; технологічна (знань, патентів, ліцензій)
6	Мотив	Примусова	ініціативна; кумулятивна
		Добровільна	
7	Потреба	Небажана	негативна для особистості; негативна для соціуму
		Закономірна	непомітна; конструктивна

8	Реалізація	Нереалізована	формальна; без необхідності реалізації
		Реалізована	прихована; явна
9	Наслідки	Структурна	життєзабезпечувальна; компенсаційна; модернізувальна; трансформаційна
		Обмінна	нерівномірна; пропорційна

* Джерело: узагальнено за даними¹

Реальна мобільність для сучасного суспільства зазвичай є нижчою за віртуальну. Інша ситуація була для попередніх поколінь, представники яких або ще не освоїли нові технології, або просто не могли ними користуватись через їхню відсутність чи недостатню поширеність. Фактично нині кожна людина реалізує віртуальну мобільність у формах неформального та інформального навчання (онлайн-курси, популярні нині вебінари, численні Інтернет-джерела). Дедалі більшого поширення набувають дистанційні форми зайнятості типу фрілансу. Усе це має сильний вплив на реальну мобільність, особливо у видах інтелектуальної, освітньої, культурної діяльності.

Залежно від просторової вимірності ми виокремлюємо *географічну (або територіальну) і просторову мобільність* (див. табл. 1.2). Більш детальний опис сутності просторової мобільності буде здійснено в підрозділі 1.2. Основна відмінність між цими видами полягає в тому, що географічна мобільність характеризує готовність до переміщень на певні відстані і час з виникненням при цьому спонтанних та системних зв'язків, у тому числі з приводу організації руху супровідних ресурсів і подальшого їх використання. Фактично географічна мобільність прив'язує рух до певної території, тому її ще можна називати територіальною. Просторова мобільність, окрім ознак мобільності географічної, формується і реалізується у прив'язці до середовища. Тобто розгляд просторової мобільності населення — завжди у середовищному фокусі. Також важливим аспектом географічної мобільності є врахування впливу природних чинників.

¹ Штундер І. О. Механізм формування ефективної зайнятості в умовах інноваційного розвитку економіки / І. О. Штундер // Соціально-трудові відносини : теорія та практика ; зб. наук. праць КНЕУ. — 2014. — № 2 (8). — С. 165; Пріма Р. Професійна мобільність фахівця як наукова проблема / Р. Пріма // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. — 2008. — № 1. — С. 129; Сорокин П. А. Человек. Цивілізація. Общество / П. А. Сорокин. — Москва, 1992. — С. 15–16; Світлов О. Р. Поняття «міграції»: сучасні погляди та можливі перспективи в контексті теорії соціальної мобільності / О. Р. Світлов // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. — 2012. — Вип. 16. — С. 36.

Таблиця 1.3

Дослідницькі ракурси мобільності та її видів

№ з/п	Автор / джерело	Дефініція мобільності
<i>Трудова мобільність</i>		
1	Т. Заславська ¹	переміщення працівника з одного робочого місця на інше як елементарний акт, з безлічі яких складається глобальний процес трудової мобільності
2	Е. Бойченко ²	процес трудових переміщень працівника, основу якого складають здібності до змін у змісті трудової діяльності, що забезпечило визначення відповідних чинників трудової мобільності
3	О. Колмакова ³	здатність і бажання до переміщень трудових ресурсів
4	В. Юрченко ⁴	процес формування та реалізації властивості працівників змінювати трудові позиції через: найм або звільнення; зміну професії, освітньо-кваліфікаційного рівня; посадового підвищення та переміщення персоналу
5	Б. Игошев ⁵	готовність і здатність до зміни місця праці, професії, посади, способу життя в цілому (ототожнення з професійною мобільністю)
6	Н. Коваліско ⁶	соціально-економічний процес, що визначає динамічний стан, готовність і здатність індивідів до зміни соціально-трудової позиції, статусу у системі виробничих умов і кон'юнктури регіонального ринку праці
<i>Професійна мобільність</i>		
7	П. Сорокін ⁷	інтегроване особистісне утворення, що включає інтелектуальні вміння, здібності та особистісні якості, які дають можливість особі швидко віднаходити, обробляти й застосовувати інформацію, приймати рішення й оперативно діяти в стандартних і нестандартних ситуаціях, ефективно реалізовувати здобуті знання, обирати оптимальні способи виконання завдань

¹ Заславская Т. И. Трудовая мобильность как предмет экономико-социологического исследования / Т. И. Заславская. — Новосибирск, 1974. — С. 17.

² Бойченко Е. Б. Оцінка трудової мобільності жінок на регіональному ринку праці : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Е. Б. Бойченко. — Донецьк, 2008. — С. 4.

³ Колмакова О. М. Формування механізму міжрегіонального перерозподілу трудових ресурсів із застосуванням стимулювання праці : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / О. М. Колмакова. — Харків, 2008. — С. 7.

⁴ Юрченко В. В. Управління трудовою мобільністю персоналу промислових підприємств : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / В. В. Юрченко. — Харків, 2008. — С. 6.

⁵ Игошев Б. М. Дополнительное профессиональное образование: новые ориентиры развития / Б. М. Игошев // Педагогика. — 2008. — № 2. — С. 45.

⁶ Коваліско Н. В. Трудова мобільність в умовах регіонального ринку праці : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.07 «Соціологія управління» / Н. В. Коваліско. — Харків, 1999. — С. 6.

⁷ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин — Москва : Наука, 1992. — С. 75.

8	О. Козлова, Т. Малецька, Д. Козлов ¹	один з основних показників професійної й соціальної затребуваності суб'єкта, що одночасно є ціннісно-смысловим конструктом і типом реагування особистості на ситуацію (життєву, професійну) в мінливих умовах життєдіяльності
9	Л. Сушенцева ²	зміна позиції індивіда в професійно-кваліфікаційній структурі суспільства; положення, яке здатні зайняти індивіди в суспільстві; зміна індивідом чи групою індивідів однієї професії на іншу
10	М. Павленко ³	готовність до оперативної реалізації оптимальних способів виконання різноманітних завдань у межах своєї професії, володіння професійними прийомами і вміннями та ефективне їхнє використання з метою виконання будь-яких завдань у суміжних галузях
<i>Інтелектуальна мобільність</i>		
11	Л. Хорунжа ⁴	інтегроване особистісне утворення, що включає інтелектуальні вміння, здібності та особистісні якості, які дають можливість особі швидко віднаходити, обробляти й застосовувати інформацію, приймати рішення й оперативно діяти в стандартних і нестандартних ситуаціях, ефективно реалізовувати здобуті знання, обирати оптимальні способи виконання завдань
12	Г. Міхненко ⁵	здатність до сприйняття, обробки та творчого застосування інформації, до швидкого, але ефективного вирішення професійних завдань у мінливих умовах
<i>Соціальна мобільність</i>		
13	В. Городяненко ⁶	переміщення індивіда чи соціальної групи в системі соціальної стратифікації
14	Енциклопедія освіти ⁷	будь-який перехід індивіда або соціальної групи з однієї соціальної позиції на іншу
15	В. Астахова ⁸	процес переміщення індивідів між ієрархічним або іншими елементами соціальної структури — трудовими колективами, соціальними групами та верствами, категоріями населення

¹ Козлова О. Г. Професійна мобільність майбутнього вчителя як педагогічна проблема / О. Г. Козлова, Т. В. Малецька, Д. О. Козлов // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. — 2015. — № 7. — С. 64.

² Сушенцева Л. Л. Проблема професійної мобільності у контексті міждисциплінарного підходу / Л. Л. Сушенцева // Теорія і методика професійної освіти. — 2011. — № 1. — С. 5.

³ Павленко М. С. До проблеми сутності поняття «розвиток професійної мобільності» / М. С. Павленко // Молодий вчений. — 2017. — № 1 (41). — С. 497.

⁴ Хорунжа Л. А. Формування інтелектуальної мобільності старшокласників у навчальному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / Л. А. Хорунжа. — Харків, 2009. — С. 4.

⁵ Міхненко Г. Е. Критерії та показники сформованості інтелектуальної мобільності майбутніх інженерів в умовах освітнього середовища технічного університету / Г. Е. Міхненко // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка. Психологія : зб. наук. пр. — Київ : НАУ, 2015. — Вип. 1 (6). — С. 129.

⁶ Городяненко В. Г. Соціальна енциклопедія / редкол. : В. Г. Городяненко (укл. В. І. Теремко (кер. вид. проекту) та ін. — Київ : Академвидав, 2008. — С. 342.

⁷ Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. — Київ : Юрінком Інтер, 2008. — С. 167.

⁸ Астахова В. І. Словник соціологічних і політологічних термінів : довідк. вид. / уклад. : В. І. Астахова, В. І. Даніленко, А. І. Панов та ін. — Київ : Вища школа, 1993. — С. 74.

Академічна мобільність		
16	Л. Семів ¹	Інструмент для інтеграції закладів вищої освіти у міжнародне освітнє середовище, що забезпечує пересування та обмін інформаційними та людськими ресурсами.
17	О. Болотська ²	Інструмент підвищення доступності, якості та ефективності освіти, формування глобального освітнього простору і забезпечення мобільності людського капіталу.
18	І. Федорова, Я. Трофименко ³	Можливість упродовж періоду навчання провчитись один або більше семестрів в іншому вищому навчальному закладі, де готують фахівців з цієї ж спеціальності із зарахуванням дисциплін (кредитів) та періодів навчання; можливість ефективніше розвивати особистий інтелектуальний потенціал.

* Джерело: побудовано за джерелами, вказаними у таблиці

Головною класифікаційною ознакою для виокремлення видів мобільності, на наш погляд, є мета. Тут ми виокремили такі види мобільності, як: економічна, соціальна, трудова, освітня (академічна) і культурна. Саме цей класифікаційний підхід важливо враховувати насамперед при комбінуванні до просторової мобільності.

Економічна мобільність відображає спроможність мобілізації у просторі і часі факторів виробництва. Цей аспект у вітчизняній науці досліджений недостатньо. Як правило, українські вчені розкривають можливості мобілізації фінансових ресурсів, рідше — людських, у контексті ефективізації використання трудового потенціалу. Однак цей аспект вимагає цілісного підходу з визначенням можливостей мобілізації усього комплексу ресурсів у визначених просторових умовах.

Мобільність бізнесу, що є одним з підвидів економічної мобільності, означає:

- 1) спроможність адаптації до нових умов, мобілізації своїх ресурсів з покращенням результатів діяльності — внутрішній вимір мобільності;
- 2) можливість просторових переміщень через диверсифікацію виробництва, вихід на нові (зарубіжні) ринки, можливо й повного переміщення в іншу економічну систему (корпоративна міграція) — зовнішній вимір мобільності.

¹ Семів Л. К. Освітні детермінанти та механізми формування й збереження соціально-демографічного потенціалу Карпатського регіону / Л. К. Семів // Регіональна економіка. — 2013. — № 1. — С. 85.

² Болотська О. А. Розвиток академічної мобільності студентів як реалізація принципів Болонського процесу у вищій освіті України / О. А. Болотська // Науковий вісник Донбасу. — 2013. — № 1. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_1_4.

³ Федорова І. І. Академічна мобільність українських студентів сучасного освітнього простору / І. І. Федорова, Я. В. Трофименко // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка: зб. наук. пр. — 2012. — № 2 (35). — С. 140.

Вкрай негативною є ситуація високого рівня готовності просторового переміщення бізнесу через практику корпоративної міграції. Це явище стало поширеним в Україні від 2014 року для суб'єктів бізнесу в ІТ-сфері. Під тиском перевірок були переведені майже цілими штатами працівники ІТ-компаній «Luxoft» (Одеса, Дніпропетровськ, Київ — Болгарія), «Cogniance» і «Hewlett-Packard» (Київ — Польща), «908» (Дніпропетровськ — Польща), «Opera» (Одеса — Ірландія) та ін. Тому рівень мобільності бізнесу в просторовому вимірі є важливим об'єктом досліджень, який має доповнювати систематичний моніторинг мобільності суспільства.

Соціальна мобільність є визначальною категорією соціологічної науки. За результатами огляду наукових праць з питань вивчення різних видів мобільності видно, що «соціальна мобільність» є найбільш опрацьованою. На фоні численних досліджень цієї категорії можна знайти і безліч авторських дефініцій (у табл. 1.3 наведено найбільш вживані). Однак з відмінністю акцентів усі вони зводяться до позначення соціальної мобільності як поняття, завдяки якому визначаються соціальні переміщення людей у напрямку суспільних позицій; при цьому, як пише І. Шпекторенко, ці переміщення характеризуються більш високим (соціальне піднесення) або більш низьким (соціальна деградація) рівнем доходів, престижу і ступенем залученості до влади¹. Соціальна мобільність має велике значення для стабілізації суспільства, оскільки відкритий доступ для переходу до високостатусних груп розширює можливості здібних та амбітних людей у підйомі з низьких соціальних статусів на більш високі².

Соціальна мобільність є основним комбінувальним видом до просторової мобільності. Зрозуміло, що якщо реалізація просторової мобільності не супроводжується «соціальним піднесенням», то таку просторову мобільність можна означити як негативну — і для самої людини, і для суспільства в цілому.

Вимагає уточнення авторська позиція щодо відмінності освітньої, академічної та інтелектуальної мобільності. У багатьох дослідженнях педагогічного напрямку *освітню мобільність* розглядають у «міжгенераційному» розрізі, тобто з визначенням рівня освіти

¹ Шпекторенко І. В. Поняття та структура феномену професійної мобільності державного службовця / І. В. Шпекторенко // Університетські наукові записки. — 2007. — № 4. — С. 468.

² Балакірєва О. М. Взаємозв'язок економічної нерівності, соціального відторгнення та соціальної мобільності / О. М. Балакірєва, А. М. Ноур // Економіка України. — 2012. — № 8. — С. 86.

різних поколінь та у різні періоди¹. Багато досліджень стосується з'ясування особливостей формування і реалізації мобільності на вищому щаблі здобуття освіти. Вважаємо, що освітню мобільність слід розглядати не лише щодо студентів, викладачів, аспірантів і т. д., які, на наш погляд, відображають *мобільність академічну*, але й школярів з позиції їхнього доступу до бажаних освітніх послуг. Також важливим аспектом розгляду освітньої мобільності є можливість обміну, публічності навчальних матеріалів, які формують глобальний інформаційний освітній простір. Таким чином, в основі освітньої мобільності проявляється людський та інформаційний (певною мірою матеріальний) вимір щодо використання і нагромадження ресурсів. У контексті організації навчання, навіть без просторових переміщень, мобільність характеризує дві складові педагогічного процесу — засоби навчання і форми реалізації навчальної діяльності². Від їхньої якості значною мірою залежить доступ населення до бажаних освітніх послуг, можливість здобуття освіти на наступних рівнях (рис. 1.4).

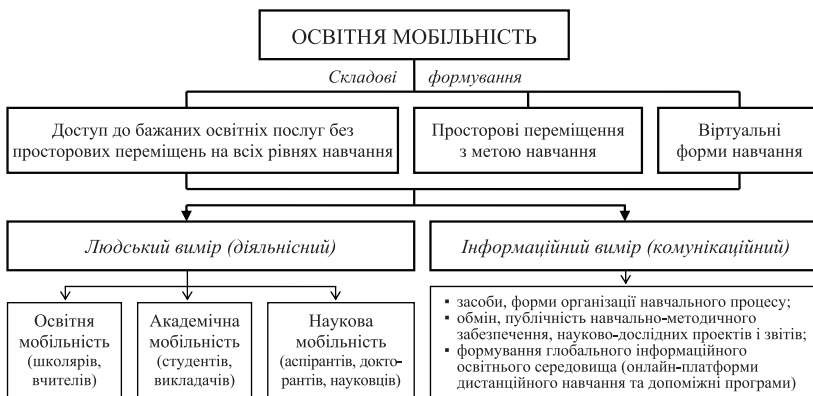

Рис. 1.4. Складові формування освітньої мобільності та їх характеристика

** Джерело: авторська розробка*

¹ Оксамитна С. М. Міжгенераційна освітня мобільність у розрізі трьох вікових когорт населення сучасної України / С. М. Оксамитна // Наукові записки НаУКМА. Серія: Соціологічні науки. — 2006. — № 58. — С. 58–65.

² Фамілярська Л. Л. Мобільність як перспективна складова сучасного освітнього процесу / Л. Л. Фамілярська // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2014. — Т. 41, вип. 3. — С. 117.

Інтелектуальну мобільність визначено як підвид трудової, однак це не нівелює тісного її зв'язку з освітньою мобільністю, зокрема, науковою та академічною, адже представники закладів вищої освіти, академічних наукових установ, насамперед, є носіями високого інтелектуального потенціалу, через що визначення рівня їхньої просторової мобільності має входити в коло стратегічних пріоритетів розвитку кожної держави. Так само освітня мобільність тісно корелює з *інформаційною мобільністю*, яка розкриває спроможність нагромадження, поширення й обміну інформаційних ресурсів. Однак оскільки інформаційна мобільність не лише проявляється в освітній сфері, а вплив інформаційних ресурсів на процеси соціально-економічного розвитку непинно зростає, її виділено окремо в суб'єктній класифікаційній групі.

Освітня мобільність не віднесена в групу професійної (як, для прикладу, інтелектуальна) внаслідок своєї специфіки та необхідності окремого підходу до вивчення. Зростаюче значення освіти для нинішнього суспільства знань ставить нові вимоги до організації навчання, забезпечення мобільності в освітньому просторі, однак з недопущенням надмірних міграційних втрат — коли країну покидають освічені, з високим інтелектуально-трудовим потенціалом особи. Тому освітня мобільність залишається актуальним предметом досліджень та не дарма викликає інтерес у багатьох українських дослідників. Можна підсумувати, що якщо поняття соціальної мобільності є найбільш розкритим у вітчизняних джерелах, зокрема в соціології, то освітня, у тому числі академічна мобільність теж стає все більш актуальним напрямом у працях педагогів, соціологів та економістів.

Серед інших класифікаційних ознак видового розподілу мобільності важливим є мотив. Тут виділяємо *примусову і добровільну мобільність*, які можуть бути ініціативними (поодинокими) і кумулятивними, тобто реалізуватись у сформованих соціальних (міграційних) мережах. Також важливо розділяти *реалізовану і не-реалізовану мобільність*, причому остання може бути формальною, тобто не підкріпленою реальними діями, хоча й особа може бути незадоволеною умовами поточного проживання, та без необхідності реалізації, коли умови проживання повністю задовольняють особу.

Наслідковий контекст розподілу визначає *структурну й обмінну мобільність*. Як пише Р. Пріма, посилаючись на знаного фахівця в сфері мобільної соціології П. Сорокіна, структурна мобільність обумовлена змінами в економічній і соціальній структурі суспільства, викликаними прогресуючим розвитком техніки і технології; обмінна мобільність детермінована ніби то виключно соціальними чинниками: розкриттям можливостей отримання освіти, зростанням обсягу в цьому плані соціальних гарантій і пільг як шансу здійснити мобільність; зміною структури цінностей і мотивацій професійних досягнень¹. Однак, окрім такого різного роду передумов формування мобільності населення, важливо розуміти наслідки її реалізації. У цьому контексті теж доцільно розглядати структурну та обмінну мобільність. Структурна мобільність за рахунок своїх кількісних, а в окремих випадках і якісних пропорцій може суттєво впливати на ситуацію в суспільстві, спричиняючи трансформаційні зміни. Фактично нині в умовах зростаючої міграційної активності населення багато держав переживають сильний вплив структурної мобільності з наслідковим відображенням на формуванні нового типу системи соціально-трудових, фінансово-економічних, соціокультурних, політичних та інших відносин.

Отже, мобільність є міждисциплінарним терміном, який можна розглядати у різних ракурсах — як бажання, готовність (швидкість), спроможність, рух, адаптацію, зміну, причину, наслідок. Мобільності властива розгорнута видова диверсифікація, що розкриває різні сфери її прояву. Види мобільності у вітчизняній науці досліджені різною мірою. Особливо популярними об'єктами досліджень є соціальна та освітня (академічна) мобільність. Просторовий характер мобільності, як правило, розглядається уже в результатуючому міграційному аспекті. Вважаємо, що теоретико-методологічна основа дослідження просторової мобільності потребує більшої уваги науковців в економічній сфері, адже ця категорія дозволяє реалізувати політику протидії втратам людського потенціалу та окреслювати прогресивні пріоритети забезпечення людського розвитку.

¹ Пріма Р. Професійна мобільність фахівця як наукова проблема / Р. Пріма // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. — 2008. — № 1. — С. 129; Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. — Москва, 1992. — С. 15–16.

1.2. Просторова мобільність як явище та сутнісна характеристика суспільного розвитку

Актуальність дослідження просторової мобільності посилюється в умовах глобалізації з формуванням нового світового економічного порядку та світоглядним послабленням націоідентичних настроїв. Усе більш поширеним стає транснаціональний спосіб життя, який, як пише Т. Файст, може стати стратегією виживання і поліпшення добробуту сучасного суспільства¹. З одного боку, висока просторова мобільність є передумовою розвитку, необхідністю для багатьох соціальних, професійних груп. У той же час, надмірний рівень просторової мобільності є ризиком. Це обумовлено тонкою межею між мобільністю і прагненням виїзду в незадовільних умовах (для прикладу, «відтік мізків»). Це актуалізує дослідження просторової мобільності, її рівня та меж з урахуванням процесів людського розвитку.

Сутнісне розуміння просторової мобільності формують два базові поняття — «мобільність», основний акцент якого зроблений на швидкісні зміни, та «простір», що розкриває взаємини і взаємозалежності у певних обмеженнях. Науковий дискурс щодо поняття мобільності описаний у підрозділ 1.1 (див. табл. 1.1). Що стосується поняття *«простір»*, то воно стає все більш актуальним об'єктом досліджень не лише в географічних галузях знань, але й в економіці, регіоналістиці, державному управлінні. З наукової літератури відомо, що поняття простору в економіку ввів французький учений Ж. Р. Будвіль, який на мікрорівні розробив теорію модального району; простір учений поділяв на територіальні складові, які мають центр (ядро, полюс) та пов'язані з ним місцевості (периферії, зони, гінтерлянди)². Тобто первинне сприйняття простору було з акцентом на зонування території. Воно сформулювалось в умовах, коли розуміння процесів глобалізації лише розпочиналось (середина ХХ століття). Також спочатку простір розглядався без прив'язки до часу (А. Гумбольд, К. Ріттер, А. Геттнер).

Нині «простір» набуває глибшого трактування. Як пише Є. Мару-няк з посиланням на італійських учених, простір формує географічну

¹ Faist T. Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture / Thomas Faist // Ethnic and racial studies. — 2000. — № 23.2. — P. 191.

² Кокорєва О. В. Формування міжнародних теорій міграції робочої сили [Електронний ресурс] / О. В. Кокорєва. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jm/Chem_Biol/Tavnyv/2009_63/63_35.pdf.

проекцію поширення людської діяльності¹. Згідно з Н. Міхно, простір — це не лише місце розташування матеріальних об'єктів, але й ідея відносно території, на якій розгортаються соціальні зв'язки та взаємодії². Останнє визначення співзвучне з нашим сприйняттям поняття простору. Відтак просторова мобільність позначає не лише територіальні переміщення, але й нові зв'язки, які при цьому виникають. При цьому такі зв'язки можуть з'являтися уже на етапі формування просторової мобільності (для прикладу, ознайомлення з турагентствами, які пропонують певний туристичний маршрут, або транспортними компаніями, які надають послуги різного роду перевезень).

Як пише Ю. Стадницький, нині відбувається «опросторення мислення»: будь-яке питання «що це таке?» не має змісту, якщо воно не супроводжується питанням «де це?»³. Науковці визначають різні *види простору* (географічний, соціальний, економічний, політичний, науковий, освітній, інформаційно-комунікаційний, культурний, ментальний), що теж потрібно враховувати для цілісного розуміння поняття просторової мобільності населення (табл. 1.4). Особливо важливим є економічний вимір простору. Відповідно до просторової парадигми економічної науки всі види економічних об'єктів і систем вивчаються не як відокремлені складові, а як взаємодіючі суб'єкти господарювання, які створюють певне економічне середовище; результатом економічних взаємодій є сукупність процесів і явищ, які формують нову якість середовища життєдіяльності людини⁴. У вужчому контексті можна виділяти економічний простір, який, як пише Б. Данилишин, розглядається як частина реального простору, що обумовлена взаємодією матеріальних (природних та штучних) систем різних ієрархічних рівнів, яка відбувається в процесі господарської діяльності людини і визначається через її характеристики⁵.

¹ Маруняк Є. О. Територіальне (просторове) планування: зміст, еволюція та основні сучасні напрями / Є. О. Маруняк // Український географічний журнал. — 2014. — № 2. — С. 23; Finco A. Planning for sustainable spatial development: principles and application / A. Finco, P. Nijkamp // Research memorandum 1999-30. — Amsterdam, 1999. — 31 p.

² Міхно Н. К. Особливості формування поняття «регіон» у соціологічному дискурсі / Н. К. Міхно // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». — 2012. — Т. 18, кн. 2. — С. 48.

³ Стадницький Ю. І. Просторологія: наука про просторові аспекти ефективності / Ю. І. Стадницький // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Економіка / редкол.: В. П. Мікловда, В. І. Ярема та ін. — Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2016. — Вип. 1 (47). Т. 2. — С. 19–20.

⁴ Інтелектуально-інноваційний розвиток регіону в контексті євроінтеграції / НАН України, Інститут регіональних досліджень; наук. ред. Л. К. Семів. — Львів, 2009. — С. 222.

⁵ Данилишин Б. М. Просторова організація продуктивних сил України: мезо- та мікрорегіональний рівень / Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк, М. І. Фашевський та ін. — Вінниця: Книга-Бера, 2007. — С. 47.

Таблиця 1.4

Основні види простору

№ з/п	Вид простору	Характеристика
1	Географічний (екоспростір)	середовище розташування природних об'єктів і явищ, які взаємодіють між собою та піддаються впливу суспільства
2	Соціальний (стратовий, класовий)	середовище взаємодій соціальних груп між собою та з природним середовищем
3	Економічний (виробничий, інфраструктурний, фінансовий)	середовище економічних відносин з приводу використання ресурсів, формування національного доходу
4	Політичний (геополітичний)	середовище взаємодій владних структур між собою та соціальними групами (електором), формування громадянського суспільства
5	Науковий	середовище взаємодій наукових, освітніх, бізнес-структур з приводу генерування ідей, продукування інновацій, впровадження їх у життя
6	Освітній	середовище взаємодій освітніх структур з приводу підготовки кваліфікованих кадрів
7	Інформаційно-комунікаційний	середовище створення і поширення інформації
8	Культурний (етнічний)	середовище формування, збереження культурних норм і цінностей
9	Ментальний	середовище соціальних, міжпоколінських взаємодій на когнітивному рівні

* Джерело: складено за даними¹

Вітчизняні вчені виокремлюють також інші, специфічні види простору. Для прикладу, М. Хвесик та І. Бистряков говорять про метапростір, який передбачає визначення зв'язків, що належать до системних ознак функціонування територій як цілісних утворень². Також учені говорять про метапросторове мислення, що передбачає реалізацію кластерно-корпоративних стратегій, які базуються на принципах функціонування так званих «дренажних систем»,

¹ Шевчук Л. Соціальний простір і час: теоретико-методологічні основи формування та проблеми використання : монографія / Любош Шевчук. — Львів : Ліґа-Прес, 2016. — С. 28; Маруняк Є. О. Просторові дилеми глобалізації та їх концептуалізація / Є. О. Маруняк // Український географічний журнал. — 2012. — № 4. — С. 41.

² Бистряков И. К. Проблема формирования современного хозяйственного метaprостранства Украины / И. К. Бистряков // Економічний часопис. — 1999. — № 9. — С. 16–18; Хвесик М. Парадигмальний погляд на концепт сталого розвитку України / М. Хвесик, І. Бистряков // Економіка України. — 2012. — № 6. — С. 8.

здатних акумулювати капітали на значних дифузійних економічних просторах і змушувати їх ефективно працювати¹.

Цікавий термін виділяє І. Крапивний — супратериторіальність, покликаючись на працю Я. Шолте (відомого шведського вченого у сфері глобалізації). Супратериторіальність позначає формування транссвітових (транскордонних) відносин між людьми; цей підхід дозволяє аналізувати глибоко укорінені зміни в способах розуміння і вивчення суспільного простору, оскільки поширення супратериторіальних зв'язків знаменує кінець «територіалізму»².

Таким чином, виходячи з наведених положень, простір з погляду мобільності окреслює систему зв'язків, які виникають при територіальних переміщеннях. Окрім того, у ході формування і реалізації просторової мобільності відбувається трансформація просторового виміру перебування людини. Важливими ознаками простору є його організація і «прив'язка» до земної поверхні. Тобто у контексті дослідження процесів мобільності простір позначає географічну проекцію переміщень за певним чином організованою траєкторією (мається на увазі, що вона формується не стихійно, а обумовлюється дією різних чинників).

Отже, при розгляді поняття мобільності в просторовому аспекті потрібно, насамперед, пам'ятати про такі *властивості простору*:

1) формування системи зв'язків (мереж, систем), в іншому ж випадку така мобільність буде географічною (або територіальною);

2) спричинення просторових трансформацій географічного, соціального, економічного, політичного, наукового, освітнього, інформаційно-комунікаційного, культурного, ментального характеру (на перетині різних видів простору, характеристика яких наведена в табл. 1.4);

3) організація територіальних переміщень за визначеною траєкторією.

Якщо поняття простору стає все більш актуальним предметом наукових досліджень, зокрема й у вітчизняній науці, то «*просторова мобільність*» поки залишається недостатньо вивченою. Як правило, вона прив'язується до практики міграції та є усталеним гео-

¹ Хвесик М. Парадигмальний погляд на концепт сталого розвитку України / М. Хвесик, І. Бистряков // Економіка України. — 2012. — № 6. — С. 11.

² Крапивний І. В. Глобалізація: сутність, чинники та етапи розвитку / І. В. Крапивний // Вісник Сумського державного університету. Серія : Економіка. — 2008. — № 1. — С. 135; Scholte J. A. Globalization: A critical introduction / J. A. Scholte. — London ; Palgrave Macmillan, 2005. — 361 p.

графічним поняттям. Це обумовлено специфікою терміна просторової мобільності відповідно до цілей географічної науки. Більше того, просторову мобільність часто ототожнюють з географічною. Так, у своєму дослідженні Ф. Дювель подає переклад просторової мобільності як «Human Geographic Mobility»¹.

Нижче розглянемо приклади інших думок з приводу сутності просторової мобільності. У праці португальських учених Нуно М. О. Ромао і Вітора М. А. Ескарії, присвяченій з'ясуванню взаємозв'язку трудової мобільності, заробітної плати і простору, наявна думка, що трудова мобільність (праці) виникає за умов зміни працівником роботодавця, а просторова мобільність — це ситуація, коли працівник змінює робоче місце². Такий підхід, на перший погляд, видається дещо вузьким у розумінні просторової мобільності населення, адже вона може проявлятися не лише щодо трудової діяльності. Однак, з іншого боку, зміна робочого місця може мати різні просторові координати, не обмежуючись ринком праці окремого поселення чи регіону.

У дослідженні в галузі соціології Ю. Середа формулює концепцію соціально-просторової мобільності як тривимірної системи координат із просторовим, часовим та символічним вимірами, де перші два описують фізичні характеристики руху, а останній — його соціальну проекцію; у цій моделі фізичний простір переміщень є об'єктивованою соціальною структурою, яка втілюється в категоріях сприйняття й оцінювання як ментальна структура або інкорпорація об'єктивних просторових структур, а будь-яка просторова мобільність (зокрема, туризм) може бути виражена у термінах як горизонтальної, так і вертикальної динаміки, наприклад, коли набута у подорожах «колекція» територій стає символічним капіталом³.

У публікації О. Позняка виокремлено поняття міграційної мобільності населення. Автор зазначає, що на відміну від стаціонарної міграції, для цього виду міграції властиве збереження постійного

¹ Дювель Ф. Пространственная мобильность населения: индикаторы, категории и типологии / Френк Дювель // Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинар. учеб. пособ. / под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. — Центр миграционных исследований. — Москва, 2007. — С. 76.

² Romão N. M. O. Wage mobility, job mobility and spatial mobility in Portuguese economy [Electronic resource] / Nuno M. O. Romão, Vítor M. A. Escária. — Access : <http://www-sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersa-confs/ersa04/PDF/584.pdf>.

³ Середа Ю. В. Туристичні практики як соціокультурний феномен: особливості конструювання в сучасному українському суспільстві : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Ю. В. Середа. — Харків, 2010. — С. 7.

зв'язку мігранта зі своєю родиною як в інформаційно-особистісних формах, так і в економічних¹. Це дещо інше бачення мобільності, яке концентрується на виокремленому у праці Ю. Середи символічному вимірі.

В. Приймак у фокусі дослідження трудової мобільності визначає сутність міжрегіонального її виду. На думку вченого, міжрегіональна трудова мобільність передбачає здатність до швидкого переміщення осіб між регіонами країни з метою працевлаштування; висока трудова мобільність населення сприяє забезпеченню його роботою, а отже, й засобами до існування, знижує напруженість на регіональних та загальнодержавних ринках праці, сприяє якомого кращому задоволенню потреби у людських ресурсах виробництва, що відроджуються або заново формуються².

Питання просторової мобільності населення не оминають увагою російські науковці. Так, у праці П. Строева і М. Кан, просторова мобільність розглядається як один із способів організації простору в суспільстві³. У дослідженнях В. Ядова та Р. Соколова мобільність розглядається як потенційна готовність населення до зміни свого статусу, в тому числі територіального⁴. Також у цій праці акцентовано на значенні просторової мобільності для процесів освоєння міського простору.

Узагалі з аналізу публікацій на тему просторової мобільності серед зарубіжних авторів, оскільки вітчизняні вчені рідко згадують цей термін, чітко виділяється урбанізаційна тема. Як правило, просторова мобільність розглядається у контексті розвитку мегаполісів, можливостей переміщень у їхніх межах та на периферію. Проте вважаємо, що просторова мобільність у цьому сенсі розкриває лише один з масштабів її реалізації. Тому потрібно розширювати фокус розуміння цього поняття. Також у працях зарубіжних авторів знаходимо розгляд просторової мобільності, пов'язаної зі

¹ Населення України. Трудова еміграція в Україні. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. — С. 8.

² Приймак В. Трудова мобільність населення України і регіональні ринки праці / Василь Приймак // Регіональна економіка. — 2001. — № 4. — С. 77.

³ Строев П. В. Пространственная мобильность населения: экономический и социальный аспекты / П. В. Строев, М. И. Кан // Экономика. Налоги. Право. — 2016. — № 6. — С. 36.

⁴ Соколов Р. В. Предпочтения молодых горожан в отношении районов проживания / Р. В. Соколов [Електронний ресурс] // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. — 2011. — № 2. — Режим доступу : http://vestnik.adygnet.ru/files/2011.3/1262/sokolov2011_3.pdf; Социология в России / под ред. В. А. Ядова. 2-е изд. — Москва : Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. — 444 с.

зміною місця праці («job-related spatial mobility»), яка може бути трьох типів: зі щоденними переміщеннями до робочого місця у межах 2-х годин; з переміщеннями на довші відстані зі щонайменше однією ночівлею; з переміщеннями на довгі відстані¹. Просторова мобільність, пов'язана зі зміною місця праці, є відображенням зв'язку з трудовою мобільністю, відтак має ширше значення, ніж у розумінні авторів за цим напрямом.

Нижче наводимо *авторське бачення просторової мобільності населення*.

Просторова мобільність є базовою властивістю швидкості руху населення, яка відображає бажання, готовність і можливості зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах, що в процесі реалізації супроводжується процесами капіталізації людського потенціалу.

Просторова мобільність є ознакою динамічного переходу одного стану в інший за рахунок швидкої акумуляції ресурсів цієї зміни.

Протилежною властивістю мобільності є немобільність або імобільність. В англomовних публікаціях з питань мобільності й міграції часто вживають термін «relatively immobile people», що означає «малорухливі особи».

На рис. 1.5 відображено *тривимірну модель просторової мобільності населення*, яка підкреслює необхідність врахування при просторових переміщеннях чинників часу, простору та капіталізації людського потенціалу — як процесу накопичення і зростання вартості людського капіталу².

Капіталізація людського потенціалу стосується всіх його складових:

— фізіологічної, що відображає стан здоров'я — фізичного і психічного;

— психологічної, що відображає особистісні характеристики, набуті особою — організованості, стресостійкості, моральності, адаптивності, активності і т.д.;

— інтелектуальної, що відображає генетично закладені здібності людини, рівень їхнього використання і розвитку;

¹ Does it matter for us that my partner or I commute?: spatial mobility for job reasons and the quality of conjugal relationships in France, Germany, and Switzerland / Viry Gil, Widmer Eric D., Kaufmann Vincent // Zeitschrift für Familienforschung. — 2010. — № 2, Vol. 22. — P. 156.

² Дерій Ж. В. Механізм капіталізації людського потенціалу: складові та їх взаємодія / Ж. В. Дерій // Економічний простір. — 2013. — № 79. — С. 70.

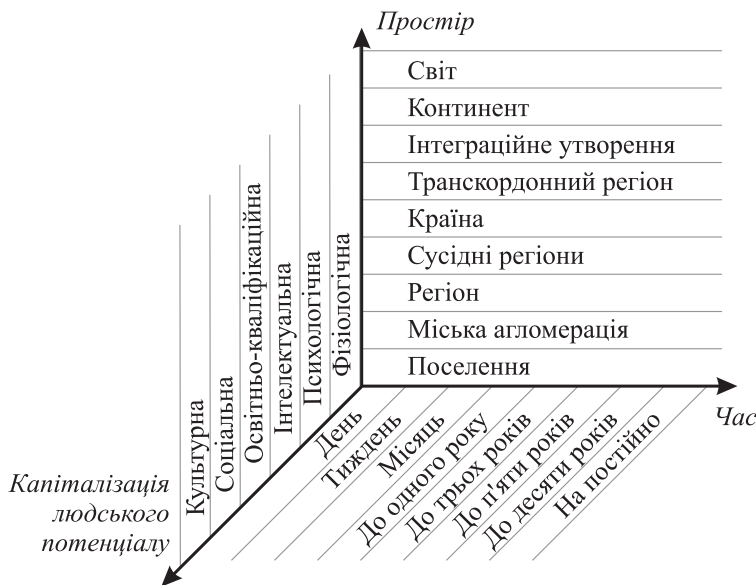

Рис. 1.5. Тривимірна модель координат просторової мобільності населення

* Джерело: авторська розробка

— освітньо-кваліфікаційної, що відображає рівень здобутих (втрачених) знань та кваліфікації;

— соціальної, що відображає нові соціальні контакти (символічне поле зв'язків);

— культурної, що відображає прийняття і збереження цінностей, норм, традицій.

Вияткового значення в сучасних умовах набуває інтелектуальний капітал, який формують когнітивна (знання, навички, досвід, творчі здібності, креативний спосіб мислення і т. д.), структурна (патенти, ліцензії, ноу-хау і т. д.) та споживча (зв'язки з економічними контрагентами) складові¹.

Врахування капіталізації людського потенціалу актуальне в економічній галузі знань. Якщо просторову мобільність розглядати,

¹ Грішнова О. А. Людський, інтелектуальний і соціальний капітал України: сутність, взаємозв'язок, оцінка, напрями розвитку / О. А. Грішнова // Соціально-трудові відносини: теорія та практика. — 2014. — № 1. — С. 35.

для прикладу, в галузях соціології чи психології, то третім виміром можна брати символічне поле, яке окреслює систему зв'язків, норм, цінностей тощо.

Просторова мобільність має дві основні *стадії (етапи)* — формування і реалізацію. Процес капіталізації людського потенціалу може відбуватись уже на етапі формування, однак динамічних змін він зазнає в умовах реалізації високого рівня мобільності. Важливо, щоб у ході реалізації просторової мобільності населення капіталізація відбувалась якнайшвидше. У цьому контексті потрібно розуміти *швидкість капіталізації людського потенціалу* з відображенням на обсягах отримуваних матеріальних і нематеріальних благ.

Гносеологічну сутність просторової мобільності населення (підтверджують реальність її існування у філософсько-світоглядному контексті) розкривають такі *характеристики, що визначають методологічні підходи до її оцінювання* — суб'єктність, рівневість, масштабність, швидкість, темпологічність, трансформаційність, цілеорієнтованість, потенційність, функціональність, регульованість, вимірність. Розглянемо їх детальніше.

Просторова мобільність може бути властивістю не лише людини, але й інших ресурсів — фінансових, матеріально-технічних, інформаційних і т. д. У нашому дослідженні йдеться про мобільність населення, отож *суб'єктність* характеризується відносно окремої людини, домашнього господарства (сім'ї), соціальної групи, суспільства загалом.

Рівневість є складною характеристикою просторової мобільності, яка, власне, доводить прикладне значення результатів цього дослідження. Рівень мобільності визначити не так просто, адже він проявляється для кожної особистості специфічно. Як пишуть О. Козлова, Т. Малецька та Д. Козлов, людина може бути мобільною завдяки наявності в неї певних особистісних та професійних якостей, проте її мобільність може виявлятися лише в діяльності; оцінювати рівень мобільності особистості можна лише за умови її реалізації в діяльності¹. Про дуальність категорії «мобільність» пише В. Поддяшаник: мобільність розглядається і як якість особистості, і як процес, тобто має двосторонній характер; людина може

¹ Козлова О. Г. Професійна мобільність майбутнього вчителя як педагогічна проблема / О. Г. Козлова, Т. В. Малецька, Д. О. Козлов // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. — 2015. — № 7. — С. 64.

бути мобільною, якщо їй властиві певні особистісні якості, але її мобільність може проявлятися тільки в діяльності¹.

На наш погляд, рівень просторової мобільності відображається в бажанні, готовності і можливостях людини до переміщень. Узгодження бажання і готовності є складним внутрішнім процесом, на який суттєво впливають середовищні умови (можливості). Якісно оцінити їх доволі складно (рис. 1.6). В основі оцінювання бажання як специфічного внутрішнього процесу має лежати визначення його валентності, що відображає пріоритет для людини певного результату та визначається у межах -1,0 «дуже небажано» — +1,0 «дуже бажано»².

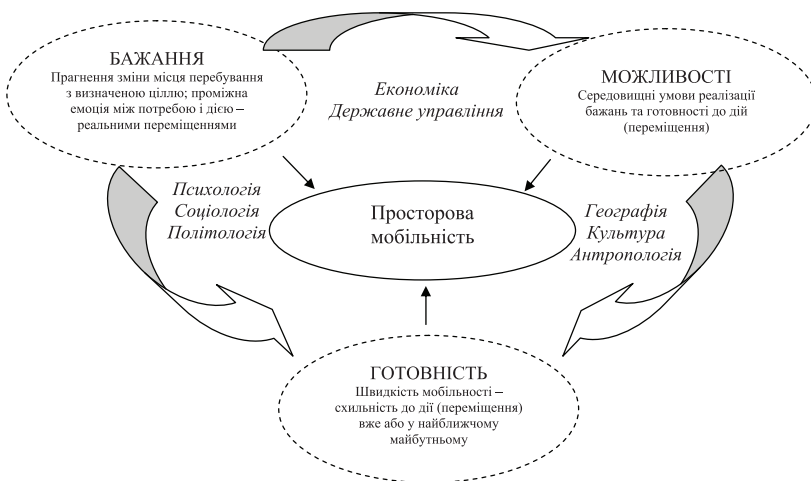

Рис.1.6. Онтологія просторової мобільності населення у системі міждисциплінарних знань

* Джерело: авторська розробка

Цілісна методика визначення рівня просторової мобільності населення в Україні поки не розроблена. Вона має опиратись на сформовані методики оцінювання міграційних настроїв (як першої

¹ Подляшаник В. В. Соціальна мобільність особистості / В. В. Подляшаник // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки : збірник. — Чернігів, 2011. — Вип. 94, Т. 2. — С. 90.

² Соціальна валентність [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. — Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальна_валентність.

стадії міграційного процесу¹), аспірацій (очікувань, сподівань), міграційних установок (ситуативної схильності до міграцій), врешті самих переміщень. Однак основною метою оцінювання рівня просторової мобільності населення має бути визначення його схильності до переміщень ще на етапі формування бажань і готовності. Саме ці оцінки мають бути основою створення можливостей переміщень — у формі міграційного режиму, інших непрямих регулюючих впливів.

Залежно від рівня просторової мобільності населення виділяються різні його типи. Імпонує підхід Н. Коваліско, яка на прикладі трудової мобільності визначає 6 мобільних типів, які ми адаптували до просторового виміру² (табл. 1.5).

Залежно від домінування того чи іншого особистісного типу формується *структура просторової мобільності населення*. Важливо визначати частку осіб від загальної чисельності населення країни (регіону), яким притаманний активно-мобільний особистісний тип. Таку частку можна встановлювати за оптимальним показником, проте й можливе ситуативне його коливання, що позначає поняття *структурних меж мобільності* (рис. 1.7). Такі межі доцільно визначати з граничної і безпекової позицій. Небезпекова межа демонструє, що і при дуже низькій частці активно-мобільних осіб у суспільстві, і при надто високій суспільство ризикує значними втратами людського потенціалу. Додамо, що оцінювання структурних меж мобільності втрачає своє значення в умовах стихійних лих, військових конфліктів. Тоді значна частина людей змушена мобілізуватись, формуючи «суспільні цунамі». Цей специфічний термін описує Л. Шевчук за прототипом природних цунамі — як хвилі, які формують на суші великі маси людей, що за відносно короткий проміжок часу (від кількох днів до кількох місяців, а то й років) переміщуються в просторі на значні відстані — до кількох сотень і тисяч кілометрів³.

¹ Звіт про результати дослідження міграційних настроїв студентів Львова [Електронний ресурс] / І. Ключковська, Ю. Марусик, О. П'ятковська. — Львів, 2014. — С. 4. — Режим доступу : <http://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2015/03/zvitpj.pdf>.

² Коваліско Н. В. Трудова мобільність в умовах регіонального ринку праці : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.07 «Соціологія управління» / Н. В. Коваліско. — Харків, 1999. — С. 14.

³ Шевчук Л. Т. Природні і соціальні цунамі: причини виникнення і наслідки / Л. Т. Шевчук // Феномен людини. Здоровий спосіб життя : зб. наук. ст. / за ред. Ю. М. Панишко. — Львів, 2015. — Вип. 46 (112). — С. 25.

Особистісні типи просторової мобільності

№ з/п	Типи	Загальний опис		
		Реалізація	Наслідки	Мінливість
Активно-мобільне населення — високий рівень мобільності				
1	Активний	присутня	позитивні за новим місцем перебування	без намірів зміни найближчим часом
2	Вимушено-активний	присутня	невизначені за новим місцем перебування	з наміром пошуку кращих умов за новим місцем
3	Потенційно-активний	на сьогодні відсутня	очікувано позитивні за новим місцем перебування	з наміром переміщень у найближчому часі
Пасивно-мобільне населення — низький / відсутній рівень мобільності				
4	Потенційно-пасивний	на сьогодні відсутня	негативні за поточним і новим місцями перебування	з наміром переміщень або зміною умов за поточним місцем перебування
5	Вимушено-пасивний	відсутня	негативні за поточним місцем перебування	без намірів змін у зв'язку з особистими обставинами
6	Пасивно-стабільний	відсутня	позитивні за поточним місцем перебування	без намірів змін

* Джерело: узагальнено за даними¹

Для різних суспільств оптимальна частка активно-мобільного населення може значно різнитися. Це залежить від геополітичного розташування, структури економіки, освітньо-кваліфікаційної структури економічно активного населення (для різних професійних груп рівень мобільності різний) тощо. Суттєвий вплив на безпекові структурні межі мобільності здійснює циркуляція міграції: високий рівень мобільності суспільства при ситуації, коли кількість, що повернулись, більша за кількість тих, які виїхали, не є загрозою безпеці суспільства і навпаки.

¹ Коваліско Н. В. Трудова мобільність в умовах регіонального ринку праці : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.07 «Соціологія управління» / Н. В. Коваліско. — Харків, 1999. — С. 14.

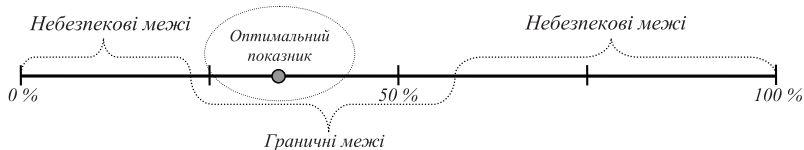

Рис. 1.7. Умовна шкала відображення частки активно-мобільного населення у фокусі рівноваги суспільної системи

* Джерело: авторська розробка

Наступна важлива характеристика просторової мобільності населення — її *масштабність*. Масштаби просторової мобільності відображають бажання, готовність і можливості переміщень на певну відстань. При цьому просторова мобільність може проявлятися як на побутовому (щоденному) рівні — у межах поселення, агломерації, так і з погляду пошуку кращих середовищних умов проживання та розвитку. Враховуючи висновки естонських учених, просторова мобільність проявляється у різних координатах¹:

1) ареал поселення (ядро мобільності) — тут проявляються такі підвиди просторової мобільності, як іммобільність, внутрішньопоселенська (внутрішньоміська, внутрішньометрополійна) мобільність (житлова, щоденна);

2) ареал наближення до поселення (як правило, район, область, в яких проживає особа) — тут проявляються такі форми мобільності, як урбанізація і субурбанізація;

3) ареал віддаленого поселення — тут проявляється міжрегіональна, у тому числі транскордонна, внутрішньодержавна мобільність;

4) ареал дуже віддаленого поселення — тут проявляється міжнародна мобільність або так звана міграція на довгі відстані («long-distance migration»).

Специфічною є просторова мобільність у межах ареалу поселення або агломерації (щоденна мобільність). Це окремий зріз наукових досліджень з розумінням інфраструктурних особливостей розвитку. Вагомі напрацювання за цим напрямом здійснили вчені Г. Андрієнко, Н. Андрієнко та Дж. Фукс. Орієнтуючись на їхню працю, можна визначити основні напрями просторових переміщень залежно від об'єктів соціальної інфраструктури та зони особистого проживання (рис. 1.8).

¹ Kadi M. Types of spatial mobility and the ethnic context of destination neighbourhoods in Estonia / Kadi Mägi, Kadri Leetmaa, Tiit Tammaru, Maarten van Ham // Discussion Paper. — 2015. — № 9602. — P. 1161–1192.

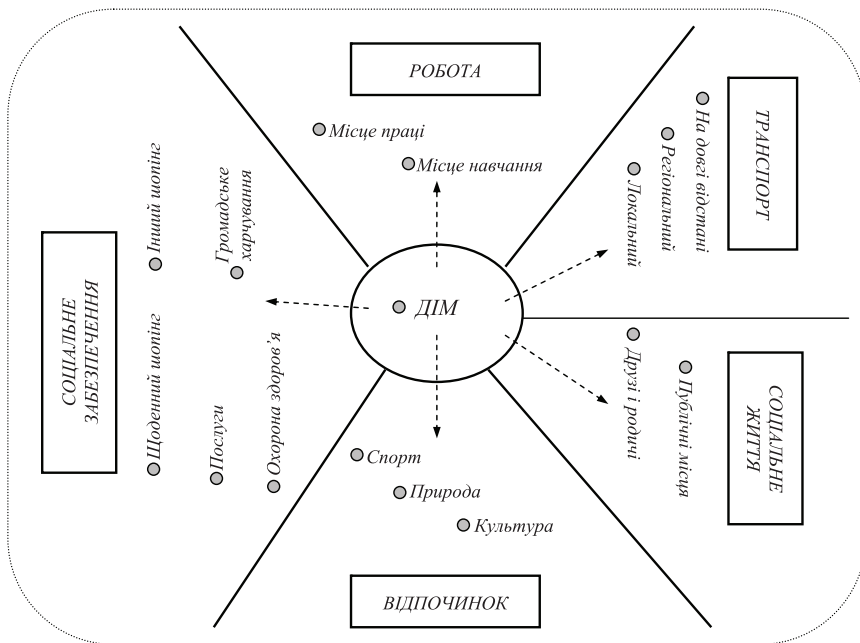

Рис. 1.8. Напрями просторових переміщень при реалізації щоденної просторової мобільності населення

* Джерело: побудовано за даними¹

Із масштабністю тісно пов'язана інша мобільна характеристика — *темпологічність*². Вона відображає часову тривалість, швидкість, режим (повторюваність) просторових переміщень. До її опису потрібно додати, що важливу роль тут відіграє транспортна інфраструктура: за кращого рівня розвитку і доступності масштабність просторової мобільності є вищою. Також на темпологічність суттєво впливає інституціональне середовище. У деяких суспільствах реалізація просторової мобільності є звичною, особливо це стосується острівних територій, невеликих держав біля великих мегаполісів.

¹ Andrienko N. Towards privacy-preserving semantic mobility analysis [Electronic resource] / N. Andrienko, G. Andrienko, G. Fuchs // EuroVis Workshop on Visual Analytics. — 17–21 Jun 2013. — Access : <http://geoanalytics.net/and/papers/eurova13.pdf>.

² Садова У. Я. Соціальна політика в Україні: критерії оцінювання та показники ефективності: монографія / У. Я. Садова. — Львів : ІРД НАН України, 2005. — 407 с.

Також змінюється темпология мобільності в комбінаториці до трудового її виду. Для прикладу, в американському суспільстві усталена тенденція зміни місця праці в кожні 3,5 роки, що відображає поняття «горизонтальна гіпермобільність»¹. Тому якщо говорити про темпологию просторової мобільності, потрібно чітко розуміти її характер та середовищні умови.

Поруч з темпологічною характеристикою мобільності йде *швидкість*. У більшості дефініцій мобільність асоціюється зі здатністю до швидких змін. Тому просторово-часові зміни мають зіставлятись з їхньою швидкістю. Як правило, вища швидкість збільшує ймовірність реалізації високого рівня просторової мобільності населення. Мобільність є швидкістю організації, реагування системи, її самоорганізації.

Наступна мобільна характеристика — *трансформаційність*, яка відображає форми реалізації високого рівня просторової мобільності населення.

Досить часто висока просторова мобільність веде до активізації міграцій, у тому числі в міжнародних масштабах і на тривалий період часу. Водночас підвищений її рівень відображається і в іншій формі тимчасової зміни місця перебування — туризмі. Окремі вчені формою міжнародного руху людських ресурсів виділяють транзитно-професійну діяльність². Ми вважаємо, що туризм і міграція є основними формами реалізації мобільності, хоча й мають різну проблемну площину дослідження.

Туристична мобільність населення проявляється через його туристичну активність. Дефініція туристичної активності у вітчизняній науці не має належного теоретико-методологічного забезпечення. Найчастіше її розглядають у контексті ринкових відносин та формування нових потреб людини. Пропонуємо розглядати туристичну активність населення як його спроможність та реальну практику подорожей з метою задоволення рекреаційних, пізнавальних, комунікаційних та інших специфічних потреб. Загальні детермінанти туристичної активності мають тісний зв'язок із соціальною активністю та просторовою мобільністю населення. Відповідно до того, що соціальна активність розглядається як явище, як стан осо-

¹ Флорида Р. Креативный клас: люди, которые меняют будущее / Р. Флорида ; пер. с англ. — Москва : Изд. дом «Классика-XXI», 2011. — С. 125.

² Сардак С. Е. Глобальна регуляторна система розвитку людських ресурсів : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.00.02 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / С. Е. Сардак. — Київ, 2014. — С. 6.

бистості й водночас як її ставлення до різних аспектів життєдіяльності, туристична активність може розглядатись під різним кутом зору та на різних рівнях¹.

Взаємозв'язок туризму і просторової мобільності не завжди простежується у вітчизняній науці. Разом з тим, наявні окремі напрацювання в цьому питанні. Зокрема, Ю. Серeda пропонує розглядати туризм у розрізі соціально-просторової мобільності, яка охоплює різні практики тимчасових територіальних переміщень (екскурсійні подорожі, відпустки, освітні подорожі, відрядження тощо), що можуть бути виражені і в горизонтальній, і у вертикальній динаміці².

Високий рівень туристичної активності для сучасного суспільства є ознакою його розвитку — соціально-економічного й ціннісно-ментального. Соціально-економічні ефекти високої туристичної активності є важливими для сучасного суспільства, розвиток якого базується на знаннях. Особа, яка відзначається підвищеною туристичною активністю, спроможна до самореалізації і розвитку, розширює свій світогляд з відображенням на результатах діяльності. Тобто наслідкове відображення підвищеної просторової мобільності населення на його туристичній активності в цілому є позитивним. Водночас надмірні міграції як інший варіативний вияв підвищеної просторової мобільності населення є загрозливим деструктивом. Ще гірший варіант — коли туристична активність трансформується в міграційну. У цьому контексті виникає явище *туристично-міграційної трансформації*, яке характерне здебільшого для осіб з високими інтелектуальними, освітньо-кваліфікаційними характеристиками. У цьому полягає загроза таких трансформацій для подальшого розвитку суспільства³.

¹ Бехтерев В. М. Избранные труды по психологии личности : в 2 т. / В. Г. Бехтерев // Санкт-Петербургский гос. ун-т. Факультет психологии / [Г. С. Никифоров (отв. ред.), Л. А. Коростылев (ред.)]. — Санкт-Петербург : Алетей, 1999. — Т. 2 : Объективное изучение личности. — 283 с.; Уйсімбасва М. Соціальна активність особистості як чинник суспільного розвитку [Електронний ресурс] / Маріам Уйсімбасва ; Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. — Режим доступу: http://www.kspu.kr.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1273%3A2014-05-20-06-41-09&catid=70%3A-3&Itemid=233&lang=uk.

² Серeda Ю. В. Туристичні практики як соціокультурний феномен: особливості конструювання в сучасному українському суспільстві : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Ю. В. Серeda. — Харків, 2010. — С. 10.

³ Біль М. М. Туристична активність населення в контексті зростання просторової мобільності / М. М. Біль // Туризм і гостинність в Україні : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (16–17 жовт. 2014 р., м. Черкаси). — Черкаси : Брама-Україна, 2014. — С. 17; Bil M. Human potential of a migrant in new conditions of spatial mobility of population of Ukraine / Mariana Bil // Formation strategy of economic structures: the tools and practices : [Collective monograph] / ed. by A. Berezin, M. Bezpartochnyi. — Riga : «Landmark» SIA, 2016. — P. 134.

Міграція як форма реалізації високого рівня просторової мобільності є складним процесом, що супроводжується численними причинно-наслідковими закономірностями. Надмірна міграційна активність спричиняє ризики для розвитку суспільства, серед яких дезінтеграція економічного простору, деградація соціального простору, декомпозиція екістико-поселенського простору, деформація демографічного простору¹. Саме надмірні міграційні втрати підтверджують необхідність визначення рівня просторової мобільності населення з метою реалізації превентивної політики, орієнтованої на протидію втратам людського потенціалу. З іншого боку, міграція стала звичним процесом для сучасного суспільства, що вимагає формування нової філософії сприйняття мігранта²:

— як рушія розвитку — за умов ефективного використання трудового потенціалу, мотивації розвитку бізнесу і створення нових робочих місць, проявів громадянської активності з доданням суспільної пасивності;

— як потенціалу розвитку — за умов покращення показників демовідтворення населення, схильності до самозабезпеченості мігранта на противагу високим патерналістським очікуванням, розвитку соціальної інфраструктури з урахуванням додаткових навантажень;

— як ланки соціальної єдності — за умов толерантних взаємин між постійним населенням і мігрантами при виваженій інформаційній політиці, дотриманні прав рівності, збереженні етнонаціональної, культурної ідентичності.

Сучасні умови високої міграційної активності населення вимагають ефективного використання людського потенціалу мігранта, що розкриває його максимальні можливості, які він може використовувати у різних видах діяльності в нових середовищних умовах з відображенням на економічних, соціальних, екологічних та інших ефектах³. Кінцевою метою використання людського потенціалу мігранта має бути забезпечення його якості. Враховуючи твердження У. Садової та

¹ Садова У. Регулювання міграції як передумова збереження соціально-трудоного потенціалу України / У. Садова, М. Біль // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. — 2009. — № 14. — С. 121.

² Біль М. М. Розвиток людського потенціалу мігрантів в умовах підвищеної просторової мобільності населення України / М. М. Біль // Економічний розвиток держави, регіонів і підприємств : проблеми та перспективи : Матеріали Міжнарод. наук.-практ. конференції молодих учених, 17–18 квіт. 2015 р. — Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2015. — С. 83.

³ Біль М. М. Інтеграція людського потенціалу внутрішньо переміщених осіб в Україні / М. М. Біль // Актуальні проблеми управління людськими ресурсами та економіки праці : Збірник тез IV Міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 22–23 квіт. 2015 р. / відп. за вип. Л. К. Семів. — Львів : ЛІБС УБС НБУ, 2015. — С. 141.

Т. Степури, така якість відображає об'єктивно зумовлені інтегральні властивості людини (мігранта), які проявляються або можуть проявитися за певних умов середовища її існування і вказують на можливі межі відтворення структур людини (компонент)¹.

Характеристика трансформаційності також визначає механізми (шляхи, способи) реалізації просторової мобільності. Вони відображають можливості просторових переміщень через такі механізми:

- економічний — зайнятість, підприємництво;
- політико-громадський — діяльність на представницьких посадах, на замовлення урядів інших держав, у міжнародних фондах та організаціях;
- освітній — здобуття освіти різних рівнів, у тому числі в рамках підвищення кваліфікації;
- сакральний — внутрішній духовний розвиток (релігія);
- шлюбний — створення сім'ї, в тому числі гетерогамних між-етнічних шлюбів;
- культурний — особистісний розвиток через мистецьке пізнання, наукову діяльність, специфічні види спортивної діяльності тощо.

У тісному взаємозв'язку з механізмами реалізації просторової мобільності перебуває її характеристика *цілеорієнтованості*. Мобільність дозволяє людині більш оперативно задовольняти потреби через досягнення затребуваних цілей у порівнянні до інших членів суспільства, які відзначаються іммобільністю. Це основна перевага розвитку високомобільного суспільства, де право вибору належить до визначальних свобод сучасної людини (рис. 1.9).

Просторова мобільність є доволі мінливою. У цьому контексті важливо розуміти її *потенційність*. Зміст терміна «потенціал» визначається як можливість, запас певних ресурсів або якостей². Потенціал мобільності як процесу визначається її можливостями³. Тобто чим більші можливості отримує особа при зміні місця пере-

¹ Садова У. Я. Структурні дисбаланси якості людського потенціалу у фокусі викликів політики зайнятості населення України / У. Я. Садова, Т. М. Степура // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Економіка. — Острог : Вид-во НУ «ОА». — Трав. 2016. — № 1 (29). — С. 77.

² Антонюк В. П. Динаміка кількісних і якісних характеристик трудового потенціалу промисловості як загроза її модернізації / В. П. Антонюк // Економіка і організація управління. — 2016. — № 3 (23). — С. 19.

³ Чаленко О. Про невизначеність поняття «потенціал» в економічних дослідженнях / О. Чаленко // Економіка України. — 2012. — № 5. — С. 36.

бування, тим імовірнішим є перехід високого рівня мобільності в реальні переміщення. Орієнтуючись на висновки О. Чаленка, потенціал просторової мобільності потрібно визначати не лише з позиції чинників формування і наслідків реалізації, але й щодо керівних дій для здійснення процесу¹. Зрозуміло, що реально оцінити потенціал просторової мобільності вкрай складно, адже труднощі виникають уже на етапі визначення її рівня та допустимих меж у суспільстві. Проте ця характеристика розкриває відносність та мінливість мобільної властивості людини, що обґрунтовує необхідність та можливості її регулювання.

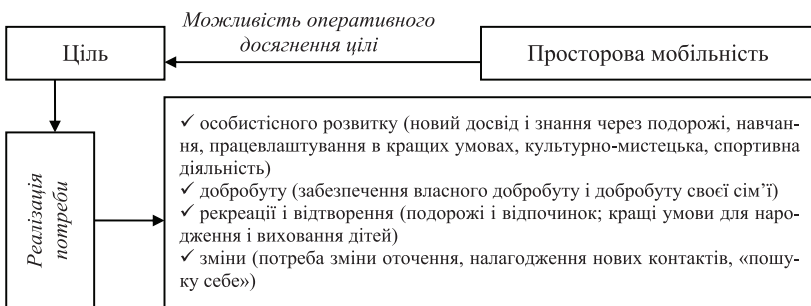

Рис. 1.9. Просторова мобільність у системі досягнення цілей людини

* Джерело: авторська розробка

Наступна характеристика просторової мобільності — *функціональність*, що розкриває її спроможність виконувати такі функції:

1) **Забезпечення руху.** Як правило, мобільність розглядається у позитивному контексті саме завдяки її здатності до змін. Як пише В. Подляшаник, бути мобільним означає бути динамічним і творчим, позитивним і сучасним, а отже, відповідати усім вимогам сучасного швидко змінюваного життя².

2) **Протидія стагнації.** Ця функція є логічним висновком з попередньої. Потрібно розуміти, що зміна, чи це прогрес, чи регрес, не є стагнацією, іммобільністю, а це вже позитивно.

¹ Чаленко О. Про невизначеність поняття «потенціал» в економічних дослідженнях / О. Чаленко // Економіка України. — 2012. — № 5. — С. 36.

² Подляшаник В. В. Соціальна мобільність особистості / В. В. Подляшаник // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки : збірник / Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — Чернігів, 2011. — Вип. 94, Т. 2. — С. 90.

3) Балансування і вирівнювання. Реалізація просторової мобільності є чинником встановлення соціальних стандартів між країнами (регіонами), що формують міграційні мережі і системи, у тому числі розмір заробітних плат. Також мобільність впливає на стандарти об'єктів соціальної інфраструктури, зокрема, в межах туристичних коридорів і мереж (дороги, пропускна здатність пунктів пропуску через державний кордон і т.д.).

4) Варіативність, альтернативність. Просторова мобільність дозволяє людині обирати середовище перебування, проживання, розвитку, можливостей одержання доходу задля забезпечення власного добробуту і добробуту своєї сім'ї.

5) Свобода. Просторова мобільність забезпечує свободу — вибору кращих умов перебування, що підтримується нині нормами міжнародного права та законодавством усіх розвинених демократичних держав.

6) Захищеність. Реалізація просторової мобільності дозволяє шукати кращі умови захищеності (праці, розвитку, відтворення і т.д.), в тому числі з метою уникнення небезпек. Як правило, тут проявляється практика вимушених переміщень, коли особа змушена реалізовувати свою мобільність з метою уникнення наслідків стихійних природних лих, військових конфліктів, високої соціальної напруги.

7) Розвиток. Просторова мобільність може забезпечувати розвиток людини і суспільства з відображенням на ефективності використання трудового потенціалу, стимулюванні інноваційних процесів.

8) Самовідповідальність. Йдеться про домінування в осіб, які є мобільними, почуття відповідальності за рівень власного добробуту. Відомо, що в українському суспільстві набули значного поширення утриманські настрої: якщо на початку 1990-х років відповідальність за власний добробут покладала на себе кожна шоста особа, то вже у 2010 році — лише кожна десята¹. Високомобільне суспільство послаблює патерналістські настрої, що є позитивною зміною в сучасних ринкових умовах.

9) Індивідуалізація. Висока просторова мобільність спричиняє суспільну індивідуалізацію. Чим ширші в суспільстві можливості індивідуальної мобільності, тим нижчий рівень згуртованості соці-

¹ Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції : колективна моногр. : у 2 т. / відповід. за вип. Л. М. Черенько, О. В. Макарова ; за ред. Е. М. Лібанової. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. — С. 19.

альних груп і менша міжгрупова напруженість¹. Високий рівень індивідуальної мобільності сприяє індивідуалізації суспільства, переважанню цінностей індивідуального просування. У контексті економічного розвитку така тенденція є позитивною, однак вимагає політичної стабільності і державної єдності.

Характеристика *регульованості* просторової мобільності розкриває її здатність перерозподілу людських ресурсів відповідно до особистісних потреб, потреб розвитку ринків праці та економіки. У той же час просторова мобільність є важливим об'єктом регулювання (державного, суспільного), що забезпечує непрямий вплив на переміщення населення. Механізми регулювання просторової мобільності детально розглянуто в розділі 4 монографії.

І ще одна важлива мобільна характеристика — її *вимірність*. Йдеться про науково-прикладний фокус розгляду мобільності. Це можуть бути питання сталого, інноваційного розвитку, розвитку трудового потенціалу, конкурентоспроможності ринків праці, демографічного відтворення і т. д. У цьому дослідженні за основний вимір розгляду просторової мобільності, визначення її рівня і меж взято людський розвиток, зокрема, політику людського розвитку. Ця позиція скеровує до проблем, наслідків реалізації просторової мобільності через призму цілей людського розвитку, якими керуються провідні міжнародні організації та весь цивілізований світ.

Отже, поняття просторової мобільності населення хоча і має міждисциплінарний характер, однак у галузі знань економіки скеровує до питання капіталізації людського потенціалу. За своїм змістом просторова мобільність охоплює бажання, готовність і можливості до переміщень. Особливу увагу потрібно звертати на готовність, яка розкриває здатність суб'єкта до швидких змін. Від цього значною мірою залежить швидкість капіталізації людського потенціалу як позитивного результату реалізації високого рівня мобільності. Для сучасного суспільства характерне постійне зростання просторової мобільності, що актуалізує необхідність обґрунтування підходів її регулювання. Такі обґрунтування потрібно доповнювати розумінням ретроспективних особливостей формування просторової мобільності населення з практикою «мобільних переходів». Також цілісне розуміння просторової мобільності населення передбачає з'ясування її теоретичного супроводу, що є актуальним завданням розвитку дослідницької методології.

¹ Бойко Г. Соціальна мобільність педагога: теоретико-методологічний аспект / Г. Бойко // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2016. — № 2. — С. 70.

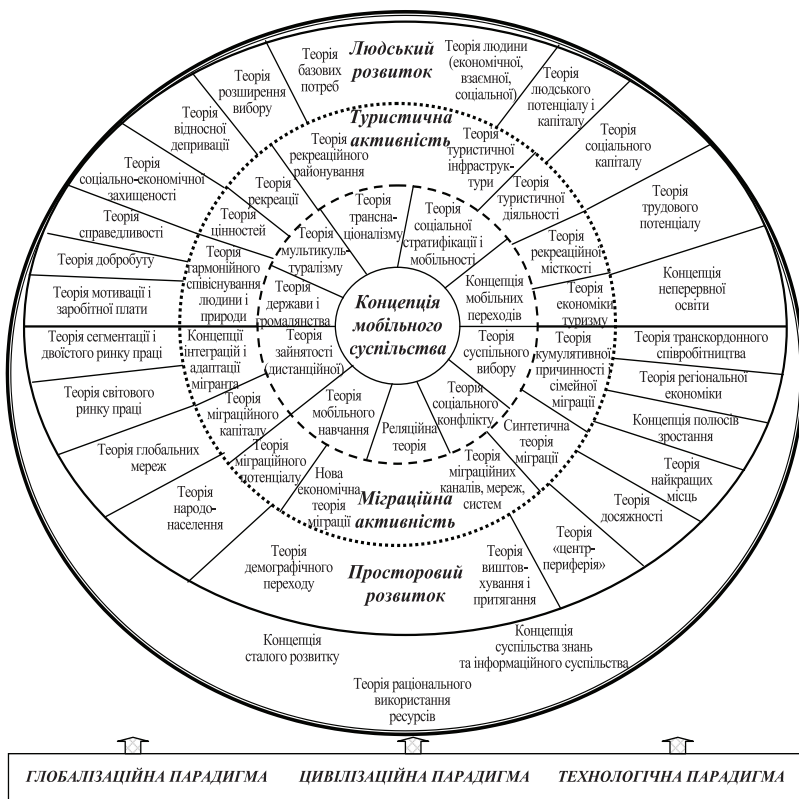
1.3. Просторова мобільність населення в концепціях та теоріях людського розвитку

Тривалий період розвитку людства з усталенням мобільних ознак актуалізує наукові обґрунтування підходів до регулювання просторової мобільності, націлених на те, щоб наслідки її реалізації відповідали (підсилювали) цілям людського розвитку. В основі таких обґрунтувань має лежати концептуальна ідея, сформована на стику різних галузей знань, теорій і наукових напрямів, об'єктом досліджень яких є людина та суспільство¹. Тому в цій частині монографії розглянемо теоретичні основи дослідження просторової мобільності населення у взаємозв'язку з концептуальними положеннями людського розвитку.

Узагальнення теоретичних основ дослідження просторової мобільності населення здійснимо з допомогою *аплікації теорій* (рис. 1.10). Перевагою такої форми подання теорій і концепцій є можливість їхнього розподілу за рівнями. *Внутрішні «кола»* містять теоретичні обґрунтування, які мають більш вузький, предметний щодо просторової мобільності характер. Оскільки предметом нашого дослідження є просторова мобільність у фокусі політики людського розвитку, окреме «коло» формує концепція людського розвитку, доповнюючись обґрунтуваннями розвитку просторового.

Зовнішнє «коло» аплікації формують теорія раціонального використання ресурсів, концепція сталого розвитку, концепція суспільства знань та інформаційного суспільства. Ці теоретичні положення сьогодні набувають ознак доктрин та є основою наукових обґрунтувань у більшості соціогуманітарних галузях знань. Зокрема, теорія раціонального використання ресурсів є визначальною в економіці й обґрунтовує основні моделі розвитку — оптимізації та рівноваги. Вибір однієї з них вказує на проблему і ціль використання ресурсів, у нашому випадку — людських.

¹ Біль М. М. Теоретична основа вивчення просторової мобільності населення у вимірі людського розвитку [Електронний ресурс] / М. М. Біль // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. — 2016. — № 2. — Режим доступу : <http://www.easterneurope-ebm.in.ua/5-2016-ukr>.

- Теорії й концепції, які формують базову методологію дослідження просторової мобільності населення
- Теорії й концепції, які формують спеціальну методологію дослідження міграційної і туристичної активності населення
- _____ Теорії й концепції, які формують методологію дослідження просторової мобільності населення у вимірі концепції людського розвитку
- ===== Теорії й концепції, які формують загальну методологію дослідження просторової мобільності населення у вимірі концепції людського розвитку

Рис. 1.10. Аплікація теорій дослідження просторової мобільності населення у конструкції суспільних наук

* Джерело: авторська розробка

В основі аплікації теорій лежать три парадигми, які розкривають загальні умови формування просторової мобільності населення та її значення в глобальному аспекті. *Цивілізаційна парадигма*, що орієнтує сучасний світ не на накопичення матеріальних благ, а на розвиток людини, обґрунтовує етапність розвитку людства, у тому числі зі зростанням рівня його мобільності¹. *Глобалізаційна парадигма* об'єднує численні теоретичні напрями щодо формування єдиного планетарного простору. Зокрема, тут вирізняється теорія світових систем, що дозволяє застосовувати світ-системний підхід, а також концепція глобальної системи координації розвитку людських ресурсів, що має безпосередній стосунок до методологічних основ вивчення просторової мобільності населення². *Технологічна парадигма* теж віднесена до основних, оскільки пояснює радикальні зміни в технологіях матеріального виробництва та надання послуг, що забезпечує створення нових можливостей мобільності і формування нових потреб³.

Центровою в аплікації теорій дослідження просторової мобільності населення у вимірі людського розвитку є *концепція мобільного суспільства* (К. Барад, З. Бауман, У. Бек, М. Белл, Г. Ворд, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, М. Кастельс, М. Манн, Дж. Уррі та ін.). Вона об'єднує численні теоретичні напрацювання, серед яких вагому роль варто відвести теорії транснаціоналізму. Основним поняттям тут є *транснаціоналізація*, що являє собою процес переміщення капіталу із країни, де він є у надлишку, в країну з дефіцитом капіталу, але у надлишку є фактори виробництва (праця, земля, корисні копалини), які ця країна не може раціонально використати у відтворювальних процесах через відсутність капіталу⁴. У контексті просторової мобільності транснаціоналізація є процесом переміщення людського капіталу з метою більш ефективного його використання.

¹ Дерій Ж. В. Роль людського капіталу у підвищенні конкурентоспроможності економіки регіону / Ж. В. Дерій // Вісник Хмельницького національного університету: Економічні науки. — 2012. — № 4, т. 2. — С. 16.

² Сардак С. Е. Глобальна координація розвитку людських ресурсів / С. Е. Сардак // Економіка та держава. — 2012. — № 10. — С. 7.

³ Cvetanović S. The concept of technological paradigm and the cyclical movements of the economy / Slobodan Cvetanović, Danijela Despotović, Igor Mladenović // Facta Universitatis. Series : Economics and Organization. — 2012. — № 2, Vol. 9. — P. 149; Dosi G. Technological paradigms and technological trajectories: A suggested interpretation of the determinants and directions of technical change / Giovanni Dosi // Research Policy. — June 1982. — Vol. 11, Is. 3. — P. 147–162.

⁴ Шавкун В. М. Транснаціоналізація виробництва і капіталу в умовах світової глобалізації / В. М. Шавкун, І. А. Сухачька // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. — 2011. — № 6, т. 1. — С. 248–249.

Розвиток транснаціоналізму на практиці відображається у послабленні національної самоідентифікації осіб з високим рівнем просторової мобільності. У результаті ідеї інтернаціоналізму, безнаціоналізму, космополітизму перестають бути виключно теоретичними.

У межах теоретичного напрямку транснаціоналізму важливо звернути увагу на *концепцію транснаціональних соціальних просторів*. Ця концепція розвинена німецьким ученим Т. Файстом, який вкладає в неї ідеї таких різних явищ, як транснаціональні малі групи (що в основному створюють неформальні зв'язки), транснаціональні схеми (мережі) і транснаціональні спільноти¹. Транснаціональний соціальний простір учений розглядає як комбінацію зв'язків, позицій у мережах і організаціях, мереж організацій, які сягають кордонів декількох держав². Розвиток транснаціональних соціальних просторів, де однією з базових ланок є транснаціональна сім'я, є першим кроком до поширення інтернаціоналістичних та безнаціоналістичних поглядів у сучасному розвиненому світі. Їх підсилює поширення індивідуалізму, що призвело до крайньої індивідуалізації, відсутності самообмеження, самовеличі розуму, спрощення культури, розпаду цілісності людської особистості³.

Концептуальну групу мобільного суспільства доповнюють *теорії соціальної стратифікації і мобільності*. Ця проблематика хвилює людство не одне тисячоліття. Ще давньогрецький мислитель Платон (427–347 рр. до н.е.) формулював власне бачення поділу суспільства, не відносячи рабів до громадян. Арістотель (384–322 рр. до н.е.), розвиваючи цю ідею, вважав, що причиною поділу суспільства на рабів і рабовласників є природні відмінності між ними: одні люди народжуються для розумової праці, інші — для фізичної; раби — це живе майно, що створює блага і тим самим приносить користь⁴. Нині такі положення в умовах визнання найвищою цінністю життя кожної людини, рівності і справедливості є неприпустимими. Водночас теоретичні обґрунтування соціальної стратифікації і мобільності зберігають актуальність, адже сучасному суспільству теж притаманні нерівності між групами (спільнота-

¹ Faist T. Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture / Thomas Faist // *Ethnic and racial studies*. — 2000. — № 23.2. — P. 190.

² Там само. — P. 191.

³ Киселев Г. С. «Тайна прогресса» и возможность истории / Г. С. Киселев // *Вопросы философии*. — 2009. — № 2. — С. 3.

⁴ Буян І. В. Економічні форми взаємозв'язку та взаємодії біологічних і духовних нужд людини з її працею / І. В. Буян // *Економічна теорія : наук. журн.* — 2012. — № 2. — С. 91.

ми) людей, причому певні соціальні відмінності між людьми набувають характеру ієрархічного ранжування¹. У контексті просторової мобільності врахування зміни соціального статусу, ролі людини є важливим для оцінювання просторових переміщень.

Базову методологію дослідження просторової мобільності населення доповнює *концепція мобільних переходів*, яку сформулював у 80-х роках ХХ століття американський географ В. Зелінські. У цій концепції автор пов'язав еволюцію міграційних процесів із соціально-економічними змінами в суспільстві, спираючись на гіпотезу про те, що існують чітко виражені закономірності, притаманні зростанню просторово-часової мобільності індивідів у ході історії людства, і ці закономірності містять в собі невід'ємний компонент процесу модернізації². Таким способом В. Зелінські уточнює і розвиває теорію демографічного переходу, включаючи в нього, крім змін у рівнях народжуваності і смертності, також динаміку просторової мобільності населення; за мірою модернізації суспільства не просто зростає загальна мобільність населення, але й характер міграційних процесів змінюється в залежності від проходження фаз переходу³. Для формулювання своєї гіпотези В. Зелінські «змішав», окрім теоретичних положень демографічного переходу, принципи економічної оптимізації, просторової дифузії інновацій, численні міграційні теорії, які описують зв'язки між ресурсами і DESTИНАЦІЯМИ⁴.

Більш детальний опис виділених В. Зелінські переходів здійснено у підрозділі 3.3 при з'ясуванні особливостей мобільного переходу в умовах інформаційної економіки.

Продовжуючи опис теорій дослідження просторової мобільності населення звернемось до *теорії зайнятості*, у тому числі дис-

¹ Фудорова О. М. Теорії соціального статусу: пізнавальні можливості і дослідницькі стратегії / О. М. Фудорова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2009. — № 881. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. — Вип. 24. — С. 110.

² Zelinsky W. The Hypothesis of the Mobility Transition / Wilbur Zelinsky // Geographical Review. — 1971. — № 61. — P. 219–249; Старикова А. В. Пространственная мобильность населения Баварии : автореф. дисс. ... канд. геогр. наук : спец. 25.00.24 «Экономическая, социальная, политическая и рекреационная география» / А. В. Старикова. — Москва, 2016. — С. 10.

³ Синковець Н. І. Аналіз основних теорій міжнародної міграції в сучасному економічному просторі [Електронний ресурс] / Н. І. Синковець // Міжнародні відносини. Серія «Економічні науки». — 2016. — № 7. — Режим доступу : http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/2927.

⁴ Zelinsky W. The Hypothesis of the Mobility Transition / Wilbur Zelinsky // Geographical Review. — 1971. — № 61. — P. 220; Caletrio J. The Hypothesis of the Mobility Transition by Wilbur Zelinsky [Electronic resource] / Javier Caletrio : Mobile Lives Forum. — Access : <http://en.forumviesmobiles.org/publication/2015/12/10/hypothesis-mobility-transition-2996>.

танційної. Її включено в ядро апікації теорій в силу її великого значення для методологічного обґрунтування просторової мобільності населення. У межах цієї теорії привертає увагу *концепція захищеної гнучкості*, яку розробили Г. Вілхаген та Ф. Трос, називаючи її «флексікьюриті»¹. Ця концепція передбачає таку політику флексікьюриті, що орієнтована на оптимальне поєднання гнучкості ринку праці з нестандартною зайнятістю та поліпшення соціального захисту працівників, які залучені до роботи в нестандартних умовах, у результаті чого з'являється модель гнучкої захищеності². Цей аспект відіграє велику роль у підвищенні рівня просторової мобільності населення — з можливістю частіших подорожей в умовах гнучкої зайнятості, а також практики вторинної зайнятості, у тому числі з виконанням професійних обов'язків перед роботодавцем іншої країни.

З-поміж інших концептуальних обґрунтувань потребує тлумачення *реляційна теорія просторової мобільності населення*, в основі якої лежить ідея про реляційний простір³. Термін «реляційний», запозичений із систем керування базами даних, вдало підкреслює ідейність нової парадигми просторової мобільності населення в інформаційній економіці. Вона передбачає готовність і спроможність (можливості) особи здійснювати переміщення (міграційні, туристичні) у визначених просторово-часових координатах, що сприймаються нею як комфортні. Для багатьох осіб з країн із незадовільними умовами проживання рівень комфортності є різним. Це означає, що багато з них готові здійснювати міграційні переміщення при значних затратах (фізіологічних, психоемоційних, трудових, потенційних, фінансових) заради одержання вигод у майбутньому.

Наступний рівень апікації теорій дослідження просторової мобільності населення формують теоретичні положення, що обґрунтовують міграційну активність населення. Це теоретичне «коло» (теорії й концепції, які формують спеціальну методологію дослі-

¹ Гук Л. Флексікьюриті як стратегія регулювання зайнятості в сучасних умовах / Л. Гук // Україна: аспекти праці. — 2013. — № 7. — С. 23.

² Towards Common Principles of Flexicurity : More and better jobs thought flexibility and security : European Commission. — Brussels : Communication COM, 2007. — Р. 4; Гук Л. Флексікьюриті як стратегія регулювання зайнятості в сучасних умовах / Л. Гук // Україна: аспекти праці. — 2013. — № 7. — С. 24.

³ Bil M. Transformacja mobilności przestrzennej w warunkach gospodarki informacyjnej / Mariana Bil // W kierunku gospodarki elektronicznej — wyzwania, narzędzia, dobre praktyki. T. 3. Doświadczenia we wdrażaniu innowacyjnych rozwiązań w krajach Europy Wschodniej / red. nauk. A. Prokopiuk. — Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok, 2014. — S. 143.

дження міграційної активності населення, див. рис. 1.10) розкриває методологічну сутність основних форм реалізації високого рівня просторової мобільності населення.

У групі міграційних теоретичних положень особливо актуальних ознак набуває *синтетична теорія міграції* Д. Массея. Згідно з цією концепцією міграції виникають у ході соціальної, політичної та економічної трансформації, що супроводжується поширенням капіталістичних ринкових відносин на неринкові суспільства; у контексті глобалізації економіки перехід до ринкових відносин і нових методів виробництва в аграрних та командних економіках руйнує звичні соціальні та економічні зв'язки, призводить до масштабного витіснення людей зі звичного способу життя; це створює *мобільні групи населення*, які шукають нові шляхи досягнення економічного добробуту¹.

У контексті формування просторової мобільності населення важливо враховувати теоретичні обґрунтування щодо міграційних каналів, мереж, систем. *Теорія територіальних міграційних систем* (економічне явище, яке є ринком праці, позначеним дією додаткових міграційно зумовлених договорів і угод²) доводить необхідність дослідження особливостей формування й реалізації просторової мобільності населення у визначених просторових координатах — між конкретними просторовими утвореннями.

У групі теорій, що формують *концепцію людського розвитку*, особливу нішу займає *теорія людини*. Оскільки людину нині проголошено найвищою цінністю, то це вносить суттєві корективи у теоретичні основи організації економічних процесів. Модель людини в сучасній економічній теорії — це соціальна модель, орієнтована на економічну поведінку людини в соціальному середовищі; її характеризує процес соціалізації, що розкривається через зміст економічної діяльності й економічної поведінки, відбиває специфіку соціально-економічних відносин і суспільно-економічних інститутів та структур. Людина — система особистісних характеристик, яка, крім специфіки потреб та інтересів, містить такі елементи, як світогляд, духовне багатство, мораль, соціальний статус, соціальна

¹ Массей Д. Синтетическая теория международной миграции / Дуглас Массей // Мир в зеркале международной миграции : сб. статей / гл. ред. В. А. Ионцев. — Москва : МАКС Пресс, 2002. — С. 161–174; Населення України. Трудова еміграція в Україні. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. — С. 21.

² Садова У. Я. Територіальна міграційна система України як чинник розвитку економіки, держави і суспільства / У. Я. Садова, С. І. Князев, Н. І. Андрусишин // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. — 2013. — Вип. 3. — С. 5.

роль, спрямованість особистості; це модель рефлексуючої, гнучкої, вольової, соціально диференційованої людини¹.

З теоретичними обґрунтуванням щодо людини тісно пов'язана концепція людського потенціалу. Як пишуть У. Садова і Т. Степура, теоретичну основу дослідження людського потенціалу та його якості складають напрацювання вчених різних наукових знань, зокрема, в царині енергії живої речовини; тобто йдеться про ідеї енергетичної парадигми, які розвивав у межах біогеохімії В. Вернадський, космогенно-енергетичної концепції праці, яку започаткував С. Подолінський та розвивють М. Руденко і В. Письмак².

Інші теорії, віднесені до концепції людського розвитку, формують методологію дослідження складових, які цей розвиток детермінують.

У цілому аплікація теорій дослідження просторової мобільності населення є авторською спробою системного бачення теоретичної бази вивчення цієї категорії. Важливу нішу в аплікації теорій займає концепція людського розвитку. Численні теоретичні положення підтверджують багатогранність формування та різну наслідковність реалізації просторової мобільності населення. Це складна оціночна категорія, що потребує цілісних методичних розробок для її аналізу. Тому в наступній частині дослідження буде зосереджено увагу саме на концепції людського розвитку в контексті викликів високомобільного суспільства.

1.4. Концепція людського розвитку в контексті викликів високомобільного суспільства

Просторова мобільність населення як актуальна дослідницька категорія має міждисциплінарний зміст. Це дозволяє розглядати її в різних проблемних площинах. Згідно з нашим баченням, актуально досліджувати *просторову мобільність населення у вимірі концепції людського розвитку*. У цій частині монографії обґрунтовуємо, чому у фокусі нашого дослідження просторова мобільність розглядається у зіставленні із цілями людського розвитку та управлінськими підходами забезпечення їх досягнення.

¹ Галушка З. І. Модель людини в сучасній економічній теорії / З. І. Галушка // Економічна теорія : наук. журн. — 2012. — № 4. — С. 54–55.

² Садова У. Я. Якість людського потенціалу в методологічних вимірах енергетичної парадигми / У. Я. Садова, Т. М. Степура // Регіональна економіка. — 2017. — № 1. — С. 90.

Таблиця 1.6

**Основні соціоекономічні виміри дослідження
просторової мобільності населення**

№ з/п	Вимірник (концепція)	Загальна сутність	Характер оцінки	Об'єкт оцінки	Особливості формування просторової мобільності населення (середовище)	Пріоритет забезпечення в умовах високо-мобільного суспільства (політика)
1	Якість життя	якісна оцінка з комбінуванням до самооцінки рівня забезпечення населення матеріальними і духовними благами	об'єктивний, суб'єктивний	матеріальні, духовні блага	обмеженість доступу до наявних благ та створення нових	формування у суспільстві «розумної» ієрархії цінностей і потреб, можливостей неперервного соціально-економічного розвитку
2	Рівень життя	кількісне забезпечення населення матеріальними благами	об'єктивний (зовнішній)	матеріальні блага	обмеженість доступу до матеріальних благ (фінансового, фізичного) та пошук можливостей їх отримання	створення базових умов доступу до матеріальних благ через розвиток (само)зайнятості, соціальний захист
3	Добробут	належний рівень забезпечення населення матеріальними (насамперед) і духовними благами	об'єктивний	матеріальні, духовні блага	обмеженість доступу до матеріальних і духовних благ та пошук можливостей їх отримання	створення базових умов доступу до благ через нарощування виробництва, розвиток соціальної інфраструктури, створення нових робочих місць
4	Розвиток людських ресурсів	орієнтація на використання людського капіталу як одного з факторів виробництва	об'єктивний	людський капітал	обмеженість доступу до належних умов праці з можливістю подальших інвестицій у людський капітал	створення сприятливих умов притягання кваліфікованих людських ресурсів, постійний розвиток системи робочих місць

5	Розвиток людський	орієнтація на людський потенціал і створення сприятливих можливостей його використання в умовах свободи вибору	об'єктивний	людський потенціал	обмеженість можливостей розвитку на основі реалізації свободи вибору (місця перебування, праці, навчання і т. д.)	формування умов реалізації просторової мобільності з контролем ризиків (бажана циркулююча міграція)
6	Розвиток сталий	орієнтація на задоволення потреб суспільства зі збереженням таких можливостей для наступних поколінь	об'єктивний	матеріальні і духовні потреби нинішнього і майбутнього поколінь	обмеженість можливостей розвитку та максимального задоволення потреб	формування екологічної культури, культури споживання в суспільстві

* Джерело: авторська розробка

Для того, щоб пояснити авторський вибір, розкриємо гомологічність поняття людського розвитку з іншими популярними соціо-економічними вимірами розвитку суспільства. Найбільш популярними серед них є добробут, рівень та якість життя, розвиток людських ресурсів, врешті — сталий розвиток (табл. 1.6). Це дещо різні за методичними та ідеологічними підходами поняття. Однак таке порівняння показує особливості формування просторової мобільності населення в умовах саме людського розвитку. Нижче розглянемо їх більш детально.

Рівень життя є популярним виміром оцінки розвитку суспільства. Щодо розуміння його сутності думка вітчизняних дослідників розходиться. Більшість з них (зокрема, В. Мандибура, Д. Богиня, І. Проніна) ототожнюють поняття рівня життя з якістю життя, інші (С. Гасанов, Н. Рабкіна, Н. Римашевська, Л. Ноздріна) зводять категорію «рівень життя» виключно до її матеріальної складової і вважають, що це поняття пов'язане лише зі сферою споживання матеріальних благ та послуг, а сам рівень життя — це лише кількісний показник, який немає якісного змісту¹. Вважаємо, що рівень життя слід розглядати в контексті оцінювання кількісного забезпечення населення матеріальними благами. У цьому полягає його оригінальність.

¹ Теслюк Р. Т. Зміст категорії «якість життя населення»: суспільно-географічний аспект / Р. Т. Теслюк // Географія і сучасність : зб. наук. праць Нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 4. — Київ : Вид-во нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2003. — Вип. 10. — С. 267.

Щодо *добробуту* теж знаходимо протиріччя у трактуванні: отождоження з якістю життя; вищість над якістю життя; як синтезуюче поняття, що узагальнює поняття «якість життя», «рівень життя», «спосіб життя» та «умови життя»¹. Вважаємо, що оригінальність використання терміна «добробут» полягає в такому: він відображає належний рівень забезпечення населення затребуваними благами, які можуть бути матеріальними (насамперед) або духовними (як наслідок задоволення потреб першого порядку).

Це поняття апіорі підтверджує наявність певного рівня добробуту суспільства, оскільки в ньому закладено слово «добро». Добробут більшою мірою є матеріальною категорією, вужчою за поняття якості життя. Більше того, добробут є одним з показників якості життєдіяльності населення². У зіставленні до поняття людського розвитку «добробут» набуває ще іншого змісту. Цитуючи М. Макоцьобу, на відміну від добробуту, концепція людського розвитку дозволила відійти від моністичного, монетаристського бачення суспільного прогресу; розвиток дедалі ширше сприймається як складний процес поєднання і взаємообумовленості можливостей людей у різних сферах життя; розвиток замість гонитви за збільшенням доходу дедалі більше спрямовується на розширення людських можливостей прожити тривале й здорове життя, гідно працювати, на досягнення соціальної стабільності, гармонійної взаємодії з природою, емоційного комфорту та ін.³.

До системи соціоекономічних вимірів дослідження просторової мобільності населення можна додати поняття «щастя» — з огляду на те, що нині популяризується використання міжнародного індексу щастя (Harpu Planet Index (HPI)) як індикатора добробуту країни, який передбачає вимірювання важливих на особистісному рівні факторів — рівня добробуту в довгостроковому періоді, супроводжуючись наявністю щасливого та значущого, з погляду психо-

¹ Теслюк Р. Т. Зміст категорії «якість життя населення»: суспільно-географічний аспект / Р. Т. Теслюк // Географія і сучасність : зб. наук. праць Нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 4. — Київ : Вид-во нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2003. — Вип. 10. — С. 267; Мандибура В. О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання / В. О. Мандибура. — Київ : Парламентське вид-во, 1998. — С. 21.

² Дrajниця С. А. Добробут населення України: проблеми та шляхи їх вирішення / С. А. Дrajниця // Університетські наукові записки. — 2013. — № 2. — С. 304.

³ Макоцьоба М. В. Прогрес у людському розвитку регіонів України: методологія вимірювання та механізм забезпечення : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / М. В. Макоцьоба. — Київ, 2012. — С. 7.

логії, життя¹. Цікаво, що на глобальному рівні при визначенні індексу щастя враховується швидкість споживання ресурсів. Цей індекс позиціонується як більш об'єктивний показник оцінювання рівня розвитку країн у порівнянні з розрахунками ВВП на душу населення та індексу регіонального людського розвитку. Однак останній має значно довшу історію поширення — від 1990 року, та офіційне використання на рівні провідної міжнародної організації, у той час як індекс щастя почав розраховуватись лише від 2006 року.

Якість життя як соціоекономічний вимір дослідження мобільності є комплексною оціночною категорією, яка об'єднує внутрішню та зовнішню оцінку щодо якості особистого, сімейного, трудового і громадського життя². Це поняття активно використовується Всесвітньою організацією охорони здоров'я з формуванням глобальних рейтингових оцінок. На рівні окремих держав активно пропагуються адаптовані методики оцінювання якості життя населення, у тому числі в розрізі окремих поселень (як правило, великих мегаполісів). Як пише Р. Теслюк, якість життя — категорія відносна, оскільки залежить не тільки від рівня реальних доходів, обсягів фактичного споживання населенням матеріальних і духовних благ та послуг, рівня соціальної захищеності, комфортності умов проживання, політичних свобод тощо, а й від рівня розвиненості в суспільстві самих потреб у різноманітних життєвих благах та можливостях³. Вважаємо, що вивчення просторової мобільності у вимірі якості життя населення є актуальним, проте дещо вужчим предметом досліджень. Поняття людського розвитку, на відміну від якості життя, робить акцент на свободу вибору, можливість розвитку людського потенціалу, коли якість життя більше акцентує на самооцінці рівня забезпечення благами. Тобто індикатори якості життя населення є певним чином детермінантами людського розвитку, але не відображають наслідки змін.

Розвиток людських ресурсів у більшій мірі є економічним поняттям, хоча й зіставляє соціальні процеси. Відмінність поняття людського розвитку від розвитку людських ресурсів розкриває В. Шишкін. Він зазначає, що теорія розвитку людських ресурсів

¹ Пустовар Н. В. Міграція — щасливий погляд на життя / Н. В. Пустовар, І. А. Лапшина // Науковий вісник НЛТУ України. — 2012. — Вип. 22.6. — С. 398.

² Вимірювання якості життя в Україні: Аналітична доповідь / Е. М. Лібанова, О. М. Гладун, Л. С. Лісогор та ін. — Київ, 2013. — С. 25.

³ Теслюк Р. Т. Зміст категорії «якість життя населення»: суспільно-географічний аспект / Р. Т. Теслюк // Географія і сучасність: зб. наук. пр. Нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 4. — Київ: Вид-во нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2003. — Вип. 10. — С. 266.

розглядає людей як «людський капітал», тобто лише як один з факторів виробництва поряд з фізичним капіталом або природними ресурсами (людина розглядається як засіб збільшення виробництва предметів споживання); на противагу цьому люди в концепції людського розвитку — це ціль, і забезпечення їхнього добробуту без загрози життю майбутніх поколінь є кінцевим і єдиним завданням розвитку¹. На домінування цінності людини в концепції людського розвитку вказує М. Макоцьоба: концепція людського розвитку реалізує гуманістичний підхід — людина є головною цінністю, критерієм прогресу, а не його засобом². Л. Безтелесна зазначає, що поняття людських ресурсів на макрорівні варто розглядати, насамперед, не як економічну, а як соціальну категорію; на мікрорівні, зберігаючи ознаки економічної категорії, поняття «людські ресурси» набуває також якості управлінської категорії³.

Таким чином, кожен вимір розгляду просторової мобільності населення ставить свої акценти. Згідно з Л. Безтелесною, створення умов для формування та реалізації людського потенціалу спричинило обґрунтування нової концепції розвитку суспільства, а саме — людського розвитку⁴. Вимір *людського розвитку* спрямовує до вивчення середовища можливостей людини і розширення варіантів її вибору. Як пише В. Шишкін, будь-яка стратегія розвитку поєднує декілька цілей, серед яких — прискорення економічного зростання, зменшення абсолютної бідності та запобігання подальшому погіршенню стану природного середовища; орієнтація на пріоритет людського розвитку передбачає кластеризацію зазначених цілей навколо центральної мети — розширення можливостей людей⁵.

Перевагою дослідження просторової мобільності населення у вимірі концепції людського розвитку є її всеохопний характер. Річ у тім, що наслідки впливу просторової мобільності можна визначати не лише за різними напрямками, але й на різних рівнях — особистості чи соціуму (територіальної громади, регіону, держави, світу). Катего-

¹ Шишкін В. С. Людський розвиток: оцінка та основні напрями підвищення його рівня : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / В. С. Шишкін. — Київ, 2004. — С. 6.

² Макоцьоба М. В. Прогрес у людському розвитку регіонів України: методологія вимірювання та механізм забезпечення : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / М. В. Макоцьоба. — Київ, 2012. — С. 6.

³ Безтелесна Л. І. Управління людським розвитком та його фінансове забезпечення в Україні: оцінка і перспективи : монографія / Л. І. Безтелесна. — Рівне : НУВГП, 2010. — С. 31.

⁴ Там само. — С. 39.

⁵ Шишкін В. С. Людський розвиток: оцінка та основні напрями підвищення його рівня : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / В. С. Шишкін. — Київ, 2004. — С. 8.

рія людського розвитку дозволяє охопити різні напрями, рівні формування і реалізації просторової мобільності населення.

Розглянемо положення концепції людського розвитку більш детально.

Засновниками цієї концепції вважаються Махбуб-уль-Хак (відомий пакистанський учений, який очолював робочу групу з розробки індексу розвитку людського потенціалу, презентовану на рівні ООН у 1990 році), А. Льюїс, А. Сен, К. Гриффін, Дж. Найт та ін.

У загальному сенсі розвиток є незворотною, напруженою, закономірною зміною матерії і свідомості, в результаті якої виникає новий якісний стан об'єкта, його склад та структура¹. У контексті особистісної парадигми людський розвиток розглядається як позитивна зміна сутнісних сил, накопичення і реалізації творчого потенціалу людини. Як пише А. Гальчинський, ідеться про антропосоціоцентристську визначеність моделі економічного розвитку, в якій функцію енергетичного начала перебирає на себе людина, творча особистість, її нескінченне прагнення до нового, яке породжується генетикою людини, відображає її сутнісне визначення². У результаті протиставлення цінності людини цілям економічного зростання виникла концептуальна ідея людського розвитку, яка ученими інтерпретується по-різному (табл. 1.7). У більшості випадків людський розвиток розглядають як процес зростання людських можливостей, розширення людської свободи шляхом збільшення варіантів вибору³. Тобто в основу людського розвитку закладається право вибору, що є однією з важливих властивостей просторової мобільності.

Розвиток суспільства з погляду концепції людського розвитку означає постійне розширення можливостей для задоволення не лише фізичних, а й духовних потреб людей⁴. Просторова мобільність у цьому контексті відіграє важливу роль, адже дозволяє особі змінювати просторові координати перебування, коли поточні умови не дають змоги задовольнити її потреби.

¹ Загорський В. С. Системний аналіз категорії «розвиток» / В. С. Загорський, Є. М. Борщук // Економічні науки. Серія «Регіональна і економіка»: зб. наук. праць. — Луцьк: Луцьк. нац. техн. ун-т, 2010. — Вип. 7 (27), ч. 3. — С. 7.

² Гальчинський А. Економічний розвиток: методологія оновленої парадигми / А. Гальчинський // Економіка України. — 2012. — № 5. — С. 5.

³ Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків: колективна науково-аналітична монографія / за ред. Е. М. Лібанової. — Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Держкомстат України, 2010. — С. 7.

⁴ Стрижак О. О. Теоретичні основи людського розвитку / О. О. Стрижак // Вісник Нац. техн. ун-ту ХПІ: зб. наук. пр. Темат. вип.: Актуальні проблеми управління та фінансово-господарської діяльності підприємства. — Харків, 2011. — № 15. — С. 107.

Таблиця 1.7

Дефініція людського розвитку у вітчизняних і зарубіжних джерелах

№ з/п	Автор / джерело	Дефініція людського розвитку	Ключові слова
1	ПРООН — перші доповіді ¹	процес розширення можливостей вибору для людини	можливості, вибір
2	ПРООН — останні доповіді ²	процес розширення можливостей людей жити довгим, здоровим і творчим життям, а також вирішувати інші завдання, які, на їх думку, мають для них значення, активно брати участь у забезпеченні справедливості та сталого розвитку на нашій спільній планеті	можливості, життя, справедливість, сталий розвиток
3	Г. Герасименко ³	процес зростання людських можливостей, розширення людської свободи шляхом збільшення варіантів вибору	можливості, свободи, вибір
4	Е. Лібанова ⁴	розвиток, що має на меті турботу про людину, прагнення розширити можливості її вибору жити повноцінним життям в умовах свободи та поваги до її гідності	можливості, турбота, вибір, свобода, повага
5	С. Решміділова, І. Клімчук ⁵	безперервний процес розширення можливостей вибору, які постійно змінюються	можливості, вибір, зміна
6	Г. Крушніцька ⁶	процес зростання людських можливостей, що забезпечується політично свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості	можливості, свобода, права, повага
7	І. Кочума ⁷	вдосконалення можливостей людини, її здібностей і шансів досягати поставленої мети та виконувати значимі для неї завдання	можливості, здібності, шанси, мета

¹ Человеческий потенциал (из «Доклада о развитии человека за 1995 год») // Общество и экономика. — 1996. — № 5. — С. 153.

² Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех ; ПРООН. — Москва : Весь мир, 2011. — С. 14.

³ Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків : колективна науково-аналітична монографія / за ред. Е. М. Лібанової. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Держкомстат України, 2010. — С. 7.

⁴ Людський розвиток в Україні: 2003 рік (колектив авторів) / Щорічна науково-аналітична доповідь / За ред. Е. М. Лібанової. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — С. 8.

⁵ Решміділова С. Л. Стан та тенденції людського розвитку в Україні / С. Л. Решміділова, І. Г. Клімчук // Вісник Хмельницького національного університету. — 2009. — № 2, т. 2. — С. 71.

⁶ Крушніцька Г. Б. Концепція людського капіталу і концепція людського розвитку: співвідношення понять / Г. Б. Крушніцька // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — 2013. — Вип. 116 (Ч. II). — С. 41–42.

⁷ Кочума І. Ю. Людський розвиток як чинник економічного зростання в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / І. Ю. Кочума. — Київ, 2005. — С. 9.

8	М. Макоцьоба ¹	процес розширення можливостей і вдосконалення якостей людей, який надає їм більше свободи й підвищує відповідальність їхнього вибору, створює більше варіантів для виваженого вибору мети і способу життєдіяльності, яким людина надає перевагу	можливості, якості, свобода, відповідальність вибору, варіативність
9	І. Герасименко ²	розвиток, орієнтований на цілі можливості прожити довге і здорове життя, отримати належну освіту та підтримувати гідний рівень життя, що відповідає стандартам суспільства	можливості, тривалість і гідний рівень життя, освіта
10	Г. Гузенко ³	розвиток, що обґрунтовує можливості розвитку людини — мети суспільства	людина, суспільство, мета
11	К. Губін ⁴	довгостроковий процес, який пролонгований у часі і залежить від минулого та перспектив на майбутнє	процес, минуле, перспектива
12	Н. Томчук ⁵	система відносин, якими визначається процес постійного зростання можливості особистості за умов оптимального економічного забезпечення зростаючих потреб життєдіяльності, а також підтримання тривалого, здорового і творчо активного життя, високого загального рівня освіти, передусім, професійної	можливості, потреби, життя, освіта
13	Л. Безтелесна ⁶	економічна категорія, що ілюструє процес формування умов і здійснення людьми вибору з можливостей для реалізації їхнього людського потенціалу, що розширюються	умови, вибір, можливості, потенціал
14	О. Макарова ⁷	філософія, яка ставить людину у центр процесу розвитку	філософія, людина

* Джерело: побудовано за джерелами, вказаними в таблиці

¹ Макоцьоба М. В. Прогрес у людському розвитку регіонів України: методологія вимірювання та механізм забезпечення : автореф. дис. ... наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / М. В. Макоцьоба. — Київ, 2012. — С. 6.

² Герасименко І. В. Регіональні проблеми фінансування людського розвитку в Україні / І. В. Герасименко // Механізм регулювання економіки. — 2010. — № 3, т. 2. — С. 124.

³ Гузенко Г. М. Людський потенціал: сутність та пріоритетні напрямки розвитку в Україні / Г. М. Гузенко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Економіка. — 2010. — Вип. 10. — С. 38.

⁴ Губін К. Г. Еволюція умов людського розвитку за різних систем формування доходів / К. Г. Губін // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Економічна теорія та право : зб. наук. пр. — Харків : Право, 2011. — № 3 (6). — С. 68.

⁵ Томчук Н. В. Еволюція наукових поглядів на людський розвиток / Н. В. Томчук // Економічна теорія. — 2005. — № 3. — С. 101.

⁶ Безтелесна Л. І. Управління людським розвитком та його фінансове забезпечення в Україні: оцінка і перспективи : монографія / Л. І. Безтелесна. — Рівне : НУВГП, 2010. — С. 40.

⁷ Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (колективна монографія) : у 2 т. / відповід. за вип. Л. М. Черенько, О. В. Макарова, за ред. Е. М. Лібанової. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. — С. 412.

Суттєвим аргументом на користь актуальності розгляду просторової мобільності у вимірі людського розвитку є використання цієї категорії у політиці ООН. Починаючи від 1990 року експерти Програми розвитку цієї організації (ПРООН) готують щорічні доповіді з представленням індексу людського розвитку (до 2010 року — індексу розвитку людського потенціалу). Саме ПРООН відіграє величезну роль у популяризації концепції людського розвитку, проголошуючи у першому звіті, що справжнім багатством народів є люди¹. Впроваджувана концепція людського розвитку була покликана змінити «класичні» теорії економічного розвитку, які базувалися на показнику валового національного продукту, розглядали людину тільки як рушійну силу економічного розвитку і проголошували економічне зростання головною метою суспільного прогресу².

В аналітичних інтерпретаціях індексу людського розвитку, методика розрахунку якого пропонує ПРООН та яка адаптована до особливостей більшості держав, подаються коефіцієнти диференціації соціально-економічного розвитку, що демонструють розриви між різними країнами за показниками. З їхньою допомогою можна визначати ризики трансформації високого рівня просторової мобільності населення у міграцію з наслідковими втратами для країн походження.

У практичному сенсі розгляд просторової мобільності у вимірі концепції людського розвитку підтверджується тим, що методика оцінювання однойменного індексу ПРООН охоплює найбільшу кількість країн світу — 187, у той час як інші відомі методики, незважаючи на свою авторитетність, є менш апробованими: індекс добробуту (Prosperity Index), що його розраховує дослідницька організація «Legatum Institute», охоплює 110 країн; індекс якості життя (Quality-of-life index), розраховуваний в інституті «Gallup», — 111 країн, при чому його методика змінюється щорічно; міжнародний індекс щастя, розраховуваний в організації «New Economics Foundation», — 151 країну; індекс (рейтинг) міст з найвищою якістю життя від консалтингової компанії «Mercer Human Resource Consulting» — 215 міст світу³.

Виходячи із сутності концепції людського розвитку, на рис. 1.11 визначимо місце просторової мобільності населення у його забезпеченні. При цьому проявляється двоїстість характеру мобільності, на чому вже наголошувалось вище. З одного боку, достатній рівень мо-

¹ Human Development Report 1990. — New York : Oxford University Press, 1990. — P. 10.

² Степанчук С. О. Сучасний стан розвитку людського потенціалу в національній економіці України / С. О. Степанчук // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. — 2015. — № 2. — С. 36.

³ Вимірювання якості життя в Україні: аналітична доповідь / Е. М. Лібанова, О. М. Гладун, Л. С. Лісогор та ін. — Київ, 2013. — С. 20.

більності на особистісному рівні є важливою передумовою розширення можливостей розвитку людини через пошук кращих умов проживання, навчання, праці або розширення світогляду завдяки туризму. З іншого боку, високий рівень мобільності ризикує трансформуватись у надмірні міграційні втрати для суспільства, призводячи до втрат людського потенціалу, який у концепції людського розвитку є головним елементом¹. Це ще раз обґрунтовує необхідність теоретико-методологічного обґрунтування допустимих меж мобільності та механізмів її регулювання.

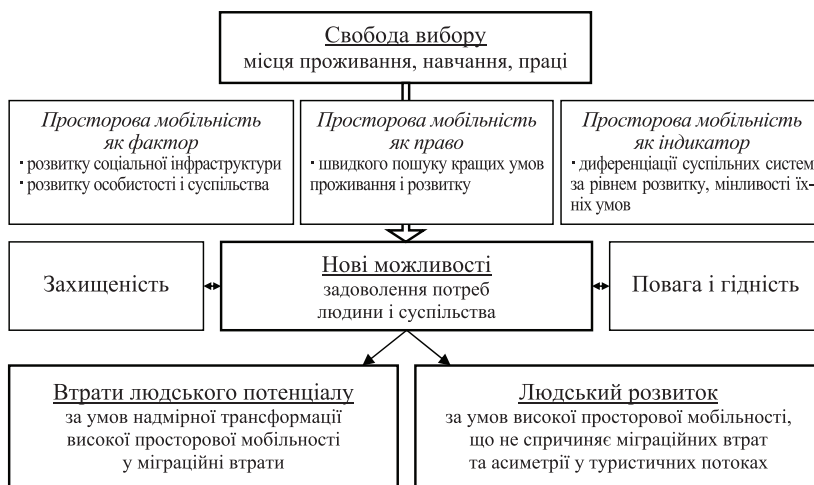

Рис. 1.11. Просторова мобільність населення з погляду концепції людського розвитку

* Джерело: авторська розробка

З наведених вище положень можна прийти до висновку, що визначення людського розвитку є певним чином абстрактним, відірваним від реальності. Акцент на свободу вибору схиляє до думки про можливість хаосу, стихійного перерозподілу людських ресурсів у «гонитві» за пошуком кращих умов використання людського потенціалу. Насправді концепція людського розвитку, виражена в теоретико-ідеологічних (філософія розвитку) і практичних (методика оцінювання) аспектах, заслуговує на всебічне використання поряд з *концепцією сталого розвитку*.

¹ Радченко Л. П. Людський розвиток: еволюція концепції та пріоритетні напрями реалізації в національній економіці України / Л. П. Радченко // Вісник Нац. юр. акад. України ім. Я. Мудрого. — 2011. — № 2 (5). — С. 69.

Разом з тим, остання має дещо вищий вимір формування. Як зазначає В. Шишкін, сталість є справедливим розподілом можливостей розвитку між нинішнім і майбутнім поколіннями; ця справедливість є рівністю можливостей, але не обов'язково рівністю кінцевих результатів¹.

Для України розгляд просторової мобільності у вимірі людського розвитку є особливо актуальним. Як пише Л. Семів, практичне втілення на державному й регіональному рівнях концепції людського розвитку дасть змогу в процесі українських реформ формувати соціально-економічне і правове забезпечення здорового способу життя і довголіття, доступу до знання та ресурсів, необхідних для підтримання цивілізованих стандартів рівня життя, інших чинників творчого, продуктивного життя людини, розширення можливостей та підтримання почуття належності людини до суспільства². Усі ці аспекти є актуальними для українського суспільства.

Отже, складність та багатоаспектність розгляду просторової мобільності населення у вимірі концепції людського розвитку визначає необхідність розуміння великої кількості теоретичних і концептуальних положень, які формують фундаментальні та прикладні основи наукового знання в економіці. Міждисциплінарність теоретичної основи розширює універсальність поняття мобільності, тісний взаємозв'язок просторової мобільності з іншими видами, зокрема соціальним. Актуальність розгляду просторової мобільності у вимірі концепції людського розвитку підтверджується популяризацією управлінських підходів у досягненні цілей людського розвитку. Це обумовлює актуальність дослідження концепції політики людського розвитку, напрямів її реалізації з адаптацією до особливостей високомобільного суспільства.

¹ Шишкін В. С. Людський розвиток: оцінка та основні напрями підвищення його рівня : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / В. С. Шишкін. — Київ, 2004. — С. 6–7.

² Семів Л. К. Регіональна політика: людський вимір : монографія / Л. К. Семів. — Львів, ІРД НАН України, 2004. — С. 47.

Розділ 2

АРХІТЕКТУРА ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ: ГЛОБАЛЬНИЙ, НАЦІОНАЛЬНИЙ І РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ

2.1. Методичні основи аналізу просторової мобільності населення

Оскільки просторова мобільність є доволі складною категорією, то її аналіз передбачає використання різних підходів і фокусів. Їх узагальнення та системне представлення дозволяють сформулювати методичні засади аналізу просторової мобільності населення.

У вітчизняній науці цілісних методичних розробок щодо аналізу просторової мобільності населення на сьогодні немає. Тому в цій частині дослідження пропонуємо систему такого аналізу з конкретизацією показників. Це важливо з огляду на впровадження системи моніторингу просторової мобільності населення України на довгострокову перспективу. Як пише Г. Башнянин, в економічній науці головним є метод, а не наукові результати, що змінюються з історичним розвитком об'єкта, який ця наука досліджує; лише за допомогою методу маємо можливість порівнювати різні науки, абсолютно не зіставні за своїм предметом або об'єктом; наука є тим досконалішою, чим досконалішими методами вона користується у процесі досліджень¹. Отже, наявність відповідних методичних розробок щодо аналізу просторової мобільності населення дозволить їх використовувати на практиці з постійним оновленням аналізованих даних та при потребі вдосконалювати — з огляду на зміни статистичної основи.

У праці російського науковця Я. Мойсеєнка можна знайти вдале твердження, що мобільність не спостерігається безпосередньо, а лише шляхом вираження у різних практиках руху (туризм,

¹ Башнянин Г. І. Методологічні проблеми розвитку економічної науки: як економічну теорію перетворили на надточну науку / Г. І. Башнянин // Економічна теорія. Науковий журнал. — 2012. — № 3. — С. 15–16.

міграційні потоки, рух капіталів і т. д.), будучи їхнім нескінченним онтологічним джерелом¹. З цього твердження стає зрозумілим, що аналіз просторової мобільності населення здійснити доволі складно. Він має охоплювати з'ясування передумов (факторів) формування, потенціалу і меж, а також форм реалізації. Якщо передумови дозволяють оцінити рівень просторової мобільності населення, то форми реалізації — можливі ризики чи, навпаки, переваги реалізації високого рівня мобільності (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Система аналізу просторової мобільності населення

* Джерело: авторська розробка

Система аналізу просторової мобільності населення забезпечує наукову обґрунтованість управлінських рішень (рис. 2.2). Можливості аналізу просторової мобільності напряму залежать від інформаційного забезпечення. Навіть при наявності достатньої статистичної бази, в аналізі просторової мобільності населення особливу

¹ Моисеенко Я. Ю. Феноменология мобильности: методологический аспект / Я. Ю. Моисеенко // Дискурс-Пи. — 2016. — № 2. — С. 39.

роль відіграє соціологічний інструментарій, який дозволяє оцінити особистісний рівень мобільності, в тому числі у розрізі різних цільових груп (за віком, статтю, типом поселень, рівнем освіти, сферою зайнятості і т. д.).

Рис. 2.2. Методичне та інформаційне забезпечення регулювання просторової мобільності населення України

* Джерело: авторська розробка

Аналіз просторової мобільності населення є складним завданням, оскільки передбачає необхідність аналізу не лише кількісних показників, що їх відображає офіційна статистика. Вагому роль відіграє якісна індикаторна основа, що розкриває особистісні оцінки щодо готовності і бажання зміни місця перебування. Разом з тим, оцінювання рівня просторової мобільності слід диференціювати за різними напрямками, з максимальним охопленням різних показників. У табл. 2.1 відобразимо індикаторну основу аналізу просторової мобільності населення, яка наочно підтверджує складність досліджуваної категорії. Показники аналізу просторової мобільності доцільно розділяти залежно від об'єкту аналізу:

- 1) самої просторової мобільності;
- 2) форм реалізації просторової мобільності (тут статистична основа аналізу є найбільшою);
- 3) середовища (передумов, чинників) формування просторової мобільності;
- 4) наслідків реалізації високого рівня просторової мобільності.

Таблиця 2.1

Індикаторна основа аналізу
просторової мобільності населення

№ з/п	Об'єкт аналізу	Показники
1	Просторова мобільність	♦ рівень просторової мобільності (готовність і можливість); ♦ потенціал просторової мобільності (бажання); ♦ структура просторової мобільності населення: активно-мобільні (активний, вимушено-активний, потенційно-активний типи); пасивно-мобільні (потенційно-пасивний, вимушено-пасивний, пасивно-стабільний); ♦ структурні межі просторової мобільності (небезпекові, граничні, оптимальний показник).
2	Форми реалізації	
2.1	Міграційна активність як основна форма і дослідницький об'єкт	♦ загальні показники міграції: кількість мігрантів; тривалість перебування, характер («село-село», «село-місто» і т. д.), тип (трудова, освітня і т. д.), географія (внутрішньорегіональна, міжрегіональна, внутрішньодержавна, транскордонна, міждержавна, глобальна); ♦ структурні: аналіз окремих груп населення, відмінних від інших за однією або декількома ознаками (статтю, віком, освітою, професією, рівнем доходу, місцем поселення, релігією тощо); ♦ вартісні: масштаби міграції, грошові перекази; ♦ територіальні: ступінь участі окремих територій в обміні людським потенціалом; ♦ інтенсивності: інтенсивність міграції населення окремих територій та в їх межах, навантаження на ринки праці, об'єкти соціальної інфраструктури; ♦ якості: якісний склад мігрантів (освіта, інтелектуальний розвиток, професія, кваліфікація, вторинні навички, у т. ч. лінгвістичні, креативність, інноваційна схильність; законність переміщень); ♦ ринкової насиченості: кількість суб'єктів, що надають міграційні послуги; ♦ інституційні: кількість видачі дозволів на проживання, працевлаштування; реєстрація зміни місця проживання; ♦ управлінські: кількість нормативно-правових актів, обсяги фінансування, у т. ч. програмно-цільового, обсяги міграційного квотування тощо.
2.2	Туристична активність як специфічна форма і дослідницький об'єкт	♦ загальні показники туризму: кількість туристів і екскурсантів, тривалість перебування, тип (діловий, рекреаційний, спортивний, релігійний і т. д.), географія; ♦ структурні: аналіз груп туристів (за статтю, віком, рівнем доходу, місцем поселення тощо); ♦ вартісні: масштаби охоплення, туристичні витрати; ♦ територіальні: ступінь участі окремих територій у туристичних маршрутах; ♦ інтенсивності: інтенсивність туризму на окремих територіях, навантаження на об'єкти туристичної та соціальної інфраструктури; ♦ ринкової насиченості: кількість суб'єктів, що надають туристичні послуги.

2.3	Туристична і міграційна активність	♦ статистика перетину державного кордону: кількість, мета, географія тощо; ♦ статистика діяльності посольств, візових центрів: кількість видачі і відмова у видачі віз, їхній тип, термін, мета тощо.
3	Середовище (фактори)	♦ ринок праці (рівень зайнятості і безробіття, плинність кадрів, рівень оплати праці тощо); ♦ освітня система (якість освітніх послуг, рівень працевлаштування після закінчення навчального закладу тощо); ♦ демографічний розвиток (демовідтворення, співвідношення міського і сільського населення, суспільне здоров'я тощо); ♦ соціальна інфраструктура (благоустрій, кількість та якість послуг об'єктів соціальної інфраструктури, соціальний захист); ♦ інновації і підприємництво (кількість суб'єктів бізнесу та результати їхньої діяльності, рівень інноваційної активності бізнесу і населення, рівень конкуренції); ♦ природні і природно-кліматичні умови (частота і характер стихійних лих); ♦ інформаційне суспільство (якість комунікацій, доступ до мережі Інтернет); ♦ умови громадянського суспільства (свобода слова, корупція, прозорість влади і т. д.).
4	Наслідки реалізації	♦ рівновага просторової мобільності; ♦ раціональність реалізації просторової мобільності; ♦ якість просторової мобільності; ♦ конструктивність / деструктивність видового комбінування просторової мобільності — просторово-професійної, просторово-освітньої, просторово-соціальної і т. д.

* Джерело: розроблено за даними¹

Зміст поняття мобільності спричиняє необхідність аналізу на етапах її формування і реалізації. Тому актуальним є комплексний підхід з аналізом середовища формування, факту та наслідків реалізації. Цей підхід обґрунтовує в своєму дослідженні В. Юрченко, пропонуючи систему показників оцінки трудової мобільності персоналу підприємств, яка враховує: сигнальні показники, що характеризують чинники формування трудової мобільності; базові індивідуальні показники стану трудової мобільності; контрольні показники, що характеризують наслідки трудової мобільності (ризики, зміни ефективності праці та трудового потенціалу); використання дисперсійного аналізу цих показників дало можливість запровадити періодичне контролювання

¹ Звірід Н. В. Статистична оцінка інтенсивності міграції робочої сили (на прикладі західного регіону України) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.10 «Статистика» / Н. В. Звірід. — Київ, 2011. — С. 9; Дювель Ф. Пространственная мобильность населения: индикаторы, категории и типологии / Френк Дювель // Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинарное учеб. пособ. ; под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. — Москва, 2007. — С. 72–74.

процесів формування та переміщення персоналу¹. Так само, як на рівні підприємства, аналіз просторової мобільності дозволяє обґрунтувати пріоритети її регулювання.

У рамках аналізу просторової мобільності населення одним з основних показників є *рівень*. Кожна наука може мати власні вимірники. Усе залежить від інтересу дослідження (психологічний, економічний, демографічний, географічний і т. д.).

Рівень просторової мобільності є доволі суб'єктивним показником. Фактично він відображає самооцінку кожною людиною своїх готовності і можливості до зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах (рис. 2.3). В акумульованому вимірі сукупність таких самооцінок визначає рівень просторової мобільності населення певної території. Суб'єктивізм самооцінки рівня мобільності підтверджують висновки російського вченого Ю. Калиновського, який визначає критерії оцінки мобільності. Він вважає, що такими є: властивості й якості особистості (відкритість до світу, довіра до людей і до себе, гнучкість, оперативність, локалізація контролю, толерантність); вміння (рефлексії, цілепокладання, саморегуляції, самовизначення); здібності (бачити і розуміти сутність змін у соціумі, варіативність і альтернативність розвитку ситуації; конструктивно, продуктивно мислити; проектувати необхідні зміни в мікросоціумі; вирішувати проблеми; адаптуватися до змін)². Ці критерії скеровують до думки, що рівень мобільності визначається внутрішніми чинниками. Однак сильний вплив мають фактори середовища, які базово детермінують бажання до зміни місця перебування.

Е. Бойченко у дослідженні з питань трудової мобільності пише, що для оцінки рівня трудової мобільності використовуються два принципово різні підходи: за фактичними даними статистичної звітності вимірюється рівень реалізованої трудової мобільності та за результатами вибіркового соціологічного обстеження населення з'ясовується рівень потенційної трудової мобільності, тобто потенційної здатності до такого роду змін³. Згідно з нашим баченням, як-

¹ Юрченко В. В. Управління трудовою мобільністю персоналу промислових підприємств : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / В. В. Юрченко. — Харків, 2008. — С. 5.

² Калиновский Ю. И. Введение в андрагогику. Мобильность педагога в образовании взрослых : монография / Ю. И. Калиновский. — Москва : Вита пресс, 2000. — С. 284.

³ Бойченко Е. Б. Оцінка трудової мобільності жінок на регіональному ринку праці : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Е. Б. Бойченко. — Донецьк, 2008. — С. 6.

що рівень просторової мобільності вказує на фактичну готовність особи до її реалізації, то *потенціал* скеровує до бажань зміни місця перебування за певних умов (див. рис. 2.3).

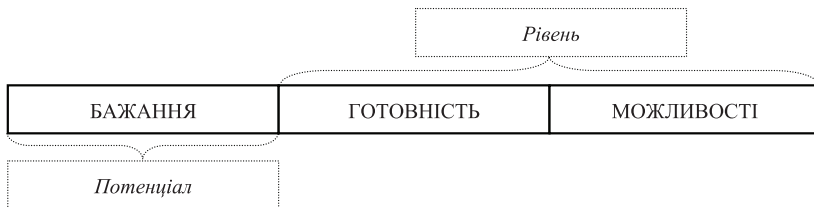

Рис. 2.3. Рівень і потенціал просторової мобільності населення

* Джерело: авторська розробка

Серед показників, які дозволяють аналізувати наслідки реалізації просторової мобільності населення, виділено рівновагу, раціональність, якість та конструктивність / деструктивність видового комбінування. Рівновага відображає наслідки впливу мобільності на різні сфери суспільного життя:

— на демографічну ситуацію — демографічна рівновага, що розкриває вплив реалізації мобільності на збереження чи досягнення цільової динаміки процесів демовідтворення;

— на економіку — фінансова рівновага, що розкриває залежність економіки від грошових переказів мігрантів і витрат туристів;

— на ринок праці — трудовотенційна рівновага, що розкриває співвідношення вхідної і вихідної трудової мобільності, трудової еміграції й імміграції;

— на соціальні зв'язки і процеси державотворення — соціальна рівновага, що розкриває вплив інститутів діаспори (за кордоном і в країні);

— за міграційними і туристичними потоками — мобільна рівновага, що розкриває співвідношення еміграції й імміграції, в'їзних і виїзних туристичних потоків.

Відхилення від стану рівноваги актуалізує виявлення асиметрії відповідних процесів.

Раціональність відображає ефективність реалізації просторової мобільності населення з погляду використання міграційного капіталу і доходів від туризму. Під міграційним капіталом маються на увазі не лише грошові перекази, але й знання, досвід, здобуті у ході просторових переміщень. Умовою раціонального їх використання є

переорієнтація з пасивних споживацьких цілей на активний інвестиційний ресурс.

Якість просторової мобільності теж є вимірником її ефективності з акцентом на капіталізацію людського потенціалу. Капіталізація людського потенціалу є процесом накопичення і зростання вартості людського капіталу¹. Якщо в ході реалізації просторової мобільності не відбувається капіталізація людського капіталу, то такий процес дисонує з цілями людського розвитку та вимагає регулювання.

Конструктивність / деструктивність видового комбінування — ще один показник наслідків реалізації просторової мобільності. Він відображає ефективність переміщень з певною метою, в ході чого виникають моделі просторово-професійної, просторово-освітньої, просторово-соціальної та ін. мобільності.

При аналізі просторової мобільності недостатньо застосовувати обрані показники, які мають первинний характер (див. табл. 2.1). Важливо брати до уваги, окрім того, похідні показники, обчислювані на основі первинних, що можуть мати форму середніх чи відносних величин.

Орієнтуючись на дослідження різних авторів, зокрема, з проблематики демографії і міграціології, можна навести такі актуальні приклади *похідних показників* аналізу просторової мобільності населення:

— *показники швидкості змін* — темпи приросту як різниці або відношення (абсолютний ланцюговий і базисний);

— *показники локалізації й концентрації* — критичні норми концентрації мігрантів (інших категорій активно-мобільних осіб) у структурі населення:

- ◆ частка іноземних мігрантів, осіб з особливим правовим статусом, у тому числі з відмінними расовими, релігійними, ціннісно-ментальними ознаками, у структурі населення (згідно з досвідом Франції допускається 10–15 %²);
- ◆ густота міграційного потоку — співвідношення кількості мігрантів до кількості безробітних³;

¹ Дерій Ж. В. Механізм капіталізації людського потенціалу: складові та їх взаємодія / Ж. В. Дерій // Економічний простір. — 2013. — № 79. — С. 70.

² Хомра О. У. Соціальна безпека: виклики, загрози, критерії / О. У. Хомра, Т. Є. Русанова // Стратегічна панорама. — 2009. — № 1. — С. 75.

³ Там само; Миграция и безопасность в России / В. В. Супян, Г. С. Витковская, С. А. Панарин и др. — Москва : Интердиалект, 2000. — 341 с.

- ◆ процент вхідної і вихідної мобільності — співвідношення кількості активно-мобільних осіб, які здійснюють переміщення, до загальної кількості населення; такий показник можна розраховувати для різних видів мобільності, зокрема для:
 - освітньої — як співвідношення кількості студентів, які навчаються за кордоном, до загальної кількості студентів закладів вищої освіти України (процент вихідної освітньої мобільності) та співвідношення кількості студентів, які навчаються в Україні, до загальної кількості студентів закладів вищої освіти України (процент вхідної освітньої мобільності) (підрозділ 2.5);
 - трудової — як співвідношення кількості трудових мігрантів до загальної кількості економічно активного населення країни (регіону) походження;
 - ◆ коефіцієнт чистої міграції — співвідношення кількості емігрантів до загальної кількості населення певної території;
- *показники інтенсивності*:
- ◆ коефіцієнт інтенсивності міграційного обороту — співвідношення кількості емігрантів й іммігрантів до загальної кількості населення певної території;
 - ◆ коефіцієнт інтенсивності міграційного сальдо — співвідношення сальдо міграції до чисельності населення території;
 - ◆ коефіцієнт інтенсивності міграційних зв'язків — ця методика на прикладі регіонів України подана в дослідженні І. Мостової з посиланням на ідеї Л. Рыбаковського¹:

$$K^{ij} = \frac{M^{ij}}{\sum_{i=1}^n M^{ij}} \div \frac{P^i}{\sum_{i=1}^n P^i}, \quad (2.1)$$

де K^{ij} — коефіцієнт інтенсивності міграційних зв'язків j -того району вселення з i -тим районом виходу; n — кількість районів виходу (без району вселення); M^{ij} — об'єм потоку міграції з i -того регіону до j -того; P^i — середньорічна чисельність населення регіону;

¹ Мостова І. О. Деякі параметри міграційного руху населення в Україні в 2010-2014 рр.: динаміка змін / І. О. Мостова // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 2. — С. 201-202; Рыбаковский Л. Л. Региональный анализ миграций / Л. Л. Рыбаковский. — Москва : Статистика. — 1973. — 159 с.

— *показники демографічної стійкості* — вплив міграційних процесів на постійне населення¹:

$$C_d = 100 - \frac{B + [-1 \times \Delta Pn]}{N} \times 100\%, \quad (2.2)$$

де B — кількість вибулих осіб; ΔPn — природний приріст населення; N — чисельність населення;

— *показники місткості території, ринку, навантаження на об'єкти соціальної інфраструктури з урахуванням додаткового тиску внаслідок реалізації мобільності або ж необхідності скорочення внаслідок зменшення потреби*:

- ◆ оптимальна екологічно-рекреаційна місткість — добуток граничного навантаження і площі території²;
- ◆ кількість місць об'єктів соціальної інфраструктури у розрахунку на 1000 осіб населення;
- ◆ економічна місткість ринку праці — сума кількості зайнятих робочих місць, кількості вільних робочих місць, очікуваних обсягів працевлаштування та різниці реального вивільнення робочої сили, що супроводжується ліквідацією робочих місць³;

— *показники інтегральної оцінки* — зведене оцінювання за різними показниками щодо привабливості території, територіального оптимуму, чинників формування і реалізації мобільності, наслідків впливу, зокрема, щодо людського розвитку;

— *показники оцінювання наслідків реалізації просторової мобільності*: моделі кореляційно-регресійного, факторного аналізу з метою виявлення тісноти зв'язку між базовим показником (для прикладу, кількості вибулих осіб) та іншими явищами і процесами (результати факторного аналізу впливу на обсяги трудової і довгострокової міграції за показниками рівня зайнятості, наявного доходу на одну особу, навантаження на одне робоче місце, середньої тривалості безробіття, середньої заробітної плати подано в підрозділі 2.4).

¹ Западнюк С. О. Міграції населення України: внутрішньорегіональний вимір / С. О. Западнюк // Український географічний журнал. — Київ, 2012. — № 2 (78). — С. 30.

² Міщенко О. Нормативно-методичні аспекти оцінки рекреаційної місткості ландшафтних комплексів національних природних парків / О. Міщенко // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту. Серія : Географія. Спец. вип. : Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива. — Тернопіль : СМП «Тайп», 2010. — № 1. — Вип. 27. — С. 35.

³ Ахромкін Є. М. Теоретичні дослідження та розрахунок місткості ринку праці / Є. М. Ахромкін // Економіка та держава. — 2012. — № 7. — С. 16.

Остання група показників є важливою в системі аналізу просторової мобільності населення. Як стверджують М. Стрюк, С. Семеріков та А. Стрюк, зазвичай немає стандартного інструменту, який може допомогти у визначенні обсягу оптимального рівня мобільності; утім, аналіз позитивних і негативних наслідків мобільності може допомогти у виборі правильного балансу¹.

Прикладом оцінювання наслідків реалізації просторової мобільності є пропонування Н. Звірид методика оцінки втрат валового регіонального продукту від еміграції робочої сили; така оцінка дозволяє порівнювати економічні вигоди та втрати від залучення працездатних осіб до міграційних процесів у різних регіонах України²:

$$B_{ВРПР_{TM}} = \frac{ВРП}{Ч_3} \times Ч_{TM}, \quad (2.3)$$

де $B_{ВРПР_{TM}}$ — втрати від трудової міграції; $ВРП$ — валовий внутрішній продукт, вироблений за відповідний період; $Ч_3$, $Ч_{TM}$ — середня кількість зайнятого населення та трудових мігрантів за відповідний період.

Результати такого аналізу дозволяють обґрунтовувати не просто необхідність скорочення міграційних втрат, а потребу впливу на населення вже на етапі формування його просторової мобільності.

Наведені приклади похідних показників аналізу просторової мобільності можна розширювати. Однак потрібно розуміти, що всі вони є дотичними до оцінювання просторової мобільності, дають змогу більшою мірою аналізувати факт чи наслідки реалізації високого мобільного рівня. Тому залишається актуальною розробка та впровадження *методик оцінювання просторової мобільності*, зокрема її рівня і потенціалу.

Вітчизняна наука на сьогодні не пропонує цілісних розробок щодо оцінювання просторової мобільності. Окремі соціологічні оцінки є вибірковими та не підсилені в авторитетності органами державної влади. Вивчаючи іноземні праці щодо аналізу просторової мобільності, привертає увагу прив'язка методик до оцінювання середовищних передумов. Певним чином це корелює з ідеєю територіального оптимуму, яку в своїй праці описує Г. Шевченко. Територіальний опти-

¹ Стрюк М. І. Мобільність: системний підхід / М. І. Стрюк, С. О. Семеріков, А. М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2015. — Т. 49, вип. 5. — С. 47.

² Звірид Н. В. Статистична оцінка інтенсивності міграції робочої сили (на прикладі західного регіону України): автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.10 «Статистика» / Н. В. Звірид. — Київ, 2011. — С. 7.

мум, на думку автора, відображає сукупність найсприятливіших природних і соціально-економічних умов у певному регіоні, яка за належної організації дозволила б найбільш ефективно використовувати ресурси та інфраструктуру з метою досягнення найкращих соціально-економічних результатів¹. Ці умови можна накладати на чинники формування просторової мобільності населення з метою її оцінювання.

У дослідженні російських науковців П. Строева та М. Кан наводиться приклад методики оцінювання просторової мобільності, які розробили англійські вчені У. Кларк, М. ван Хем та Р. Коултер. Учені пропонують оцінювати просторову мобільність та її соціальні наслідки через *національні індекси множинної депривації* (Index of Multiple Deprivation — IMD). Сам по собі термін «депривація» є психологічним та відображає обмеження можливостей задоволення якоїсь з потреб; у широкому значенні — це бар'єр у засвоєнні людиною соціальних ролей, формуванні властивостей і якостей, необхідних для адекватного сприйняття соціальної реальності, її оцінки та прийняття свідомих рішень у конкретних ситуаціях².

Національні індекси множинної депривації розраховує у Великобританії Департамент у справах громад та місцевого самоврядування ще від 1970 року³. Територія Великобританії поділена на певну кількість частин «Lower-Layer Super Output Areas» і за кожною з них визначається індекс депривації. Для розрахунку рівня депривації через вибіркові обстеження домогосподарств у розрізі окремих територій до 1500 осіб оцінюються такі параметри⁴:

- нестача коштів для існування — депривація доходу;
- відсутність доступу до гідної праці — депривація працевлаштування;
- низький рівень освіти і кваліфікації — депривація освіти, навичок і навчання;
- незадовільний стан здоров'я і харчування — депривація здоров'я;

¹ Шевченко Г. М. Принципи побудови організаційно-економічного механізму формування та використання природно-рекреаційного потенціалу території / Г. М. Шевченко // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. — 2007. — № 1. — С. 63.

² Красницька О. В. Депривація як соціально-педагогічна проблема / О. В. Красницька // Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія : Психолого-педагогічні науки. — 2013. — № 1. — С. 28.

³ Строев П. В. Пространственная мобильность населения: экономический и социальный аспекты / П. В. Строев, М. И. Кан // Экономика. Налоги. Право. — 2016. — № 6. — С. 38.

⁴ Clark W. A. V. Spatial mobility and social outcomes / W. A. V. Clark, M. van Ham, R. J. Coulter // Journal of Housing and the Built Environment. — 2014. — № 4. — P. 699–727; Clark W. A. V. Socio-Spatial Mobility in British Society / W. A. V. Clark, M. van Ham, R. Coulter // IZA Discussion Papers. — 2011. — № 5861. — 23 p.

- незадоволеність умовами навколишнього середовища — депривація екології;
- висока злочинність — депривація безпеки;
- бар'єри в отриманні житла і необхідних послуг — депривація комфорту.

Схожу методику доцільно впроваджувати і в Україні. З огляду на відсутність такої практики оцінювання рівня депривації як передумови формування просторової мобільності населення, її слід розпочинати здійснювати в розрізі областей та на рівні держави, з часом понижуючи збір та аналіз інформації до масштабів окремих поселень.

Узагальнюючи підходи соціологічної оцінки просторової мобільності населення, вважаємо, що вона має включати три напрями, відображені на рис. 2.4.

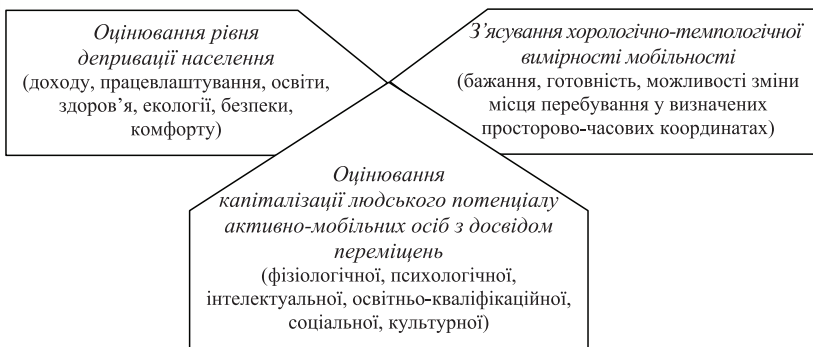

Рис. 2.4. Основні напрями соціологічної оцінки просторової мобільності населення

* Джерело: авторська розробка

Перші два напрями мають передбачати використання соціологічного інструментарію — методу вибірових обстежень домогосподарств на постійній основі. Методологічні основи проведення таких обстежень з формуванням вибірових сукупностей затверджені Державною службою статистики України¹.

¹ Методологічні основи формування вибірових сукупностей для проведення органами державної статистики України базових державних вибірових обстежень населення (домогосподарств) [Електронний ресурс] / Наказ Держкомстату від 2.08.2005 року № 223 // Ukrstat.org — публікація документів Державної Служби Статистики України. — Режим доступу : https://ukrstat.org/uk/metod_polog/metod_doc/2005/223/metod.htm.

У ході оцінювання просторової мобільності населення інформаційним ядром має бути її *хорологічно-темпологічна вимірність*. Для цього необхідно з'ясувати:

1) хорологічно-темпологічну вимірність просторової мобільності щодо бажання (потенціалу), готовності і можливостей (рівня) просторових переміщень у конкретних просторово-часових координатах;

2) розрив між бажанням та готовністю і можливостями зміни місця перебування;

3) зіставлення рівня і потенціалу просторової мобільності населення в розрізі різних особистісних характеристик.

Перший блок питань має передбачати з'ясування хорологічно-темпологічної вимірності просторової мобільності. Відстань і час є вагомими чинниками мобільності (див. рис. 1.5, підрозділ 1.2 «Тривимірна модель координат просторової мобільності населення»). Тому в ході опитування потрібно виявити не просто факт бажання, готовності і можливостей виїзду, але й як далеко та як надовго людина готова переміщуватись. У праці І. Прибиткової наведено подібну методику опитування «міграційних настанов та планів жителів України», в якій визначено бажання виїзду до іншої місцевості України, Росії, інших республік колишнього СРСР¹. Однак у цій методиці не врахований чинник часу.

У табл. 2.2 подано, як приклад, питання обстеження щодо потенціалу (бажання) зміни місця перебування з більш широкою варіативністю просторових переміщень. Аналогічне опитування слід здійснювати щодо готовності і можливостей (рівня мобільності).

Результати опитування за цим питанням слід схематично інтерпретувати. Респондент може по-різному визначати своє бажання (готовність, можливості) до зміни місця перебування у різних просторових координатах. Як правило, зростання відстані супроводжується більшими часовими затратами. Респонденти, які декларують свою активно-мобільну позицію, можуть потрапляти в різні групи, що визначає потребу сегментного підходу у регулюванні їхньої просторової мобільності (рис. 2.5).

¹ Прибиткова І. Пересувні ринки праці за доби незалежності України та міграційні плани українців / Ірина Прибиткова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. — Вип. 2(16). — Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. — С. 325.

Таблиця 2.2

Питання вибіркового обстеження на постійній основі
з оцінювання хорологічно-темпологічної вимірності потенціалу
просторової мобільності населення

№ з/п	Чи хотіли б Ви виїхати з теперішнього місця перебування	На який період						
		Ні, на жодний період часу	Так, на період до 1 місяця	Так, на період до 6 місяців	Так, на період до 1 року	Так, на період 2–3-х років	Так, на період від 3 років і більше	Так, назавжди
1	В інший населений пункт у межах області							
2	У сусідній регіон у межах країни							
3	У будь-який інший регіон у межах країни							
4	У столицю країни							
5	У сусідню європейську країну							
6	У будь-яку європейську країну							
7	У сусідню країну групи СНД							
8	У будь-яку країну світу з кращими умовами							

* Джерело: авторська розробка

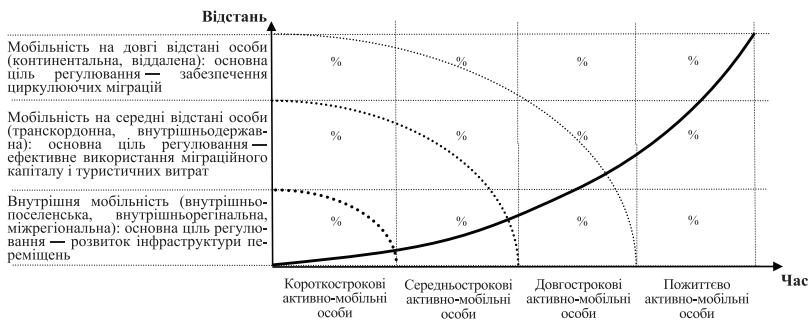

Рис. 2.5. Основні групи активно-мобільних осіб
у координатах простору і часу

* Джерело: авторська розробка

Незважаючи на те, що соціологічні дослідження хорологічно-темпологічної вимірності потенціалу просторової мобільності та рівня депривації населення слід якісно здійснювати на рівні обстежень домогосподарств, такі опитування можна проводити для окремих цільових груп. Приклад анкети опитування — у дод. А.

Другий блок вибіркового обстеження хорологічно-темпологічної вимірності передбачає з'ясування розриву між бажанням та готовністю і можливостями зміни місця перебування. Доволі часто респонденти можуть декларувати своє бажання виїзду, що дає дуже високі результати, які потім обростають заполітизованими висновками, а це жодним чином не сприяє послабленню міграційних намірів населення. Різниця між відсотковим значенням потенціалу і рівнем мобільності вказуватиме на важливість покращення внутрішніх середовищних умов задоволення потреб людини.

Третій блок вибіркового обстеження хорологічно-темпологічної вимірності має дозволяти зіставляти рівень і потенціал просторової мобільності населення в розрізі різних особистісних характеристик з базових питань анкети. Йдеться про вік, стать, сімейний стан, наявність і кількість дітей, місце проживання, рівень доходу. Важливим є зіставлення з рівнем освіти, професією і статусом зайнятості. Ці результати дадуть змогу розробляти сегментний підхід у регулюванні просторової мобільності населення.

З огляду на стратегічну важливість інноваційної домінанти в розвитку, однією з матриць аналізу перехресних відповідей має бути зіставлення рівня і потенціалу мобільності респондента і його інноваційного типу особистості. Фахівці виділяють такі основні типи: 1) консервативний — неприйняття інновацій; 2) рецепційний (приймаючий) — сприяє дифузії інновацій, але не продукує їх; 3) піонерський — здатність до ініціювання змін¹. Якщо рівень і потенціал мобільності в піонерського особистісного типу респондентів є високими, то це є безпосереднім доказом гострої потреби цільової підтримки інноваційної діяльності таких осіб якщо не за місцем перебування, то хоча б в Україні.

Також відзначаємо актуальність побудови однією з матриць аналізу перехресних відповідей із зіставленням рівня і потенціалу просторової мобільності до сприйняття іммігрантів. Це розкриє толерантність суспільства до іноземців, внутрішньо переміщених осіб

¹ W kierunku zrównoważonej gospodarki opartej na wiedzy w Polsce : monografia naukowa pod redakcją P. Sochaczewskiego. — Białystok : Wyższa Szkoła Ekonomiczna, 2011. — S. 63.

та вкаже на необхідність вироблення соціокультурної доктрини міграційної політики.

Отже, методичні засади аналізу просторової мобільності населення є актуальним напрямом досліджень у вітчизняній науці. Методологія просторової мобільності має базуватись на якісному інформаційному забезпеченні. Очікується, що суспільство й надалі розвиватиметься зі зростаючими мобільними ознаками. Щоб не втратити розуміння і хоч якогось контролю над цими процесами, вже сьогодні конче необхідно вдосконалювати вітчизняну статистичну базу, доповнюючи кількісні дані вибірковими обстеженнями на тему передумов, практики і наслідків реалізації просторової мобільності населення.

2.2. Інфраструктурне забезпечення реалізації просторової мобільності населення

Стан розвитку інфраструктури є вагомим детермінантом не лише якості життя, але й привабливості території для мобільних категорій населення, які, своєю чергою, можуть чинити додатковий та навіть деструктивний тиск на її об'єкти¹.

Інфраструктурне забезпечення реалізації просторової мобільності населення є комплексною прикладною категорією. Як зазначалось у підрозділі 1.1, просторова мобільність населення відображає бажання, готовність і можливості зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах. Власне, інфраструктурне забезпечення визначає такі *можливості*, формуючи:

- привабливість (чи, навпаки, непривабливість) різних територій для активно-мобільних осіб залежно від рівня розвитку об'єктів соціальної інфраструктури, що, своєю чергою, відображає рівень соціально-економічного розвитку відповідного суспільства взагалі;

- доступність різних територій для активно-мобільних осіб залежно від розбудови мережі та технологічного рівня розвитку транспортної системи.

Характер впливу інфраструктурного забезпечення на можливості реалізації просторової мобільності населення актуалізує пріоритетні завдання щодо його розвитку:

¹ Біль М. М. Інфраструктурні складові забезпечення способу життя та розвитку соціально-демографічного потенціалу регіону / М. М. Біль // Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія : у 8 т. Т. 2. Соціально-демографічний потенціал / НАН України. Інститут регіональних досліджень ; наук. ред. В. С. Кравців. відп. ред. У. Я. Садова. — Львів, 2013. — С. 65.

— нівелювання негативних наслідків додаткового тиску мобільних осіб на об'єкти соціальної інфраструктури відносно постійного населення, обмеження практики необґрунтованого завищення цін на нерухомість, споживчі товари, транспортні послуги і т. д. в поселеннях з високою привабливістю для мобільних осіб;

— непрямий вплив на обсяги реалізації просторової мобільності населення з погляду привабливості певної території за рівнем розвитку її інфраструктури, у тому числі транспортної доступності;

— безпосередній вплив на просторово-часову вимірність реалізації просторової мобільності населення через розвиток транспортних мереж (забезпечення швидкості переміщень).

Інфраструктурне забезпечення реалізації просторової мобільності населення охоплює всі об'єкти соціальної інфраструктури, послугами яких користуються активно-мобільні особи (табл. 2.3). Важливо, щоб обслуговування постійного населення та активно-мобільних осіб з інших суспільних систем не було дискримінаційним у плані сервісу та доступності. Дискусійним є питання цінової дискримінації. Прийнятним є підвищення цін на культурно-мистецькі і спортивні заходи для іноземців. Однак така практика має застосовуватись лише у випадку свідомого обмеження приїзду осіб у відповідну суспільну систему.

Як правило, цінова політика має бути однаковою відносно постійного населення та осіб з інших суспільних систем і недопускати обмежену доступність перших до затребуваних послуг. У цьому випадку краще надавати пільги постійному населенню, аніж завищувати ціни для активно-мобільних осіб з інших суспільних систем.

У контексті дослідження різних складових соціальної інфраструктури потрібно розуміти прикладне значення *каналів і систем просторової мобільності*. Вони позначають напрямки просторових переміщень між конкретними просторовими утвореннями з відповідним інфраструктурним забезпеченням.

Одним із провідних учених у царині дослідження каналів мобільності є Дж. Уррі — відомий британський соціолог, дослідник різних аспектів мобільності, ідеолог «мобільної соціології». Учений стверджував, що простір (фізичний) являє собою певне утворення, що задається потоками міграцій, інформації, речей, специфічними конфігураціями рухів, ритмів, швидкостей тощо¹.

¹ Кимелев Ю. А. Джон Урри. Социология за пределами обществ. Мобильности двадцать первого столетия [Електронний ресурс] / Ю. А. Кимелев // Социологическое обозрение. — 2001. — № 1. —

Таблиця 2.3

**Складові інфраструктурного забезпечення
процесів просторової мобільності населення**

№ з/п	Складова інфраструктури	Вплив на можливості реалізації просторової мобільності населення
1	<i>Соціально-побутова сфера</i>	
1.1	Об'єкти житлово-комунального господарства і побутового обслуговування	наявність житла з належним рівнем благоустрою, доступною вартістю оренди і купівлі, кредитними програмами
1.2	Об'єкти громадського харчування	наявність достатньої мережі закладів харчування з обґрунтованою ціною політикою та сервісом обслуговування
1.3	Об'єкти торгівлі	наявність достатньої мережі закладів торгівлі з обґрунтованою ціною політикою та сервісом обслуговування
1.4	Об'єкти транспорту та зв'язку	наявність розвиненої транспортно-комунікаційної інфраструктури з доступними послугами, належним станом рухомого складу і дорожнього покриття певної території
2	<i>Соціально-культурна сфера</i>	
2.1	Об'єкти у сфері праці	інформаційне обслуговування і пропозиція робочих місць для осіб з інших суспільних систем, обумовлена потребою місцевого ринку праці в додатковій робочій силі
2.2	Об'єкти у сфері охорони здоров'я	медичне обслуговування осіб з інших суспільних систем із забезпеченням мобільності соціального захисту, зокрема, медичного страхування
2.3	Об'єкти спортивного призначення	сервісне обслуговування осіб з інших суспільних систем із обґрунтованою ціною політикою
2.4	Культурні об'єкти	сервісне обслуговування осіб з інших суспільних систем із обґрунтованою ціною політикою
2.5	Сакральні об'єкти	доступність до об'єктів згідно з принципами свободи віросповідання та без суперечності з національними інтересами

* Джерело: авторська розробка

В українській економічній науці дослідження каналів і систем просторової мобільності відсутні. Тому це питання в контексті дослідження інфраструктурного забезпечення реалізації просторової мобільності населення України є актуальним.

Важливою особливістю просторової мобільності населення є залежність від спроможності переміщення різних ресурсів. Такі пере-

Т. 1. — 2001. С. 28. — Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/dzhon-urri-sotsiologiya-za-predelami-obschestv-mobilnosti-dvadsat-pervogo-stoletiya>; Мусієздов О. Хто такий Джон Уррі? або Кілька слів про сучасне суспільство [Електронний ресурс] (24.03.2016) // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. — Режим доступу : <http://uamoderna.com/blog/oleksi-musiezdzov/hto-takyi-john-urri>.

міщення дають змогу здійснювати канали мобільності — відповідно до Дж. Уррі та його праці 1916 року.

Канали просторової мобільності відображають способи (шляхи) переміщень населення, а також переміщення і поширення супровідних ресурсів — фінансових, професійних, знаннєвих, інформаційних, матеріальних, людських (йдеться про ближче соціальне оточення активно-мобільної особи).

Дж. Уррі також виділяв системи мобільності, під якими розумів комплекс соціальних відносин і матеріальної інфраструктури, який робить певний вид переміщення суб'єктів можливим; ці системи включають в себе не тільки рухомих людей і об'єкти, але й всілякі ідеї, зв'язки, нерухомі об'єкти інфраструктури, все, що їх обслуговує і забезпечує¹. Як пише російський учений Є. Мулеєв, системи мобільності мають свою мережеву структуру — авіаційне, автомобільне, залізничне сполучення і т. д., що дозволяють виявляти специфічні характеристики того чи іншого способу переміщення².

З цих тверджень можемо прийти до висновку, що *системи просторової мобільності* — це сукупність відносин, які виникають на основі переміщень населення, переміщень і поширення супровідних ресурсів у межах каналів мобільності та набувають усталеного (системного, періодично повторюваного) характеру.

Поруч з каналами і системами просторової мобільності населення доцільно виділяти *мережі*. Вони відображають сукупність каналів, розташованих у визначених просторових координатах, а також зв'язків, які при цьому можуть виникати. Мережі створюють передумови для набуття переміщеннями системних ознак (рис. 2.6).

З рис. 2.6 бачимо, що, окрім мереж і систем просторової мобільності, які формуються на основі каналів, виділяються потоки і скейпи. Відповідно до Дж. Уррі, якщо «потоки» (flows) представляють собою переміщення людей, образів, інформації, грошей і відходів, які безконтрольно перетинають національні кордони, а тому можуть нести з собою різного роду загрози, то «скейпи» (scapes) — це мережі машин, технологій, організацій, текстів і діючих осіб, які утворюють різні взаємозв'язані «вузли», за якими можуть відбуватися ті чи інші потоки³.

¹ Уррі Дж. Мобильности / Дж. Урри ; пер. с англ. А. В. Лазарева. — Москва : Практис, 2012. — С. 24.

² Мулеев Е. Ю. «Транспортное поведение», «подвижность» и «мобильность»: к вопросу о концептуализации терминов / Е. Ю. Мулеев // Социологический журнал. — 2015. — № 3. — С. 18.

³ Кимелев Ю. А. Джон Урри. Социология за пределами обществ. Мобильности двадцать первого столетия [Електронний ресурс] / Ю. А. Кимелев // Социологическое обозрение. — 2001. — № 1. — Т. 1. — Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/dzhon-urri-sotsiologiya-za-predelami-obshchestv-mobilnosti-dvadsat-pervogo-stoletiya>, с. 28; Мусієздов О. Хто такий Джон Уррі? або Кілька слів про сучасне суспільство

Можна сказати, що «вузли» формують осередки інституціалізації відносин — набуття спочатку інституційних форм (структур самоорганізації типу неформальних, громадських організацій, суб'єктів, які надають послуги на комерційній основі). З часом вони можуть набувати інституціональних ознак, тобто трансформуватись у норми і звичаї. Вони формують основу розвитку стійких систем просторової мобільності.

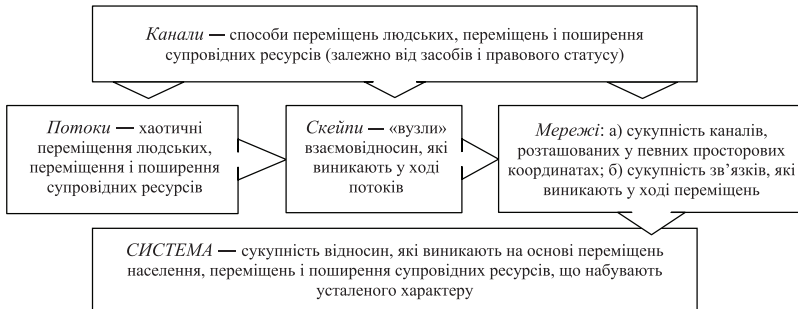

Рис. 2.6. Архітектура інфраструктурних елементів реалізації просторової мобільності населення

* Джерело: авторська розробка

Якщо розглядати інфраструктурні елементи реалізації просторової мобільності населення з погляду забезпечення переміщень (каналів, мереж, систем) залежно від основної форми — міграції чи туризму, то вітчизняні теоретики і практики використовують різні терміни. У туристиці популярним терміном є туристичний маршрут, який не просто позначає шлях переміщення, але й наповнює його змістом, включаючи конкретні об'єкти пізнання (історико-архітектурні, природні тощо). Термін «туристична мережа» використовується в сенсі позначення взаємодій суб'єктів надання туристичних послуг. «Туристична система» не є часто використовуваним терміном. У праці А. Гайдук здійснено спробу інтерпретації цього поняття як відносин між туристичним суб'єктом (людина, турист з його мотивами до подорожей, потребами, доходами, соціальним станом тощо) та об'єктом (туристичні ресурси, загальна і туристична інфраструктура, управління) туризму¹. Такий підхід має вагоме методологічне значення. Але

[Електронний ресурс] (24.03.2016) // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. — Режим доступу : <http://uamoderna.com/blog/oleksi-musiezdov/hto-taki-john-urty>.

¹ Гайдук А. Б. Фактори формування та розвитку туристичної системи в ринкових умовах [Електронний ресурс] / А. Б. Гайдук // Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. — Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/9710/1/30.pdf>.

оскільки дослідження з туризму мають превалювальне практичне значення, широкого використання термін туристичної системи не набув.

У *міграціології* популярними є поняття міграційних коридорів. Це обумовлено частим використанням понять транспортних коридорів. Зокрема, знаний в Україні міграціолог О. Малиновська використовує в своїх публікаціях термін «міграційний коридор», позначаючи дослідження міграційних процесів між конкретними країнами¹.

Також часто використовуваним терміном є «міграційні мережі». Це пов'язано зі значущістю теорій соціальних мереж, які виникають і впливають на рішення про реалізацію високого рівня просторової мобільності людини. Окрім того, мережі мінімізують ризики переміщень. Як пише Н. Синковець, завдяки соціальній мережі у формі контактів з друзями, сім'єю та роботодавцями, іммігранти отримують та акумулюють соціальний капітал, що мінімізує ризики, пов'язані із переїздом². У праці Р. Стаканова розглянуто міграцію у соціологічному контексті як результат створення соціальних мереж спільнот мігрантів та переплетіння соціальних взаємовідносин, що є ключовим драйвером міграції³. Тобто у плані особистісних взаємовідносин поняття міграційної мережі для їхнього позначення вживається частіше. Разом з тим не слід відкидати функціональний погляд на зміст міграційної мережі — як сукупності каналів просторової мобільності.

Усталеність відносин міграційних мереж сприяє їхню трансформацію в міграційні системи. Серед сучасних вітчизняних науковців дослідження з цієї тематики розвиває У. Садова та представники Львівської школи міграціології. Йдеться про територіальні міграційні системи, при розгляді яких домінантним має бути територіальний підхід: системоформування має здійснюватись з прив'язкою до умов конкретного середовища та з просторовим обмеженням⁴.

На думку українських учених, і про це вже говорилося при розгляді аплікації теорій дослідження просторової мобільності населення, територіальна міграційна система є економічним явищем,

¹ Малиновська О. А. Українсько-польський міграційний коридор: особливості та значення / О. А. Малиновська // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 2. — С. 31–40.

² Синковець Н. І. Аналіз основних теорій міжнародної міграції в сучасному економічному просторі / Н. І. Синковець // Міжнародні відносини. Серія: Економічні науки. — 2016. — № 7. — С. 1–19.

³ Стаканов Р. Д. Міждисциплінарні дослідження міжнародної трудової міграції / Р. Д. Стаканов // Міжнародні відносини. Серія: Економічні науки. — 2018. — № 1 (29). — С. 44.

⁴ Біль М. М. Методичні підходи дослідження формування й розвитку територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Інноваційна економіка. — 2013. — № 6. — С. 47.

яке є ринком праці, позначеним дією додаткових міграційно зумовлених договорів і угод¹. Теорія територіальних міграційних систем розвиває ідеї щодо змісту територіальної суспільної системи (геосферний підхід) як складної системи сфер — демографічної, соціальної, господарської, екологічної, політичної, культурної, духовно-релігійної тощо, які перебувають між собою у взаємному зв'язку (генетичному і функціональному) та формують геопросторові єдності, починаючи від локальних і регіональних та закінчуючи глобальною². З висновків У. Садової та співавторів випливає, що системоформувальним ядром територіальної міграційної системи є ринок праці — внаслідок переважно трудового характеру міграційних процесів³.

На відміну від міграційних систем, системи просторової мобільності формуються не лише на основі взаємозв'язків між особами, які реалізують високий рівень просторової мобільності. Ці системи детермінують потенціал мобільності, пропонуючи особам, які поки роздумують про переміщення (мають бажання), можливості таких переміщень (рис. 2.7).

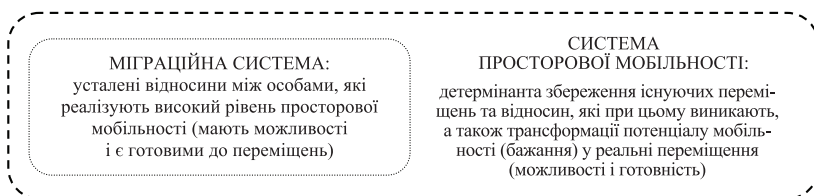

Рис. 2.7. Специфіка функціонування міграційних систем і систем просторової мобільності населення

* Джерело: авторська розробка

Розглянемо більш детально, якими можуть бути канали просторової мобільності. Залежно від правового статусу канали можуть бути легальними і нелегальними. Питання *нелегальних каналів* просторових переміщень часто порушуються на міжнародному рівні — нелегальної

¹ Садова У. Я. Територіальна міграційна система України як чинник розвитку економіки, держави і суспільства / У. Я. Садова, С. І. Князев, Н. І. Андрусишин // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. — 2013. — Вип. 3. — С. 5.

² Там само. — С. 3; Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — С. 22.

³ Біль М. М. Концептуальні засади управління формуванням територіальних міграційних систем у контексті забезпечення сталого розвитку регіону / М. М. Біль // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки: Вип. 32. — Черкаси: ЧДТУ, 2012. — Ч. III. — С. 128–131.

міграції людей, контрабанди товарів (супровідний процес до переміщення людей), торгівлі людьми. Такі канали в більшості випадків набувають ознак транснаціональних. Деякі з них проходять через територію України, з'єднуючи азійський та європейський континенти.

Поруч з критерієм легальності канали просторової мобільності розрізняють залежно від засобів переміщень і поширення. Орієнтуючись на ідеї Дж. Уррі, канали просторової мобільності можна розглядати з урахуванням технологічних прогресивних змін (рис. 2.8).

Підсумовуючи теоретичний блок розгляду каналів просторової мобільності населення та гомологічних понять (потoki, скейпи, мережі, системи), слід акцентувати на практичному їх змісті. Він полягає у відображенні *тісноти відносин між певними системами* (суспільними, економічними, освітніми, інформаційними і т. д.). Таку тісноту відображають кількісні та якісні показники просторових переміщень населення й інших (супровідних) ресурсів між поселеннями / регіонами / країнами / континентами.

Базовим об'єктом прикладних досліджень щодо каналів просторової мобільності є країна. Проаналізуємо особливості їхнього функціонування і розвитку на прикладі *України*. Канали просторової мобільності населення України можна аналізувати з погляду:

- географічної орієнтованості просторових переміщень;
- інтенсивності просторових переміщень у розрізі різних країн;
- розвитку відповідного інфраструктурного забезпечення просторових переміщень у певних каналах мобільності, створення можливості якісних і швидких переміщень;
- з'ясування пріоритетів впливу на функціонування і розвиток мереж та надалі систем просторової мобільності.

Суттєвий вплив на канали просторової мобільності та формування на їх основі міграційних і туристичних систем на рівні країни має *візовий режим*. Для України значний період часу діяли спрощені умови перетину кордону з країнами колишнього СРСР. У цьому, щоправда, проявлялось політичне питання збереження залежності пострадянських суспільств один від одного. Унаслідок цього між Україною та пострадянськими країнами сформувались потужні канали мобільності, особливо з Російською Федерацією.

Рис. 2.8. Основні канали просторової мобільності в умовах технологічних змін

* Джерело: побудовано за даними¹

Одним з найкращих інформаційних відображень переміщень населення між країнами є інтерактивні карти, які формує Відділ народонаселення ООН. Поточні дані демонструють, що українсько-російський канал просторової мобільності є одним з найпотужніших. Станом на 2017 рік українсько-російський канал просторової мобільності займав третю позицію в світі — за рахунок проживання на території Російської Федерації 3,3 млн українців (у 2000 році — 3,7 млн). Однак активність переміщень у цьому каналі в умовах військового конфлікту скорочується, в тому числі у зв'язку з переорієнтацією частини населення України на захід (країни ЄС). У підрозділі 3.4 доводимо зростаюче домінування проєвропейського

¹ Стрюк М. І. Мобільність: системний підхід / М. І. Стрюк, С. О. Семеріков, А. М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2015. — Т. 49, вип. 5. — С. 41; Д'юї Дж. Демократія і освіта / Джон Д'юї; пер. з англ. І. Босак, М. Олійник, Г. Пехник. — Львів: Літопис, 2003. — 294 с.

напрямку зовнішньої міграції українців, зокрема переважання перетинів українсько-польського державного кордону.

Що стосується українсько-європейських каналів просторової мобільності, то тут ситуація є динамічною. Станом на 2018 рік відсутні комплексні оцінки впливу безвізового режиму України з ЄС на міграційну і туристичну активність населення. За оцінками експертів, 2017 року близько 20 млн громадян перетнуло кордон України з ЄС, з яких 5 млн — з біометричними паспортами; понад 550 тис. осіб скористалися умовами безвізового режиму, інші, вочевидь, їздили з візами¹. Показник 2017 року в 20 млн перетинів наближений до показника попередніх років. Тому, незважаючи на безвіз, просторові переміщення громадян України через державний кордон поки не набули значного прискорення в інтенсивності. Однією з причин цьому є пропускна здатність пунктів перетину державного кордону та свідоме гальмування інтенсивності переміщень з обох сторін.

Окрім того, що між Україною і ЄС чинним є безвізовий режим, який інституціоналізує численні міграційні системи з іншими європейськими країнами, для українців можливими є переміщення у 49 країн світу без візи з обмеженим терміном перебування (від 21 до 90 днів). Перелік таких країн подає Державна міграційна служба України². Так само громадяни 64-х іноземних країн мають право на безвізовий режим перетину кордону України³.

Окрім скасування візового режиму, на можливості просторових переміщень громадян України до ЄС впливає безліч інших чинників. Для багатьох осіб знижує бажання реалізації високого рівня просторової мобільності тривалий час перетину державного кордону. Ще один вагомий чинник — вимоги наявності певної суми коштів у розрахунку на 1 добу, перебуваючи на території тієї чи іншої європейської країни. Нижче наведено вимоги для країн, куди українці їздять найчастіше⁴:

- Польща — 300 злотих на день при перебуванні до 3-х днів, 100 злотих на день при перебуванні більше 3-х днів;
- Угорщина — близько 32 євро на день;
- Словаччина — 56 євро на день;
- Німеччина — 45 євро на день;

¹ Безвіз у цифрах [Електронний ресурс] (11.06.2018) // Громадське. — Режим доступу : <https://hromadske.ua/posts/bezviz-u-tsyfrakh>.

² Міграційний профіль України 2011–2015 / Державна міграційна служба України. — Київ, 2016. — С. 33.

³ Там само. — С. 50.

⁴ Безвіз для українців: в ЄС назвали мінімальну суму для перетину кордону [Електронний ресурс] (18.05.2017) // УНІАН. — Режим доступу : <https://www.unian.ua/society/1928149-bezviz-dlya-ukrajintstv-v-es-nazvali-minimalnu-sumu-dlya-peretinu-kordonu.html>.

- Італія — 269,6 євро до 5-ти днів;
- Чехія — 40 євро на день;
- Португалія — 40 євро на день і мати при собі суму в 75 євро;
- Греція — 50 євро на день, мінімум 300 євро на 5 днів;
- Іспанія — 71 євро на день і при собі мати мінімум 637 євро.

Перевірка наявності такої суми при безвізовому перетині державного кордону і порушення цієї вимоги є підставою відмови у перетині.

Зазначені чинники відображають силу впливу адміністративних механізмів регулювання просторової мобільності населення. Разом з тим, українське суспільство як високомобільне активно переміщується, забезпечуючи функціонування багатьох каналів просторової мобільності.

Проаналізуємо дані офіційної статистики для України з метою виявлення основних каналів просторової мобільності населення.

Згідно з даними Державної міграційної служби України, найбільш відвідуваними країнами світу для українців у 2016 році були Польща, Російська Федерація, Угорщина, Молдова і Білорусь (табл. 2.4). Тобто чинник сусідства залишається основним при перетині державного кордону. У той же час, для громадян України зростає привабливість Туреччини, в чому сильну роль відіграє туризм. Також за період 2014–2015 років суттєво зросла динаміка перетину українсько-румунського кордону (понад 4 млн разів у 2015 році). Частково це обумовлено туристичними переміщеннями українців у Болгарію через румунський напрям.

Світовий банк подає дані щодо мігрантів з України в інших країнах та іноземних громадян в Україні (табл. 2.5). Представлені показники відрізняються від тих, які подає Державна міграційна служба України щодо кількості мігрантів та вибулих осіб, адже вони базуються на реєстрації місця народження і прописки. Дані Державної міграційної служби щодо перетину державного кордону є значно ширшими, адже включають різну мету поїздок. Окрім того, показники перетину державного кордону не подаються для низки країн, для яких, згідно з даними Світового банку, виявлений високий показник міграційної активності населення (для прикладу, для азійських країн Казахстану, Азербайджану, Киргизстану і т. д.). Такі відмінності є серйозним недоліком, що підтверджує гостру потребу впровадження Національної системи моніторингу просторової мобільності населення України з уніфікованим до міжнародної статистичної бази переліком показників.

Таблиця 2.4

Основні канали просторової мобільності
за показником відвідування громадянами України
інших країн світу, 2010–2016 роки

№ з/п	Країни призначення	Перетин кордону в 2010 р., осіб	Перетин кордону в 2016 р., осіб	Середньо-річний темп зростання, 2010–2016 рр.	Темп зміни, 2016/2010 рр.
1	Польща	4 038 219	10 133 129	1,17	2,51
2	Російська Федерація	5 450 385	4 106 363	0,96	0,75
3	Угорщина	1 798 628	2 896 926	1,09	1,61
4	Молдова	1 902 351	1 692 458	0,99	0,89
5	Білорусь	1 193 177	1 191 929	1,01	1,00
6	Туреччина	511 852	949 919	1,15	1,86
7	Румунія	515 585	916 667	2,04	1,78
8	Словаччина	392 584	886 126	1,15	2,26
9	Єгипет	344 327	420 335	1,04	1,22
10	Німеччина	397 662	299 063	0,96	0,75
11	ОАЕ	69 912	158 357	1,19	2,27
12	Ізраїль	73 965	147 213	1,16	1,99
13	Італія	123 106	125 992	1,02	1,02
14	Греція	69 300	102 354	1,12	1,48
15	Великобританія	65 799	61 432	1,02	0,93
16	Чехія	110 623	51 543	1,00	0,47

* Джерело: побудовано за даними¹

Із загальних показників бачимо, що кількість емігрантів практично компенсує кількість іммігрантів, хоча й відмінною є їхня етнографічна приналежність («еміграція в Європу» ⇔ «Україна» ⇔ «імміграція з Азії»).

Варто звернути окрему увагу на показник кількості українських мігрантів у Польщі. Близько 200 тис. осіб — це ті громадяни України, які отримали місце праці на постійній основі. Разом з тим, потрібно враховувати, що значна частина населення прикордонних областей України виїжджає на роботи сезонного характеру.

¹ Міграційний профіль України за 2016 рік / Державна міграційна служба України. — Київ, 2017. — С. 46–47; Міграційний профіль України за 2011–2015 рік / Державна міграційна служба України. — Київ, 2017.

Таблиця 2.5

Основні міграційні канали України, 2017 рік

№ з/п	Країна	Кількість мігрантів з України, осіб	№ з/п	Країна	Кількість мігрантів в Україну, осіб
1	Російська Федерація	3 272 304	1	Російська Федерація	3 309 525
2	США	347 759	2	Білорусь	258 781
3	Казахстан	346 445	3	Казахстан	234 238
4	Італія	231 632	4	Узбекистан	231 674
5	Білорусь	227 042	5	Молдова	157 826
6	Польща	221 307	6	Польща	145 106
7	Німеччина	212 000	7	Азербайджан	86 741
8	Чехія	138 000	8	Грузія	67 875
9	Ізраїль	137 472	9	Німеччина	64 015
10	Узбекистан	123 355	10	Вірменія	49 862
11	Іспанія	96 154	11	Таджикистан	30 954
12	Канада	76 098	12	Киргизстан	28 172
13	Молдова	62 728	13	Литва	25 097
14	Угорщина	50 222	14	Туркменістан	23 824
15	Португалія	48 065	15	Латвія	20 038
16	Азербайджан	41 933	16	В'єтнам	12 513
17	Латвія	33 966	17	Угорщина	11 235
18	Киргизстан	29 726	18	Естонія	10 509
19	Великобританія	27 000	19	Чехія	7473
20	Грузія	25 044	20	Китай	6625
21	Литва	20 528	21	ВСЬОГО	5 362 652
22	Греція	19 104			
23	Австралія	16 260			
24	Франція	16 121			
25	Естонія	16 119			
26	Румунія	15 698			
27	Словаччина	10 450			
28	Болгарія	9639			
29	Туреччина	6189			
30	Китай	1437			
31	Єгипет	360			
32	ОАЕ	0			
33	ВСЬОГО	5 995 314			

* Джерело: побудовано за даними¹

¹ Migration and Remittances Data [Electronic resource] // World Bank. — Access : <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data>.

За різними оцінками, близько 1,3 млн українців працювали в Польщі тимчасово у 2016 році. Це значний показник з огляду на рівень економічної активності в Україні.

Канали просторової мобільності супроводжують значні *грошові потоки*. У зв'язку з цим, у табл. 2.6 подано дані Світового банку для України станом на 2017 рік. Високий показник переказів підтверджує, що канал просторової мобільності між Україною та іншою країною є розвиненим, а просторові переміщення між ними набувають системних ознак. На жаль, вони часто є *монополярними*, формуючи невідгідну асиметрію для України.

Показники Світового банку найбільш об'єктивно визначають осередки легального працевлаштування громадян України за кордоном та іноземців в Україні. Вони відображають основні канали просторової мобільності населення, сформовані на основі цілей працевлаштування.

Розуміння основних каналів просторової мобільності населення є необхідним з практичної точки зору: по-перше, це дає змогу виявити моно- чи біполярність каналу мобільності; по-друге, це обґрунтовує пріоритети розвитку їхнього інфраструктурного забезпечення згідно з цілями регулювання просторових переміщень населення та цілями людського розвитку; по-третє, виокремлюються ті канали мобільності, для яких характерна невідповідність кількісних показників просторових переміщень та супровідних ресурсних потоків, зокрема, грошових переказів; по-четверте, і це найголовніше, визначаються канали просторової мобільності, потоки в яких обмежувати недопустимо, навіть якщо вони монополярні, проте необхідно забезпечити в їхніх межах реверсивну мобільність.

Забезпечення *реверсивності* є одним з сучасних трендів регулювання просторової мобільності населення. «Реверсивний» — це англomовний термін («reversible mobilities»), що означає рух в обох напрямках залежно від певних умов.

Реверсивна просторова мобільність — це циркулюючий неперервний рух людських та супровідних ресурсів у визначених просторових координатах, що забезпечується належним функціонуванням каналів мобільності з відповідним інфраструктурним, особливо транспортним, забезпеченням.

Підтримка реверсивної просторової мобільності сприяє визначенню реляційного простору для активно-мобільних осіб. Чим краще інфраструктурне забезпечення реверсивної мобільності, тим більш сприятливими є можливості її регулювання згідно з цілями людського розвитку відповідної території.

Таблиця 2.6

Основні канали грошових переказів з України і в Україну, 2017 рік

№ з/п	Країна	Обсяги грошових переказів з України, млн дол. США	№ з/п	Країна	Обсяги грошових переказів в Україну, млн дол. США
1	Російська Федерація	2490	1	Російська Федерація	4043
2	Німеччина	259	2	США	629
3	Молдова	249	3	Німеччина	369
4	Польща	240	4	Казахстан	338
5	Білорусь	184	5	Італія	323
6	Грузія	145	6	Польща	313
7	Таджикистан	92	7	Білорусь	300
8	Угорщина	87	8	Узбекистан	225
9	Вірменія	84	9	Ізраїль	207
10	Киргизстан	74	10	Чехія	203
11	Азербайджан	68	11	Іспанія	121
12	Латвія	61	12	Канада	108
13	Литва	54	13	Португалія	69
14	Чехія	50	14	Молдова	62
15	Естонія	30	15	Азербайджан	55
16	Китай	29	16	Латвія	58
17	Казахстан	21	17	Угорщина	44
18	В'єтнам	13	18	Киргизстан	35
19	ВСЬОГО	4328	19	Великобританія	35
			20	Грузія	30
			21	Естонія	30
			22	Литва	29
			23	Австралія	25
			24	Франція	24
			25	Греція	20
			26	Румунія	16
			27	Словаччина	14
			28	Болгарія	8
			29	Туреччина	9
			30	Китай	2
				ВСЬОГО	7895

* Джерело: побудовано за даними¹

¹ Migration and Remittances Data [Electronic resource] // World Bank. — Access : <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data>.

Для України забезпечення реверсивної просторової мобільності на міжнародному рівні має входити до пріоритетів її регулювання. При цьому має застосовуватись цільовий підхід, орієнтований на основні канали просторової мобільності населення України. В умовах високих ризиків втрат людського потенціалу внаслідок міжнародної міграції, актуально розширювати реляційний простір населення України через розвиток транспортної інфраструктури та сприяння таким чином внутрішній реверсивній просторовій мобільності. Таким способом можна переорієнтувати частину населення на переміщення в межах країни з пошуком кращих умов проживання і розвитку замість виїзду за кордон.

Для України покращення транспортної інфраструктури та сприяння внутрішній мобільності населення є принциповими завданнями в умовах євроінтеграції та глобалізації. Сьогодні уряди провідних країн світу докладають значних зусиль до розвитку транспортної інфраструктури на основі сучасних технологій. У той час, як в Україні більшість доріг перебуває в задовільному стані, що гальмує рівень внутрішньої просторової мобільності населення (особливо за напрямом «село-місто»), у світі реалізуються проекти, які можуть кардинально змінити можливості просторових переміщень. Для прикладу, в Європі зараз популяризуються проекти типу «Long-distance reversible mobilities in Europe» (Лабораторія соціології міст та мобільності (LASUR) в Швейцарії). Такі дослідницькі проекти покликані проаналізувати характер просторових переміщень у межах ЄС та з'ясувати можливості їхньої оптимізації, у тому числі через впровадження новітніх технологій у транспортні системи¹.

У розвинених країнах, окрім дослідницьких проектів, реалізується чимало проектів з удосконалення транспортної інфраструктури з мінімізацією часових витрат населення на долання відстаней. Набуває розповсюдження проект Ілона Маска «Гіперлуп», який передбачає поширення мережі вакуумних потягів. Нині активно підписуються угоди з урядами різних країн щодо початку підготовчих робіт для побудови нової транспортної мережі швидкісних переміщень. Зокрема, такі угоди підписані з США, Індією, Індонезією, Південною Кореєю, в Європі — з Австрією, Словаччиною, Угорщиною. 14 червня 2018 року Міністерство інфраструктури України та компанія «Hyperloop transportation technologies» підписали меморан-

¹ Long-distance «reversible» mobilities in Europe : Transportation Center Trace [Electronic resource]. — Access : https://transport.epfl.ch/reversible_mobilities_europe

дум про співпрацю у сфері технологій вакуумного поїзда¹. Це створює сприятливі передумови для підвищення рівня просторової мобільності населення України за зовнішнім напрямом, проте одночасно актуалізує суттєве покращення внутрішньої транспортної інфраструктури.

Отже, регулювання просторової мобільності населення як складний процес потребує належного інфраструктурного забезпечення. Його покращення слід здійснювати у конкретних просторових координатах на основі потоків, мереж, систем переміщень населення. При цьому потрібно враховувати не лише рух людей, але й супровідних ресурсів — знань, інтелекту, фінансів тощо. З практичного погляду такі процеси актуально досліджувати в розрізі каналів просторової мобільності населення. Для України такі канали здебільшого є монополярними: з погляду вихідної просторової мобільності — проєвропейський вектор; з погляду вхідної просторової мобільності — проазійський вектор. Кожен канал просторової мобільності потребує цільового підходу регулювання з вирішенням деструктивних тенденцій та забезпечення реверсивності. Водночас перед науковцями стоїть методологічне завдання виявлення новітніх принципів організації сучасного людства в умовах ослаблення державних кордонів та автономності суспільств. Про це писав Дж. Уррі та М. Кастельс. Ідеї іспанського соціолога М. Кастельса отримали назву *«простір потоків»*. Учений стверджував, що місцевості позбуваються свого культурного, історичного, географічного значення та реінтегруються у функціональні мережі чи в образні колажі, формуючи простір потоків, що замінює простір місць². В умовах зростання рівня просторової мобільності населення *«простір потоків»* стає об'єктивною реальністю. Тому в основі нової концепції політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства має лежати парадигма регулювання простору потоків, у центрі яких усе одно залишається людина з її потребами, правом вибору і свободою пересування. З погляду розвитку простору потоків регулювання просторової мобільності у розрізі різних каналів зберігає можливість керованості переміщень населення з дотриманням цілей людського розвитку.

¹ Hyperloop [Електронний ресурс]// Вікіпедія: вільна енциклопедія. — Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Hyperloop>.

² Мулеев Е. Ю. «Транспортное поведение», «подвижность» и «мобильность»: к вопросу о концептуализации терминов / Е. Ю. Мулеев // Социологический журнал. — 2015. — № 3. — С. 5; Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана ; Гос. ун-т. Высш. шк. экономики. — Москва, 2000. — С. 353.

2.3. Динаміка просторової мобільності населення України

2.3.1. Національний вимір аналізу просторової мобільності населення

У системі аналізу просторової мобільності населення важливою складовою є визначення форм реалізації — міграційної як основної і туристичної як специфічної, на що, власне, буде зосереджено увагу в цій частині монографії.

Українське суспільство за роки своєї незалежності проявило себе як доволі мобільне у просторовому плані. Інша річ, що реалізація мобільності, як і з перших еміграційних хвиль кінця XIX століття, відбувалась в умовах економічної кризи, набуваючи вимушених ознак. М. Романюк у своєму дослідженні пише, що за роки державної незалежності можна виокремити три основних періоди міждержавних міграційних переміщень населення — 1991–1993, 1994–2004 і 2005–2014 роки¹. Зростання міграційної активності українського населення з початку 90-х років XX століття обумовлене не лише економічними, але й соціально-психологічними причинами. Як пишуть польські науковці, одразу після розпаду СРСР перед мешканцями колишніх республік відкрились можливості подорожей за кордон, у тому числі з метою заробляння грошей; після 1991 року мобільність набула, насамперед, короткотермінових форм закордонних виїздів із, як правило, торговельною метою, яка концентрувалась переважно в прикордонних регіонах; згодом значна частина тих виїздів трансформувалась у тимчасові трудові міграції, набуваючи зазвичай форми циркуляції між територіями донором і реципієнтом². Останній період міждержавних міграційних переміщень, виділений у праці М. Романюка (2005–2014 роки), суттєво трансформувався. Фактично українське суспільство нині перебуває в нових умовах міграційної активності, підсиленої вимушеними внутрішньо-міграційними процесами та негативним впливом безпекового чинника.

З метою здійснення якнайповнішого аналізу просторової мобільності населення України у розрізі міграційної і туристичної активності, звернемося найперше до статистичних даних *перетину*

¹ Романюк М. Д. Міграційні загрози національній безпеці України: сучасні виклики, проблеми подолання / М. Д. Романюк // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 3. — С. 102.

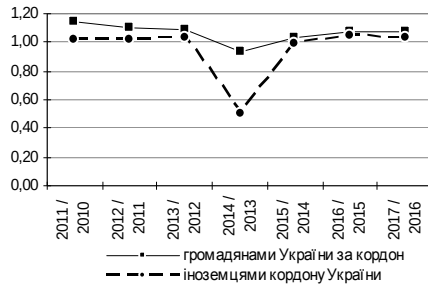
² Brunarska Z. Migracje obywateli Ukrainy do Polski w kontekście rozwoju społeczno-gospodarczego: stan obecny, polityka, transfery pieniężne / Zuzanna Brunarska, Małgorzata Grotte, Magdalena Lesińska // Ośrodek Badań nad Migracjami. — Grudzień, 2012. — S. 7.

державного кордону. Орієнтуючись на результати дослідження МОМ в Україні та дані Державної прикордонної служби України, динаміка зростання кількості перетину державного кордону за напрямом виїзду в останні роки суттєво перевищує динаміку перетину за напрямом в'їзду: середньорічний темп зміни за період 2010–2017 років для виїзду складає 1,07, для в'їзду — 0,95. Така ситуація обумовлена стрімким зниженням в'їзних потоків з кінця 2013 року та подальшими трансформаціями в географії перетину державного кордону України у зв'язку з конфліктом на південному і східному кордонах. На рис. 2.9(а) відображено ці процеси в кількісному значенні, а на рис. 2.9(б) — у темповому.

Якщо деталізувати мету виїзду громадян України за кордон, то явно домінує приватна мета візиту — 96,4 % (23 131,3 тис. разів) у 2013 році, 96,3 % (24 287,4 тис. разів) у 2016 році. Мета туризму скоротилась з 1,5 % у 2013 році (354,8 тис. разів) до 0,9 % (224,6 тис. разів). На рівні близько 0,9 % у структурі виїздів перебуває мета обслуговування персоналу (227,2 тис. разів у 2013 році, 227,9 тис. разів у 2016 році). Скоротилась кількість виїздів з службовою метою: частка у 2013 році 1,1 % (275,1 тис. разів) та у 2016 році 0,6 % (156,2 тис. разів)¹.

а) кількісні показники, млн разів

б) темпи приросту

Рис. 2.9. Перетин державного кордону України, 2010–2016 роки

* Джерело: побудовано за даними²

¹ Міграційний профіль України за 2016 рік / Державна міграційна служба України. — Київ, 2017. — С. 45–46.

² Міграція в Україні: факти і цифри / Упорядник О. Малиновська ; Представництво МОМ в Україні. — Київ, 2016. — С. 10, 21; Міграційний профіль України за 2016 рік / Державна міграційна служба України. — Київ, 2017. — С. 45–46; Скільки іноземців відвідало Україну і куди їздили за кордон українці в 2017 році (14.02.2018) : Слово і діло. Аналітичний портал [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.slovoidilo.ua/2018/02/14/infografika/suspilstvo/skilky-inozemcziv-vidvidalo-ukrayinu-kudy-yizdyly-kordon-ukrayinczi-2017-rocz>

Мета приїзду іноземних громадян в Україну має деякі відмінності. По-перше, вона подається більш деталізовано, аніж для перетинів за виїзним напрямом. Частка перетину кордону України іноземцями з приватною метою теж значно зросла: якщо в 2013 році вона становила 69,8 % (18 167,7 тис. разів), то в 2016 році збільшилась до 94,3 % (12 953, 7 тис. разів).

Частка в'їзду в Україну з метою туризму складала в 2013 році 1,9 % (488,5 тис. разів) і в 2016 році 1,3 % (172,8 тис. разів). Суттєво скоротилась частка і кількість транзитних переміщень, принаймні за даними офіційної статистики: у 2013 році 4,1 % (1063,1 тис. разів) і в 2016 році 1,9 % (266,6 тис. разів). Перетин кордону іноземців зі службовою метою залишається на дуже низькому рівні: у 2013 році 0,6 % (151,2 тис. разів) і в 2016 році 0,2 % (33,0 тис. разів)¹.

Зазначимо, що висвітлення інформації щодо мети перетину державного кордону України за виїзним напрямом має входити до пріоритетів формування Національної системи моніторингу просторової мобільності населення. Без публічності такої інформації неможливо здійснювати цілісний аналіз напрямів реалізації просторової мобільності населення та формулювати обґрунтовані рекомендації щодо регулювання її рівня, а також пріоритетів міграційної політики.

Позитивною є динаміка зростання *кількості виданих закордонних паспортів*. Державна міграційна служба подає такі дані від 2013 року. Якщо в 2013 році цей показник складав 1301 тис. видач, то в 2016 році зріс до 2245 тис. видач. З урахуванням кількості населення України можна сказати, що в 2013 році ще 2,9 % громадян отримали закордонні паспорти, а в 2016 році ще 5,3 %². Збільшення в 1,7 раза за останні 4 роки кількості виданих закордонних паспортів громадянам України не обов'язково є свідченням зростаючих міграційних настроїв. Українське суспільство, незважаючи на неоднорідність добробуту, все частіше вдається до практики туризму.

Проаналізуємо динаміку міграційних переміщень за зовнішнім вектором. Ці дані відображають довгострокову міграцію, обліковану на основі зміни місця проживання.

¹ Міграційний профіль України за 2016 рік / Державна міграційна служба України. — Київ, 2017. — С. 55.

² Там само. — С. 42.

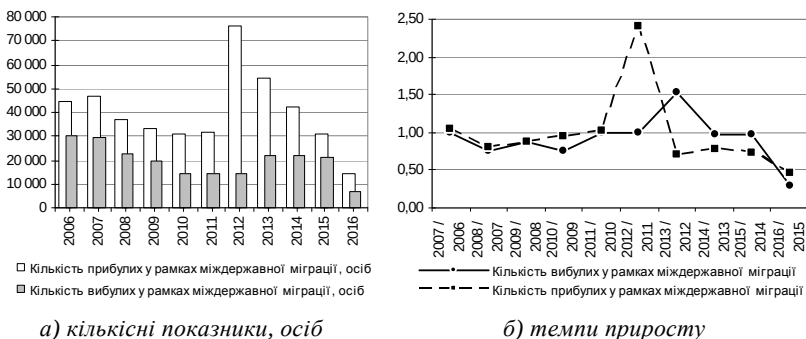

Рис. 2.10. В'їзні і виїзні міграційні потоки України, 2006–2016 роки

* Джерело: побудовано за даними¹

На рис. 2.10(а) відображено кількісну динаміку щодо міждержавних міграційних переміщень у розрізі в'їзних і виїзних потоків. Дані підтверджують, що довгострокова міграція має більш виразний офіційний характер за в'їзними потоками в Україну. За цими даними міграційний рух населення забезпечує додатне міграційне сальдо, частково нівелюючи міграційні втрати. Однак висновки за цими показниками мають доповнюватись даними міграції середньо- і короткострокового характеру, зокрема, з метою навчання і працевлаштування. Вітчизняна статистика потребує обліку трудової та освітньої міграції, виходячи з кількості виданих дозволів на працевлаштування та звітності вищих навчальних закладів.

На рис. 2.10(б) відображено темпи приросту щодо кількості прибулих і вибулих у рамках міждержавної міграції. Бачимо, що найбільш стрімке зростання кількості прибулих спостерігалось за періоди 2011–2012 років. Надалі ж динаміка темпів приросту вказує на поступове зниження кількості прибулих. Натомість темпи приросту щодо кількості вибулих з України набувають більш стабільних додатних значень. Можна припустити, що частина українських мігрантів, які тривалий час перебувають за кордоном без зміни місця реєстрації або самі вирішують залишитись в іншій країні, у тому числі з доступом до послуг соціального (пенсійного) забез-

¹ Міграційний рух населення [Електронний ресурс] : статист. інформ. // Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

печення, або ж стимулюють до виїзду членів свого ближчого соціального оточення, передусім дітей.

Аналіз показників міграційного руху населення, які публікує Державна служба статистики України, актуально доповнити даними щодо кількості *видачі дозволів на виїзд* громадян України за кордон на постійне місце проживання та повернення в Україну. Така інформація, облікована в Державній міграційній службі в Міграційному профілі за 2016 р., з одного боку, вказує на потенціал циркулюючих міграцій. З іншого боку, вона підтверджує в динаміці орієнтир громадян України на остаточну зміну місця проживання (реалізація так званої позиттєвої просторової мобільності).

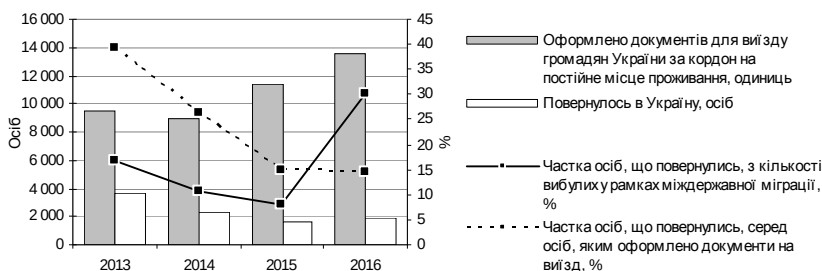

Рис. 2.11. Видача дозволів на виїзд громадян України за кордон на постійне місце проживання та повернення в Україну, 2013–2016 роки

* Джерело: побудовано за даними¹

На рис. 2.11 бачимо, що за 2015–2016 роки значно зріс кількісний показник щодо видачі дозволів на проживання громадянам України за кордоном. Станом на 2016 рік він вищий, аніж показник кількості вибулих з України у рамках міждержавної міграції — 13 621 дозвіл. При цьому кількість осіб, які повернулись в Україну і зафіксували факт повернення, за останні два роки знизилась, що припускає домінування в цій групі громадян Російської Федерації. Загалом частка осіб, які повернулись у кількості вибулих громадян у рамках міждержавної міграції складала за 2015–2016 роки в межах 7,9 % — 30,3 %, а відносно кількості видах дозволів 14,4 % — 39,1 %. Такі цифри дають змогу припустити, що за напрямом довгострокової міграції близько 20 % громадян України, які змінювали місце реєстрації, все ж повертаються. Але знову ж

¹ Міграційний профіль України за 2016 рік / Державна міграційна служба України. — Київ, 2017. — С. 52.

таки, такий моніторинг ситуації є викривленим — у зв'язку з відсутністю об'єктивного статистичного обліку міждержавних міграцій та рееміграційних процесів.

Показник міграційного руху населення з аналізом кількості прибулих і вибулих осіб не відображає повністю ситуацію щодо міграційної активності населення України. Проте його представлення в розрізі областей дозволяє зробити певні висновки щодо *регіональної специфіки* реалізації просторової мобільності населення за напрямом міграційної активності.

2.3.2. Регіональний вимір аналізу просторової мобільності населення

Україна перебуває в умовах затяжної децентралізації. Так чи інакше, зберігаються сподівання, що ефективна модель державного управління майбутнього та забезпечення на цій основі людського розвитку буде базуватись на місцевих органах виконавчої влади і територіальних громадах. Тому перспективи формування регіональної міграційної політики з розширенням можливостей (не лише паспортного контролю) територіальних управлінь Державної міграційної служби є цілком очікуваними.

У праці Д. Фролова можна знайти таке твердження: регіон як суб'єкт стратегічного розвитку — це соціально відповідальна мультистейкхолдерська просторова корпорація; регіони, як і сучасні компанії, стають свого роду моральними агентами суспільства, а спектр їхніх інтересів включає поруч із забезпеченням сталого росту ВРП і вирішенням соціальних задач також задоволення потреб широкого кола зацікавлених сторін, покупців вигод, стейкхолдерів, у тому числі інвесторів, туристів, підприємців, місцевого населення, різних груп громадськості держави¹. Тобто саме регіони як суб'єкти влади мають формувати сприятливе середовище для задоволення потреб: населення — у навчанні, розвитку, забезпеченні добробуту; підприємств — у кваліфікованих кадрах, сприятливому бізнес-середовищі; освітніх закладів — в інтелектуальній молоді і т. д. В іншому випадку ці стейкхолдери можуть шукати кращих умов розвитку або ж просто не будуть розвиватись.

¹ Фролов Д. П. Маркетинговый подход к управлению пространственным развитием / Д. П. Фролов // Пространственная экономика. — 2013. — № 2. — С. 67.

Регіони України є «строкатими» щодо чинників формування і рівня реалізації просторової мобільності населення, особливо після початку конфліктних подій на півдні і сході держави. Сильною є залежність від геополітичного розташування. Априорі рівень міграційної, а інколи й туристичної активності є вищим у прикордонних регіонах, що зумовлено не лише нижчими транспортними витратами на переміщення, але й наближеністю ціннісно-ментального середовища, прикладом реалізації високого рівня просторової мобільності іншими особами, що формує усталені міграційно-туристичні мережі.

Підтвердженням впливу на рівень мобільності геополітичного чинника є результати щоквартального соціологічного дослідження компанії «Ernst&Young» під назвою «Ситуація на ринку праці в Україні». У першому кварталі 2016 року вітчизняні компанії зазначали, що в 11 % випадків їхні співробітники звільнялись через переїзд за кордон — це середньоукраїнське значення; для західних регіонів (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська області) у 2016 р. цей показник зростає до 32 %¹. Згідно з дослідженням «Ernst&Young» 2018 року, 70 % компаній Західного регіону України відчувають труднощі з трудовою міграцією і лише 18 % — у Північному й Центральному, 12 % — Південному, 2 % — Східному і 31 % — м. Київ². Таким чином, для компаній прикордонних регіонів серйозним викликом є значно вищий рівень просторової мобільності з ризиком міграцій кваліфікованого персоналу. Також для таких регіонів ускладнюється підбір персоналу, що зумовлює додаткові затрати на навчання, формування власних кадрових резервів.

У табл. 2.7 відобразимо окремі показники аналізу просторової мобільності населення у регіонах України (дод. Б). При цьому регіони розподіляємо на групи: прикордонні з ЄС; прикордонні з РФ; що межують з прикордонними; внутрішні; портові; столичний регіон.

Середньоукраїнський показник концентрації прибулих осіб в межах міждержавної міграції (відношення кількості таких осіб до наявного населення) станом на 2016 рік складає 0,03 %. Найвищі значення характерні для Харківської області (0,12 %) та м. Києва

¹ Ситуація на ринку праці в Україні // EY People Advisory Services. — Липень 2016. — С. 29, 34.

² Ситуація на ринку праці в Україні [Електронний ресурс] // EY People Advisory Services. — Березень, 2018. — Режим доступу : http://publications.chamber.ua/EY_Labour_market_trends_ukr.pdf.

(0,12 %), а також Одеської (0,06 %), Київської (0,05 %), Сумської (0,04 %) та Львівської (0,04 %) областей. Бачимо, що столичний регіон зі зрозумілих причин (кращих середовищних умов розвитку) має вищий показник. Одеська область є специфічним регіоном України з високим транзитним потенціалом через морські шляхи. Сумська область є взірцем підвищеної транскордонної мобільності в напрямку Російської Федерації, а Львівщина — Республіки Польща. Але потрібно пам'ятати, що показник кількості вибулих в межах міждержавної міграції не є показовим у кількісному плані. Він відображає міграційну активність населення на довгостроковий період.

Концентрація вибулих осіб (відношення кількості таких осіб до наявного населення) станом на 2016 рік складає 0,6 %. Це значно вищий показник, аніж для прибулого населення. Таким чином, Україна зберігає статус донора людських ресурсів та погіршує демографічні показники в умовах демографічної кризи ще й за рахунок міграційних втрат. Найвищий рівень концентрації вибулих осіб виявлений для Сумської (1,3 %), Львівської (1,0 %), Житомирської (1,0 %), Кіровоградської (0,9 %) і Полтавської (0,9 %) областей.

Рівень просторової мобільності населення регіону відображає, окрім кількості вибулих осіб, кількість прибулих, і не лише в рамках міждержавної міграції. Тому нами у регіональному розрізі розраховано коефіцієнти інтенсивності міграційного обороту (як відношення кількості прибулих і вибулих до загальної кількості населення певної території) як у загальному значенні, так і за зовнішнім вектором.

Відповідно до результатів (див. табл. 2.7) найвище значення коефіцієнту інтенсивності загального міграційного обороту станом на 2016 рік виявлено для Сумської (2,63 %), Львівської (2,25 %), Київської (2,23 %), Житомирської (2,06 %) областей. Остання фігурує в цій групі з огляду на високий рівень внутрішньодержавної просторової мобільності населення з тяжінням до переміщень у столичний регіон. Так само вищий коефіцієнт виявлений для Полтавської (1,78 %) і Кіровоградської (1,74 %) областей. Вочевидь, це обумовлено підвищеною міграційною активністю їхнього населення в бік столичного регіону.

За показником інтенсивності міграційного обороту в межах міждержавної міграції найвищі значення виявлені для тих ж областей, що й за показником концентрації прибулих осіб в межах міждержавної міграції.

Таблиця 2.7

**Порівняльний аналіз
просторової мобільності населення в регіонах України, 2016 рік**

Області	Концентрація прибулих осіб у рамках міждержавної міграції, %	Концентрація вибулих осіб у рамках міждержавної міграції, %	Інтенсивність міграційного обороту		Густота мі- граційного потоків, % (за О. Хомрю)
			загальна, %	у рамках міждержавної міграції, %	
Прикордонні регіони ЄС					
Вінницька	0,01	0,5	0,86	0,02	7,90
Волинська	0,01	0,6	0,99	0,02	9,10
Закарпатська	0,01	0,3	0,60	0,05	5,88
Івано-Франківська	0,02	0,7	1,32	0,02	17,18
Львівська	0,04	1,0	2,25	0,07	35,30
Чернівецька	0,02	0,4	0,67	0,03	7,78
Прикордонні регіони РФ					
Донецька	0,00	0,2	0,36	0,01	4,70
Житомирська	0,03	1,0	2,06	0,06	20,11
Луганська	0,00	0,2	0,25	0,01	2,58
Рівненська	0,01	0,7	1,33	0,02	13,55
Сумська	0,04	1,3	2,63	0,06	30,94
Харківська	0,12	0,6	1,30	0,14	21,18
Чернігівська	0,02	0,8	1,45	0,04	13,16
Регіони, що межують з прикордонними					
Дніпропетровська	0,02	0,4	0,78	0,03	9,40
Полтавська	0,03	0,9	1,78	0,04	15,24
Тернопільська	0,02	0,5	0,79	0,02	6,43
Хмельницька	0,01	0,6	1,04	0,01	10,79
Регіони внутрішні					
Кіровоградська	0,03	0,9	1,74	0,05	15,82
Черкаська	0,02	0,6	0,99	0,03	8,48
Регіони портів					
Запорізька	0,01	0,3	0,54	0,02	4,78
Миколаївська	0,02	0,7	1,18	0,03	11,38
Одеська	0,06	0,6	1,36	0,10	24,68
Херсонська	0,01	0,4	0,68	0,01	5,48
Столичний регіон					
Київська	0,05	0,8	2,23	0,06	46,87
м. Київ	0,12	0,6	1,59	0,14	30,80

* Джерело: розраховано за офіційними статистичними даними

Також ми розрахували густоту міграційного потоку (співвідношення кількості прибулих осіб до кількості безробітних осіб за методологією МОП — віком 15–70 років). Результати показали найвище значення станом на 2016 рік для Київської області (46,87 %) та м. Києва (30,8 %), Львівської (35,3 %), Сумської (30,94 %), Одеської (24,68 %), Харківської (21,18 %), Житомирської (20,11 %), Івано-Франківської (17,18 %) областей. Тобто ті регіони, які фігурували серед «лідерів» відповідно до попередніх показників, виділяються у цій групі теж. Це означає, що для них вхідна мобільність спричиняє додаткові навантаження на регіональні ринки праці. Для тих областей, рівень ВРП яких є високим, така ситуація є сприятливою. Якщо динаміка ВРП є спадною, то в подальшій перспективі економічно активне населення буде переорієнтовуватись на реалізацію своєї мобільності в інших просторових координатах.

Варто звернути окрему увагу на показники прикордонних областей України, які межують з ЄС. Для деяких з них, зокрема Чернівецької і Закарпатської, розраховані коефіцієнти не є значними. У цьому результаті приховується проблема подвійного громадянства. Цей проблемний аспект нині несправедливо ігнорується. Досі відсутні механізми відповідальності за подвійне громадянство. Разом з тим, це питання має виходити на порядок денний розвитку України як суверенної держави, особливо в умовах гострих геополітичних протистоянь та різних націоналістичних спекуляцій.

Висновки з аналізу похідних показників можуть лягти в основу *матричного позиціонування регіонів України за рівнем і наслідками реалізації просторової мобільності населення*. Авторське бачення цього підходу відображено в табл. 2.8. При цьому враховані загальні спостереження за міграційною ситуацією у регіонах та усталеними «традиціями» міграційної активності їхнього населення.

У табл. 2.8 визначено Одеську область як транзитну, в чому основну роль відіграє її портовий статус. При цьому результати аналізу розглянутих показників не показали вищого рівня коефіцієнтів для решти «портових» областей. Це схиляє до думки, що Одеська область є специфічним і стратегічним регіоном, для якого конче необхідними є позбавлення зовнішніх впливів (зокрема, з боку Російської Федерації) та реалізація власної стратегії людського розвитку в умовах поліетнічного середовища.

Таблиця 2.8

**Матричне позиціонування регіонів України
за рівнем і наслідками реалізації
просторової мобільності населення**

Рівень мобільності Реалізація мобільності	Високий	Прихований	Низький
Привабливість	«Транзит» Одеська обл. Київська обл. м. Київ	«Потенціал» Вінницька обл. Дніпропетровська обл. Хмельницька обл.	«Промисловість» Запорізька обл. Миколаївська обл. Херсонська обл.
Циркуляція	«Міграційний капітал» Волинська обл. Івано-Франківська обл. Львівська обл. Тернопільська обл.	«Сірий вплив» Рівненська обл. Харківська обл. Чернігівська обл.	«Сіра зона» Донецька обл. Луганська обл.
Виштовхування	«Столична агломерація» Житомирська обл. Сумська обл.	«Відособлення» Закарпатська обл. Чернівецька обл.	«Столична метрополія» Кіровоградська обл. Полтавська обл. Черкаська обл.

* Джерело: авторська розробка

До «транзитної» групи віднесено також столичний регіон. Незважаючи на свою привабливість для міграційно активного населення, Київська область та м. Київ слугують своєрідним «ситом» для багатьох осіб, які визначаються в подальшому місці перебування (особливо з намірами виїзду за кордон).

Група «міграційний капітал» означає, що населення областей, які сюди віднесені, є досить міграційно активним, у чому основну роль здебільшого відіграє прикордонне розташування. Як наслідок, виникає залежність економіки від міграційного капіталу. Це специфічні регіони, для яких зниження міграційної активності спричинить суттєві трансформації в структурі споживання населення та, як наслідок, погіршить економічну ситуацію.

У табл. 2.8 виділено групи «столична агломерація» і «столична метрополія». Їхня відмінність полягає в тому, що області агломераційної групи мають тісніші зв'язки з м. Києвом через просторове наближення. Області метрополійної групи попадають під вплив

столичного регіону з дією мобільних каналів в умовах помітного «розриву» за рівнем розвитку.

У групу «сірого впливу» віднесені області, для яких найбільш вираженою ознакою є переважаюча міграційна активність за напрямом до Російської Федерації. Це підвищує можливості прихованих маніпуляцій, у тому числі на соціокультурному рівні.

Матричне позиціонування регіонів України за рівнем і наслідками реалізації просторової мобільності населення може бути зміненим залежно від аналітичної основи. Представлений підхід є спробою узагальнення міграційної ситуації в регіонах України з погляду можливостей регулювання вже на етапі формування просторової мобільності населення.

2.3.3. Внутрішня міграційна активність населення у фокусі регіональної специфіки

Зовнішній вектор аналізу просторової мобільності населення має доповнюватись внутрішнім. Аналіз *внутрішньої міграційної активності* ускладнений браком офіційних статистичних даних. Тому одним з актуальних пріоритетів формування Національної системи моніторингу просторової мобільності населення має бути облік внутрішньодержавних, зокрема, міжрегіональних і внутрішньорегіональних просторових переміщень.

Чинне законодавство визначає правові основи вільного пересування у межах країни. Зокрема, Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» визначає свободу пересування як право громадянина України, а також іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, вільно та безперешкодно за своїм бажанням переміщатися по території України у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб, у будь-який час, за винятком обмежень, які встановлюються законом¹.

Право вільного пересування у межах країни доволі часто спонукає населення до пошуку кращих умов проживання і розвитку без виїзду за кордон. Такі внутрішні просторові переміщення відбуваються:

— у межах регіону — «село-село / місто / обласний центр», «місто-обласний центр»;

¹ Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні [Електронний ресурс] / Закон України від 11.12.2003 року № 1382-IV // Законодавство України. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1382-15>.

— між регіонами — «село-місто / обласний центр / столиця», «місто-місто / обласний центр / столиця».

Хоч якісь висновки щодо внутрішньої мобільності населення України за напрямом «село-місто», виходячи з наявної статистичної бази, можна зробити на основі аналізу *співвідношення сільського і міського населення*. Хоча певну роль тут відіграють процеси де-мовідтворення, однак чинник міграційної активності залишається первинним. З рис. 2.12 видно, що частка міського населення в Україні монотонно зростає — від 67,3 % у 1990 році до 69,2 % у 2017 році. Темп зміни кількості міського населення за період 1990–2017 років склав 0,85, а сільського — 0,77. Незважаючи на таку динаміку, Україна залишається державою з доволі високою часткою сільського населення. Особливо це характерно для західних областей. Цей факт актуалізує сегментний підхід регулювання просторової мобільності з окремою орієнтацією на сільське населення, яке перебуває в гірших умовах розвитку та потребує цільової підтримки (особливо з огляду на стратегічний пріоритет сільськогосподарського виробництва).

Ще один показник, який частково відображає внутрішні мобільні процеси в Україні, — це *співвідношення постійного населення обласного центру до всього населення області*. Результати показують (рис. 2.13), що, окрім столиці, високий рівень концентрації населення в обласному центрі характерне для Харківської (54 %), Запорізької (44 %), Миколаївської (43 %), Одеської (43 %), Дніпропетровської (31 %) областей. Пам'ятаючи про матричне позиціонування регіонів, можна стверджувати про їхню привабливість з транзитного погляду та можливості зайнятості у промислових видах економічної діяльності.

У праці В. Чужикова можна знайти посилання на цікаве дослідження Н. Божидарнік, якою спеціально для України була модернізована модель Стюарта-Рейвенстейна. Ця модель дозволяє дослідити характер *внутрішнього міграційного потенціалу* з використанням такої формули¹:

¹ Чужиков В. І. Глобальна регіоналістика: історія та сучасна методологія : монографія / В. І. Чужиков. — Київ : КНЕУ, 2008. — С. 245–246; Божидарнік Н. В. Регіональна асиметрія в Європейському Союзі та механізми її регулювання : дис. ... канд. економ. наук : спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / Н. В. Божидарнік. — Луцьк, 2005.

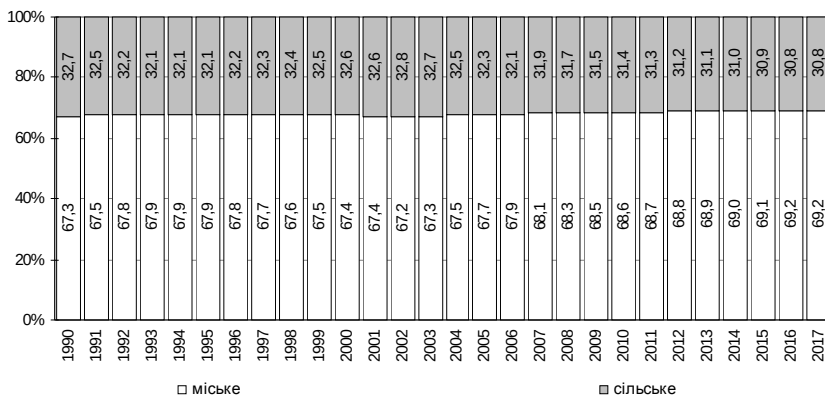

Рис. 2.12. Структура населення України за місцем проживання, 1990–2017 роки, %

* Джерело: побудовано за даними¹

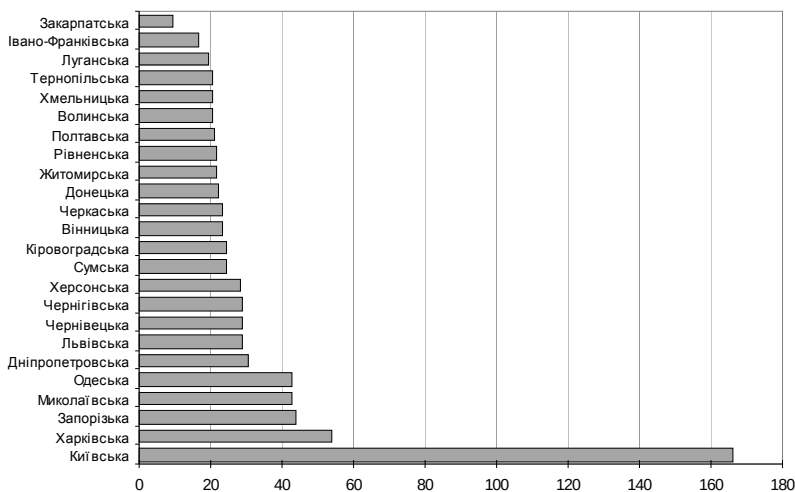

Рис. 2.13. Частка мешканців обласних центрів до усього населення областей України, 2016 рік, %

* Джерело: побудовано за даними²

¹ Населення: Демографічна та соціальна статистика [Електронний ресурс] : статист. інформ. // Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

² Там само.

$$F_j = \frac{EM_j(W_0 - W_\eta)}{L_{0-j}}, \quad (2.4)$$

де F_j — міграційний потенціал j -го регіону; EM_j — сукупна робоча сила j -го регіону; W_0 — середня заробітна плата в «найбагатшому» регіоні держави (йдеться про м. Київ); W_η — середня заробітна плата у відповідному регіоні j ; L_{0-j} — відстань між обласним центром і Києвом.

Цей показник є важливим у контексті аналізу внутрішньої просторової мобільності населення, потенційної оцінки на основі врахування чинників відстані та заробітної плати як базового економічного мотиватора.

Розрахунки внутрішнього міграційного потенціалу регіонів України станом на 2016 рік дозволяють їх розділити на окремі групи. Найбільше тяжіють, відповідно до моделі Стюарта-Рейвенштейна, до просторових переміщень у столицю мешканці Київської, Житомирської, Чернігівської, Вінницької, Черкаської, Дніпропетровської, Харківської областей, а найменше — Чернівецької, Закарпатської, Донецької і Луганської областей (табл. 2.9). Такі результати обумовлені тим, що, як пише В. Чужиков, роль впливу «міграційного магніту» столиці України на відплив робочої сили з регіонів є надзвичайно високою і вона прямо пропорційна чисельності робочої сили та різниці в оплаті праці й обернено пропорційна відстані між регіонами, що підсвідомо враховується потенційними мігрантами при прийнятті рішення про переїзд на нове місце постійного проживання чи про тимчасове перебування в Києві з метою більш високих заробітків¹.

Ця методика може бути дискусійною — з огляду на об'єктивність рівня оплати праці, офіційні показники якої не завжди відображають реальний стан справ, а також однорідну силу впливу відстані між столицею та обласним центром для регіонів з різним геополітичним розташуванням. Зрозуміло, що населення прикордонних регіонів з ЄС часто тяжіє до зовнішнього вектора реалізації просторової мобільності. Разом з тим, канали мобільності за вектором столиці все більш інституціоналізуються, чому підтвердженням є, зокрема, спостереження за навантаженням на залізничний транспорт у вихідні дні. Місто Київ усе більше утверджується як потужна метрополія, яка в перспективі має реальні шанси поширення сили «притягання» людського потенціалу й на інші країни.

¹ Чужиков В. І. Глобальна регіоналістика: історія та сучасна методологія : монографія / В. І. Чужиков. — Київ : КНЕУ, 2008. — С. 246.

Таблиця 2.9

Розподіл областей України
за показником внутрішнього міграційного потенціалу
(методика Н. Божидарнік на основі моделі Стюарта-Рейвенстейна)

> 10000 поінтів	7000–10000 поінтів	5000–7000 поінтів	< 5000 поінтів
Київська (33754) Житомирська (18966) Чернігівська (17376) Вінницька (16270) Черкаська (16238) Дніпропетровська (14357) Харківська (13533)	Львівська (9669) Одеська (9363) Хмельницька (9262) Полтавська (8765) Кіровоградська (8017) Сумська (7938) Рівненська (7331)	Запорізька (6471) Тернопільська (6163) Івано-Франківська (5899) Волинська (5228) Миколаївська (5184) Херсонська (5082)	Чернівецька (4841) Закарпатська (3819) Донецька (3862) Луганська (2037)

* Джерело: побудовано за даними¹

Висновки з результатів оцінювання внутрішнього міграційного потенціалу змінюються в умовах військового конфлікту та анексії АР Крим. Цілісний аналіз внутрішньої просторової мобільності населення України неможливий без розуміння *вимушених просторових переміщень*. Ситуація щодо внутрішньо переміщених осіб (ВПО) продемонструвала абсолютну неготовність суспільства і влади реагувати на кризові виклики та забезпечувати їхнє регулювання². Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» було прийнято лише через півроку після загострення ситуації (20.10.2014). Швидше був прийнятий Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (15.04.2014), який визначає правовий статус тимчасово окупованих територій. Закон України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» (12.08.2014) регламентує правові основи взаємовідносин з суб'єктами, які перебувають на окупованій території.

Якщо здійснювати статистичний аналіз кількості ВПО в Україні, то існують як різні експертні оцінки, так і дані офіційних пред-

¹ Чужиков В. І. Глобальна регіоналістика: історія та сучасна методологія : монографія / В. І. Чужиков. — Київ : КНЕУ, 2008. — С. 245–246; Божидарнік Н. В. Регіональна асиметрія в Європейському Союзі та механізми її регулювання : дис. ... канд. економ. наук : спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / Н. В. Божидарнік. — Луцьк, 2005.

² Bil M. Forced migration and socio-cultural development of regions of Ukraine: strategic focus / Mariana Bil // European Journal of Economic Studies. — 2016. — Vol. (16), Is. 2. — P. 3.

ставництв міжнародних організацій та управлінь соціального захисту, які реєструють відповідних осіб з подальшим наданням їм належної допомоги. Згідно з кількістю зареєстрованих ВПО, стихійні вимушені міграції «офіційно» охоплюють близько 3 % усього населення України. Якщо включати все населення конфліктних територій, у тому числі окупованої АР Крим, то майже 19 % громадян країни попали в площину територіальних протиріч. Іншою чітко вираженою тенденцією вимушених переміщень в Україні є їхня нерівномірність — понад 80 % усіх ВПО перебуває в п'яти областях та столиці країни.

На рис. 2.14 відображено динаміку *кількості зареєстрованих ВПО* в Україні, яка засвідчує їхнє зростання до середини 2017 року, незважаючи на поточне «заморожування» конфлікту на сході країни. Станом на 30 липня 2018 року за даними структурних підрозділів соціального захисту населення обласних та Київської міської державних адміністрацій, взято на облік 1 516 246 осіб з окупованих територій Донецької і Луганської областей та АР Крим¹. Це доля 3,6 % населення України, яке потрапило в складні обставини вимушених переміщень.

Ситуація з ВПО в Україні є доволі строкатою для різних областей, що обумовлює специфіку їхньої інтеграції. Для тих регіонів, де кількість ВПО є значною, реалізація механізму інтеграції їхнього людського потенціалу є доволі проблемною. Для них пріоритетом є соціальна захищеність ВПО та пониження напруги серед постійного населення (табл. 2.10, АР Крим як територія збройного конфлікту не розглядалась). Іншою є функціональність решти областей, які є більш віддаленими від територій збройного конфлікту та кількість ВПО у яких є значно меншою. Для прикладу, якщо в Дніпропетровській і Запорізькій областях зареєстрована кількість ВПО становить близько 7 % від постійного населення, Харківській — понад 12 %, то у Львівській області — лише 0,78 %, Івано-Франківській — 0,32 %, Хмельницькій — 0,62 %².

¹ Моніторинг міграційної ситуації та змін у сфері управління міграцією та кордонами. Липень 2018 року / Підтримка управління міграцією та притулком в Україні // Державна міграційна служба України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://dmsu.gov.ua/assets/files/migprocess/zvit_vypusk_28.pdf.

² Лібанова Е. М. Вимушене переселення з Донбасу: масштаби та виклики для України // Міжнародна науково-практична конференція «Внутрішньо переміщені особи в Україні: реальність та можливості», 27 лютого 2015 р. : Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Libanova2015.pdf>.

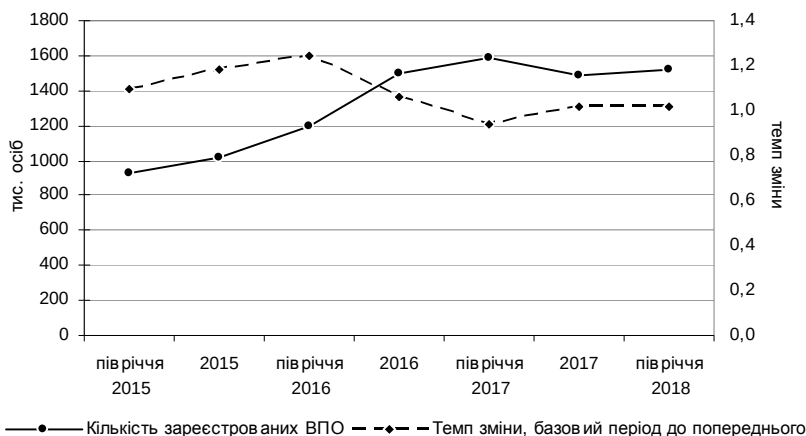

Рис. 2.14. Динаміка офіційно зареєстрованих ВПО в Україні, 2015–2018 роки

* Джерело: побудовано за даними¹

Тому ці регіони мають розвивати свою політику залучення людського потенціалу ВПО з позиції ефективності його використання зі стимулюванням внутрішніх процесів соціально-економічного розвитку. Це також має бути потужним механізмом формування суспільної згуртованості в регіоні та соціальної регіональної економіки².

Для завершення аналізу основних тенденцій реалізації просторової мобільності населення України узагальнимо, наскільки це дозволяють дані офіційної статистики та експертні оцінки, показники реалізації мобільності в розрізі різних просторових масштабів (табл. 2.11).

¹ Ukraine : Internally Displaced People : Internal Displacement Map [Electronic resource] // UNHCR. The UN Refugee Agency. — Access : <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1244-internal-displacement-map>; Моніторинг міграційної ситуації та змін у сфері управління міграцією та кордонами. Липень 2018 року [Електронний ресурс] / Підтримка управління міграцією та притулком в Україні // Державна міграційна служба України. — Режим доступу : https://dmsu.gov.ua/assets/files/migrprocess/zvit_vypusk_28.pdf.

² Біль М. М. Інтеграція людського потенціалу внутрішньо переміщених осіб в Україні / М. М. Біль // Актуальні проблеми управління людськими ресурсами та економіки праці : Збірник тез IV Міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 22–23 квітня 2015 р. / відп. за вип. Л. К. Семів. — Львів : ЛІБС УБС НБУ, 2015. — С. 141.

Таблиця 2.10

**Особливості залучення потенціалу ВПО
у регіони-соціуми залежно від віддаленості
до зон збройного конфлікту в Україні**

Області, на території яких відбувається збройний конфлікт	Області, що межують з територіями збройного конфлікту	Області, віддалені від територій збройного конфлікту	Області, дуже віддалені від територій збройного конфлікту
Донецька, Луганська	Дніпропетровська, Запорізька, Харківська	Київська (м. Київ), Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська	Вінницька, Волинська, Закарпатська, Житомирська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька
Рівень концентрації ВПО відносно постійного населення (за даними реєстрації)			
понад 25 %	близько 10 %	менше 5 %	менше 1 %
Ключові проблеми в контексті потреб ВПО			
Вирішення збройного конфлікту з можливістю повернення на місця постійного проживання	розвиток соціальної інфраструктури, пунктів реєстрації та надання гуманітарної допомоги	додаткові навантаження на ринки праці та об'єкти соціальної інфраструктури з формуванням необґрунтованої соціальної напруги (суб'єктивного відношення до ВПО з боку постійного населення)	
Взаємоз'язки з постійним населенням			
Нерегульовані, різнохарактерні		Переважають родинні або конкурентні відносини	
Пріоритети регіональної політики щодо ВПО			
Створення умов для тимчасового проживання та доступу до послуг соціального захисту	створення умов для тимчасового проживання, доступу до послуг соціального захисту і тимчасової зайнятості	створення умов для ефективної інтеграції потенціалу ВПО у регіональну економічну систему	створення умов для ефективної інтеграції потенціалу ВПО у регіональну суспільну систему
Можливості використання потенціалу ВПО			
Залучення у волонтерські рухи	залучення у діяльність організацій, що надають соціально значимі послуги	залучення в цільові сфери стратегічного економічного розвитку	залучення в різні сфери, залежно від територіальної специфіки

* Джерело: авторська розробка

Таблиця 2.11

Показники реалізації просторової
мобільності населення України, 2017 рік

№ з/п	Вектор	Кількісні показники	Рівень просторової мобільності, %
<i>Міграційна активність</i>			
1	Внутрішня	1643,0 тис. осіб внутрішніх мігрантів (дані дослідження МОМ) у відношенні до чисельності населення та у відношенні до економічно активного населення	3,9 % 9,1 % (показник 2015 року)
1.1	Внутрішня постійна	430 тис. осіб, які змінили місце реєстрації в межах країни у відношенні до чисельності населення	1,01 %
1.2	Внутрішня вимушена (ВПО)	1492,0 тис. осіб у відношенні до чисельності населення	3,5 % (офіційний показник) 19 % (частка усього населення конфліктних територій)
2	Зовнішня	6,5 тис. вибулих осіб у відношенні до чисельності населення 13,6 тис. осіб з оформленням документів на виїзд з постійним місцем проживання у відношенні до чисельності населення	0,02 % (показник 2016 року) 0,03 % (показник 2016 року)
2.1	Зовнішня трудова	915 тис. осіб трудових мігрантів за кордоном у відношенні до чисельності економічно активного населення	5,1 %
2.2	Зовнішня освітня	70 тис. осіб, які навчаються за кордоном у відношенні до кількості студентів закладів вищої освіти України	4,4 %
2.3	Діаспора	8200 тис. осіб (за переписами зарубіжних держав) у відношенні до чисельності населення 20000 тис. (за різними оцінками) у відношенні до чисельності населення	19,3 % 47,1 %
<i>Туристична активність</i>			
3.1	Внутрішня	476,9 тис. осіб обслуговуваних суб'єктами туристичної діяльності у відношенні до чисельності населення	1,12 % (офіційний сегмент, показник не об'єктивний)
3.2	Зовнішня	2289,8 тис. осіб-громадян України, які виїжджали за кордон з метою туризму у відношенні до чисельності населення	5,38 %

* Джерело: побудовано за даними¹

¹ Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні / Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. — Київ, 2016. — С. 11; Міграція в Україні: факти і цифри / упоряд. О. Малиновська; Представництво МОМ в Україні. — Київ, 2016. — С. 17; Статистична інформація [Електронний ресурс]// Державна служба статистики України. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таке узагальнення здійснити досить складно. Дані офіційної статистики є необ'єктивними та відображають лише офіційні процеси. Натомість просторова мобільність та наслідки її реалізації для українського суспільства набувають часто прихованих ознак. Тому в табл. 2.11 показники визначаються не завжди чітко, а деякі з них можуть викликати певні дискусії. Такі протиріччя вкотре вказують на гостру необхідність формування Національної системи моніторингу просторової мобільності, яка б включала для початку хоча б основні показники, що реально відображають міграційну активність населення за зовнішнім та внутрішнім вектором.

Отже, українське суспільство утверджує себе як високомобільне, що підтверджують дані офіційної статистики, хоча кількісні показники поки не відображають ситуацію об'єктивно. Надалі рівень мобільності громадян України буде лише зростати. У цьому величезну роль відіграє геополітичне розташування нашої держави та помітні розриви за показниками соціально-економічного розвитку з більшістю сусідніх держав. Особливу увагу слід приділяти регулюванню рівня мобільності за європейським вектором. Утвердження України як розвиваючої європейської держави з входженням у простір вільного руху людських ресурсів змушує до вироблення ефективної політики протидії втратам людського потенціалу та покращення внутрішніх умов людського проживання і розвитку.

2.4. Трудова міграція населення України в умовах зростаючих мобільних ознак

Однією з основних потреб кожної людини є потреба розвитку — інтелектуального, професійного, соціально-статусного. Обмеженість можливостей розвитку веде до зростання рівня просторової мобільності населення, а його реалізація дозволяє шукати кращі умови у різних просторово-часових координатах через трудову міграцію.

Приклад успішної реалізації просторової мобільності населення у формах міграційної (освітньої, трудової) активності стимулює все більшу кількість населення до прояву особистісних мобільних ознак. У світових масштабах це призвело до формування глобального ринку праці, що актуалізує потребу наукових обґрунтувань механізмів трудопотенційного балансування та міжрегіонального

перерозподілу людських ресурсів¹. Згідно з О. Колмаковою, механізми перерозподілу формують цілісну і комплексну систему взаємопов'язаних соціально-економічних заходів, що забезпечують цільове переміщення людських ресурсів, спрямовані на підвищення економічної активності населення, трудової мобільності, розвитку трудового потенціалу і збереження, примноження трудового капіталу². За стратегічною ціллю такі механізми мають орієнтуватись на забезпечення конкурентоспроможності національного ринку праці в умовах глобальної просторової мобільності населення.

Розвиток трудового потенціалу є специфічною потребою. За своєю сутністю він передбачає покращення кількісних та якісних характеристик населення, які на особистісному рівні відображають складові здоров'я, активності, інноваційності, інтелекту, освіти, професіоналізму, моралі, організованості і ресурсів робочого часу; на вищих просторових рівнях згадані складові акумулюються в демографічні, психофізіологічні, економічні, інтелектуальні та соціальні характеристики населення³.

Потреба розвитку трудового потенціалу, як правило, підвищує такі види мобільності, як трудова, освітня, культурна, рекреаційна (див. у підрозділ 1.1 табл. 1.2 «критерій мети»). У прив'язці до просторово-часових координат ці види мобільності набувають просторових ознак (табл. 2.12).

Хоча просторова мобільність надає можливості пошуку «кращих умов» — працевлаштування, навчання, рекреації, культурно-мистецької, підприємницької діяльності, проте її реалізація одночасно спричиняє численні особистісні і суспільні ризики. Для різних складових трудового потенціалу вони можуть проявлятися по-різному. Основні ризики стосуються стану здоров'я, адже просторові переміщення, адаптація до нових умов — це завжди стрес. Ще одним поширеним ризиком є невідповідність професії за новим місцем перебування здобутому освітньо-кваліфікаційному рівню особи.

¹ Чорний Р. С. Еміграція як фактор зростання неконтрольованого просторового трудових потенційного балансування / Р. С. Чорний // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. — 2013. — Вип. 3. — С. 78.

² Колмакова О. М. Формування механізму міжрегіонального перерозподілу трудових ресурсів із застосуванням стимулювання праці : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / О. М. Колмакова. — Харків, 2008. — С. 4.

³ Садова У. Я. Соціальна політика в Україні: критерії оцінювання та показники ефективності : монографія / У. Я. Садова. — Львів : ІРД НАН України, 2005. — С. 407; Пасека С. Р. Розвиток соціально-трудоного потенціалу в умовах модернізації економіки регіону : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / С. Р. Пасека. — Сімферополь, 2013. — С. 11.

Таблиця 2.12

Можливості розвитку трудового потенціалу населення
у розрізі різних видів мобільності

№ з/п	Вид мобільності	Можливості розвитку трудового потенціалу через пошук кращих умов
1	Трудова	♦ зайнятості за тією ж, суміжною або новою професією; ♦ особистісного професійного розвитку у середовищі з вищим рівнем конкуренції; ♦ зайнятості за професією з високим рівнем концентрації трудового потенціалу у певних просторово-часових координатах, наявністю необхідних ресурсів (економічна спеціалізація); ♦ пізнання через власний досвід завдяки практиці подорожей і туризму;
2	Освітня	♦ навчання, підвищення кваліфікації і перекваліфікації; ♦ науково-педагогічної, науково-дослідної діяльності;
3	Культурна	♦ культурно-мистецької, спортивної діяльності (в тому числі як вторинної зайнятості);
4	Рекреаційна	♦ рекреації та оздоровлення відповідно до особистісних потреб організму (потреба певних природно-кліматичних умов), а також стандартів соціального забезпечення і медицини.

* Джерело: авторська розробка

Незважаючи на ймовірні наслідкові негативи, сучасному суспільству характерне зростання рівня просторової мобільності, спричинене потребою розвитку трудового потенціалу. Найбільш поширеним видом при цьому є *трудова мобільність*, яка в прив'язці до просторово-часових умов відображає бажання, готовність і можливості населення до зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах *з метою працевлаштування*.

Зростання трудової мобільності розглядається як одна з характерних ознак сучасного ринку праці¹. Активізація трудової мобільності процесів обумовлена тим, що робоча сила в усі часи належала до мобільних чинників виробництва, її переміщення з країни в країну були епізодичними і масовими, здійснювались у добровільному й примусовому порядку, мали економічні та політичні причини².

¹ Черняєва О. В. Ринок праці України: проблеми та тенденції розвитку / О. В. Черняєва // Трансформація соціально-трудової сфери: сучасні виклики, тенденції, домінанти інноваційного розвитку : матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., приуроч. до 50-я каф. упр-ня персоналом та екон. праці КНЕУ ім. В. Гетьмана, 2–6 листоп. 2015 р. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана», Ін-т соц.-труд. відносин Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана ; редкол.: А. М. Колот (голова) [та ін.]. — Київ : КНЕУ, 2015. — С. 194.

² Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. — Москва : Наука, 1975. — 231 с.; Населення України. Трудова еміграція в Україні. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. — С. 32.

При нинішніх умовах високий рівень трудової мобільності сприймається більшою мірою як перевага прогресивних змін. Показове твердження знаходимо у колективному дослідженні за редакцією Е. Лібанової: якщо раніше зайнятість гарантувала держава, то в нових умовах все, що може запропонувати держава — це тимчасово підтримати, виплачуючи певний час допомогу з безробіття, та допомогти з пошуком роботи, якщо особі було надано статус безробітного¹. Це означає, що перед людиною в демократичному суспільстві завжди залишається право вибору. Прямим способом не можна обмежити її свободи пересування, в тому числі з метою пошуку кращих умов працевлаштування і розвитку трудового потенціалу.

Поширення трудової мобільності у різних просторово-часових координатах інституціоналізувало її сприйняття у багатьох проєкціях соціально-економічних відносин як обов'язкової умови гнучкості й адекватності ринку праці економічному та соціальному розвитку країни². Трудову мобільність розглядають як необхідний атрибут ринкових відносин, як процес, що тісно пов'язаний зі свободою вибору місць трудової діяльності (множинність пропозицій робочих місць, конкуренція працедавців за одержання якісної робочої сили), під час якого відтворюється трудовий потенціал, формуються умови для вільного розвитку особи³.

Постійно зростаючий рівень трудової мобільності населення трансформував традиційні підходи в організації праці, спричиняючи, у тому числі, двоїстість ринків праці. Сегментний підхід щодо умов зайнятості постійного населення та мігрантів, з одного боку, сегрегує можливості використання і розвитку трудового потенціалу різних категорій осіб. З іншого боку, двоїстість ринку праці утримує межі трудової мобільності, яка при умові масового охоплення населення може спричинити кризу соціально-економічного розвитку будь-якої суспільної системи. Двоїстість ринків праці супроводжується, окрім відмінних підходів в організації праці й управлінні персоналом відносно постійного населення і мігрантів (особливо громадян інших держав), становленням специфічної інституційної інфраструктури. Її формують як суб'єкти, що надають послуги з працевлаштування, іншого роду міграційні послуги, так і суб'єкти бізнесу, віднесені до типу так званих

¹ Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції : колект. моногр. : у 2 т. / відпов. за вип. Л. М. Черенько, О. В. Макарова ; за ред. Е. М. Лібанової. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. — С. 18.

² Там само. — С. 406.

³ Коваліско Н. В. Трудова мобільність в умовах регіонального ринку праці : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.07 «Соціологія управління» / Н. В. Коваліско. — Харків, 1999. — С. 1.

мігрантоорієнтованих підприємств. Як пише О. Колмакова, кадрова політика таких підприємств спрямована на залучення спеціалістів, фахівців та робітників з інших регіонів; основною метою їхньої діяльності, на відміну від вже наявних, є збалансування ринку праці, стримування реєміграції та отримання прибутку¹. До залучення мігрантів підприємства, як правило, вдаються в умовах *кадрового голоду*. Цей термін знаходимо в публікації українських авторів, які пишуть, що деякі компанії Центральної та Східної Європи, пройшовши кадровий голод, приймають рішення шукати персонал у сусідніх державах; Україна, не витримуючи конкуренції, продовжує втрачати кадровий потенціал².

Розуміючи теоретичні аспекти впливу потреби розвитку трудового потенціалу на просторову мобільність населення, що в основному проявляється у трудовій мобільності, розглянемо деякі прикладні питання, які стосуються України та її позицій у глобальному економічному просторі.

Найперше, звернемось до *офіційних статистичних даних, які розкривають рівень трудової мобільності населення України* через показники трудової міграції. Одразу зазначимо, що вітчизняна статистика обмежено відображає трудові міграційні процеси як за внутрішнім, так і за зовнішнім вектором.

Доступними є результати дослідження Міжнародної організації з міграції (МОМ), проведеного у 2014–2015 роках, згідно з яким кількість внутрішніх працівників-мігрантів в Україні перевищує 1,6 млн осіб, що становить 9 % економічно активного населення (прогноз зростання на найближчий період — 50 %); лише 20 % опитаних внутрішніх працівників-мігрантів офіційно працевлаштовані, інші працюють за усними угодами або вважають себе самозайнятими³.

Щодо зовнішньої трудової міграції, то результати досліджень МОМ вказують на таке: впродовж 2014–2015 років за кордоном працювало 688 тис. українських громадян. Згідно з дослідженням, більшість українських трудових мігрантів є чоловіками, понад 40 % віком 30–44 років; 41 % трудових мігрантів має середню або професійну, 36 % — вищу освіту⁴.

¹ Колмакова О. М. Формування механізму міжрегіонального перерозподілу трудових ресурсів із застосуванням стимулювання праці : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / О. М. Колмакова. — Харків, 2008. — С. 4.

² Єсінова Н. І. Особливості українського ринку праці / Н. І. Єсінова, О. В. Мельник // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. — 2013. — Вип. 2 (1). — С. 128.

³ Migration in Ukraine: facts and figures / International Organization for Migration Mission in Ukraine ; Edited by Olena Malynovska. — Kyiv, 2016. — P. 8.

⁴ Там само. — P. 13.

У звіті Державної міграційної служби України подано дані щодо чисельності українських трудових мігрантів¹. Їх отримано на основі модульних вибірових обстежень «Зовнішня трудова міграція населення», які проводились у 2005–2008, 2010–2012 і 2015–2017 роках. Згідно з ними, чисельність трудових мігрантів з України за кордоном була такою:

— у 2005–2008 роках — 1476,1 тис. осіб або 6,6 % економічно активного населення України²;

— у 2010–2012 роках — 1181,6 тис. осіб або 3,4 % економічно активного населення України³;

— у 2015–2017 роках — 1303,3 тис. осіб або 4,5 % економічно активного населення України⁴.

У звіті дослідження компанії «GfK Ukraine», виконаного на замовлення Представництва МОМ в Україні, прогнозована (приблизно) оцінка українських мігрантів, що працюють за кордоном, у 2015 році становила 515,9 тис. осіб (для порівняння, у 2011 році — 504,0 тис., 2008 році — 750,0 тис., 2006 році — 1091,0 тис.)⁵.

Згідно з останнім дослідженням «GfK Ukraine» спільно з МОМ в Україні, оціночна кількість населення України, що працювало за кордоном, у 2017 році склала 915 тис. осіб⁶.

Державна міграційна служба України подає також дані щодо чисельності громадян України, працевлаштованих за кордоном суб'єктами господарської діяльності, що мають відповідну ліцензію. Тобто йдеться про осіб, які звертались до спеціалізованих структур з метою пошуку роботи за кордоном. Можна припустити, що це особи з особливими кваліфікаційними вимогами, які прагнуть захистити себе від ризиків осібної міграції. Динаміка за 2010–2016 роки показує, що

¹ Міграційний профіль України 2011–2015 / Державна міграційна служба України. — Київ, 2016. — С. 43.

² Зовнішня трудова міграція населення України. Перше загальнонаціональне вибірове обстеження населення з питань трудової міграції / Український центр соціальних реформ, Державний комітет статистики України. — Київ, 2009. — С. 29.

³ Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибірового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. — Будапешт: МОП, 2013. — С. 29.

⁴ Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибірового обстеження): статист. бюлетень / Державна служба статистики України. — Київ, 2017. — С. 4.

⁵ Human trafficking survey, Ukraine, prepared by GfK Ukraine for the International Organization for Migration (IOM), Mission in Ukraine, 2015 [Electronic resource]. — Access : http://www.iom.org.ua/sites/default/files/pres_gfk_iom2015_ukraine_eng_fin_3_2.pdf.

⁶ Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні, 2017 [Електронний ресурс] / GfK Ukraine на замовлення Представництва Міжнародної організації з міграції в Україні. — Режим доступу : http://iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_2017_ukr.pdf.

офіційний сегмент працевлаштування громадян України за кордоном скоротився на 4,4 %. При цьому частка цієї категорії трудомобільних осіб у загальній чисельності економічно активного населення України є доволі низькою — на рівні 0,4 % (рис. 2.15). Це говорить про те, що такі дані лише частково відображають реальну ситуацію. Якщо врахувати нелегальну міграцію, а також поширену практику неформальної зайнятості населення через можливості малого прикордонного руху, то кількість трудових мігрантів суттєво зростає.

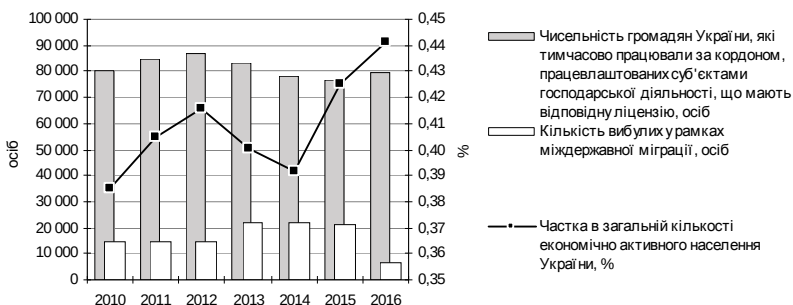

Рис. 2.15. Чисельність працевлаштованих громадян України за кордоном ліцензованими суб'єктами у фокусі міграційної та економічної активності населення, 2010–2016 роки

* Джерело: побудовано за даними¹

З огляду на різновекторність реалізації високого рівня трудової мобільності населення, Україна попадає в площину імміграційних інтересів. Однак, як свідчать статистичні дані, пропорції між працевлаштованими ліцензованими суб'єктами громадянами України за кордоном та іноземцями в Україні є різними (рис. 2.16). Частіше працевлаштовуються громадяни Росії (18,8 % від загального показника у 2015 році, 17,1 % у 2016 році), Туреччини (11,3 % у 2015 році і 14,0 % у 2016 році), Польщі (5,5 %, 5,0 %), Білорусі (5,0 %, 5,24 %). Основна частина іноземців працює на посадах керівників, спеціалістів, службовців (63, % від загальної кількості у 2016 р. і 73,9 % – у 2015 році).

¹ Міграційний профіль України 2011-2015 / Державна міграційна служба України. — Київ, 2016. — С. 37; Міграційний профіль України за 2016 рік / Державна міграційна служба України. — Київ, 2017. — 98 с.; Міграційний рух населення : Демографічна та соціальна статистика : статист. інформ. // Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

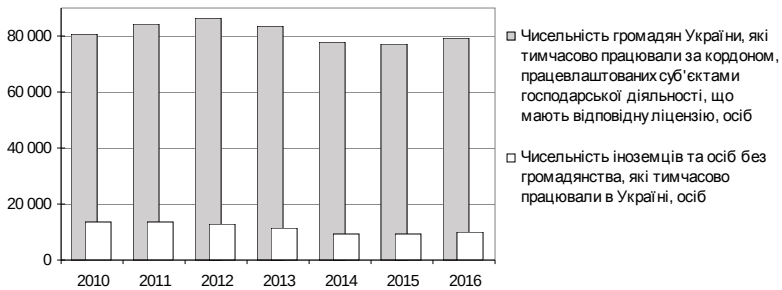

Рис. 2.16. Співвідношення чисельності працевлаштованих громадян України за кордоном та іноземців в Україні ліцензованими суб'єктами, 2010–2016 роки

* Джерело: побудовано за даними¹

Вітчизняний ринок праці поки залишається мало привабливим у глобальному економічному просторі, що одночасно є *шансом* для вироблення ефективної імміграційної політики з концептуальним обґрунтуванням переваг залучення трудового потенціалу зовні (в тому числі формування мобілізованого соціального капіталу), механізмів адаптації та інтеграції іммігрантів, а також збереження можливостей працевлаштування для постійного населення.

У контексті визначення темпологічних характеристик трудової мобільності громадян України, слід звернути увагу на середню тривалість перебування за кордоном. За останніми даними Державної міграційної служби України за період 2010–2012 років, 82,7 % мігрантів були короткостроковими, тобто перебували за кордоном терміном до 1 року, при чому лівова частка, а саме 31,6 % — від 1 до 3 місяців². У той же час, результати дослідження МОМ вказують, що 61,6 % із загальної чисельності міжнародних мігрантів є короткостроковими³. У порівняння, основна частина іноземців, які працевлаштовані в Україні ліцензованими суб'єктами, перебуває терміном від 3 і більше років та від 1 до 2 років.

¹ Міграційний профіль України 2011–2015 / Державна міграційна служба України. — Київ, 2016. — С. 55; Міграційний профіль України 2010–2013 / Державна міграційна служба України. — Київ, 2014. — С. 58; Міграційний профіль України за 2016 рік / Державна міграційна служба України. — Київ, 2017. — С. 80.

² Міграційний профіль України 2011–2015 / Державна міграційна служба України. — Київ, 2016. — С. 44.

³ Migration in Ukraine: facts and figures / International Organization for Migration Mission in Ukraine; ed. by O. Malynovska. — Kyiv, 2016. — P. 13.

За результатами дослідження MOM з питань інтеграції, злочинів на ґрунті ненависті та дискримінації різних категорій мігрантів, 50,8 % опитаних іноземців готові залишитись на постійне проживання в Україні, 11,1 % — залежно від обставин¹. Тобто якщо реалізація високого рівня трудової мобільності населення України за зовнішнім вектором на сьогодні має короткостроковий та маятниковий характер, то імміграційний вектор хоча й менш кількісний, однак тривалий у часі, що піднімає актуальність обґрунтування концепції імміграційної політики.

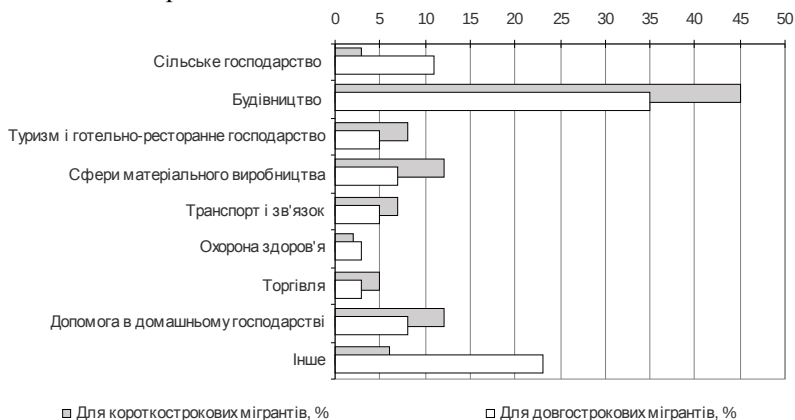

Рис. 2.17. Сфери зайнятості трудових мігрантів-громадян України за кордоном (згідно з дослідженнями MOM)

* Джерело: побудовано за даними²

Результати дослідження MOM розкривають основні сфери зайнятості українських трудових мігрантів за кордоном. Ця інформація є важливою з погляду цільового стимулювання зворотних форм мобільності у розрізі окремих професійних груп, якщо така потреба виявлена для національної (регіональної) економіки. Згідно з даними дослідження, основна частка короткострокових мігрантів була зайнята у сферах будівництва, матеріального виробництва і допомоги в домашньому господарстві (рис. 2.17). Працівники даних сфер орієнтовані на тимчасову, як правило, сезонну, зайнятість з

¹ Міграція в Україні: факти і цифри / упорядник О. Малиновська ; Представництво MOM в Україні. — Київ, 2016. — С 25.

² Migration in Ukraine: facts and figures / International Organization for Migration Mission in Ukraine ; Edited by Olena Malynovska. — Kyiv, 2016. — P. 14.

наступним поверненням в Україну. Це потужні пасивні інвестори економіки України, які більшість своїх доходів витрачають на різні споживчі цілі.

Найбільша частка довгострокових мігрантів виявлена для тих же сфер, що й короткострокових. Тут теж фігурує сільське господарство. Ця сфера зайнятості є особливо популярною в контексті реалізації високого рівня транскордонної мобільності і зайнятості громадян України в аграрному секторі сусідньої Польщі.

Зайнятість у сільському господарстві є популярною в інших країнах, зокрема, у Великобританії. Популярність цього напрямку спричинила навіть формування «каналу торгівлі людьми з України до Великої Британії, де громадян експлуатували в умовах рабства»¹. Структура зайнятості довгострокових мігрантів є дороговказом для вироблення пріоритетів Стратегії стимулювання трудової реєміграції в Україну в рамках розвитку мереж циркулюючих міграцій. Це дозволить знизити негативні наслідки високого рівня трудової мобільності населення України з орієнтиром на зайнятість у сферах, які є стратегічно важливими для розвитку економіки України (серед них, зокрема, є і сільське господарство).

Основні сфери зайнятості для трудових мігрантів в Україні де-що відрізняються від популярних серед наших громадян за кордоном, за винятком будівництва, що вказує на пріоритет цієї сфери зайнятості в контексті стимулювання циркулюючих міграцій. З рис. 2.18 бачимо, що основні сфери зайнятості іноземців в Україні за останні роки майже не змінились — це торгівля, переробна промисловість і будівництво. Однак їхня вагомість скорочується. Зростає зайнятість в групі «інші види діяльності», серед яких — інформація та телекомунікації (9,9 % зайнятих із загального числа іноземців), професійна, наукова та технічна діяльність (9,1 %), діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (6,0 %). Ці показники на рис. 2.18 окремо не виділяються, оскільки згідно з попереднім КВЕД вони не подавались, тому порівняння з 2010 роком зробити неможливо.

Окрім поданих вище даних, які відображають реалізацію трудової мобільності українського населення, також потрібно пам'ятати

¹ Трудова міграція чи експлуатація? Ліквідовано канал торгівлі сільгоспрабами [Електронний ресурс] (11.08.2017) // УКРІНФОРМ. — Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2283728-trudova-migraciya-ci-ekspluataciya-likvidovano-kanal-torgivli-silgosprabami.html>.

про *освітню міграцію*, в тому числі з метою науково-педагогічної і науково-дослідної діяльності. Кількість громадян України, які навчаються за кордоном, сягнула 66 668 осіб у 2015/2016 н.р., причому зростання за період 2009–2016 років склало 156 %¹. Більш детальний аналіз освітньої мобільності здійснено у підрозділі 2.5.

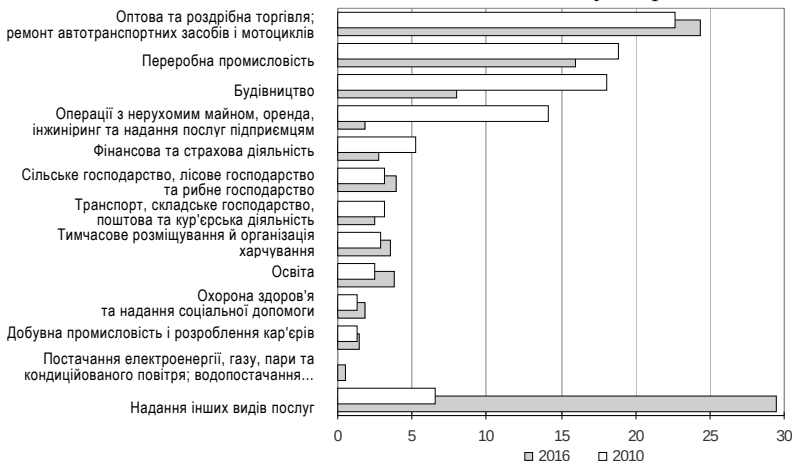

Рис. 2.18. Зайнятість трудових іммігрантів в Україні за видами економічної діяльності, 2010, 2016 роки, %

* Джерело: побудовано за даними²

Таким чином, з даних офіційної статистики можна узагальнити, що близько 1 млн українських громадян формує офіційний сегмент зовнішньої трудової міграції. Це підтверджують результати дослідження «GfK Ukraine», які подають цифру кількості трудових мігрантів з України за кордоном станом на 2017 рік 915 тис. осіб, при цьому стверджують, що неофіційний рівень зайнятості сягає близько 40 %³. Внутрішня трудова мобільність закономірно має

¹ Ukrainian students abroad: where and why? [Electronic resource] / Yehor Stadnyi // 112UA. — Access : <http://112.international/article/ukrainian-students-abroad-where-and-why-12741.html>.

² Міграційний профіль України 2011–2015 / Державна міграційна служба України. — Київ, 2016. — С. 57.

³ Human trafficking survey, Ukraine [Electronic resource] / prepared by GfK Ukraine for the International Organization for Migration (IOM), Mission in Ukraine, 2015. — Access : http://www.iom.org.ua/sites/default/files/pres_gfk_iom2015_ukraine_eng_fin_3_2.pdf; Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні, 2017 [Електронний ресурс] / GfK Ukraine на замовлення Представництва Міжнародної організації з міграції в Україні. — Режим доступу : http://iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_2017_ukr.pdf.

більш масовий характер, однак жодним чином не обліковується, що актуалізує необхідність моніторингу відповідних процесів.

Існує чимало проблем у сфері використання трудового потенціалу українських мігрантів у країнах-реципієнтах. Орієнтуючись на результати експертного опитування українських трудових мігрантів, які перебувають у європейських країнах, яке провів відділ соціально-гуманітарного розвитку регіону ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», виявлені такі ключові проблеми¹:

— невідповідність рівня освіти характеру праці: 50,7 % респондентів вказало, що мають вищий рівень освіти, ніж робота, яку вони виконують, і заслуговують на кращу працю. Враховуючи, що це здебільшого особи з вищою або професійно-технічною освітою, що мають значний трудовий стаж, така тенденція підтверджує проблемність низькокваліфікованої зайнятості наших громадян за кордоном;

— домінування проблем, пов'язаних з працевлаштуванням, у переліку основних труднощів: перебуваючи у статусі мігранта наші громадяни найчастіше стикаються з такими проблемами, як труднощі пошуку першого місця праці та працевлаштування загалом (34,4 %), складність розуміти і вивчити мову країни перебування (17,5 %), невизнання дипломів про освіту (15,3 %), брак юридичних знань для захисту своїх прав як трудового мігранта (7,9 %), важка, виснажлива праця (6,9 %), несправедлива система оплати праці (5,3 %).

З проведеного аналізу здійснимо узагальнення типових рис трудової мобільності осіб — громадян України, працевлаштованих за кордоном, та іноземців, працевлаштованих в Україні (табл. 2.13).

Високий рівень трудової мобільності населення України з трансформацією у трудові міграційні процеси є закономірною реакцією на несприятливі *внутрішні середовищні умови*. Погіршення ситуації після подій Революції Гідності і початку Антитерористичної операції, на жаль, посилюють трудові міграційні настрої громадян України. Беручи до уваги результати дослідження «GfK Ukraine», серед українців

¹ Проблеми організації життя та праці українських мігрантів (Західний вектор): за матеріалами анкетного опитування / за ред. У. Садової. — Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2013. — 28 с.; Садова У. Я. Соціально-економічна незахищеність трудових мігрантів: до питання супроводу євроінтеграційних реформ в Україні / У. Я. Садова, М. М. Біль, Р. Т. Теслюк // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Економіка. — 2014. — Вип. X. — 264 с. — С. 127–128.

зменшилась частка осіб, які стверджували, що б ніколи не працювали за кордоном: 44,0 % у 2015 році проти 59,0 % у 2006 році¹.

Таблиця 2.13

Портрет трудового мігранта: порівняльний аналіз
в'їзної і виїзної трудової мобільності для України

Портрет українського трудового мігранта за кордоном	Портрет іноземного трудового мігранта в Україні
Домінуюча короткострокова і маятникова міграція	Домінуюча довгострокова і постійна міграція з високим рівнем готовності залишитись на постійне місце проживання в Україні
Зростання частки зайнятих на нелегальних умовах на тлі скорочення кількості офіційно працевлаштованих осіб	Невизначена кількість зайнятих на нелегальних умовах на тлі скорочення кількості офіційно працевлаштованих осіб
Домінуюча зайнятість у сегменті робітничих професій, обслуговуючого персоналу	Домінуюча зайнятість на посадах керівників, спеціалістів, службовців
Основні сфери зайнятості — будівництво, матеріальне виробництво, допомога в домашньому господарстві, сільське господарство	Основні сфери зайнятості — торгівля, переробна промисловість, будівництво
Основні країни працевлаштування — Польща, Росія, Чехія, Італія	Основні країни походження — Росія, Туреччина, Польща, Білорусь (легальна зайнятість), країни Кавказу, В'єтнам, Китай, Азербайджан, окремі суб'єкти Росії (напр., Дагестан)

* Джерело: авторське узагальнення

З метою виявлення основних перешкод на шляху створення сприятливих умов розвитку трудового потенціалу населення України як чинника зростання рівня його просторової мобільності проаналізуємо ключові *тренди розвитку вітчизняного ринку праці*.

Не викликає сумнівів, що основним мотивом зростання рівня трудової мобільності населення є пошук кращих умов праці, а саме — *оплати праці*. Це зрозуміло, адже, як пише Г. Тибінка, посилення мобільності робочої сили є однією з функцій заробіт-

¹ Human trafficking survey, Ukraine [Electronic resource] / prepared by GfK Ukraine for the International Organization for Migration (IOM), Mission in Ukraine, 2015. — Access : http://www.iom.org.ua/sites/default/files/pres_gfk_iom2015_ukraine_eng_fin_3_2.pdf.

ної плати¹. Окрім того, що рівень оплати праці є основним мотивом реалізації високого рівня трудової мобільності у формі трудової міграції, він має зв'язок з реляційним простором активно-мобільної особи. Португальські вчені Н. М. О. Ромао і В. М. А. Ескаріа обґрунтовують, що чим більшою є відстань між старим і новим місцем праці у ході реалізації просторової мобільності населення, тим вищим є рівень оплати праці².

Для українського суспільства проблема рівня оплати праці у геополітичному розташуванні зі значно розвиненішими суспільствами є суттєвою. Її вирішення є умовою пониження рівня трудової мобільності населення, принаймні за зовнішнім вектором. Проблемною залишається фактична відсутність практики *валютного деномінування заробітних плат* в Україні. Як показав кризовий досвід 2014–2015 років, більшість зайнятих у нашій державі понизили свою купівельну спроможність. Мінімальна заробітна плата в доларовому еквіваленті знизилась від 148,5 дол. США у 2014 році (максимальне значення за період незалежності) до 57,4 дол. США у 2015 році. Завдяки суттєвому підвищенню розміру мінімальної заробітної плати від січня 2017 року у валютному еквіваленті вона сягнула 117 дол. США (рис. 2.19). Незважаючи на погіршення ситуації від 2014 року, показники мінімальної заробітної плати у валюті є вищими, ніж показники до 2005 року, що підтверджує нашу прихильність до необхідності такого кризового переходу з доланням економічної і політичної залежності від Російської Федерації.

Проблемним аспектом нерозвиненої практики валютного деномінування заробітних плат в Україні є її суб'єктивний характер. Лише для обмеженого числа професійних груп оплата праці визначається у доларовому еквіваленті.

З результатів щоквартального соціологічного дослідження відомої компанії Ernst&Young «Ситуація на ринку праці в Україні» (перший квартал 2016 року), 71 % компаній систему оплати праці прив'язують до національної валюти. Лише 8 % декларує прив'язку до доларового

¹ Тибінка Г. І. Організаційно-економічний механізм регулювання оплати праці в господарській системі України : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03 / Г. І. Тибінка. — Львів, 2014. — С. 24.

² Romão N. M. O. Wage mobility, job mobility and spatial mobility in Portuguese economy [Electronic resource] / Nuno M. O. Romão, Vítor M. A. Escária. — Access : <http://www-sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa04/PDF/584.pdf>.

еквівалента, але, що загрозово, 21 % компаній змінюють заробітну плату залежно від валютних коливань для керівництва, однак залишають незмінною для решти персоналу¹. У галузевому розрізі найбільш звичною практика деномінування спостерігається в ІТ-сфері (42 % компаній деномінують для всіх співробітників) і сфері ІТ-розробок (78 %). Також поступово валютне деномінування заробітних плат починає впроваджуватись для фармацевтичного сектора (14 %). Така практика вибіркового галузевого і посадового деномінування є дискримінаційною та посилює внутрішні розриви на ринку праці — за статусом і рівнем оплати праці.

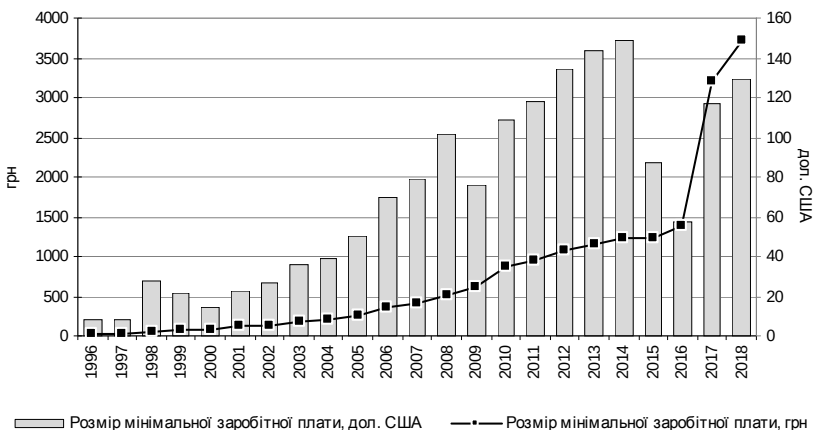

Рис. 2.19. Розмір мінімальної заробітної плати в Україні у гривневому і доларовому еквівалентах, на початок року, 1996–2018 роки

** Джерело: побудовано за даними²*

В умовах, коли Україна стоїть на шляху євроінтеграції своєї економіки та ринку праці, питання валютного деномінування заробітної плати входить до пріоритетів проведення реформ у системі оплати праці — поруч з підвищенням мінімального рівня заробітної плати.

¹ Ситуація на ринку праці в Україні // EY People Advisory Services. — Липень 2016. — С. 19.

² Мінімальна зарплата українців впала із 148,54 до 57,42 доларів [Електронний ресурс] // Українські новини. — Режим доступу : <http://ukranews.com/news/196980.Minimalnaya-zarplata-ukraintsev-upala-so-14854-do-5742-dollarov.uk>; Мінімальна зарплата в Україні з 2000 по 2018 рр. [Електронний ресурс] // Мінфін. — Режим доступу : <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/min/>

З позиції детермінацій просторової поляризації країн за рівнем розвитку сильний вплив на трудову мобільність населення як за зовнішнім, так і за внутрішнім вектором чинить різниця у розмірі заробітної плати. Якщо в Україні станом на початок 2017 року мінімальна заробітна плата складала 109,3 євро, то в сусідній Польщі — 454,4 євро, Словаччині — 435,0 євро, Угорщині — 412,1 євро, Румунії — 321,2 євро¹. Суперечливою є проблема в різниці доходів у середині країни, яку відображає розрахований Світовим банком коефіцієнт Джині. Станом на середину 2017 року показники подаються до 2014 року. Згідно з ними, коефіцієнт Джині для України становив 24,09, що відповідає рівню країн ОЕСР. Якщо ж дані скоригувати з врахуванням ймовірних тіньових доходів населення, як це зробили у своєму дослідженні Г. Юрчик та Н. Самолук, то значення зростає до 31,6–31,8².

Таким чином, у системі механізмів регулювання просторової мобільності населення, зокрема трудового виду, інструмент заробітної плати є потужним. Нинішній рівень доходів більшості населення України не співвимірний до можливостей заробітку в європейських та більш віддалених розвинених країнах. Необхідно й надалі проводити політику поступового підвищення розміру мінімальної заробітної плати, а також використовувати сегментний підхід у протидії втратам трудового потенціалу окремих професійних груп. За результатами опитування відділу соціально-гуманітарного розвитку регіону ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 46,6 % респондентів вказало, що для того, щоб наші громадяни не їхали працювати за кордон, середня щомісячна заробітна плата в Україні має сягати 601–1000 євро³. Таким чином, поріг в 600 євро — це той умовний вартісний вимірник забезпечення достатнього рівня захищеності економічно активного населення на батьківщині для можливості забезпечення гідного рівня життя для себе та членів своєї родини⁴.

¹ Minimum wages, January 2008 and 2017 [Electronic resource] // EUROSTAT. — Access : http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Minimum_wages_January_2008_and_2017_YB17_1.png.

² Юрчик Г. М. Оцінювання диференціації доходів населення України з урахуванням їх тіньової компоненти / Г. М. Юрчик, Н. М. Самолук // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 3. — С. 142.

³ Проблеми організації життя та праці українських мігрантів (Західний вектор): за матеріалами анкетного опитування / за ред. У. Садової. — Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2013. — 28 с.

⁴ Садова У. Я. Соціально-економічна незахищеність трудових мігрантів: до питання супроводу євроінтеграційним реформам України / У. Я. Садова, М. М. Біль, Р. Т. Теслюк // Вісник Прикарпатського університету. Економіка. — 2014. — Вип. X. — С. 127.

У підсумку вивчення впливу потреби розвитку трудового потенціалу населення на рівень його просторової мобільності проведемо *факторний аналіз*. При цьому будемо орієнтуватись на результати факторного аналізу міграції робочої сили, який провела Н. Звірід. Учена розрахувала вплив на зростання обсягів і динаміки чинників міграції робочої сили (y — обсяг трудової міграції, осіб; x_1 — рівень зайнятості, %; x_2 — наявний дохід на 1 особу, грн; x_3 — навантаження на одне робоче місце, осіб; x_4 — середня тривалість безробіття, міс.; x_5 — середня заробітна плата, грн)¹.

Побудуємо аналогічні моделі, але для результативних показників візьмемо чисельність громадян України, які тимчасово працювали за кордоном, працевлаштованих суб'єктами господарської діяльності, що мають відповідну ліцензію, та кількість вибулих у рамках міждержавної міграції, осіб (табл. 2.14).

Отримано два рівняння регресії з адекватними моделями:

$$y_1 = 0,76x_1 - 2,72x_2 + 0,29x_3 - 0,07x_4 + 3,4x_5, \quad (2.5)$$

де y_1 — чисельність громадян України, які тимчасово працювали за кордоном, працевлаштованих суб'єктами господарської діяльності, що мають відповідну ліцензію, осіб; x_1 — рівень зайнятості, %; x_2 — наявний дохід на 1 особу, грн; x_3 — навантаження на одне робоче місце, осіб; x_4 — середня тривалість безробіття, міс.; x_5 — середня заробітна плата, грн;

$$y_2 = -0,53x_1 + 4,8x_2 - 0,05x_3 - 0,23x_4 - 5,7x_5, \quad (2.6)$$

де y_2 — кількість вибулих у рамках міждержавної міграції, осіб; x_1 — рівень зайнятості, %; x_2 — наявний дохід на 1 особу, грн; x_3 — навантаження на одне робоче місце, осіб; x_4 — середня тривалість безробіття, міс.; x_5 — середня заробітна плата, грн.

Коефіцієнт детермінації для моделі (2.5) дорівнює 0,9 та для (2.6) — 0,62, що більше ніж 0,5, а отже, моделі адекватні і вибрані чинники справді впливають на результативні показники.

¹ Звірід Н. В. Статистична оцінка інтенсивності міграції робочої сили (на прикладі західного регіону України): автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.10 «Статистика» / Н. В. Звірід. — Київ, 2011. — С. 14.

Таблиця 2.14

Індикатори факторного аналізу моделі трудової мобільності

Змінні	Х ₁	Х ₂	Х ₃	Х ₄	Х ₅	У ₁	У ₂
Показники Рік	Рівень зайнятості, %	Навчаний дохід на 1 особу, грн	Навантаження на одне робоче місце, осіб	Середня тривалість безробіття, місяців	Середня заробітна плата, грн	Чисельність громадян України, які тимчасово працювали за кордоном, працевлаштованих суб'- єктами господарської діяльності, що мають відповідну ліцензію, осіб	Кількість вибулих у рамках міждержавної міграції, осіб
2005	57,7	5 883,4	5	16	806	56 100	34 997
2006	57,9	7 006,1	5	14	1041	60 000	29 982
2007	58,7	8 780,8	4	13	1351	72 200	29 669
2008	59,3	11 754,4	10	11	1806	75 500	22 402
2009	57,7	12 404,2	8	9	1906	78 000	19 470
2010	58,4	16 275,2	9	13	2250	80 401	14 677
2011	59,1	19 135,0	8	11	2648	84 547	14 588
2012	59,6	22 224,4	11	11	3041	86 723	14 517
2013	60,2	25 571,8	10	11	3282	83 409	22 187
2014	56,6	24 242,0	14	9	3480	78 022	21 798
2015	56,7	31 542,6	19	12	4195	76 884	21 409
2016	56,3	35 776,9	11	7	5183	79 203	6 465

* Джерело: побудовано за офіційними статистичними даними

Не справджується гіпотеза Н. Звірид про вирішальний вплив чинника навантаження на одне робоче місце щодо чисельності вибулих. Незважаючи на його значний ріст у 2013–2015 роках на більш ніж 50 %, кількість вибулих у ці роки знизилась, на що за розрахунками основний вплив мали ріст факторів наявного доходу на одну особу та збільшення середньої заробітної плати.

На рис. 2.20 обґрунтовано потребу забезпечення конкурентоспроможності ринку праці в умовах високого рівня просторової мобільності населення. З іншого боку, низький рівень мобільності — це теж виклик, адже немобільне суспільство приречене на відсталість.

Для України в нинішніх умовах зростання глобальної просторової мобільності є викликом, адже українське населення характеризується підвищеним його рівнем, декларуючи та реалізуючи міграційні установки на виїзд.

Рис. 2.20. Потреба забезпечення конкурентоспроможності ринку праці в умовах високого рівня просторової мобільності населення

Джерело: авторська розробка

В Україні, як правило, реалізується політика крайнього вирішення проблем. Сьогоднішня ситуація є серйозною загрозою соціально-економічного розвитку України на довгострокову перспективу. Її нівелювання можливе за рахунок забезпечення конкурентоспроможності національного ринку праці. Це означає, що такому ринку мають бути властиві риси розвинутого конкурентного середовища з пропозицією якісних робочих місць, детермінацією затребуваних структурних зрушень в економіці та створенням умов реалізації і розвитку інтелектуально-трудового потенціалу населення. Забезпечення конкурентоспроможності ринку праці України є складним завданням, що потребує етапного підходу:

1) оперативне вирішення актуальних для вітчизняного ринку праці проблем: долання масової практики тіньової зайнятості через непрямі інструменти впливу (з метою мотивації роботодавців та зайнятих осіб до детінізації своєї діяльності); протидія втратам інтелектуально-трудового потенціалу в розрізі окремих професійних груп, зокрема, науковців, освітян, медиків, фахівців ІТ; протидія демографічним втратам, втратам інтелектуально-трудового потенціалу молоді (осіб, які здобувають освіту за кордоном) завдяки стимулюванню їх рееміграції;

2) цільова підтримка заходів «каталізуючого» характеру: долання розривів у рівні оплати праці (у порівнянні до інших ринків); розвиток міграційних мереж з підтримкою циркулюючої міграції; деформалізація інституту права у сфері соціально-трудових відносин, посилення ролі профспілкових організацій, колективно-договірного регулювання (поєднання державного і ринкового регулювання з домінуванням договірної підходу¹);

3) реалізація довгострокової стратегії забезпечення конкурентоспроможності національного ринку праці в умовах глобальної просторової мобільності населення: жорстка політика контролю за дотриманням умов добросовісної конкуренції на ринку та забезпеченням гідної праці; обґрунтування концепції зайнятості іммігрантів; розвиток «віртуальних» сегментів ринку праці з практикою дистанційної зайнятості.

Якщо проблему реалізації високого рівня просторової мобільності економічно активного населення України й надалі ігнорувати, то наша держава ризикує не лише значними втратами людського потенціалу, що в умовах демографічної кризи є серйозною проблемою. Іншим ризиком є послаблення соціального середовища, процесів цілісного націоїдентичного розвитку, що в умовах нинішніх геополітичних протистоянь є загрозою безпеці України.

Отже, потреба розвитку трудового потенціалу є потужним чинником підвищеної просторової мобільності населення. Для українського суспільства більшість проблем виникає в площині рівня оплати праці, що інституціоналізувало зовнішні і внутрішні міграційні мережі. Для молоді потреба розвитку трудового потенціалу набуває більш різносторонніх ознак. Ринкові умови трансформують свідомість нового покоління, яке не знає адміністративно-командних управлінських підходів, та розширює його сприйняття прав і свобод вибору. Тому як доповнення основних причин і наслідків зростання рівня трудової мобільності, важливо з'ясувати новітні тренди в освітній і науковій сферах. Це дає змогу зробити дослідження категорії освітньої мобільності, яка у прив'язці до просторово-часових координат відображає переміщення не лише молоді та науково-педагогічних кадрів, але й знань, досвіду, інформації, що є стратегічно важливими рушіями прогресивних змін для будь-якого суспільства.

¹ Шаульська Л. В. Реалізація концепції гідної праці на основі забезпечення конкурентоспроможності активів людського капіталу / Л. В. Шаульська // Вісник Приазов. держ. техн. ун-ту. Серія : Економічні науки. — 2014. — Вип. 28. — С. 280.

2.5. Освітня мобільність як новий виклик розвитку українського суспільства

Освітні детермінанти просторової мобільності населення базуються на потребах навчання і розвитку. Такі детермінанти є специфічними і важливими. Орієнтуючись на визначену в табл. 3.1 (див. підрозділ 3.1) систему чинників взаємного впливу просторової мобільності населення з іншими явищами і процесами, освітні чинники проявляються в демографічному (демографічне навантаження на об'єкти освітньої інфраструктури), економічному (попит на робочу силу відповідно до освітньо-кваліфікаційної підготовки), просторовому (освітня спеціалізація окремих поселень), соціокультурному (доступ до освітніх послуг) й особистісному (рівень освіти) аспектах.

Дослідження освітніх детермінант просторової мобільності населення можна здійснювати у різних *фокусах*:

- 1) взаємозв'язку рівня освіти людини та рівня її просторової мобільності;
- 2) зростаючої просторової мобільності населення у зв'язку з задоволенням потреб у навчанні і розвитку;
- 3) реалізації високого рівня просторової мобільності населення з освітньою метою (освітня міграція).

Між освітою і рівнем просторової мобільності існує тісний взаємозв'язок. Вагомість чинників освіти підтверджує їхнє значення для прогресивних змін людства. Як пишуть І. Каленюк та В. Ямковий, освіта є важливим каналом соціальних переміщень індивідів (як правило висхідних) до більш складних видів праці, вищих доходів та статусу¹. О. Гринькевич обґрунтовує, що у глобальному освітньому просторі інтернаціоналізація змісту освіти і різні форми мобільності стають необхідними умовами забезпечення конкурентоспроможності системи вищої освіти, її закладів та індивідуальних учасників². У прив'язці до просторово-часових координат, такі переміщення дозволяють особі не обмежуватись у

¹ Каленюк І. С. Особливості впливу освіти на забезпечення соціальної мобільності в сучасних умовах / І. С. Каленюк, В. А. Ямковий // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 2. — С. 91.

² Гринькевич О. С. Управління конкурентоспроможністю вищої освіти України (методологія аналізу і системи моніторингу) : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / О. С. Гринькевич. — Львів, 2018. — С. 20.

територіальному плані, а обирати найкращі умови навчання та інтелектуального розвитку.

Автор соціології мобільності Дж. Уррі ще на початку ХХ століття писав, що ми побачимо мобільне суспільство, насичене каналами поширення змін, які відбуваються будь-де, лише тоді, коли його члени будуть освічені, ініціативні та адаптивні¹. З цього твердження випливає прямий зв'язок між рівнем освіти населення та рівнем його просторової мобільності. Проявляється така логічна наслідковість: розвиток суспільства базується на зростанні рівня освіти населення, що активізує мобільні процеси за різними видами — не лише освітнім, але й соціальним, трудовим (у тому числі професійним), культурним (див. табл. 1.2, підрозділ 1.1).

Незважаючи на позитивний вплив освітніх чинників на прогресивні зміни з одночасним підвищенням рівня просторової мобільності населення, існує інший бік взаємозв'язку. Для благополучних суспільств просторова мобільність осіб з високим рівнем освіти та з освітньою метою є ознакою розвитку. Одним з базових принципів Болонського процесу є європейська мобільність. Однак для проблемних суспільств, які програють у конкурентоспроможності на міжнародному рівні, високий рівень просторової мобільності з освітньою метою є ризиком (рис. 2.21). У цьому контексті варто процитувати італійського вченого С. Авведутто, який пише, що у глобалізованому суспільстві недоречно ототожнювати мобільність аспірантів і учених з їхнім прагненням вирватися з країни походження; швидше за все слід розуміти її як вільне пересування людей та ідей, а не як «перетікання» інтелекту².

Незважаючи на відмінні наслідки високого рівня просторової мобільності населення з освітньою метою для різних суспільств, зберігається закономірність вищого рівня мобільності для розвинених держав. Щоб не допустити негативних наслідків такого явища, влада докладає постійних зусиль щодо розвитку внутрішнього конкурентного середовища на ринку праці та освітніх систем, аби забезпечити циркулюючі міграції.

¹ Д'юї Дж. Демократія і освіта / Джон Д'юї; пер. з англ. І. Босак, М. Олійник, Г. Пехник. — Львів : Літопис, 2003. — С. 88.

² Avveduto S. Mobility of PhD Students and Scientists / S. Avveduto // International Encyclopedia of Education. Third Edition / Editors-in-Chief Penelope Peterson, Eva Baker, Barry McGaw. — Oxford : Elsevier — Academic Press, 2010. — Vol. 4. — P. 286; Стрюк М. І. Мобільність: системний підхід / М. І. Стрюк, С. О. Семеріков, А. М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2015. — Т. 49, вип. 5. — С. 46.

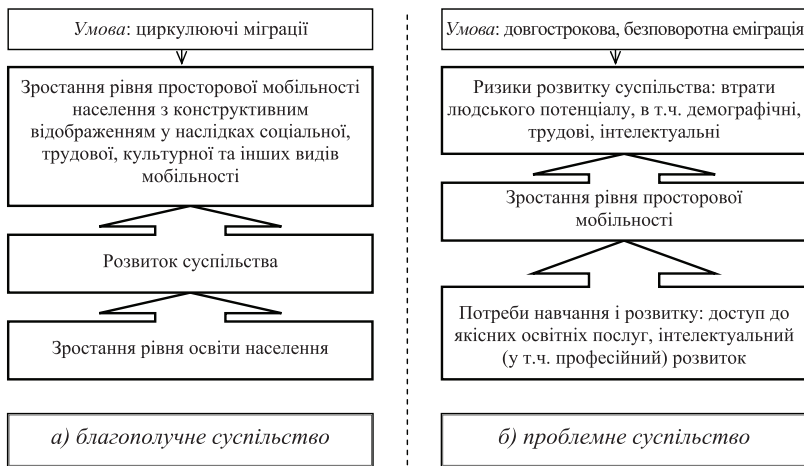

Рис. 2.21. Наслідки високого рівня просторової мобільності населення з освітньою метою для суспільств з різним рівнем розвитку

* Джерело: авторська розробка

Виявлення взаємозв'язку рівня освіти людини та її мобільності має входити до методики оцінювання просторової мобільності з можливістю її регулювання.

Інший фокус дослідження освітніх детермінант — це розгляд зростання просторової мобільності населення у зв'язку із задоволенням потреб у навчанні і розвитку. Такі потреби спричиняють *освітню мобільність*, загальний зміст якої описувався у підрозділі 1.1. Освітня мобільність передбачає адаптацію і переміщення людських та інформаційних ресурсів через реальні й віртуальні форми.

Освітня мобільність включає такі підвиди (див. рис. 1.3, підрозділ 1.1):

- освітню мобільність школярів і вчителів;
- академічну мобільність студентів і викладачів;
- наукову мобільність аспірантів, докторантів та наукових працівників.

У цій частині дослідження розглянемо наведені підвиди мобільності більш детально, акцентуючи увагу на наслідках поширення для українського суспільства.

Перший підвид освітньої мобільності щодо школярів і вчителів має більшою мірою адаптаційний і внутрішній просторовий характер.

Більш проблемними є інші підвиди освітньої мобільності. У прив'язці до просторових масштабів, особливо за зовнішнім вектором, усе більшій актуальності набуває *академічна мобільність*, яка є важливим індикатором середовищних можливостей людського розвитку певної країни (показові дефініції академічної мобільності наведено в табл. 1.3, підрозділ 1.1). Як стверджують фахівці, академічна мобільність надає можливість отримати знання і досвід, що не доступні у вітчизняному університеті; найголовніша її перевага в тому, що вона передбачає *повернення* того, хто навчається, у свою країну¹. Такий ідеальний варіант дозволяють забезпечити програми академічної мобільності в розрізі внутрішнього та зовнішнього векторів, які в Україні на вищому законодавчому рівні поки не реалізуються. Також умовою ефективної академічної мобільності є підвищення якості освіти та розвитку людського потенціалу для обох країн².

Популяризація концепції академічної мобільності у світі спричинила виділення різних її *форм* (табл. 2.15). Окрім того, практика академічної мобільності спричинила формування відповідної *інституційної основи*, основними суб'єктами якої є³:

- філія — закордонний постачальник створює в іншій країні свою філію, надаючи студентам іншої країни курси і програми та присуджуючи власну кваліфікацію;

- автономна установа — іноземний постачальник (університет, компанія, або альянс / мережа) створює в іншій країні автономний заклад вищої освіти, який не має батьківського у країні постачальника, що пропонує курси / програми і присуджує кваліфікацію;

- придбання / злиття — іноземний постачальник купує частину або 100 % місцевого закладу вищої освіти;

- навчальний центр / навчальний сайт — іноземний постачальник організує навчальний центр в іншій країні (що співпрацює з місцевими постачальниками або є незалежним від них) для підтримки студентів з метою опанування курсів / програм;

¹ Безтелесна Л. І. Академічна мобільність як механізм розвитку людських ресурсів / Л. І. Безтелесна // Соціально-економічні та гуманітарні аспекти світових інноваційних трансформацій: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції викладачів і аспірантів 30 берез. 2016 р. — Київ: ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2016. — С. 24.

² Безтелесна Л. І. Академічна мобільність як інструмент реалізації стратегічного управління людськими ресурсами / Л. І. Безтелесна // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. — 2016. — № 1 (73). — С. 14.

³ Knight J. Crossborder Education: An Analytical Framework for Program and Provider Mobility / Jane Knight // Higher Education: Handbook of Theory and Research. Vol. XXI / Edited by John C. Smart. — Dordrecht: Springer, 2006. — Р. 385; Стрюк М. І. Мобільність: системний підхід / М. І. Стрюк, С. О. Семеріков, А. М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2015. — Т. 49, вип. 5. — С. 45–46.

Таблиця 2.15

Форми академічної мобільності населення

№ з/п	Форма	Сутність
1	Франчайзинг	Угода, за якою постачальник у країні-джерелі дозволяє постачальникові з іншої країни доставити в неї свій курс / програми / послуги.
2	Подвоєння	Тип транснаціональної освіти, в якому студент частину часу навчається в місцевому закладі вищої освіти, а частину — у зарубіжних установах, пов'язаних із місцевим ЗВО.
3	Подвійні / спільні ступені	Тип освіти, за якого постачальники в різних країнах співпрацюють, дозволяючи студентам набирати кредити у кожного постачальника з метою отримання кваліфікації від кожного з них.
4	Посднання	Тип освіти, що базується на домовленості між постачальниками, розташованими у різних країнах, які надають можливість студентам набрати кредити за узгодженими курсами / програмами, спільно пропонованими всіма постачальниками.
5	Нострифікація	Домовленість між постачальниками у різних країнах, що дозволяють постачальнику у країні, що приймає, присудити кваліфікацію постачальника у країні-джерелі.
6	Віртуальна / дистанційна	Угода, за якою постачальники поставляють курси / програми для студентів у різних країнах у дистанційному й онлайн режимі.

* Джерело: складено за даними¹

— афіліація / мережі — різні види державних і приватних, традиційних і нових, місцевих та іноземних постачальників, що співпрацюють у межах інноваційних типів партнерств щодо створення мереж / установ із доставляння курсів та програм місцевим і зарубіжним студентам у традиційний або дистанційний спосіб;

— віртуальний університет — постачальник, який надає освітні послуги студентам у різних країнах за допомогою дистанційної освіти з використанням переважно Інтернет-технологій, як правило, без підтримки очного навчання.

Інституційна основа академічної мобільності постійно розвивається. З огляду на поширення віртуальних форм навчання і зайнятості, тренд «демаркації кордонів» в освіті (про що пише Д. Свириденко²) набувають популяризації *навчальні онлайн платформи*. Найбільш по-

¹ Knight J. Crossborder Education: An Analytical Framework for Program and Provider Mobility / Jane Knight // Higher Education: Handbook of Theory and Research. Vol. XXI / ed. by John C. Smart. — Dordrecht : Springer, 2006. — P. 383; Стрюк М. І. Мобільність: системний підхід / М. І. Стрюк, С. О. Семєріков, А. М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2015. — Т. 49, вип. 5. — С. 45.

² Свириденко Д. Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації: монографія / Д. Б. Свириденко. — Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. — С. 215.

пулярними у світі є «Coursera», «Udacity», «edX», OpenCourseWare», «Академія Хана» та ін. Деякі з них функціонують від імені рейтингових університетів, інші створені як некомерційні організації. Поруч з такими широкопрофільними web-ресурсами розвиваються *онлайн-платформи навчання інтернет-професіям*. Зокрема, для українців найбільш доступні російські онлайн-платформи «Нетология» та «Intuit». Україномовних платформ такого типу поки немає.

В Україні навчальні онлайн-платформи на сьогодні майже не розвинені, що розкриває значний потенціал цього виду діяльності. Прикладом початкових ініціатив є «Prometheus», який містить безкоштовні онлайн-курси від викладів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського політехнічного інституту та Києво-Могилянської академії¹. З огляду на стрімко зростаючий рівень освітньої, у тому числі академічної мобільності населення України, до пріоритетів розвитку освіти слід включити стимулювання створення такого типу навчальних онлайн-платформ з об'єднанням в єдину контрольовану систему. Це б дозволяло частково переорієнтовувати молодь з реальних освітніх міграцій на навчання за допомогою дистанційних онлайн-курсів. Також така віртуальна форма доповнює ефективність освітньої мобільності з погляду формування мережі комунікацій, можливостей доступу до різних інформаційних джерел.

Поширення академічної мобільності впливає на *концепцію діяльності вищих навчальних закладів*. Як пише Д. Свириденко, феномен академічної мобільності є одним із чинників, який активно впливає на оформлення сучасної моделі університету; аби залишитись в авангарді цивілізаційного поступу, університетам треба визнати актуальні виклики та позбутись, у необхідному обсязі, зачарованості академічними традиціями². Формулюючи ідею «університет майбутнього», низка дослідників висуває тезу, що він має бути доступним (знання в режимі онлайн), гнучким (без фіксованого розкладу), інноваційним та сприяти подальшому працевлаштуванню³. У зіставленні з сьогоднішніми тенденціями зростання академічної мобільності, перед провайдерами вищої освіти стоять такі завдання: пошук нових підходів до навчання з підвищенням

¹ Prometheus [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://prometheus.org.ua/>

² Свириденко Д. Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації: монографія / Д. Б. Свириденко. — Київ : Вид-во НПУ ім М. П. Драгоманова, 2014. — С. 217.

³ Там само. — С. 223.

якості освітніх послуг; впровадження віртуальних форм навчання як альтернативи реальним освітнім міграціям.

Отож академічна мобільність є особливим підвидом освітньої мобільності. Її зростання за умов збереження принципу повернення є позитивною ознакою розвитку суспільства та його освітнього простору.

Ще один важливий підвид освітньої мобільності — *наукова мобільність*. У науковій літературі доволі часто мобільність аспірантів, докторантів, науковців відносять до академічної мобільності, адже в розвинених державах наука і вища освіта є нерозривними. Для українського суспільства тут є своя специфіка. Поки ще основними осередками наукової діяльності залишаються інститути в структурі Національної академії наук України. Явище високого рівня просторової мобільності для працівників цієї сфери є більшою мірою негативним та свідчить про незадовільні умови науково-дослідної діяльності на батьківщині. Тому наукову мобільність виділено окремо, щоб підкреслити особливості переміщень представників наукових професій.

Питання просторової мобільності зайнятих у науковій і освітній сферах є актуальним та потребує уваги, адже, як пишуть А. Печенюк, С. Лондар і Т. Блискавка, науково-педагогічні кадри за сприятливих умов стають одними з основних генераторів нововведень, а від результатів їхньої наукової і науково-технічної роботи значною мірою залежить соціальний та економічний добробут регіонів і країни зокрема¹.

Розглянемо *прикладні аспекти* формування і реалізації освітньої мобільності населення України. Одразу зазначимо про парадокс вітчизняної сфери освіти. Він полягає в тому, що порівняно високі на сьогодні показники освіченості населення України відповідно до рейтингу індексу людського розвитку не можуть засвідчувати високу якість вітчизняної освіти, яку отримують випускники навчальних закладів². З іншого боку, існує думка, що вища осві-

¹ Печенюк А. Науково-педагогічний потенціал вищої освіти України: тенденції формування та ефективності використання / А. Печенюк // Україна: аспекти праці. — 2013. — № 4. — С. 22; Лондар С. Л. Вища освіта як фактор сприяння інноваційному розвитку національної економіки / С. Л. Лондар, Т. В. Блискавка // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія : Філософія. Політологія. — 2010. — № 95. — С. 95.

² Мельничук О. П. Освітня складова розвитку трудового потенціалу : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / О. П. Мельничук. — Київ, 2015. — С. 8.

та дає достатній рівень знань. Як доводить О. Грішнова, високий рівень безробіття молоді пов'язаний не з низьким рівнем якості знань великої частини випускників закладів вищої освіти, а з їхньою трудовою мотивацією і низьким рівнем інтелектуалізації праці та інноваційності економіки, нерідко суб'єктивним підходом роботодавців до добору працівників¹. Такі антагонізми підтверджують необхідність формування конкурентних переваг молоді на ринку праці, які відображають якісні характеристики сформованого людського потенціалу молодих людей, що дозволяють швидше за інших представників вікових груп населення знайти тимчасову чи постійну роботу².

Дані офіційної статистики вказують, що кількість громадян України, які навчаються за кордоном, у 2015/2016 н.р. сягнула майже 70 тис. осіб, причому зростання за період 2009–2016 років складало 164 % (за 2009–2015 роки — 129 %)³. На рис. 2.22 відображено тенденції щодо кількості українських студентів за кордоном та кількості іноземних студентів в Україні у відношенні до загальної кількості студентів закладів вищої освіти в Україні. За досліджуваний період темп зростання для кількості українських студентів, які навчались за кордоном, склав 2,55 раза, для кількості іноземних студентів, які навчались в Україні, — 1,27 раза, у той час як для загальної кількості студентів закладів вищої освіти в Україні цей показник становив 0,58 раза. Отож зростаюча освітня мобільність серед української молоді є викликом для вітчизняної системи вищої освіти, а пропозиція освітніх програм для іноземних студентів може бути частковим рішенням щодо підвищення попиту на освітні послуги в Україні.

На рис. 2.23 відображено процент вихідної і вхідної освітньої мобільності, який визначений як відношення кількості студентів, які навчаються за кордоном (або іноземних студентів в Україні), до загальної кількості студентів закладів вищої освіти в Україні.

¹ Грішнова О. А. Молоді спеціалісти на ринку праці: проблеми конкурентоспроможності та працевлаштування / О. А. Грішнова, А. С. Самарцева // Соціально-трудові відносини: теорія та практика : зб. наук. праць / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана» ; гол. редкол. А. М. Колот. — 2012. — № 1 (3). — С. 31.

² Семикіна М. В. Конкурентоспроможність молоді на ринку праці в умовах системної кризи / М. В. Семикіна, С. С. Голбанос // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Серія : Економічні науки. — 2015. — Вип. 27. — С. 29.

³ Ukrainian students abroad: where and why? [Electronic resource] / Yehor Stadnyi // 112UA. — Access : <http://112.international/article/ukrainian-students-abroad-where-and-why-12741.html>.

Бачимо, наскільки стрімким є зростання показника за останні роки для вихідної мобільності — від 0,94 % у 2008/2009 н.р. до 3,55 % у 2014/2015 н.р. і 4,15 % у 2015/2016 н.р. Для вхідної мобільності позитивна динаміка характеризувалась до 2015 року: 1,26 % у 2008/2009 н.р., 3,74 % у 2014/2015 н.р. Останньому навчальному періоду властиві спадні тенденції.

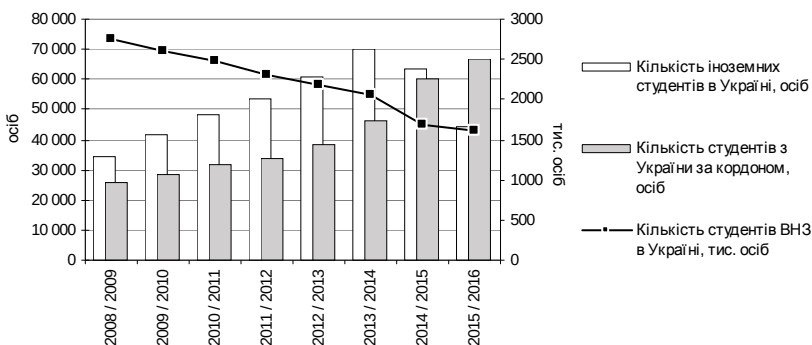

Рис. 2.22. Динаміка освітньої мобільності в Україні, 2008–2016 роки

** Джерело: складено за даними¹*

Отже, ситуація є доволі динамічною. Вітчизняна система освіти в умовах активного розвитку каналів мобільності з освітньою метою може не витримати конкурентних позицій. Тому врегулювання освітніх міграцій має стояти на порядку денному реалізації політики людського розвитку в Україні, причому не лише в плані стимулювання рееміграції осіб, які навчались за кордоном, але й впровадження заходів зниження рівня просторової мобільності української молоді з ризиком втрат їхнього людського потенціалу (неповернення на батьківщину).

¹ Українські студенти за кордоном: скільки та чому? [Електронний ресурс] / Олександра Слободян, Єгор Стадний (13.12.2016) // CEDOS. Аналітичний центр. — Режим доступу : <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>; Вищі навчальні заклади [Електронний ресурс] : Освіта : статист. інформ. // Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>; Міграція в Україні: факти і цифри / упорядник О. Малиновська ; Представництво МОМ в Україні. — Київ, 2016. — С. 23; Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи [Електронний ресурс] / Єгор Стадний (19.12.2017) // CEDOS. Аналітичний центр. — Режим доступу : <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy>.

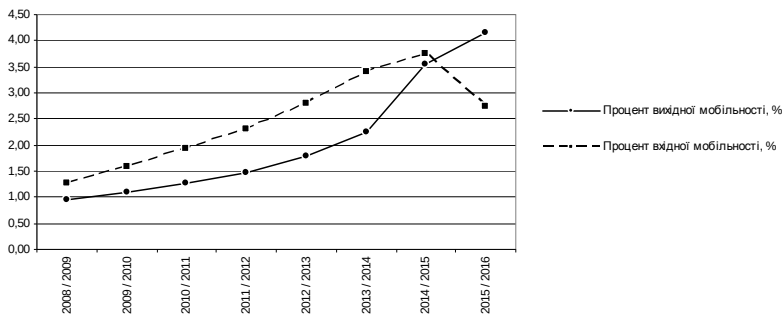

Рис. 2.23. Процент вихідної і вхідної освітньої мобільності в Україні, 2008–2016 роки, %

* Джерело: складено за даними¹

Основною цільовою групою освітньої мобільності є молодь. У цьому контексті актуально розглянути деякі соціологічні та експертні оцінки *рівня просторової мобільності молоді*, які розкривають особливості освітньої, у тому числі академічної мобільності.

Авторитетним інформаційним джерелом щодо оцінки рівня просторової мобільності молоді є результати дослідження «Молодь України — 2015», яке провела компанія «GfK Ukraine» на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки ООН в Україні. Окремий розділ цього дослідження присвячений питанням міграції та мобільності молоді.

Згідно з відповідями, більшості молоді властивий досвід реалізації просторової мобільності щонайменше у координатах регіону (рис. 2.24). Досвід переміщень за кордон виявлений для 37 % респондентів, при чому найбільше тих, хто їздив до Росії — 19 %, Польщі — 12 %, Туреччини — 7 % опитаних; загалом у країнах ЄС побували 23 %, в країнах СНД — 22 %².

¹ Українські студенти за кордоном: скільки та чому? [Електронний ресурс] / Олександра Слободян, Єгор Стадний (13.12.2016) // CEDOS. Аналітичний центр. — Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>; Вищі навчальні заклади. Освіта [Електронний ресурс]: статист. інформ. // Державна служба статистики України. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>; Міграція в Україні: факти і цифри / упорядник О. Малиновська; Представництво МОМ в Україні. — Київ, 2016. — С. 23.

² Молодь України — 2015: результати дослідження / ООН в Україні, Міністерство молоді та спорту України, GfK Ukraine. — Київ, 2015. — С. 39.

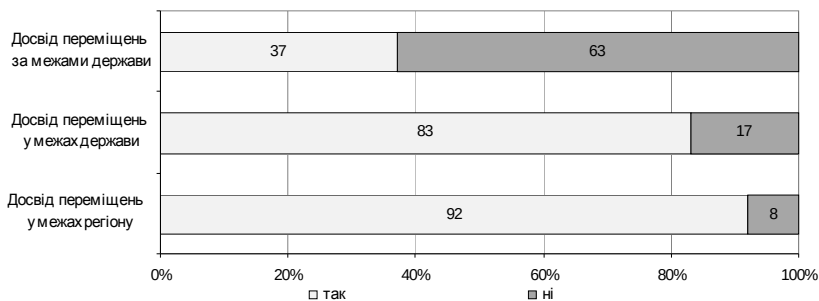

Рис. 2.24. Досвід переміщення молоді у різних просторових координатах (згідно з дослідженням «Молодь України — 2015»), %

* Джерело: складено за даними¹

З огляду на специфіку категорії просторової мобільності, важливими є результати опитування щодо *бажання зміни місця проживання молоді*. Тут результати подаються у регіональному розрізі з помітною різницею у відповідях для різних областей.

На рис. 2.25 бачимо, що в середньому 56 % української молоді взагалі не має бажання змінювати місця проживання. Це доволі високий показник, тим більше йдеться не лише про зміну країни, але й населеного пункту взагалі. Найбільш невизначеними у бажанні зміни місця проживання є респонденти Хмельницької, Харківської, Миколаївської, Сумської областей. Для таких областей, як Житомирська, Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, рівень бажання є вищим. Найвищу прихильність до рідного регіону виявили респонденти Волинської, Львівської, Івано-Франківської областей, які є прикордонними та рівень міграційної активності для яких є значно вищим (високий показник властивий також Чернігівській, Рівненській, Херсонській, Київській областям та м. Київ). Це означає, що для молоді характерний доволі високий рівень патріотизму, який, однак, з переходом у зрілий вік трансформується у вимушеність міграційної активності — при несприятливих умовах проживання і розвитку у рідному регіоні.

¹ Молодь України — 2015 : результати дослідження / ООН в Україні, Міністерство молоді та спорту України, GfK Ukraine. — Київ, 2015. — С. 38.

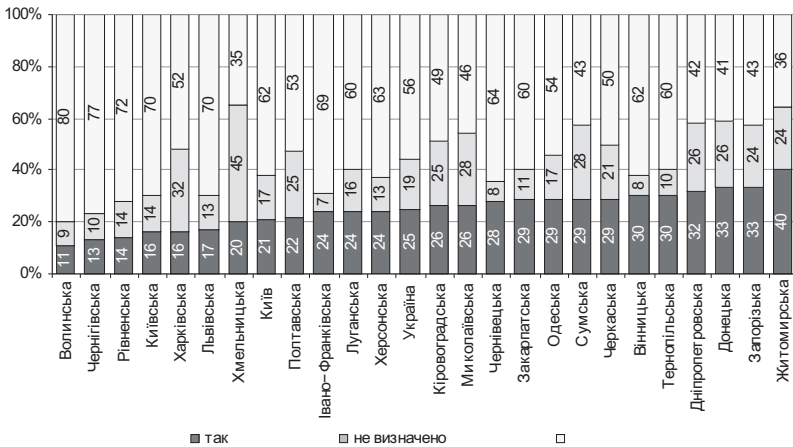

Рис. 2.25. Бажання зміни місця проживання молоді у розрізі областей України (згідно з дослідженням «Молодь України — 2015»), %

* Джерело: складено за даними¹

Так, серед причин, які спонукають до переїзду, респонденти називають передусім бажання покращити умови життя — 69 %, бажання мати постійну роботу, стабільний дохід — 42 %, бажання дати дітям освіту / краще життя — 18 %, бажання розвивати власний бізнес — 13 %. Ті, хто хотіли б переїхати, своїм бажаним пунктом призначення називають передусім країни Європейського Союзу (33 %) та іншу місцевість в Україні (31 %) ².

У доповнення питання щодо бажання зміни місця проживання молоді було з'ясовано *еміграційні наміри*. Результати — на рис. 2.26, з яких слід звернути увагу на бажання 38 % респондентів вдатись до практики міграції з освітньою чи трудовою метою, однак з можливістю повернення. Це вказує на потребу цільового формування каналів мобільності щодо забезпеченням циркулюючих міграцій.

¹ Молодь України — 2015 : результати дослідження / ООН в Україні, Міністерство молоді та спорту України, GfK Ukraine. — Київ, 2015. — С. 40.

² Там само. — С. 41.

Серед тих представників молоді України, хто хоче емігрувати, 58 % вважає, що в Україні зараз немає таких можливостей для роботи, як в інших країнах; ще 56 % опитаних, які хочуть емігрувати, вважають, що в Україні немає реальної демократії і законності¹.

Результати дослідження молоді дають змогу виявити фактори-стимулятори міграційної активності та вказати на їхню територіальну специфіку. Таким способом можна розуміти ризики втрат людського потенціалу, які для сегментної групи молоді найперше проявляються у напругах реалізації освітньої мобільності.

Цінність таких досліджень мобільності молоді — в їхній систематичності. Дані дають більш повну картину для аналізу, якщо представлені у динаміці. Тому дослідження типу «Молодь України — 2015» мають повторюватись щонайменше раз у декілька років.

Ще одне актуальне з погляду виявлення освітніх детермінант просторової мобільності молоді соціологічне дослідження — з'ясування *міграційних настроїв студентів*. Опитування провів Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою НУ «Львівська політехніка» у 2014 році на прикладі НУ «Львівська політехніка» та в 2017 році на прикладі НУ «Львівська політехніка» і Київського політехнічного інституту.

Рис. 2.26. Еміграційні наміри молоді України
(згідно з дослідженням «Молодь України — 2015»), %

* Джерело: складено за даними²

¹ Молодь України — 2015 : результати дослідження / ООН в Україні, Міністерство молоді та спорту України, GfK Ukraine. — Київ, 2015. — С. 42.

² Там само. — 88 с.

У межах цього дослідження було з'ясовано бажання і можливості українських студентів мігрувати. Аналізуючи дані щодо студентів НУ «Львівська політехніка», 82 % респондентів декларували бажання мігрувати з метою працевлаштування у 2014 році і 76 % у 2017 році, 72 % / 68 % — навчання, 38 % / 46 % — на постійне проживання. При цьому зберігаються достатні розриви з можливостями для перших двох цілей (рис. 2.27). Показовим висновком у цьому питанні є те, що студенти останнього року навчання більше схильні до трудової міграції: 84 % мають бажання мігрувати, що на 4,82 % більше, ніж першокурсники, та 40,64 % мають реальну можливість для цього, що на 5,44 % більше, ніж студенти першого курсу; різниця за критерієм можливостей є ще більшою — 7,44 %¹. Пам'ятаючи про низький рівень бажання виїзду з опитування «Молодь України — 2015», підтверджується вплив середовищних умов на рівень просторової мобільності населення.

Порівняння результатів опитування щодо стану ймовірної міграції студентів засвідчує його зростання. Так, у 2014 році більшість респондентів були схильні до терміну міграції на 2–3 місяці (25,98 %), півроку (17,89 %), 1 рік (16,79 %).

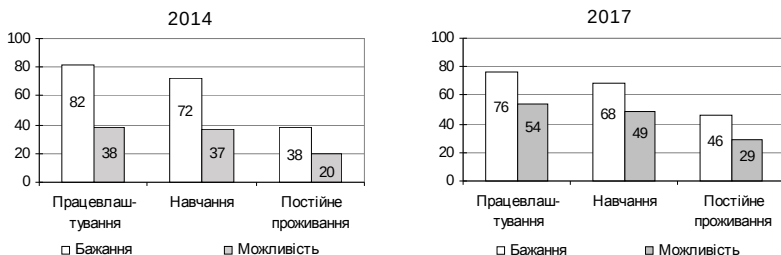

Рис. 2.27. Бажання та можливості студентської молоді м. Львова мігрувати, 2014, 2017 роки (згідно з дослідженням міграційних настроїв студентів), %

* Джерело: складено за даними²

¹ Звіт про результати дослідження міграційних настроїв студентів Львова [Електронний ресурс] / І. Ключковська, Ю. Марусик, О. П'ятковська. — Львів, 2014. — С. 11–12. — Режим доступу : <http://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2015/03/zvitpj.pdf>.

² Звіт про результати дослідження міграційних настроїв студентів Львова [Електронний ресурс] / І. Ключковська, Ю. Марусик, О. П'ятковська. — Львів, 2014. — С. 11–12. — Режим доступу : <http://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2015/03/zvitpj.pdf>; Міграційні настрої студентів в умовах візової лібералізації (Опитування студентів НУ «ЛП» та НТУУ «КПІ») [Електронний ресурс] / І. Ключковська, О. П'ятковська, Ю. Марусик, В. Гойсан. — Львів, 2017. — 30 с. — Режим доступу : <http://miok.lviv.ua/>

Натомість у 2017 році основна частина респондентів схильна до виїзду на період до 1 року (26,4 %), 2–3 роки (21,0 %), до 3-х місяців (18,1 %). Це знову ж таки доводить потребу розвитку каналів просторової мобільності, які через належну інфраструктуру сприятимуть поверненню молоді з набутим (капіталізованим) людським потенціалом.

Основними причинами можливого виїзду респонденти декларують: відсутність роботи в Україні (81,19 %), можливість збільшення матеріального статку (77,89 %), бажання фахової самореалізації, надія на кращі умови роботи за межами України (74,81 %), бажання оволодіти знаннями і навичками, недоступними на батьківщині (65,50 %), професійна нереалізованість в Україні (61,92 %)¹.

За результатами опитування 2017 року в топі причин, які спонукають до виїзду молодь, є низький рівень зарплат (44,5 %), безробіття (39,9 %), неможливість професійної реалізації в Україні (33,7 %), зростання цін і тарифів (28,4 %), хабарництво та корупція (28,2 %)².

Бачимо, що найбільш вагомі мотиви лежать у площині матеріальних потреб та потреб професійного розвитку, що підвищує вплив на молодь чинників самореалізації, свободи і вибору. З іншого боку, виявлений деструктив системи цінностей за результатами відповідей: лише 23 % респондентів однозначно не погодились працювати за кордоном не за фахом у 2014 році і 15,2 % у 2017 році, 34 % — погоджувались на такий вид зайнятості лише тимчасово у 2014 році і 51,5 % у 2017 році³. Тобто зростає частка осіб, які готові працювати з невідповідністю здобутому освітньо-кваліфікаційному рівню. Ця тенденція підтверджує потужний вплив матеріального чинника на трудово-мобільні характеристики молоді, що дуже негативно.

Найбільший збіг у бажанні та наявності реальних можливостей для міграції виявляють студенти щодо Польщі (90 %)⁴. У підроз-

¹ Звіт про результати дослідження міграційних настроїв студентів Львова [Електронний ресурс] / І. Ключовська, Ю. Марусик, О. П'ятковська. — Львів, 2014. — С. 16. — Режим доступу : <http://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2015/03/zvitpj.pdf>.

² Міграційні настрої студентів в умовах візової лібералізації (Опитування студентів НУ «ЛП» та НТУУ «КПІ») [Електронний ресурс] / І. Ключовська, О. П'ятковська, Ю. Марусик, В. Гойсан. — Львів, 2017. — 30 с. — Режим доступу : <http://miok.lviv.ua/>

³ Звіт про результати дослідження міграційних настроїв студентів Львова [Електронний ресурс] / І. Ключовська, Ю. Марусик, О. П'ятковська. — Львів, 2014. — С. 23. — Режим доступу : <http://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2015/03/zvitpj.pdf>; Міграційні настрої студентів в умовах візової лібералізації (Опитування студентів НУ «ЛП» та НТУУ «КПІ») [Електронний ресурс] / І. Ключовська, О. П'ятковська, Ю. Марусик, В. Гойсан. — Львів, 2017. — 30 с. — Режим доступу : <http://miok.lviv.ua/>

⁴ Звіт про результати дослідження міграційних настроїв студентів Львова [Електронний ресурс] / І. Ключовська, Ю. Марусик, О. П'ятковська. — Львів, 2014. — С. 24. — Режим доступу : <http://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2015/03/zvitpj.pdf>.

ділі 3.5 більш детально розглянуто особливості транскордонної мобільності в українсько-польському прикордонні.

Результати соціологічних досліджень, дані офіційної статистики підтверджують *вагомість молодіжного сегменту* в регулюванні просторової мобільності населення. Етапність вирішення проблеми надмірних втрат людського потенціалу України в умовах зростаючого рівня просторової мобільності скеровує до пріоритетної сегментної групи — молоді. Як узагальнення розглянутих тенденцій і проблем освітніх детермінант просторової мобільності населення України, у табл. 2.16 відобразимо основні виклики та пріоритети їх регулювання.

Отже, потреба навчання і розвитку для сучасного суспільства є вагомою. Це підсилює її вплив на рівень просторової мобільності населення. Загроза криється у провідному людському потенціалі молоді, яка є основним суб'єктом переміщень з освітньою метою. Те суспільство, яке не здатне забезпечити повернення молоді після практики переміщень, втрачає колосальний потенціал розвитку. Україна поки належить до таких суспільств. Щоб не допустити безповоротних втрат людського потенціалу, влада мусить переключитись з вирішення гострих соціальних проблем на довгострокову стратегію людського розвитку. В іншому випадку наша держава залишиться в умовах інтелектуальної, трудової, демографічної кризи з великими соціетальними розривами.

Таблиця 2.16

Виклики та пріоритети регулювання освітніх детермінант просторової мобільності населення України

№ з/п	Напрямок	Основні виклики (загроза vs можливість)	Пріоритети регулювання
1	Концепція регулювання рівня просторової мобільності молоді	♦ втрати людського потенціалу молоді України; ♦ труднощі розвитку вітчизняної системи освіти та ринку праці в умовах низького демографічного навантаження, відсутності конкурентного середовища; ♦ інституціоналізація каналів мобільності — освітніх та наукових мереж і систем.	1) моніторинг рівня мобільності із застосуванням непрямих методів впливу у випадку загрозливих тенденцій; 2) комплексний й уніфікований облік освітньої міграції за внутрішнім та зовнішнім вектором; 3) підвищення конкурентоспроможності вітчизняної системи освіти та ринку праці; 4) процедурна узгодженість практики нострифікації вітчизняних дипломів про освіту як умова соціально-економічної захищеності громадян України; 5) забезпечення циркулюючих міграцій.

2	Регулювання практики освітньої (школярів і вчителів) мобільності	♦ демотивація педагогів до реальних практик обміну; ♦ порівняно низький рівень бажання і готовності виїзду за кордон, що потребує збереження на подальших щаблях здобуття освіти.	1) оперативне покращення умов праці вчителів; 2) якісна профорієнтаційна робота серед школярів з метою їх подальшого навчання за затребуваними професіями (непряма протидія можливих еміграцій); 3) підтримка програм обміну школярів різних областей у рамках формування соціальної єдності.
3	Регулювання практики академічної (студентів, викладачів) мобільності	♦ деформована академічна мобільність студентів з обмеженими можливостями реєміграції; ♦ поширення практики зайнятості за кордоном викладачів в умовах значно нижчої оплати праці в Україні; ♦ низька якість дистанційних форм навчання як альтернативи реальним освітнім міграціям.	1) оперативне покращення умов праці викладачів освітніх установ, зокрема, закладів вищої освіти; 2) міжнародна акредитація освітніх програм з визнанням українських дипломів; 3) цільова підтримка створення вітчизняних навчальних онлайн-платформ, зокрема, орієнтованих на інтернет-професії; 4) державний патронаж реалізації програм академічної мобільності в розрізі внутрішнього і зовнішнього векторів з поєднанням різних форм та дотриманням умови повернення; 5) додання асиметрії в реалізації програм академічної мобільності з залученням науковців і вчених з інших країн у вітчизняну науково-освітню систему; 6) впровадження у вітчизняній системі вищої освіти концепції «університету майбутнього», викладання англійською мовою, поширення практики тьюторства.
4	Регулювання практики наукової (аспірантів, докторантів, науковців) мобільності	♦ поширення практики зайнятості за кордоном науковців і вчених з України, особливо в точних галузях знань, в умовах значно нижчої оплати праці та відсутності належного матеріально-технічного забезпечення в Україні	1) оперативне покращення умов праці науковців і вчених; 2) цільова підтримка різних міжінституційних взаємодій у сфері наукових досліджень з можливістю мобілізації фінансових ресурсів та необхідного матеріально-технічного забезпечення; 3) цільова підтримка створення наукових парків.

* Джерело: авторська розробка

2.6. Туризм як особлива форма реалізації просторової мобільності

У системі аналізу просторової мобільності населення України слід окрему увагу звернути на показники *туристичної активності*. Для України формується сприятливе інституціональне середовище щодо сприйняття туризму як норми життєдіяльності в силу того, що її регіони виступають усе більш привабливими в туристичному плані.

Україна належить до країн, для яких туристична сфера відіграє достатньо велику роль. За даними Всесвітньої туристичної організації, Україна у 2007 році входила у топ-7 країн за кількістю іноземних туристів. Нині ж наша держава дещо понизила свої рейтингові позиції.

Особливо важливим для України є стимулювання в'їзного туризму. Статистичний аналіз свідчить, що на фоні зростання кількості міжнародних туристів у світі та країнах Європейського Союзу кількість прибуттів в Україну скорочується. Серед причин цьому фігурують військові та політичні чинники, що знижують привабливість України для іноземного туриста (рис. 2.28). Однак є й інші причини, які необхідно досліджувати. У будь-якому разі, глобальна та європейська мобільність населення зростає. За цих умов в Україні слід впроваджувати низку заходів, спрямованих на ефективне використання її географічного і туристичного потенціалу.

Як видно з рис. 2.29, за 2013–2015 роки в Україну приїжджало майже на 50 % менше іноземних туристів, ніж у попередній період. Показник 2016 року складає 75 % показника 2006 року. За період 2013–2015 років особливо різко (на 78 %) скоротились надходження від міжнародного туризму, в чому вагому роль відіграла анексія АР Крим як регіону з домінуючою туристичною спеціалізацією. Незважаючи на таку негативну динаміку, сподіваємось, тимчасового характеру, станом на 2016 рік за кількістю іноземних туристів Україна випереджала такі туристично брендові країни, як Чехія (11 140 тис.), Португалія (10 176 тис.), Швейцарія (9305 тис.), хоча й суттєво програвала європейським туристичним «гігантам» — Франції (84 452 тис.), Іспанії (68 215 тис.), Італії (50 732 тис.).

Що стосується виїзних туристичних потоків, то знову ж таки зазначаємо, що їхня частка в структурі перетину державного кордону зменшилась.

Рис. 2.28. Динаміка в'їзного туризму в Україні у кількісно-вартісній оцінці, 2006–2016 роки

* Джерело: побудовано за даними¹

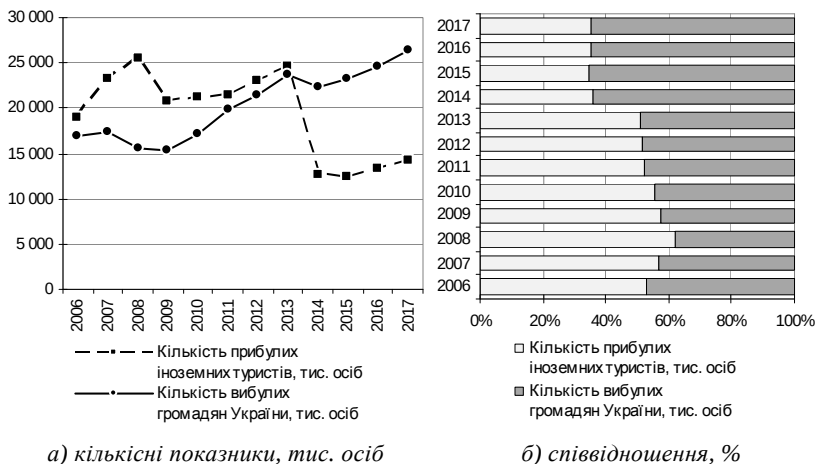

Рис. 2.29. В'їзні і виїзні туристичні потоки України, 2006–2017 роки

* Джерело: побудовано за даними¹

¹ Tourism highlights 2009 edition. UNWTO [Electronic resource]. — Access : http://tourlib.net/wto/ WTO_highlights_2009.pdf; Tourism highlights 2014 edition. UNWTO [Electronic resource]. — Access : <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416226>; Tourism highlights 2017 edition. UNWTO [Electronic resource]. — Access : <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419029>; Туристичні потоки : Туризм [Електронний ресурс] : статист. інформ. // Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Однак за кількісними параметрами показник залишився у позитивній динаміці, на відміну від виїзних потоків (рис. 2.30(а)). Можна припустити, що навіть за умов зниження рівня добробуту, громадяни України схильні в структурі своїх витрат відмовлятися від інших потреб, аніж від регулярних туристичних подорожей у літній та зимовий періоди². Інше питання, чи виїзд з туристичною метою у більшості випадків дійсно є таким, а не приховує наміри міграції з метою працевлаштування.

Рис. 2.30(б) засвідчує зростання в структурі міжнародних туристичних переміщень частки виїзних потоків. Якщо брати до уваги період 2006–2017 років, то до 2013 року обсяги в'їзних туристичних потоків переважали виїзні. Від 2014 року виїзний туризм суттєво переважає в'їзний. Його частка у 2017 році склала 69,6 %.

Проведений аналіз актуалізує потребу стимулювання в'їзних туристичних потоків в Україну. Проблеми спадної динаміки в'їзних потоків криються не лише в політико-безпековій площині. Для їх виявлення актуально звернутись до рейтингових оцінок України згідно з Індексом конкурентоспроможності у сфері подорожей і туризму.

За період 2007–2017 років Україна посідала 76–88 місця у цьому авторитетному рейтингу. Найнижчі позиції країна отримала в 2017 році. Якщо деталізувати позиції в розрізі складових Індексу, то ситуація станом на 2017 рік описана в табл. 2.17. Показники з найгіршим рейтингом і балами дозволяють окреслити коло пріоритетів щодо стимулювання розвитку туризму в Україні, особливо за в'їзним напрямом. У той час, як внутрішній туризм є умовою формування національно-патріотичної єдності народу, пізнання рідної землі та часто набуває соціальних ознак, то в'їзний туризм дозволяє інтегрувати суспільство у світовий простір як цілісну одиницю та забезпечити значну комерційну вигоду діяльності в цій сфері.

Дані табл. 2.17 свідчать, що поширені в Україні переконання про високу привабливість за природно-ресурсними і культурними характеристиками не знаходять свого відображення в рейтингових

¹ Туристичні потоки [Електронний ресурс] : Туризм : статист. інформ. // Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

² Біль М. М. Туристична активність населення в контексті зростання просторової мобільності / М. М. Біль // Туризм і гостинність в Україні : матер. II Міжнарод. наук.-практ. конф. (16–17 жовтня 2014 р., м. Черкаси). — Черкаси : Брама-Україна, 2014. — С. 16.

позиціях. Це означає, що дуже мало зусиль докладається до ефективного їхнього використання.

Стосовно природно-ресурсного потенціалу країни, залишається проблема експлуататорського підходу до його використання з метою задоволення короточасних комерційних цілей. Культурний потенціал слабо використовується в умовах політичного інтересу втрати національної ідентичності України та окремих її регіонів. Разом з тим, щодо цього зберігається значний резерв розвитку. Саме етнокультурний та етнофестивальний туризм має сьогодні стояти в авангарді туристичного ринку України, популяризуючись в іноземному сегменті.

Отже, розвиток в'їзного туризму в Україну потребує реалізації низки заходів, серед яких:

- 1) підтримка добросовісної конкуренції на ринку туристичних послуг;
- 2) сприяння якісному кадровому забезпеченню сфери;
- 3) диференціація джерел фінансового забезпечення розбудови туристичної інфраструктури;
- 4) удосконалення і розширення переліку природоохоронних територій та об'єктів;

Таблиця 2.17

Україна в рейтингу Індексу конкурентоспроможності
у сфері подорожей і туризму, 2017 рік

№ з/п	Групи показників	Місце / бали	Показники з найгіршими рейтингом і балами
1	<i>Субіндекс «Сприятливість середовища» (78 місце, 4,6 балів)</i>		
1.1	Бізнес-середовище	124/3,7	• ефективність нормативно-правової бази при оскарженні дій уряду або норм законодавства; • ефективність нормативно-правової бази при врегулюванні суперечок; • ступінь впливу оподаткування на інвестування. • захист прав власності.
1.2	Рівень безпеки	122/3,5	• індекс тероризму.
1.3	Охорона здоров'я та гігієна	8/6,6	• розповсюдженість ВІЛ, % населення у віці 15–49 років.
1.4	Людські ресурси та ринок праці	41/4,9	• ступінь підготовки персоналу; • легкість залучення іноземної робочої сили; • практика найму та звільнення працівників.

1.5	Інфраструктура інформаційно-комунікаційних технологій	81/4,2	♦ ступінь використання компаніями інформаційно-комунікаційних технологій під час операцій з іншими компаніями; ♦ ступінь використання компаніями інтернету для продажу продукції споживачу; ♦ надійність подачі електроенергії.
2	<i>Субіндекс «Державна політика та створення сприятливих умов у сфері подорожей і туризму» (85 місце, 4,1 балів)</i>		
2.1	Пріоритизація сфери подорожей і туризму	90/4,3	♦ пріоритетність розвитку туризму для уряду країни; ♦ державні витрати на розвиток туризму, % у бюджеті.
2.2	Міжнародна відкритість	78/2,9	♦ відкритість країни для договірних угод про повітряне сполучення.
2.3	Цінова конкурентоспроможність туристичної індустрії	45/5,2	♦ паритет купівельної спроможності, дол. США.
2.4	Екологічна стійкість	97/3,9	♦ вплив промислового рибальства на екосистему морського шельфу; ♦ втрати лісового покриву, % зміни; ♦ рівень дотримання екологічних норм законодавства.
3	<i>Субіндекс «Інфраструктура» (79 місце, 3,1 балів)</i>		
3.1	Інфраструктура повітряного транспорту	79/2,4	♦ щільність мережі аеропортів; ♦ кількість вильотів (внутрішніх і міжнародних) на 1000 населення.
3.2	Інфраструктура наземного та водного транспорту	81/3	♦ якість доріг; ♦ якість портової інфраструктури; ♦ щільність залізничних шляхів.
3.3	Туристична інфраструктура	71/4	♦ кількість готельних номерів на 100 жителів; ♦ якість туристичної інфраструктури.
4	<i>Субіндекс «Природні та культурні ресурси» (88 місце, 2,2 балів)</i>		
4.1	Природні ресурси	115/2,3	♦ кількість природних об'єктів світової спадщини; ♦ наявність території, яка знаходиться під охороною, % площі.
4.2	Культурні ресурси та ділові поїздки	51/2,1	♦ наявність матеріально-культурної спадщини; ♦ кількість культурних об'єктів світової спадщини.

* Джерело: побудовано за даними¹

¹ The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017. Paving the way for a more sustainable and inclusive future [Electronic resource] // The World Economic Forum. — Access: http://ev.am/sites/default/files/WEF_TTCR_2017.pdf.

5) промоція об'єктів природно-ресурсної та історико-культурної цінності з подальшим віднесенням до світової спадщини;

6) забезпечення розвитку ринку авіаперельотів та супровідної інфраструктури;

7) посилення заходів безпеки, що послаблює відштовхувальні чинники збройного конфлікту на східному кордоні;

8) вирішення проблем формалізму чинного нормативно-правового забезпечення розвитку туризму;

9) вирішення проблем недобросовісного використання природно-ресурсного потенціалу країни;

10) підтримка регіональних і локальних ініціатив реалізації туристичних проєктів, у тому числі спрямованих на проведення заходів етнокультурного характеру.

Отже, незважаючи на певні коливання останніх років, для України туристична активність населення постійно зростає — в силу соціально-економічного покращення стану домогосподарств, поступового розвитку ринку туристичних послуг, інфраструктурних об'єктів спеціального і загального призначення, формування сприятливого інституціонального середовища з посиленням потреб оздоровлення та відпочинку. У той же час, слід стимулювати в'їзні туристичні потоки, а також зберігати високу внутрішню туристичну активність населення.

Розділ 3

ЧИННИКИ І МОДЕЛІ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

3.1. Система чинників просторової мобільності населення

Явище просторової мобільності є складним як за теоретичним змістом, так і за прикладними проявами. Для того, щоб об'єктивно оцінити рівень просторової мобільності населення слід враховувати не лише поточні форми її реалізації (міграційну як основну і туристичну як специфічну), але й передумови формування. Це дозволяє розширити можливості регулювання просторової мобільності населення шляхом непрямого впливу на середовищні умови людського існування і розвитку.

Дослідження чинників формування та реалізації просторової мобільності населення слід здійснювати системно. Хоча просторова мобільність є адаптивним явищем, доволі мінливим у просторі і часі, проте вона також виконує роль потужного чинника відносно інших явищ і процесів. Тому слід брати до уваги та зіставляти сфери впливу і в причинному, і в наслідковому контекстах. Таким способом можна сформувати цілісну управлінську систему з посередництвом просторової мобільності як визначального чинника розвитку — особистісного і просторового.

У табл. 3.1 відобразимо сфери взаємного впливу просторової мобільності населення з іншими важливими для кожного суспільства явищами і процесами. Це комплексний підхід дослідження чинників, який дозволяє їх розглядати як причину і як наслідок¹.

Наведені у табл. 3.1 сфери визначають можливі чинники та їх групи в системі формування і реалізації просторової мобільності населення. Чинники можуть набувати різних детермінаційних характеристик — конструктивних чи деструктивних, системних чи

¹ Гринкевич С. С. Концептуальні засади формування системи факторів функціонування трудового потенціалу / С. С. Гринкевич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. — 2015. — Вип. 3. — С. 3.

структурних (що призводять до структурних змін), сталих чи мінливих, явних чи прихованих. Важливо розуміти детермінаційний характер кожного чинника в конкретних просторово-часових умовах та при потребі посилювати його чи, навпаки, нівелювати.

Розглядаючи *просторову мобільність як чинник* слід розуміти, що вона є обов'язковим атрибутом розвитку сучасного суспільства, у зв'язку з чим регулювання її рівня має орієнтуватись на забезпечення прогресивних детермінацій¹. Тобто апіорі йдеться не про пониження рівня просторової мобільності населення, а про підтримку його у таких межах, аби це не спричиняло негативних наслідків — як на особистісному рівні, так і на рівні різних просторових утворень.

Таблиця 3.1

Сфери взаємного впливу просторової мобільності населення
з іншими явищами і процесами

Мобільність як чинник	Чинники мобільності
<i>Сфера цивілізаційного розвитку</i>	
♦ формування глобального ринку праці, глобальної фінансово-економічної, політико-правової системи.	♦ глобалізація, інтернаціоналізація, формування транснаціональної еліти; ♦ формування єдиного правового поля, стандартизація (визнання дипломів, кваліфікацій і т. д.); ♦ технологічний прогрес, становлення інформаційної (мережевої) економіки.
<i>Сфера демографічного розвитку</i>	
♦ демовітворювальні процеси; ♦ статеві-вікова структура населення; ♦ суспільне здоров'я.	♦ демографічне навантаження на ринок праці, соціальну інфраструктуру (у т. ч. освіту); ♦ надмірно високе або навпаки відсутнє (демографічна криза); ♦ індивідуальне здоров'я.
<i>Сфера просторового розвитку</i>	
♦ урбанізація, рурбанізація; ♦ агломеризація, метрополізація; ♦ формування міграційних каналів, мереж, систем, розвиток туристичних маршрутів; ♦ спеціалізація просторових утворень (інноваційні, освітні, наукові та ін. типу центри).	♦ географічне розташування (відстань); ♦ природно-кліматичні умови; ♦ ресурси навколишнього природного середовища; ♦ просторова поляризація, в тому числі у порівнянні з сусідніми просторовими утвореннями.

¹ Біль М. М. Просторова мобільність населення: теоретична сутність і ретроспектива формування / М. М. Біль // Фінансові та соціально-економічні системи в умовах глобалізації: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів (м. Львів, 29 листопада 2016 року). — Львів, 2016. — С. 9.

<i>Сфера економічного розвитку</i>	
♦ виробництво, економічне зростання. ♦ концентрації економічної активності, у т. ч. трудового потенціалу; ♦ соціальна нерівність, у т.ч. за критерієм доходів; ♦ двоїстість ринку праці (сегментний розподіл у розрізі активно-мобільних і пасивних осіб або постійного населення і мігрантів); ♦ двоїстість ринку послуг (сегментний розподіл у розрізі постійного населення і туристів).	♦ ринкові умови, конкуренція; ♦ структура і структурні зрушення в економіці; ♦ умови та структурні зрушення на ринку праці (зміни у поділі праці); ♦ інноваційність економіки.
<i>Державно-управлінська сфера</i>	
♦ концепція державної (регіональної) політики: соціальної, у т. ч. соціального захисту, зайнятості, демографічної, міграційної; фінансової й економічної; гуманітарної; військової; зовнішньої.	♦ рівень демократії, розвитку громадянського суспільства; ♦ ефективність державного управління; ♦ міграційний режим.
<i>Сфера технологічного розвитку</i>	
♦ концентрація інтелектуально-знаннєвого ресурсу (можливість функціонування технополісів, технопарків, бізнес-інкубаторів, кластерів та ін.); ♦ формування інноваційних центрів.	♦ прив'язка працівників до місця (виду) праці; ♦ інфраструктура переміщень (міграційні, туристичні мережі); ♦ комунікаційні технології.
<i>Соціобезпекова сфера</i>	
♦ розвиток соціальної інфраструктури відповідно до норм навантажень; ♦ трансформація соціальних мереж з відображенням на рівні соціальної напруги; ♦ соціальна (національна, громадянська) єдність; ♦ розвиток мобілізованого соціального капіталу.	♦ система (мобільність) соціального захисту. ♦ рівень корупції; ♦ безпека проживання і розвитку (екологічна, військова, політична та ін.); ♦ потреба військової, професійної мобілізації (мілітарна мобільність, місії НАТО).
<i>Сфера соціокультурного розвитку</i>	
♦ нівелювання бар'єрів (лінгвістичних, культурних, поведінкових); ♦ формування глобальної культури; ♦ виклик цілісного розвитку суспільства й особистості.	♦ доступ до послуг: освітніх, культурно-мистецьких, рекреаційних та ін.; ♦ можливості самореалізації, розвитку в некомерційних видах діяльності; ♦ потреби релігійні (паломництво).
<i>Сфера особистісного розвитку</i>	
♦ стиль і спосіб життя; ♦ характер трудового, особистого життя; ♦ задоволення потреб розвитку і пізнання (як правило, через туристичну активність).	♦ соціальне походження (рід); ♦ фінансові можливості (економічний аспект); ♦ наявність представницьких позицій (статус). ♦ рівень освіти, досвід; ♦ система цінностей.

* Джерело: авторська розробка

На рис. 3.1 відображено варіативність характеру просторової мобільності населення залежно від її рівня. Питання стоїть у правильності обґрунтування меж мобільності, які вказують на частку активно-мобільних осіб у загальній чисельності населення (поселення, регіону, країни і т. д.). Якщо цей показник зростає і це не є притаманним певному просторовому утворенню (його геополітичним, історичним, соціально-економічним умовам), то мобільність стає деструктивом розвитку. «Деструктивність» у цьому контексті означає руйнування інституціональних основ формування суспільства, розрив усталених мереж соцієтальних, економічних, трудових, культурних та іншого роду зв'язків. Протилежним до цього явища є дуже низький рівень мобільності, що в сучасному глобалізованому світі теж є негативним явищем, набуваючи ризикових ознак. Це означає, що ймовірність негативних тенденцій для такого суспільства значно зростає, адже сучасний світ перебуває в тренді мобільного розвитку, постійного руху й адаптації до нових викликів.

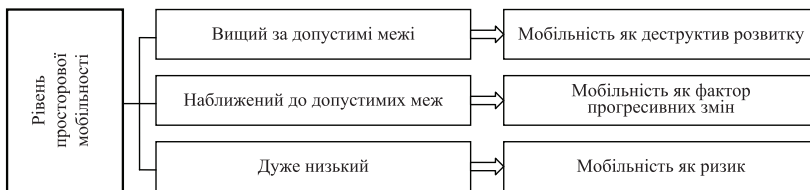

Рис. 3.1. Характер просторової мобільності населення залежно від її рівня

* Джерело: авторська розробка

Просторова мобільність як чинник прогресивних змін у часі може проявлятися в різних сферах, виділених у табл. 3.1. Розглянемо їх більш детально.

У сфері цивілізаційного розвитку просторова мобільність за умов високого її рівня сприяє формуванню глобального ринку праці, глобальної фінансово-економічної системи з уніфікованими підходами використання ресурсів та стимулюванням долаття бар'єрів їх вільного перерозподілу.

Сильним є вплив мобільності у сфері демографічного розвитку. Вона може спричиняти як демографічні втрати, так і забезпечувати демографічне відтворення за рахунок залучення осіб з інших просторових утворень, трансформації внаслідок цього статев-

вікової структури населення, що суттєво впливає на рівень народжуваності. Особливий вплив на процеси демографічного розвитку має міграційна активність як один з напрямів реалізації високого рівня просторової мобільності населення. Як пише У. Садова, міграція — це не лише специфічне геопросторове явище вияву людської поведінки, а й дієвий інструмент регулювання відтворювальних процесів територіальної суспільної системи¹. Багато розвинених суспільств, для яких характерне стабільно від'ємне сальдо природного приросту населення, стимулюють демовідтворювальні процеси через селективне стимулювання міграції (зазвичай осіб, схильних до асиміляції). Нині це поширена практика для країн Європейського Союзу, яка поки не має альтернативи.

Просторова мобільність у сфері просторового розвитку за умови високого її рівня пришвидшує процеси урбанізації, рурбанізації, агломеризації і метрополізації, що призводить до формування принципово нової системи міжпоселенських зв'язків. Фахівці в галузі урбаністики і просторового розвитку стверджують, що урбанізація є історичним процесом підвищення ролі міст, міського способу життя та міської культури у розвитку суспільства, що пов'язаний з просторовою концентрацією діяльності в порівняно нечисленних центрах і ареалах переважно соціально-економічного розвитку². Саме просторова мобільність підтримує позитивну динаміку урбанізації, засвідчуючи «чутливість» активно-мобільних осіб до більш сприятливих умов проживання і розвитку. У результаті маємо глобальну тенденцію, коли у середині ХХ століття частка міського населення становила 30 % і продовжує постійно зростати, сягнувши переважальної кількості над сільським населенням 2006 року, 54 % — у 2015 році³.

Таким чином, зростання рівня просторової мобільності населення та можливостей її реалізації з прогресуючим технологічним забезпеченням супроводжується активними урбанізаційними процесами. Їхня

¹ Садова У. Я. Міграція та її місце у гармонізації розвитку територіальних суспільних систем / У. Я. Садова // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 1. — С. 29.

² Пивоваров Ю. Л. Россия и мировая урбанизация: Антропокультурная и пространственная динамика / Ю. Л. Пивоваров. — Нальчик: РАН, Моск. центр Рус. геогр. о-ва. — Полиграфсервис и Т, 2007. — 334 с.; Немець К. А. Вплив процесу урбанізації на виникнення сучасних форм міських поселень / К. А. Немець, А. В. Мазурова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Геологія. Географія. Екологія. — 2014. — № 41 (1128). — С. 116.

³ World population by year [Electronic resource]. — Access : <http://www.worldometers.info/world-population/world-population-by-year/>

ознакова вираженість призвела до виникнення різних субурбанізаційних підвидів — періурбанізації (специфічні форми заселення сільської території міськими жителями, які почали покидати суто міську територію заради переваг життя поза межами великих центральних міст¹), рурбанізації (поширення міського способу життя на сільські території), дезурбанізації (ексурбанізація, «переміщена» урбанізація, анти-урбанізація — переселення міських жителів до невеликих міст та сільських поселень з поступовим створенням там нових робочих місць, розвитком сфери послуг), реурбанізації (повернення населення передмість до метрополіса внаслідок джентрифікації та ревіталізації індустріальних зон у центральній частині міста, наближення місця проживання до місця роботи)².

Якщо у розвинених державах активні процеси урбанізації набувають прогресивних форм і ставлять нові вимоги до регулювання мобільності (зокрема, через розвиток реверсивної мобільності), то в Україні рівень урбанізації фактично пропорційний мобілізованим із сільської місцевості ресурсам³. Це означає, що реалізація високого рівня просторової мобільності українського населення має більшою мірою вимушений характер, «вимиваючи» молодь з периферійних сільських територій. Цей приклад вказує, що за наявних умов мобільність набуває негативних ознак у плані цілісного просторового розвитку України.

У державно-управлінській сфері просторова мобільність здійснює сильний вплив на концептуальні засади реалізації державної (регіональної) політики. Комплексний вплив мобільності на різні сфери суспільного життя обумовлює необхідність урахування рівня та наслідків реалізації мобільності за напрямками економічної (інноваційної, інвестиційної, фінансово-кредитної, фінансової, бюджетної, податкової, цінової, митної, валютної, структурної), гуманітарної, військової, зовнішньої політики. Особливий

¹ Доленко Л. Х. Світова урбанізація та проблеми регіонального економічного розвитку / Л. Х. Доленко, Г. С. Прокоф'єва // Економічні інновації. — 2013. — Вип. 53. — С. 97.

² Van den Berg L. Urban Europe: A study of growth and decline / L. Van den Berg, R. Drewett, L. H. Klaassen, A. Rossi, C. H. T. Vijverberg. — A. Wheaton&Co. Ltd., Exeter, 1982. — 184 p.; Mitchell C. J. A. Making sense of counterurbanization / C. J. A. Mitchell // Journal of Rural Studies. — 2004. — № 20. — P. 15–34; Клюйко Т. Сучасні особливості процесів субурбанізації / Т. Клюйко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. — 2013. — Вип. 1. — С. 65–66.

³ Гукалова І. В. Категорія «урбанізація» у понятійній площині соціальної географії та інших наук [Електронний ресурс] / І. В. Гукалова, Н. В. Омельченко // Вісник Одеського національного університету. Серія: Географічні та геологічні науки. — Т. 20, № 2 (25). — Режим доступу: <http://visgeo.onu.edu.ua/article/view/60174>.

вплив чинника просторової мобільності населення має здійснюватись за напрямом реалізації соціальної політики. Рівень, напрями і наслідки реалізації мобільності мають безпосередньо впливати на концепцію державної (регіональної) демографічної політики — в плані протидії втратам людського потенціалу. Концепція міграційної політики має доповнюватись визначенням шляхів ефективізації впливу міграції на процеси розвитку держави (регіону). В умовах зростання рівня просторової мобільності має розвиватись система соціального захисту мобільних категорій громадян. У той час, як концепція економічної політики має визначати пріоритети покращення внутрішніх середовищних умов життя і розвитку людини, то соціальна політика — орієнтуватись на пом'якшення негативних наслідків реалізації високого рівня просторової мобільності населення.

Необхідність урахування мобільного чинника у *сфері економічного розвитку* обумовлює здатність просторової мобільності до забезпечення концентрації трудового потенціалу, його перерозподілу відповідно до потреб регіональних (локальних) ринків праці, активізації руху капіталу, в тому числі у формі витрат на туристичні і міграційні послуги. Досвід найбільш розвинених держав світу підтверджує, що швидкі темпи економічного зростання характерні для мобільних суспільств, причому найперше за внутрішнім вектором. Тобто чим мобільнішим є суспільство, тим швидше формуються «ядра» економічного зростання у формі окремих поселень, промислових і сільськогосподарських кластерів, центрів ділової активності, науково-освітньої, культурно-мистецької діяльності. Іншим аспектом впливу просторової мобільності у сфері економічного розвитку є поглиблення розривів у суспільстві — найперше за критерієм доходу. Тобто ті особи, які є більш мобільними, мають вищі шанси пошуку кращих умов проживання і розвитку. Це дає їм змогу підвищувати рівень доходів, у той час як пасивно-мобільне населення змушене залишатись у тих самих умовах.

Вплив просторової мобільності на *сферу технологічного розвитку* головним чином проявляється у можливості формування інноваційних центрів унаслідок концентрації інтелектуально-знаннєвого ресурсу. Світовою практикою доведено переваги такої концентрації у межах специфічних просторових утворень — технополісів, технопарків, бізнес-інкубаторів та ін. Регулювання просторової мобільності у цьому контексті дозволяє стимулювати інноваційний

розвиток шляхом локалізації інноваційного потенціалу з поширенням позитивних наслідків на більші просторові масштаби.

Просторова мобільність у *соціобезпековій сфері* детермінує можливості створення нових комунікаційних, соціальних мереж, а також мобілізованого соціального капіталу. Останній є новою формою соціального капіталу в традиційному значенні. Якщо соціальний капітал є складовою національного капіталу суспільства, інтегрованим показником результату колективної дії окремих людей і соціальних груп, які внаслідок синергетичного ефекту взаємодії складних біосоціальних систем отримують певні соціально-економічні результати (визначення В. Єлагіна¹), то в умовах високомобільного суспільства такий капітал набуває мобілізованих ознак. Це означає, що наявні соціальні взаємодії в «автономному режимі», тобто без залучення осіб з інших суспільних систем, не здатні досягнути очікуваного результату. Відтак синергетичний ефект при таких взаємодіях набуває транссуспільних ознак (рис. 3.2).

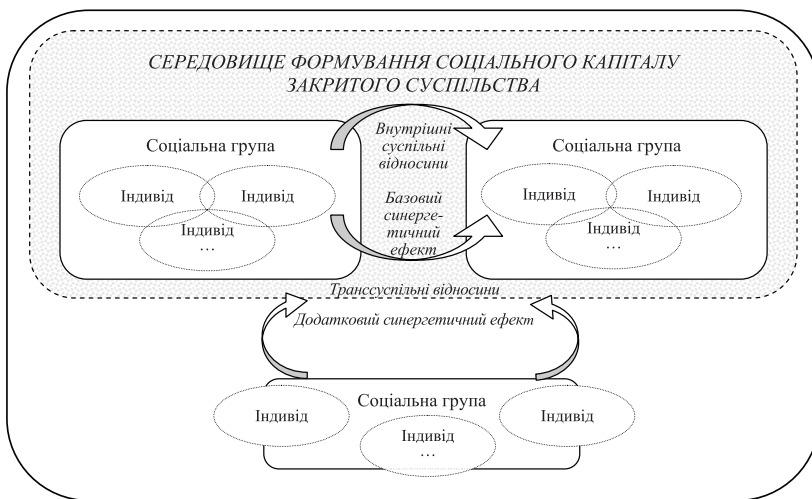

Рис. 3.2. Формування мобілізованого соціального капіталу в площині транссуспільних взаємодій

* Джерело: авторська розробка

¹ Єлагін В. П. Про сутність поняття «соціальний капітал» та його роль у процесі розбудови соціальної держави / В. П. Єлагін // Актуальні проблеми державного управління. — 2011. — № 1. — С. 51.

Також у соціобезпековій сфері просторова мобільність чинить сильний вплив на розвиток соціальної інфраструктури (соціально-побутової та соціально-культурної її складових¹). Якщо певне просторове утворення є привабливим з погляду притягання активно-мобільних осіб і при цьому зростає навантаження на об'єкти соціальної інфраструктури, то це неодмінно призведе до соціальної напруги. Підтвердженням цьому — протести населення проти масового туризму, які набули особливо активних форм у 2017 році в Іспанії та далі поширились на Італію і Хорватію (курорти Середземномор'я, зокрема, місто Дубровник). В Іспанії протестували працівники служб безпеки, вимагаючи суттєвого покращення умов праці через вимушеність обслуговування великої кількості туристів. Постійне населення обурюється проти надмірного навантаження автомобілів (акція наклеювання стікерів на орендованих машинах з написом «ця машина зайва»), суттєвого зростання вартості житла (наприклад, міста Пальма в Іспанії) та інших негативних наслідків. При цьому влада опинилась у ситуації, коли зменшення туристичних потоків буде серйозною загрозою для економіки (внесок туризму у ВВП Іспанії становить більше 12 %). Хвиля протестів охопила також міста Рим і Венецію (Італія). Показовою є ситуація у Венеції, в історичному центрі якої проживає 55 тис. осіб, а щодня приїздить сюди 60 тис. туристів². На тлі активізації націоналістичних рухів у Європі, такі протести супроводжуються хуліганськими розгромами, написами на об'єктах архітектури проти туристів тощо.

Ще один специфічний аспект впливу просторової мобільності у соціобезпековій сфері — соціальна єдність. Як правило, високомобільні суспільства є прогресивними завдяки своїй соціальній єдності. В іншому випадку вони були б приречені на розпад. Для українського суспільства як такого, що набуває все більших мобільних ознак, вкрай важливим є посилення не лише національної, але й громадянської ідентичності. Щодо цього пишуть В. Трошинський та В. Скуратівський: формування власної ідентичності, розвиненої на-

¹ Біль М. М. Інфраструктурні складові забезпечення способу життя та розвитку соціально-демографічного потенціалу регіону / М. М. Біль // Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія : у 8 т. Т. 2. Соціально-демографічний потенціал / відп. ред. У. Я. Садова. — Львів, 2013. — С. 129.

² Anti-tourism protests now hit Croatia — but is your summer holiday affected? [Electronic resource] (11.08.2017) // Express. — Access : <http://www.express.co.uk/travel/articles/839544/anti-tourism-spain-barcelona-riots-croatia>; First Venice and Barcelona: now anti-tourism marches spread across Europe [Electronic resource] // Theguardian. — Access : <https://www.theguardian.com/travel/2017/aug/10/anti-tourism-marches-spread-across-europe-venice-barcelona>.

ціональної самосвідомості виступають необхідними умовами внутрішньої інтеграції багатонаціонального українського суспільства в єдину політичну націю, здатну протистояти численним викликам глобалізованого світу; лише сильна, внутрішньо інтегрована нація співгромадян із відповідним рівнем національної самосвідомості зможе здійснити повномасштабну економічну, соціальну і політичну модернізацію країни¹. Водночас важливим залишається завершення процесу консолідації власне етнічних українців, об'єднання світового українства навколо ідеї національного відродження та гідного представлення української нації в сучасному світі².

Просторова мобільність як чинник у *сфері соціокультурного розвитку* детермінує нівелювання бар'єрів, насамперед лінгвістичних, а також формування глобальної культури. Останній аспект є предметом дискусій фахівців з погляду позитивної чи негативної наслідковості. Позитивним наслідком глобалізації культури вважають розширення культурних контактів, можливостей культурного обміну, кордонів сприйняття; негативом є уніфікація, стандартизація культури, сприяння поширенню масової культури (на сьогодні це культура США), що може поглинути самотутні національні культури, призвести до симулякризації культурного простору (підміна реальних процесів віртуальними аналогами)³. Просторова мобільність у будь-якому разі сприяє формуванню глобальної культури, однак, з іншого боку, її високий рівень часто є викликом для цілісного розвитку особистості і суспільства. Висока просторова мобільність може посилювати зв'язки у соціумі як реакції на ймовірні міграційні втрати, прагнення самоідентифікації, збереження етнічних особливостей у поліетнічному і полікультурному середовищі. Тобто залежно від сформованого інституціонального середовища певного суспільства буде різнитись характер впливу просторової мобільності на процеси соціокультурного розвитку.

¹ Трошинський В. П. Соціогуманітарні пріоритети суспільного розвитку України / В. П. Трошинський, В. А. Скуратівський // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2013. — № 3. — С. 109.

² Розпутенко І. Гуманітарний розвиток України в умовах цивілізаційного вибору / І. Розпутенко, С. Москаленко // Вісник НАДУ. — 2013. — № 2. — С. 223.

³ Коновалова А. До питання модернізації української культури в умовах глобалізації / А. Коновалова // Сучасне мистецтво. — 2005. — Вип. 2. — С. 17; Демченко В. І. Симулякризация социокультурного пространства / В. І. Демченко // Вестник Ставропольского государственного университета. — 2009. — № 61. — С. 109.

У завершення розгляду просторової мобільності як чинника значимо, що у *сфері особистісного розвитку* найбільш сильний її вплив проявляється відносно стилю і способу життя, характеру трудового, особистого життя, а також задоволення потреб розвитку і пізнання (як правило, через туристичну активність). Позитивно, якщо внаслідок реалізації високого рівня просторової мобільності підвищується якість трудового життя населення. Це дають змогу визначити такі компоненти оцінки, як: можливість працевлаштування та гідна винагорода за працю; змістовність праці, професійне та кар'єрне зростання; умови, організація та безпека праці¹. Забезпечення якості трудового життя населення внаслідок реалізації високого рівня мобільності є однією з умов конструктивної моделі просторово-трудої мобільності.

Здійснивши загальний огляд сфер впливу просторової мобільності як чинника, перейдемо до її розгляду як *об'єкта впливу чинників*.

У *сфері цивілізаційного розвитку*, безумовно, сильний вплив на мобільність здійснює глобалізація, інтернаціоналізація і технологічний прогрес. Інституціоналізація глобальної мобільності є наслідком посилення глобального перерозподілу різних видів ресурсів, а сучасні комунікаційні технології стискають простір і час, відкриваючи можливості для всесвітньої кооперації у небачених досі масштабах (це стосується і комерційних організацій, і організацій громадянського суспільства)². Показовим моментом є формування транснаціональної еліти — групи осіб, які приймають стратегічно важливі рішення в масштабах глобального світу (їхня компетенція виходить за межі національних держав)³. Такі умови підтримують тенденції зростання рівня просторової мобільності як однієї з показових ознак сучасного глобалізованого суспільства.

Вплив процесів *демографічного розвитку* на просторову мобільність населення найперше проявляється у мотивації чи, навпаки, демотивації переміщень. У випадку високого демографічного навантаження на ринки праці та об'єкти соціальної інфраструктури це може

¹ Садова У. Людський розвиток у світлі нових підходів до вимірювання якості трудового життя / У. Садова, О. Гринькевич, Ю. Телішевська // Україна: аспекти праці. — 2013. — № 8. — С. 27.

² Фюкс Р. Зелена революція. Економічний рост без ушкодження для екології / Ральф Фюкс ; пер. с нем. — Москва, 2016. — 330 с.

³ Артеменко М. А. Формування транснаціональної еліти як чинник сучасних глобалізаційних процесів / М. А. Артеменко // Грані. — 2014. — № 11. — С. 92.

служувати причиною до зміни місця проживання людини. Також високий рівень демографічного навантаження змушує до розвитку інфраструктури внутрішньопоселенської просторової мобільності (ареал поселення і наближеного поселення). Відсутній (дуже низький) рівень демографічного навантаження теж є мотиватором зростання мобільності, адже його наслідком є стагнація усіх прогресивних змін, що обмежує подальші можливості людського розвитку.

Іншим потужним чинником демографічного характеру є індивідуальне здоров'я. У праці Л. Шевчук запропоновано поділ мігрантів за ставленням до власного здоров'я на три групи: ті, які впевнені, що вони здорові, зможуть активно працювати і поліпшувати свій добробут; ті, що знають, наскільки вони хворі, але, голодуючи і перебуваючи за межею бідності у власній країні, сподіваються, що на чужині зможуть краще харчуватися і одужати; ті, які ніколи не задумувалися над станом свого здоров'я, оскільки на першому місці у них меркантильні інтереси¹. Тобто в окремих випадках навіть відсутність здоров'я змушує до реалізації просторової мобільності — як правило, вимушеної. Однак у більшості випадків, незалежно від системи цінностей, для осіб із задовільним станом здоров'я притаманний значно вищий рівень мобільності і це обумовлено не лише фізіологічним аспектом.

Специфічним є вплив на просторову мобільність чинників, що формуються у *сфері просторового розвитку*. Безумовно, первинну роль відіграє чинник відстані. Він формує реляційний простір особистості, обмежений відстанню та часовими затратами, які сприймаються нею як комфортні. Як правило, чим більша відстань, тим нижчим є рівень просторової мобільності населення. Ще одна логічна закономірність — це те, що для мешканців розвинених просторових утворень реляційний простір є «вужчим» за показниками відстані і часу, аніж для мешканців більш проблемних поселень. У розвинених поселеннях існує краща інфраструктура переміщень, що зменшує часові витрати на долаття відстаней (рис. 3.3). Певну корекцію такої закономірності здійснює просторова поляризація у порівнянні до сусідніх просторових утворень. Тоді чинник незначної відстані до суспільних систем зі значно кращими умо-

¹ Шевчук Л. Т. Міграція як фактор стану суспільного та індивідуального здоров'я / Л. Т. Шевчук // Фінансові аспекти розвитку держави, регіонів та суб'єктів господарювання: сучасний стан та перспективи : зб. матеріалів I Міжнарод. наук.-практ. конф. 25–26 груд. 2015 року м. Одеса. — Одеса : Бондаренко М. О., 2015. — С. 397.

вами проживання і розвитку суттєво підвищує рівень просторової мобільності населення, активізуючи, як правило, її транскордонний вимір.

Просторова поляризація тісно пов'язана з чинниками *економічного розвитку*. За визначенням фахівців, просторова поляризація виникає як результат нерівномірного розподілу економічних ресурсів і впливу певних чинників; вона відображає високу просторову неоднорідність, яка виражається в різному рівні соціально-економічного розвитку досліджуваних територій¹. Суспільства перебувають у різних умовах ефективності використання наявних ресурсів з відображенням на показниках людського розвитку. Якщо сусідні просторові утворення є достатньо поляризованими за рівнем розвитку, то це неодмінно призведе до значних втрат менш розвинутої сторони, коли для іншої, більш розвинутої, буде вигідно проводити селективну політику залучення людського потенціалу.

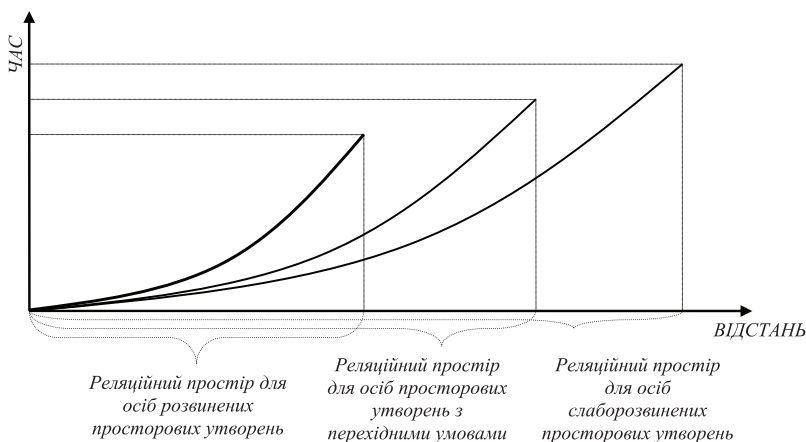

Рис. 3.3. Умовна залежність розміру реляційного простору для активно-мобільних мешканців просторових утворень з різним рівнем розвитку

* Джерело: авторська розробка

¹ Соболев А. В. Условия и факторы поляризованного развития муниципальных районов и городских округов северо-западного экономического района: автореф. дисс. ... канд. геогр. наук: спец. 25.00.24 «Экономическая, социальная, политическая и рекреационная география» / Соболев А. В. — Санкт-Петербург, 2015. — С. 7; Горіна Г. Теоретичні підходи до визначення сутності поняття «просторова поляризація» [Електронний ресурс] / Ганна Горіна. — Режим доступу: http://sophus.at.ua/publ/2016_06_1_kampodilsk/sekcija_section_3_2016_06_1/teoretichni_pidkhodi_do_viznachennja_sutnosti_ponjattja_prostorova_poljarizacija/126-1-0-1928.

Серед чинників економічного розвитку значну силу впливу мають ринкові умови. Як пише Н. Коваліско, ринкова економіка — це своєрідний стимулятор мобільності, бо, з одного боку, він спрямовує кваліфікованих працівників на пошук місць кращого застосування своєї праці, здібностей на робочих місцях з високим творчим змістом і оплатою праці, а з другого — значна частка працездатного населення, яка вивільняється з виробництва і тимчасово не має роботи, мусить проходити професійну перепідготовку¹. Для просторових утворень з розвиненими ринковими умовами створюється добросовісне конкурентне середовище, що стимулює внутрішню просторову мобільність та залучення людського потенціалу з інших суспільних систем.

Вплив чинників *сфери технологічного розвитку* є одним з найсильніших та на сьогодні чи не основним стосовно формування і реалізації просторової мобільності населення. Без сформованої та динамічно прогресуючої інфраструктури переміщень, зокрема, транспортних, новітніх комунікаційних технологій, сучасний світ не був би таким високомобільним. Суттєві трансформації технологічний чинник, окрім того, спричиняє в організації праці. Послаблення прив'язки особи до робочого місця дозволяє їй виконувати покладені на неї професійні обов'язки в різних місцях, зокрема, й віддалено. Це видозмінює визначальні підходи організації соціально-трудових відносин та формує глобальний ринок праці з «фізичними розривами» (віддаленістю працівника і роботодавця, в тому числі з перебуванням у різних країнах).

У *соціобезпековій сфері* досить сильний вплив на просторову мобільність населення здійснює чинник корупції. Досвід інших держав засвідчує, що низький рівень корупції є однією з базових умов економічного і людського розвитку. Зокрема, в останніх звітах міжнародної громадської організації щодо боротьби з корупцією «Transparency International» зазначається, що прослідковується тісний зв'язок між корупцією та нерівністю, які породжують один одного, створюючи порочне коло між корупцією, нерівним розподілом влади у суспільстві та нерівним розподілом багатства².

¹ Коваліско Н. В. Трудова мобільність в умовах регіонального ринку праці : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.07 «Соціологія управління» / Н. В. Коваліско. — Харків, 1999. — С. 1.

² Corruption perceptions index 2016 [Electronic resource] // Transparency International. — Access : https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016.

На рис. 3.4 можна побачити показники індексу сприйняття корупції по країнах, які є лідерами та геополітично наближені до України. Як правило, країнам з нижчим сприйняттям корупції (вищий бал відповідно до індексу) характерний вищий рівень ВВП на душу населення, хоча є винятки. Певні суспільства за рахунок значного природно-ресурсного потенціалу, інших конкурентних переваг спроможні підвищити показник ВВП на душу населення, проте вони все одно не претендують на лідерство. Україна поки перебуває на дуже низьких позиціях, займаючи у 2017 році 130 місце в світі (поруч з Росією, яка, разом з тим, має втричі вищий показник ВВП на душу населення за рахунок більших природно-ресурсних можливостей). Цей факт суттєво гальмує прогресивні зміни нашої держави.

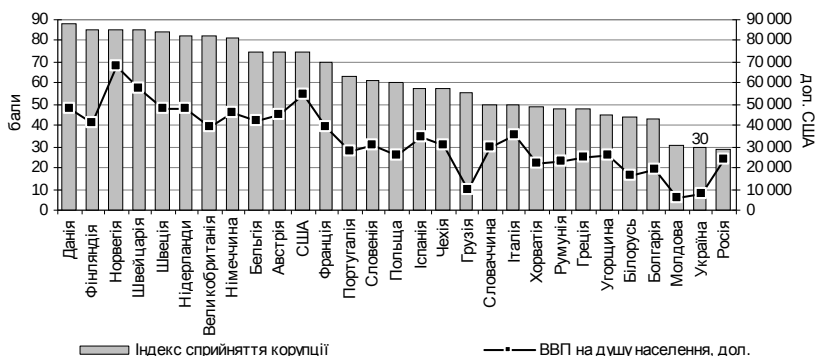

Рис. 3.4. Індекс сприйняття корупції в деяких європейських країнах у співвідношенні до ВВП на душу населення, 2017 рік

* Джерело: побудовано за даними¹

У групі чинників соціобезпекової сфери виділено чинник безпеки, в тому числі екологічний. Екологія має сильний вплив на рівень мобільності як з погляду виштовхування, так і притягання. У будь-якому разі, екологічна безпека є специфічним видом суспільних благ та невід'ємним елементом національної безпеки, одним з пріоритетних напрямів державної політики, територіальний зріз якої

¹ Corruption perceptions index 2016 [Electronic resource]// Transparency International. — Access : https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016; Таблиця стран мира 2016 год (территория, население, ВВП) [Електронний ресурс]// Блог SeoСайт. — Режим доступу : <https://seosait.com/state-world-2016-territory-population-gdp/>; Human Development Indices and Indicators. 2018. Statistical Update [Electronic resource]. — Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf.

відіграє провідну роль у гарантуванні екологічно безпечного розвитку держави в цілому¹.

Узагальнюючи вплив чинників на формування просторової мобільності населення зазначимо, що їхній характер різниться залежно від *масштабів реалізації мобільності*:

— ареал поселення і наближеного поселення — конструктивний вплив чинників проявляється у забезпеченні високого рівня щоденної мобільності з мінімальними часовими витратами на долаття відстаней; велику роль тут відіграє інфраструктура переміщень;

— ареал віддаленого поселення — конструктивний вплив чинників проявляється у забезпеченні циркулюючого характеру переміщень, без помітних асиметрій у порівнянні між територіями донорами і реципієнтами;

— ареал дуже віддаленого поселення — конструктивний вплив чинників проявляється у протидії надмірним втратам людського потенціалу з боку територій, які перебувають у гірших умовах розвитку.

Як узагальнення системи чинників формування та реалізації просторової мобільності населення, у табл. 3.2 виділимо основні умови конструктивного їх впливу у розрізі різних просторових рівнів.

Таблиця 3.2

Основні умови конструктивного впливу чинників формування та реалізації просторової мобільності населення

Рівень	Умови позитивного впливу високої просторової мобільності	Умови позитивного впливу чинників на формування просторової мобільності
Глобальний	досягнення цілей людського розвитку	невеликі розриви між країнами за показниками соціально-економічного розвитку
Державний	людський розвиток та економічне зростання; високий рівень соціальної єдності	невеликі розриви між регіонами, просторовими утвореннями за показниками соціально-економічного розвитку
Регіональний	якість трудового життя населення	розвинута інфраструктура переміщень і зв'язку
Особистісний	капіталізація людського потенціалу унаслідок реалізації просторової мобільності	мобільність соціального захисту

* Джерело: авторська розробка

¹ Кравців В. С. Регіональна екологічна політика в Україні та механізми її реалізації / В. С. Кравців ; Ін-т регіональних досліджень НАН України. — Львів, 2007. — С. 6.

З табл. 3.2 робимо висновок, що на формування та реалізацію просторової мобільності населення на вищих рівнях сильний вплив чинить просторова поляризація. Це питання особливо актуальне для України, яка геополітично наближена до країн з кращими показниками розвитку, що детермінує постійні ризики втрат людського потенціалу. Реалізація просторової мобільності населення України є закономірною реакцією суспільства на значно гірші економічні умови.

Отже, просторову мобільність потрібно розглядати і як чинник, і як об'єкт факторного впливу. Такі взаємовпливи слід розглядати в цивілізаційній, демографічній, просторовій, державно-управлінській, економічній, технологічній, соціобезпековій, соціокультурній та особистісній сферах. Оскільки сучасний світ та українське суспільство йдуть у незворотному напрямку зростання мобільних ознак, потрібно використовувати гнучкість взаємозв'язку просторової мобільності з іншими явищами і процесами, впливаючи на них з її посередництвом. В ідеалі мобільність має забезпечувати досягнення цілей людського розвитку, зберігаючи одночасно можливості сучасної людини в реалізації прав і свобод вибору та переміщень. Якщо такий паритет буде забезпечено, то це свідчитиме про оптимальний вектор людського прогресу.

3.2. Історичні чинники формування просторової мобільності населення

При формулюванні теоретико-методологічних основ відповідно до обраного предмета дослідження вкрай важливо здійснити *ретроспективний експурс* з оглядом передумов формування просторової мобільності населення у розрізі основних етапів розвитку людства (табл. 3.3; у дод. В подано розгорнутий опис етапів).

Так, на етапі *первісного розвитку суспільства* мобільність людини була повністю підпорядкована силам природи. Переважно вона зводилась до об'єднання з іншими представниками людського виду. За простого відтворення хаотична активність зводилась до пошуку сприятливого середовища перебування і добування їжі.

На етапі виникнення *мисливсько-збиральницького суспільства* поширюється кочівництво (номадизм). Поступово воно переростає у стиль життя окремих племен, а згодом — народностей, які, як правило, пересувались степовими просторами задля пошуку їжі. Цей етап був часом виникнення кочових «імперій» та створення перших міст.

Таблиця 3.3

Реалізація просторової мобільності населення
на різних етапах розвитку людства

№ з/п	Етап	Основне значення мобільності	Домінуючі практики реалізації мобільності
1	Первісне (доцивілізаційне) суспільство (до VIII тис. до н.е.)	мобільність як спосіб захисту, безпеки	обмежена мобільність з метою пошуку кращих умов перебування і добування їжі
2	Мисливсько-збиральницьке суспільство (VIII тис. до н.е. – IV тис. до н.е.)	мобільність як спосіб життя, пошуку кращих умов проживання	активізація кочівництва (номадизму) у ході розвитку скотарства, як прояву специфічної культури стилю життя степових племен або з метою військових походів; виникнення кочових «імперій»
3	Аграрне суспільство (IV тис. до н.е. – сер. XVIII ст. н.е.)	мобільність як спосіб освоєння нових територій	збереження практики кочівництва; перші явні міграції внаслідок зростання чисельності населення та нових можливостей переміщень у глобальному просторі після Великих географічних відкриттів; практика переселення з Європи до Америки, Азії, Африки, Океанії; явище мандрівних студентів
4	Індустріальне суспільство (сер. XVIII – кін. XX ст.)	мобільність як спосіб пошуку кращих умов праці в період технологічних змін, стрімкого зростання чисельності населення	початок практики свідомого стимулювання імміграції (як правило, на європейському континенті); зростання трудовіміграційних процесів унаслідок Промислової революції й активної індустріалізації економіки; активізація практики переселення з Європи до Америки; масова еміграція з Британії, Італії, Австро-Угорщини, Німеччини, Іспанії у кін. XIX ст.; імміграційна залежність США, Канади, Австралії; інституціоналізація міграції як чинника просторового розвитку, урбанізаційних процесів; зростання туристичної активності в умовах становлення індустрії туризму; розвиток освітньої мобільності

5	Інформаційне суспільство (кін. XX ст. — 2100 р.)	мобільність як право; мобільність як інструмент демографічної та економічної політики	трансформація міграції у глобальне явище; домінування країн «третього світу» в структурі мігрантів; зростання імміграційної залежності Європи; проблеми біженців в умовах поглиблення розривів за рівнем розвитку між країнами; формування глобальної міграційної мережі; масовість туризму в умовах глобалізації індустрії, формування культури рекреації і подорожей
6	Технологічно-сингулярне суспільство (від 2100 р.)	мобільність як норма	домінування віртуальних форм мобільності над реальними; реальні форми мобільності виключно з мотивів і потреб рекреації, пізнання, саморозвитку

* Джерело: побудовано за даними¹

Період *аграрного суспільства* як доволі тривалий у часі характеризувався багатьма значущими змінами. У рамках простеження еволюції розвитку людства і зростання рівня його просторової мобільності особливої уваги заслуговує велике переселення народів, зумовлене вторгненням гунів у Римську імперію. Цей факт є взірцем того, з якою силою чинник безпеки впливав на мобільність населення того часу. Аграрний період — це час активного просторового розвитку, що проявлявся як у містобудуванні, так і в освоєнні нових територій, велику роль у чому відіграв період Великих географічних відкриттів. Фактично це став своєрідний переломний момент, коли людство усвідомило просторові масштаби свого існування та сформувало планетарний світогляд самоідентифікації.

Також це період прояву перших ознак освітньої мобільності, яка набула свого розвитку в індустріальну епоху, зокрема, в середньовіччі в університетських колах можна було знайти студентів, відомих як «clerici vagantes» (мандрівні студенти, колишні студенти

¹ Сардак С. Е. Глобальна регуляторна система розвитку людських ресурсів : автореф. дис. д-ра екон. наук : спец. 08.00.02 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / С. Е. Сардак. — Київ, 2014. — С. 18; Massey D. S. Patterns and Processes of International Migration in the 21st Century / D. S. Massey. — USA : University of Pennsylvania, 2003. — Р. 170; Курунова Ю. О. Міжнародна міграція робочої сили як чинник економічного розвитку країн (на прикладі міграційних потоків між ЄС і Україною) : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.02 / Курунова Ю. О. — Одеса, 2015. — С. 16–17; Ромул М. Сингулярність дійствительно близко / Марк Ромул ; Адаптация и интерпретация труда Raymond Kurzweil «Singularity is near», 2013. — 54 с.

та навіть професори), які користувались можливостями для переміщення всередині і за межами країни, щоб відвідати кращі університети; кожен з них мав свою спеціалізацію, де студентська еліта могла знайти кращі знання і кращих учителів¹.

Індустріальна епоха ознаменована активізацією міграційних процесів в умовах науково-технічного прогресу, індустріалізації економіки та виникнення нових ареалів притягання робочої сили. Наслідком цього було формування міграційної політики. Високий рівень мобільності населення на фоні підвищення рівня добробуту та освіченості виражався у зростанні туристичних потоків. Середина XIX століття ознаменована початком становлення організованого туризму, який від 1914 року почав набувати ознак індустрії.

Період *інформаційного суспільства* як етап розгортання нової форми людського буття — віртуальної реальності, що підміняє соціальну (створює симуляцію власне людського існування), забезпечив сприйняття високої просторової мобільності як права кожної людини та створив новий напрям її реалізації — віртуальний². Важливою характерною ознакою цього етапу є глобалізація індустрії туризму.

Поточний трансформаційний перехід до *технологічно-сингулярного суспільства* (технологічна сингулярність як процес наростаючого впровадження та використання інноваційних роботизованих технологій, які можуть призвести до створення штучного інтелекту та подальшого стрімкого нарощування темпів технологічного розвитку³) означений подальшим зростанням рівня мобільності, що визначає потребу її дослідження на стадії формування та реалізації у формах міграції і туризму, а також ймовірних трансформацій у віртуальні форми. Передбачається, що наступний етап забезпечить виникнення нових форм людського буття, в яких тісно переплітається реальний фізичний і віртуальний простори. Нові технології дозволять симулювати різні ситуації, що послабить потребу людини у реальних переміщеннях. За таких умов просторова мобільність набуде нових ознак, що теж потребує ретельного вивчення.

¹ Стрюк М. І. Мобільність: системний підхід / М. І. Стрюк, С. О. Семеріков, А. М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2015. — Т. 49, вип. 5. — С. 47.

² Усанова Л. А. Людина як метаріч у суспільстві споживання / Л. А. Усанова, І. В. Усанов // Філософські обрії. — 2007. — № 17. — С. 97–109.

³ Антохов А. А. Інноваційний розвиток регіональних економічних систем та їх бізнес-середовища у фокусі інтелектуалізації суспільства і технологічно-сингулярного переходу / А. А. Антохов // Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського. — 2015. — № 6. — С. 517.

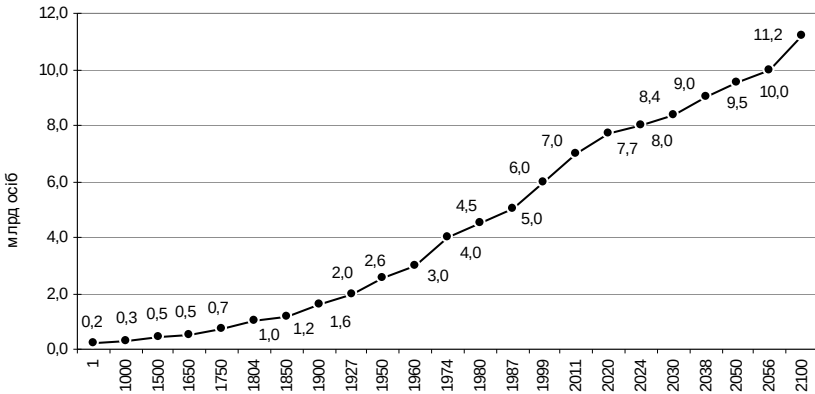

Рис. 3.5. Чисельність населення світу в ретроспективних і прогностичних оцінках, до 2100 року, млрд осіб

* Джерело: побудовано за даними¹

Розуміючи основні етапи формування просторової мобільності населення розглянемо *глобальні тренди*, які підтверджують позитивну динаміку досліджуваного явища. Величезну роль у зростанні просторової мобільності відігравав *демографічний розвиток*. Мобільність населення зростала в умовах значної активізації процесів демовідтворення: щоб досягти 1 млрд людству потрібно було 1800 років, 2 млрд — ще 130 років (1930 рік), 3 млрд — 30 років (1959 рік), 4 млрд — 15 років (1974 рік), 5 млрд — лише 13 років (1987 рік)² (рис. 3.5). За період 1955–2018 років чисельність населення зросла в 2,75 раза. Такі самі пропорції виявлені для зростання щільності населення — від 21 особи/м² у 1955 році до 51 особи/м² у 2018 році.

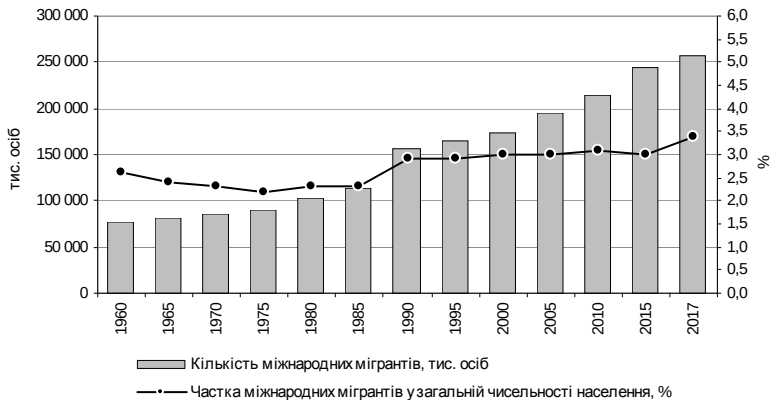
В умовах постійного зростання чисельності населення поступово поширювалась практика його просторових переміщень. Нині *кількість міжнародних мігрантів* досягла майже 258 млн осіб, що складає 3,4 % від усього населення земної кулі. Особливо показовою є зростаюча динаміка за останні десятиліття: цей показник упродовж 1960–2017 років збільшився утричі (рис. 3.6(a)).

Також слід звернути увагу, що кількість міжнародних мігрантів особливо стрімко зросла в період 1985–1990 років, що було обумовлено політичними процесами творення нових держав — розпадом

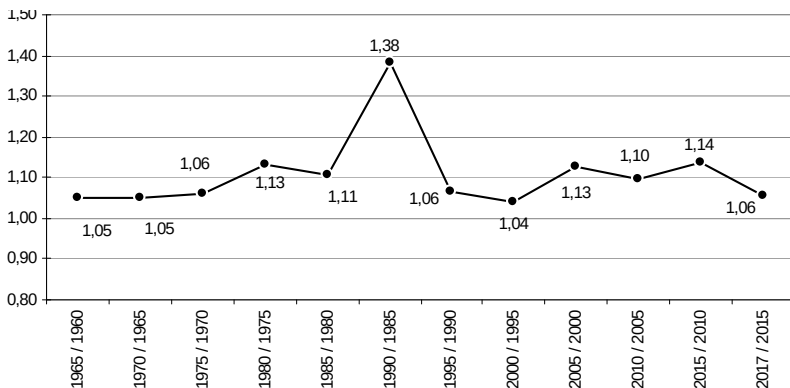
¹ Current World Population [Electronic resource]. — Access : [http:// www.worldometers.info/world-population/](http://www.worldometers.info/world-population/)

² Там само.

СРСР, об'єднанням Німеччини, революційними подіями в Китаї (див. рис. 3.6(б)). Однак і донині зберігається додатний приріст щодо кількості міжнародних мігрантів, що продовжує тренд на зростаючий рівень просторової мобільності населення сучасного світу.

а) кількість міжнародних мігрантів і їх частка в населенні

б) темпи приросту

Рис. 3.6. Динаміка кількості міжнародних мігрантів у світі, 1960–2017 роки

* Джерело: побудовано за даними¹

¹ International migration report highlights 2017 [Electronic resource]. — Access : http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf; International migration of labour: The missing link in globalization / Piyasiri Wickramasekara [Electronic resource] // Heinrich-Böll-

Географічна структура міграційної активності у різних країнах за останнє століття теж значно змінилась. Якщо на початку ХХ століття основними донорами мігрантів були Велика Британія (до 41 % від усього населення), Норвегія (36 %), Португалія (30 %), то в 2000-х — Мексика (10 % від усього населення), Афганістан (10 %), Марокко (9 %)¹. Якщо для першого періоду причиною міграцій було освоєння колонізованих територій (Велика Британія — США, Португалія — Латинська Америка і т.д.), то від початку ХХ століття міграція почала набувати більше політичних ознак. Нинішній етап економічної міграції характеризується формуванням основних осередків міграційної активності в таких країнах, як Об'єднані Арабські Емірати (88 % міжнародних мігрантів від усього населення), Катар (75 %), Кувейт (74 %), Ліхтенштейн (63 %), Андорра (60 %), Монако (56 %), Бахрейн (51 %), Сінгапур (45 %), Люксембург (44 %), Саудівська Аравія (32 %), Швейцарія (29 %), Австралія і Нова Зеландія (27 %), Мальдіви (26 %), Ізраїль (25 %), Бруней (24 %), Казахстан (20 %) і т.д. (Україна — 14 % станом на 2016 рік)². Статистичні дані МОМ доводять зростання кількості специфічних суспільств, які існують в умовах високого рівня реалізованої просторової мобільності населення. Це можуть бути як невеликі, острівні держави, так і території зі специфічним економічним режимом. Для таких суспільств переміщення є нормою, стилем життя, що реалізується в умовах розвиненої інфраструктури (насамперед транспортної).

Активні міграційні процеси підвищують *демографічну залежність від міграційного чинника*. Особливо це характерно для розвинених держав. Підтвердження цьому — така тенденція: якщо в 2000 році частка міжнародних мігрантів у чисельності населення країн з високим рівнем доходу становила 9,6 %, то в 2017 році сягнула 14,1 %³. Країни з високим рівнем доходу закономірно є привабливими ареалами притягання людських ресурсів. Як підтверджують дані МОМ, на розвинені країни припадає 64 % усіх імміграцій станом на 2017 рік

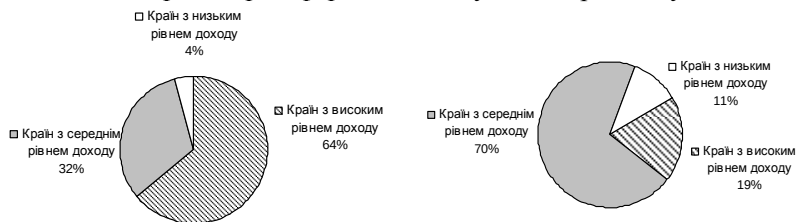
Stiftung. — Access : <https://heimatkunde.boell.de/2011/05/18/international-migration-labour-missing-link-globalization>; International migration report highlights 2017 [Electronic resource]. — Access : http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf.

¹ Доклад о мировом развитии — 2009. Новый взгляд на экономическую географию. — Москва : Весь мир, 2009. — С. 146–169.

² International migration report highlights 2015 [Electronic resource]. — Access : http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2015_Highlights.pdf; International migration report highlights 2017 [Electronic resource]. — Access : http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf.

³ International migration report highlights 2017 [Electronic resource]. — Access : http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf.

(71,2 % у 2015 році). Показово, що частка міжнародних мігрантів у структурі населення країн з високим рівнем доходу є вищою за середньосвітове значення (14 % до 3 %) і продовжує стрімко зростати. Своєю чергою основними донорами людських ресурсів залишаються країни з середнім рівнем доходу — 70,1 % у 2017 році (рис. 3.7). Ця тенденція відповідає поточним пріоритетам економічних мотивів міграції, які є високими для країн з трансформаційними умовами розвитку.

а) у розрізі країн призначення

б) у розрізі країн походження

Рис. 3.7. Розподіл міжнародних мігрантів у розрізі країн призначення і походження за рівнем доходу, 2017 рік

* Джерело: побудовано за даними¹

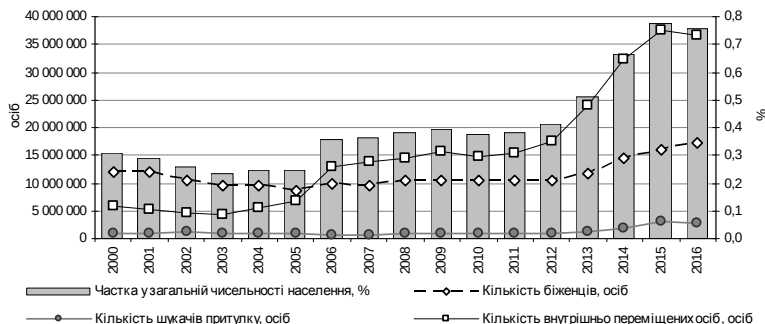
Як доповнення до загальних міграційних тенденцій підтверджують зростаючий рівень просторової мобільності населення також інші показники. В умовах нестабільної ситуації та поглиблення розривів за рівнем добробуту між різними країнами зростає кількість осіб з особливим правовим статусом — біженців, шукачів притулку, внутрішньо переміщених осіб. Більше того, це явище стало викликом перегляду стандартів міграційної політики і політики у справах біженців для країн Європейського Союзу після ситуації безпрецедентного зростання кількості біженців з охоплених війнами країн Африки і Близького Сходу.

Станом на 2016 рік у світі нараховувалось понад 17 млн осіб зі статусом біженця, 2,7 млн шукачів притулку та 36,6 млн внутрішньо переміщених осіб, які реалізували свою просторову мобільність в умовах безвиході, вимушеного пошуку безпечних умов перебування (рис. 3.8). Для порівняння, у 2000 році таких осіб налічувалось 12 млн, 948 тис. та 6 млн відповідно². Якщо на початку 2000-х років частка біженців становила 0,3 % від усього населення світу,

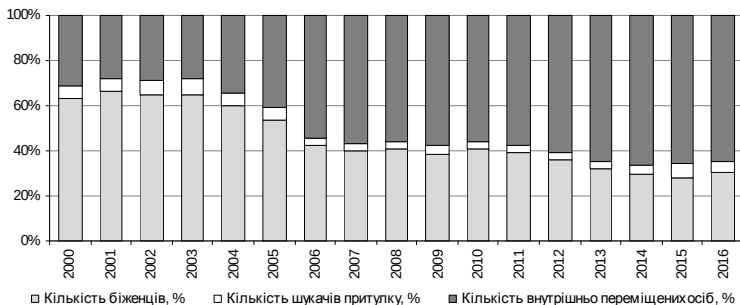
¹ International migration report highlights 2015 [Electronic resource]. — Access : http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2015_Highlights.pdf.

² Refugee and Asylum Seeker Populations by Country of Origin and Destination, 2000-16 [Electronic resource] // Migration Policy Institute. — Access : <https://www.migrationpolicy.org/programs/data-hub/charts/refugee-and-asylum-seeker-populations-country-origin-and-destination>.

то в 2016 році сягнула найвищого значення — 0,8 %. Тобто нинішні умови світового розвитку все одно зберігають практику масового переміщення з вимушеною реалізацією високого рівня просторової мобільності. Особливо вражає зміщення пропорцій у загальній структурі біженців на користь частки внутрішньо переміщених осіб (див. рис. 3.8(б)). Ця проблема торкнулась і України та засвідчує поширеність внутрішніх політичних, військових, соціальних, економічних проблем багатьох країн світу.

а) динаміка кількості біженців, шукачів притулку і внутрішньо переміщених осіб та їх сумарна частка (по допоміжній осі) у загальній чисельності населення

б) структура вимушених переміщень за статусом

Рис. 3.8. Динаміка кількості біженців, шукачів притулку і внутрішньо переміщених осіб у світі, 2000–2016 роки

* Джерело: побудовано за даними¹

¹ Refugee and Asylum Seeker Populations by Country of Origin and Destination, 2000-16 : Migration Policy Institute [Electronic resource]. — Access : <https://www.migrationpolicy.org/programs/data-hub/charts/refugee-and-asylum-seeker-populations-country-origin-and-destination>.

На рис. 3.9 бачимо темпи зміни щодо кількості біженців, шукачів притулку і внутрішньо переміщених осіб. Найбільш кризовим періодом щодо зростання кількості біженців є 2013–2014 роки (основна причина — війна в Сирії), у той час як для шукачів притулку — 2012–2015 роки, внутрішньо переміщених осіб — 2005–2006 (війна в Іраку, ураган Катрина в США та ін.), а також 2012–2013 роки (зокрема, через загострення конфлікту на Близькому Сході). Ці факти підтверджують швидкість вимушеної просторової мобільності населення, яке змушене реагувати, самоорганізовуватись до перетину державного кордону з прагненням потрапити у безпечне і соціально стабільне середовище.

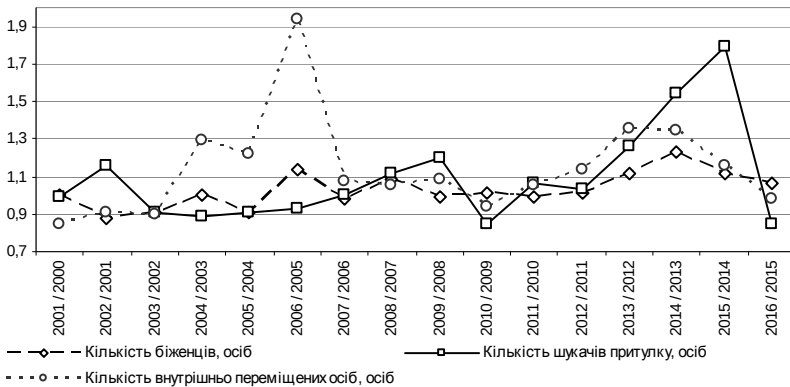

Рис. 3.9. Темпи зміни щодо кількості біженців, шукачів притулку і внутрішньо переміщених осіб у світі, 2000–2016 роки

* Джерело: побудовано за даними¹

На протипагу вимушеним переміщенням, зростаючий рівень просторової мобільності населення підтверджує молодіжний сегмент. Йдеться про зростання кількості міжнародних студентів. Хоча середньосвітовий показник медіанного віку мігранта становить 39 років (станом на 2017 рік, при чому чим розвиненіша країна, тим вік є вищим), кількість осіб, які здобувають освіту за кордоном постійно зростає, що суттєво «омолоджує» міграційні процеси. Як підтверджують статистичні дані, кількість міжнародних студентів з початку 90-х років

¹ Refugee and Asylum Seeker Populations by Country of Origin and Destination, 2000-16 : Migration Policy Institute [Electronic resource]. — Access : <https://www.migrationpolicy.org/programs/data-hub/charts/refugee-and-asylum-seeker-populations-country-origin-and-destination>.

XX століття зростає більше, ніж утричі: у 1990 році — 1,3 млн, у 2000 році — 2,1 млн, у 2014 році — 5,0 млн¹. Порівнюючи з динамікою зростання міграційних процесів у загальному обсязі (трикратне зростання за останні 55 років) стає очевидним, що молодіжний сегмент населення значно швидше підвищує свою мобільність та часто реалізує її у прагненні здобуття якісної вищої освіти за кордоном.

Постійно зростаючі міграційні процеси спричинили становлення численних і потужних інститутів діаспори. Їхній розвиток супроводжується виникненням другого покоління мігрантів. Такі особи формують специфічну групу — *експатріантів*, які по-різному себе ідентифікують з країною походження батьків. Частка таких осіб у структурі населення більшості країн світу постійно зростає. Для прикладу, серед країн ОЕСР найвищий показник виявлений для Люксембургу — 43,7 %, Швейцарії — 28,3 %, Австралії — 27,7 %, Ізраїлю — 22,6 %, Нової Зеландії — 22,4 %, Канади — 20,0 %, Австрії — 16,7 % (дані 2013 року)². Вражає частка населення іноземного походження у провідних метрополіях світу — Дубай (83 %), Брюссель (62 %), Торонто (46 %), Окленд (39 %), Сідней (39 %), Лос-Анджелес (39 %), Сінгапур (38 %), Лондон (27 %) і т.д.³. Це важливий аспект, який вимагає врахування при реалізації соціальної, культурної політики відповідних суспільств. Особливого значення він набуває для розвинених держав, які є привабливими осередками імміграції.

Іншим, альтернативним напрямом реалізації високого рівня просторової мобільності населення є стрімкий розвиток туристичної сфери. Від середини XX століття *кількість міжнародних туристів* зростає у майже 50 разів (рис. 3.10). У 2016 році за даними Всесвітньої туристичної організації налічувалося 1,245 млрд міжнародних туристів в усьому світі, що на 9,9 % більше за показник 2014 року. Якщо в 50-х роках XX століття частка міжнародних туристів у загальній чисельності населення світу становила близько 1 %, то в 2016 року сягнула більше 16,7 %. Витрати іноземних туристів складають 6,7 % світового експорту⁴. Безперечно, туристичний напрям реалізації високого рівня просторової мобільності є ознакою суспільства добробуту, суспільства знань, де потреба по-

¹ The state of international student mobility in 2015 [Electronic resource] // ICEF Monitor. — Access : <http://monitor.icef.com/2015/11/the-state-of-international-student-mobility-in-2015/>

² Foreign-born population [Electronic resource] // OECD data. — Access : <https://data.oecd.org/migration/foreign-born-population.htm#indicator-chart>.

³ World migration report 2015. Migrants and Cities: New Partnerships to Manage Mobility / International Organization for Migration (IOM). — Geneva, Switzerland, 2015. — P. 39.

⁴ World Development Indicators: Travel and tourism [Electronic resource] // The World Bank. — Access : <http://wdi.worldbank.org/table/6.14>.

дорожей суттєво трансформує систему цінностей сучасної людини і структуру її витрат.

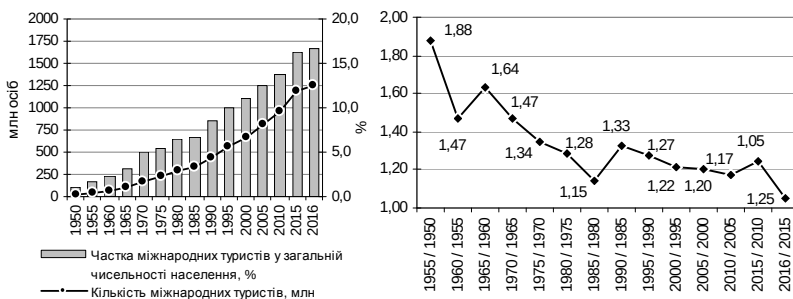

Рис. 3.10. Динаміка кількості міжнародних туристів у світі, 1950–2016 роки

* Джерело: побудовано за даними¹

Виходячи з ретроспективного огляду формування просторової мобільності населення доходимо висновку, що людство досягнуло *історичного максимуму* за кількістю мігрантів і туристів, продовжуючи зберігати високомобільні характеристики. Якщо до ХХ століття зростанню просторової мобільності населення з трансформацією в міграції сприяли відкритість кордонів для товарів і капіталу, географічні відкриття, низькі тарифи, ліберальна міграційна політика приймаючих країн та ін., то в ХХ столітті причинами посилення міграції стали глобалізація, Перша і Друга світові війни, Велика депресія, міграційна політика залучення людських ресурсів країн, які потребували додаткової робочої сили та ін.; водночас на початку ХХІ століття мобільність населення обумовлюється такими чинниками, як наявність політичної стабільності, різниця в рівні доходів у країнах походження і приймаючих державах, потреба у використанні більш дешевої праці підприємцями приймаючих країн, екологічні проблеми, зміни валютного курсу та стан поточного рахунку платіжного балансу, вартість кредитних ресурсів².

¹ Number of international tourist arrivals worldwide between 1950 and 2015 (in millions) [Electronic resource] // Statista. — Access : <https://www.statista.com/statistics/262750/number-of-international-tourist-arrivals-worldwide/>

² Курунова Ю. О. Міжнародна міграція робочої сили як чинник економічного розвитку країн (на прикладі міграційних потоків між ЄС і Україною): дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.02 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / Курунова Ю. О. — Одеса, 2015. — С. 173.

Ретроспективний огляд підтверджує інституціоналізацію сприятливих передумов для подальшого зростання рівня просторової мобільності. За таких обставин мобільність має слугувати одним з визначальних критеріїв періодизації розвитку людства. На сьогодні мало фахівців включають цю ознаку в еволюційну концепцію, відводячи більшу роль типу економіки, технологічного укладу, знанням та інтелекту. Лише в окремих теоретичних обґрунтуваннях мобільність виділяється як ознака (індикатор, детермінанта) розвитку. Так, значну роль просторова мобільність відіграє у хвильовій концепції Е. Тоффлера, виступаючи однією з важливих ознак періодизації розвитку людства¹. Також мобільність виділяється в освітній парадигмі з обґрунтуванням, що низька просторова мобільність накладається на низьку кваліфікаційну мобільність населення².

За умов постійного зростання рівня просторової мобільності населення перед науковцями і фахівцями формується нове завдання — обґрунтувати, яким має бути рівень мобільності, чи потрібно його регулювати та впливати на напрями реалізації. Відповідь на більшість з таких питань дасть змогу отримати виявлення *взаємозв'язку просторової мобільності населення з процесами людського розвитку*. При цьому проявляється двоїстість сприйняття мобільності. З одного боку, високий рівень мобільності є ознакою розвитку суспільства. Як пише З. Бауман, у сучасному світі мобільність виконує роль захищеності, а високий її рівень є ознакою елітарності³. З іншого боку, існує інший, крайній варіант — вимушена мобільність, яка є частою практикою бідних, проблемних держав (варто лише згадати ситуацію, яка призвела до Європейської міграційної кризи 2015 року, що по суті є гуманітарною катастрофою), для яких процеси людського розвитку є задовільними. Знову ж таки виникають застороги для країн з трансформаційною економікою, середнім рівнем доходу, які на сьогодні є основними донорами робочої сили у світі (у тому числі й Україна). Для них високий рівень просторової мобільності населення є викликом протидії надмірним міграційним втратам через покращення внутрішніх умов людського розвитку. Тобто сам по собі рівень просторової мобільності не до-

¹ Тоффлер Е. Третя хвиля / Елвін Тоффлер ; перекладач : Андрій Євса, за редакцією Віктора Шовкуна. — 2000. — Київ : Вид. дім «Всесвіт». — 480 с.

² Прогноз розвитку економіки Донецької області та механізм його реалізації : Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/monitor/juli/17.htm>.

³ Бауман З. Глобалізація. Последствия для человека и общества / Зигмунт Бауман ; пер. с англ. — Москва : Весь мир, 2004. — 188 с.

зволяє дати відповідь щодо необхідності його регулювання. У той час, як для розвинених суспільств висока просторова мобільність є позитивною ознакою, що не може спричинити надмірні міграційні втрати, то для проблемних суспільств завищений рівень мобільності є ризиком, який потрібно нівелювати (рис. 3.11).

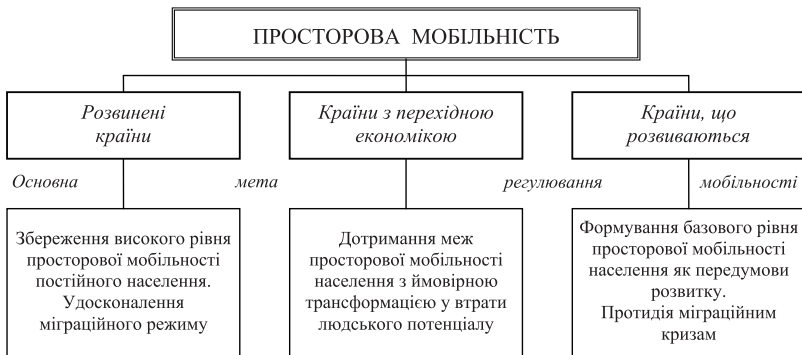

Рис. 3.11. Основна мета регулювання рівня просторової мобільності населення в країнах з різним рівнем розвитку

* Джерело: авторська розробка

Отже, орієнтуючись на глобальні тенденції зростання просторової мобільності населення слід розуміти, що людство вступає у новий етап нівелювання державних кордонів. Це проявляється як в активізації туристичних і міграційних процесів, так і в формуванні віртуального середовища комунікацій, розвитку, зайнятості. Сучасні держави до регулювання таких тенденцій поки не готові. Більшість суспільств, особливо розвинених, які добре розуміють свою привабливість для іммігрантів і туристів, застосовують звичну практику регулювання цих процесів через міграційний режим, що став частиною глобального економічного порядку другої половини XX століття і заснований на інтернаціоналізації економічних систем, зростаючій поляризації світу¹. В умовах постійно зростаючого рівня просторової мобільності та відсутності цілісних обґрунтувань його допустимих меж, людство схильне перейти до «хаосу» планетарного перерозподілу людських ресурсів з поступовим руйнуванням інститутів держави і нації. Переко-

¹ Тюрюканова Е. Современный миграционный режим и его особенности в России / Е. Тюрюканова // Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинар. учеб. пособ. ; под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. — Москва, 2007. — С. 96.

нані, що такий процес є деструктивним (руйнуючим системні основи розвитку) та вимагає регулювання. При цьому має зберігатись такий рівень мобільності, який би забезпечував прогресивні зміни.

3.3. Віртуальна мобільність як атрибут сучасної інформаційної економіки

Українське суспільство сьогодні перебуває в умовах докорінних трансформацій у ціннісно-ментальній площині, що відображається на стилі і способі життя, якості трудового життя і навчання тощо. Інших векторів та характеру почала набувати реалізація просторової мобільності. Поруч з динамічними міграційними процесами зовнішнього економічного характеру виникли внутрішньодержавні міграції, спричинені складною соціально-політичною ситуацією на півдні і сході країни. На тлі таких подій наукові дослідження просторової мобільності населення вимагають більш широкого визначення її причин, форм та наслідків, а також можливих альтернатив з урахуванням можливостей технологічного прогресу.

Просторова мобільність є вимірником реальної готовності населення до зміни місця праці, здобуття освіти, проживання, реалізації інших цілей. В еру сучасної інформаційної економіки її реальні форми набувають трансформаційних ознак. Це спричиняє докорінні структурні зрушення в сучасних економічних системах, що передбачають: збільшення частки високотехнологічних виробництв, телекомунікаційних, фінансових та бізнес-послуг; виникнення нових технологічних процесів, використання нової техніки, нових видів сировини і виробництво нових видів продукції; зниження частки виробничого сектора й зростання сектора послуг¹.

Інформаційна економіка, окрім того, детермінує серйозні зміни в особливостях використання і розвитку людського потенціалу. Зокрема, як пишуть С. Гринкевич та О. Іляш, у сфері зайнятості інформаційні технології: сприяють зниженню ресурсних затрат (у тому числі часових) на виконання завдань, полегшення доступу до інформації з новими можливостями розвитку та об'єктивною оцінкою умов зовнішнього середовища; створюють нові можливості розвитку, доступу до різних ресурсів; створюють можливості вторинної зайнятості; за-

¹ Шаульська Л. В. Нові риси сфери зайнятості та перспективи її регулювання / Л. В. Шаульська // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. — 2015. — Вип. 2(1). — С. 123.

безпечують формування мотиваційного поля інноваційної активності, продукування нових ідей та реалізації рішень, що можуть становити особливу цінність для суспільства¹.

Відтак у науковому плані актуально обґрунтувати, які нові можливості для реалізації просторової мобільності населення дають інформаційні технології та яким чином з їхньою допомогою можна сприяти реалізації права людини на вибір місця праці і проживання².

Детермінації просторової мобільності українського суспільства з боку чинників інформаційно-технологічного змісту є викликом глобального, цивілізаційного рівня. У теоретико-методологічному сенсі тут варто звернутись до *концепції мобільних переходів* В. Зелінські, який виділив 5 стадій таких переходів, прив'язуючись до основних демографічних тенденцій³:

1) досучасне традиційне суспільство, в якому смертність тривалий період часу дорівнювала рівню народжуваності, у зв'язку з чим суспільство залишалось незмінним і характеризувалось слабкими міграційними процесами внутрішньопоселенського масштабу;

2) раннє транзитивне суспільство, в якому відбулось зростання рівня народжуваності з одночасно стрімким зниженням рівня смертності населення та активізацією міграційних процесів після Великого переселення народів;

3) пізнє транзитивне суспільство, в якому чисельність населення продовжувала зростати, однак повільніше, ніж на попередній стадії, через зниження рівня народжуваності та різні коливання рівня смертності населення; міграційні процеси при цьому продовжували зростати — в основному за напрямом «село-місто»;

4) прогресивне суспільство, в якому рівень народжуваності вирівнявся з рівнем смертності, переважаючи його в окремі періоди; провідною сегментною групою міграційних процесів стали високо-

¹ Гринкевич С. С. Вплив викликів інформаційного суспільства на трудовий потенціал / С. С. Гринкевич, О. І. Ляш // Modern problems and ways of their solution in science, transport, production and education 2012 [Електронний ресурс] // SWorld 18-27. — December 2012. — Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/december-2012>.

² Bil M. Transformacja mobilności przestrzennej w warunkach gospodarki informacyjnej / Mariana Bil // W kierunku gospodarki elektronicznej — wyzwania, narzędzia, dobre praktyki. T. 3. Doświadczenia we wdrażaniu innowacyjnych rozwiązań w krajach Europy Wschodniej / red. nauk. A. Prokopiuk. — Białystok : Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, 2014. — S. 139.

³ Zelinsky W. The Hypothesis of the Mobility Transition / Wilbur Zelinsky // Geographical Review. — 1971. — № 61. — P. 220; Caletrio J. The Hypothesis of the Mobility Transition by Wilbur Zelinsky / Javier Caletrio [Electronic resource] // Mobile Lives Forum. — Access : <http://en.forumviesmobiles.org/publication/2015/12/10/hypothesis-mobility-transition-2996>.

кваліфіковані працівники; відбувалось різке зростання циркуляції (перерозподілу) населення, при цьому домінували переміщення за напрямом «місто-місто»;

5) сучасне (за твердженнями В. Зелінські, на початку 70-х років ХХ століття — майбутнє) прогресивне суспільство, в якому важко передбачити зміни, активно застосовується політика контролю процесів демовідтворення у зв'язку зі значним переважанням рівня народжуваності (особливо в окремих країнах) та не очікується значного зниження рівня смертності населення; основною сегментною групою міграційних процесів є низькокваліфіковані працівники з «третіх» країн, що актуалізувало реалізацію більш жорсткої міграційної політики; відбувається постійне зростання циркуляції населення, при цьому зростає вагомість переміщень за напрямом «місто-село» (розвиток метрополій).

Стоїть питання, якою буде *наступна стадія мобільного переходу в умовах розвитку інформаційного суспільства і становлення інформаційної економіки*. Вважаємо, що наступний етап буде характеризуватись розвитком технологічного-сингулярного суспільства, який забезпечить мобільний перехід до віртуальних форм людської життєдіяльності. *Шостій стадії* мобільного переходу буде властивим: стабільне зростання чисельності населення в умовах низького рівня смертності та обмеженої народжуваності; високий рівень циркуляції населення завдяки використанню новітніх технологій, насамперед транспортних; різномасштабна міграція з домінуванням міждержавних потоків, що «розмиватиме» державні кордони; домінування віртуальних форм мобільності над реальними, особливо з метою зайнятості, що призведе до формування глобальної системи соціального захисту й оподаткування (табл. 3.4).

На рис. 3.12 відображено модель мобільних переходів В. Зелінські. Її доповнено шостою стадією, яка в плані характеру міграції має двоякі зміни: з одного боку, маємо стрімке зростання міждержавних міграційних процесів з розвитком високомобільного суспільства; з іншого боку, поширення віртуальної мобільності знижує реальні міграційні переміщення, дозволяючи задовольняти людські потреби особистісного розвитку, добробуту, рекреації, зміни через різні форми віртуальних комунікацій, зайнятості, бізнесу, навчання тощо.

Таблиця 3.4

Основні мобільні переходи людства

№ з/п	Назва стадії	Демографічні особливості	Особливості економічного розвитку	Домінуючий напрям міграції	Просторова циркуляція населення
1	Досучасне традиційне суспільство*	рівність народжуваності та смертності	натуральні форми	усередині поселення	відсутня
2	Раннє транзитивне суспільство*	стрімке зростання рівня народжуваності та стрімке зниження рівня смертності	формування національних економічних систем, ринків праці	різновекторний в умовах великого переселення народів; «село-місто»	активізована з особливою концентрацією на євразійському континенті
3	Пізнє транзитивне суспільство*	зростання рівня народжуваності, але менш стрімке, ніж на попередній стадії	розвиток національних економічних систем, ринків праці	«село-місто»	слабка
4	Прогресивне суспільство*	рівність народжуваності та смертності з переважанням першого в окремі періоди	формування глобальних економічної системи і ринку праці	«місто-місто»	активізована з домінуючою сегментною групою висококваліфікованих працівників
5	Сучасне прогресивне суспільство*	значне переважання рівня народжуваності над рівнем смертності	розвиток глобальних економічної системи, ринку праці, інформаційного простору	«місто-село»	активізована з домінуючою сегментною групою низькокваліфікованих працівників з «третьої» країн
6	Технологічно-сингулярне суспільство	стабільне зростання чисельності населення в умовах низького рівня смертності та обмеженої народжуваності	формування глобальної поліфункціональної системи з «формальною» роллю держав; становлення глобальної системи соціального захисту й оподаткування	«державо-державо»; віртуальна мобільність	дуже висока завдяки використанню новітніх технологій, зокрема, транспортних; заміщення реальних переміщень віртуальними формами

* Джерело: складено за даними¹

¹ Zelinsky W. The Hypothesis of the Mobility Transition / W. Zelinsky // Geographical Review. — 1971. — № 61. — С. 220.

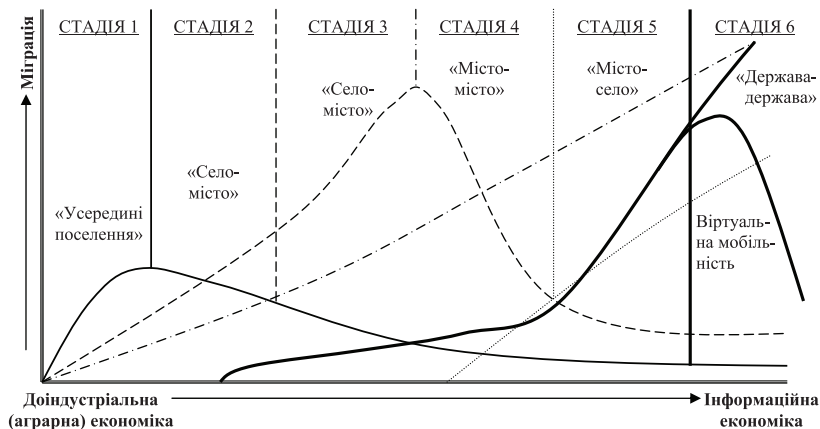

Рис. 3.12. Модель мобільних переходів В. Зелінський у ймовірнісних вимірах інформаційної економіки

* Джерело: складено за даними¹

Таким чином, людство нині перебуває на наступному етапі мобільного переходу, чітко слідуючи новітнім тенденціям інформатизації всіх сфер життєдіяльності. Унаслідок цього сформувався новий тип економіки — інформаційний. Функціональна відмінність інформаційної економіки є настільки колосальною, що її слід вирізнити з-поміж інших економічних систем. Інформаційну економіку необхідно розглядати як зміну в традиційній ринковій економіці. Як пише І. Малик, інформаційна економіка — це такий її тип, де продуктивність і конкурентоспроможність господарюючих суб'єктів залежать головним чином від їхньої здатності генерувати, обробляти й ефективно застосовувати інформацію, засновану на знаннях; інформаційну економіку можна визначити як економіку, в якій інформація є валютою та продуктом; основним продуктом інформаційної економіки є інтелектуальні послуги та наукомісткі товари, найбільшу цінність становлять інформація та знання, на основі яких розвиваються інформаційні технології.²

¹ Zelinsky W. The Hypothesis of the Mobility Transition / Wilbur Zelinsky // Geographical Review. — 1971. — № 61. — Р. 220.

² Малик І. П. Тенденції розвитку інформаційної економіки в Україні / І. П. Малик // Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. Серія: Економіка і менеджмент. — 2013. — № 1 (14). — С. 27.

У табл. 3.5 узагальнено основні сфери впливу інформаційної економіки. Їх слід враховувати для цілісного розуміння детермінацій з боку інформаційної економіки рівня, характеристик (у тому числі напрямів), форм (віртуальної, реальної) реалізації просторової мобільності населення. Йдеться про те, що умови інформаційного суспільства формують нове середовище людської життєдіяльності й розвитку, спричиняють якісні структурні зміни в економіці з посиленням вагомості знаннємістких видів економічної діяльності.

Відносно сфер життєдіяльності людини нові правила виробництва і споживання потребують перегляду низки явищ та процесів. Зокрема, йдеться про сферу зайнятості. Як пише І. Терон, на зміну інтегрованих (централізованих, властивій добі індустріалізації й обумовленій домінуванням великих масових промислових виробництв) моделі просторового функціонування ринку праці приходить нова модель просторової організації територій — мережева¹. Уже сьогодні підприємства відмовляються від фізичних офісів і переходять на віртуальну ІТ-інфраструктуру. Від її використання виграють усі учасники процесу — власники отримують економію і стабільність, користувачі мобільність, а ІТ-персонал зручність².

Розвиток ІТ-інфраструктури сприяє зростанню мобільності населення — професійної, соціальної і, що важливо, просторової. Водночас виникає низка ризиків інформаційної економіки. Як стверджує В. Корнівська, безперервні інформаційні потоки, що посилюються, не сприяють мудрості сучасної людини: по-перше, через невідповідність переважаючого обсягу отримуваних ззовні відомостей критеріям мудрості (масовий характер інформації); по-друге, у зв'язку з фізичною і часовою обмеженістю у виявленні корисної інформації, але більшою мірою у зв'язку з емоційними властивостями, що розвинулися в сучасній людині та оголили її невпевненість і недовіру³.

¹ Терон І. В. Тенденції та проблеми просторового розвитку ринку праці України в контексті циклічного розвитку та глобалізації економіки / І. В. Терон // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. — 2011. — № 2. — С. 37–41.

² Бардась В. Резервирование высокоэффективной ИТ-инфраструктуры компании за минимальное время / Вадим Бардась // Економіст. — 2012. — № 2. — С. 4.

³ Корнівська В. О. Роль професіоналізму у процесі подолання інформаційної асиметрії / В. О. Корнівська // Економічна теорія : науковий журнал. — 2012. — № 3. — С. 43.

Таблиця 3.5

Основні сфери впливу інформаційної економіки

№ з/п	Сфери впливу	Основні наслідки впливу
1	Економічні (виробничі) процеси	нові способи використання ресурсів навколишнього природного середовища з орієнтацією на ощадність і заміну з одночасним розвитком споживчого суспільства; якісні структурні зміни з домінуванням нематеріального сектора; провідна роль інтелектуальних послуг та наукомісткої продукції; позиціонування інформації як валюти і продукту; висока динаміка структурних змін з виникненням нових знанс-містких, технологічних видів економічної діяльності
2	Фінансові відносини	висока динаміка валютно-обмінних операцій, денний оборот яких перевищує вартість річного товарообороту; нові технології валютних операцій, швидкі розрахунки у безготівкових формах; виникнення численних криптовалют, на сьогодні нерегульованих державними інститутами
3	Зайнятість	нові способи організації праці з поєднанням людського інтелекту та автоматизованих і роботизованих механізмів; нові види і форми зайнятості; нові можливості вторинної зайнятості, в тому числі з використанням інформаційних технологій
4	Освіта, розвиток	домінуюча цінність знань та інтелекту; обов'язковість неперервного особистісного розвитку
5	Стиль та спосіб життя людини і суспільства	зростання рівня комфорту, в тому числі з використанням повсюдного і мобільного комп'ютерингу; нові можливості мобільності, у тому числі реальної на значні відстані, та віртуальної з використання комп'ютерних інтернет-технологій
6	Комунікації	надзвичайно висока швидкість передачі інформації; нові способи комунікацій, підміна реальних комунікацій віртуальними; розвиток геоінформатики, інфології, уніфікованих у глобальних масштабах з узагальненням просторової інформації
7	Управління	розвиток електронного врядування; зростання можливостей громадського контролю, в тому числі через комунікації у соціальних мережах; розвиток міжінституційних взаємодій — від рівня окремої особи до держави

* Джерело: авторська розробка

Таким чином, маємо неоднозначну ситуацію. З одного боку, формується колосальна площина нових можливостей реалізації особистісного потенціалу людини з використанням інформаційних технологій при долатні обмежуючих просторових чинників. З іншого ж боку, маємо ризик перенасичення інформацією, дезінформованості, *інформаційного відторгнення* тих осіб, які не спроможні орієнтуватись у такому просторі та своєчасно освоювати нові знання та інформаційні технології. Тому в інформаційній економіці просторова мобільність потрапляє в площину різних теоретико-прикладних *дискусій*. Вони проявляються щодо:

— віднесення до напрямів реалізації просторової мобільності віртуальних форм, у тому числі з метою зайнятості, використання різних способів доступу до інформації через нові технології;

— доцільності стимулювання віртуальної мобільності як нової форми спроможності до комунікацій та організації людського життя, а також *альтернативи реальним просторовим переміщенням*.

На рис. 3.13 відобразимо трансформацію форм просторової мобільності в умовах інформаційної економіки.

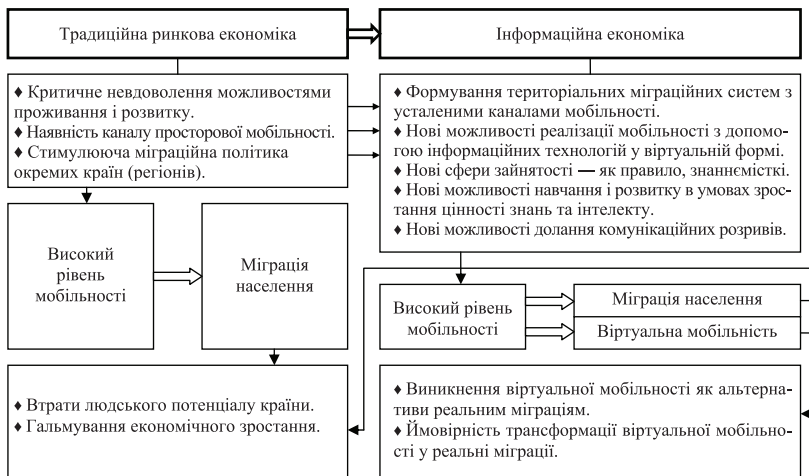

Рис. 3.13. Трансформація форм просторової мобільності в умовах інформаційної економіки

* Джерело: авторська розробка

Якщо в традиційній ринковій економічній системі високий рівень мобільності населення трансформується в реальні міграційні переміщення, то в інформаційній економіці виникає явище *віртуальної мобільності* як своєрідної альтернативи міграції. Розглянемо це питання більш детально.

Просторова мобільність в інформаційній економіці набуває все більш помітних віртуальних ознак. З іншого боку, доступ до інформації дозволяє особі краще оцінювати свої можливості життєдіяльності в новому середовищі. Відтак інформаційні технології можуть не лише слугувати альтернативою реальним міграціям, але й для окремих осіб стимулювати міграційну активність. Новітні засоби комунікаційного зв'язку полегшують розлуку з рідними, дозволяють долати інші труднощі спілкування, пов'язані з відстанню (комунікаційні розриви).

Процеси поширення віртуальної мобільності є незворотними та потребують наукового обґрунтування. Здебільшого вони набувають економічного характеру через форми дистанційної зайнятості, хоча присутні й інші цілі — бізнесу, фінансової діяльності, дистанційного навчання, комунікацій, дозвілля, купівлі / продажу для особистих цілей (табл. 3.6).

Схильність особи до практики віртуальної мобільності залежить від різних особистісних особливостей, серед яких:

- кваліфікаційні навички, особливо знання нових інформаційних технологій, мови, профільної спеціалізації чи галузі знань навчання (для різних професій можливості віртуальної зайнятості, навчання, комунікацій є відмінним);

- орієнтація, сприйняття культурно-ментальних цінностей середовища взаємодії, що не так важливо як при реальних міграціях, проте необхідно для налагодження базових контактів з особами, які перебувають в інших країнах (регіонах);

- орієнтація в правовому полі країн віртуального перебування, принаймні щодо захисту прав інтелектуальної власності, можливостей переказу коштів тощо;

- досвід використання віртуальних каналів мобільності з позитивним досвідом комунікацій, формуванням інституційної довіри;

- спроможність орієнтуватись в інституціональному середовищі багатьох країн (регіонів), представники яких «входять» у віртуальну площину взаємодії.

Таблиця 3.6

Основні цілі віртуальної мобільності населення

ЦІЛІ	Праця	ОСНОВНИЙ ЗМІСТ	ІНФРАСТРУКТУРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
	Навчання		
	Бізнес		
	Фінансові операції		
	Особисті комунікації		
	Дозвілля, купівля / продаж		
		♦ різні форми дистанційної зайнятості, фрілансерство	♦ мережі інтернет-кафе, коворкінг-центрів. ♦ особисте програмне і комп'ютерне забезпечення
		♦ різні форми дистанційного навчання — формального і неформального	♦ навчальні онлайн-платформи; ♦ інформаційні веб-ресурси
		♦ онлайн-бізнес; ♦ промоція бізнесу в мережі Інтернет	♦ онлайн-платформи для залучення інвестицій типу стартап, краудфандингу; ♦ веб-ресурси з розміщенням інформації про інтернет-послуги; ♦ веб-портали інтернет-торгівлі
		♦ інтернет-трейдинг, у тому числі діяльність, пов'язана з криптовалютами	♦ програмне забезпечення зв'язку з фондовими і товарними біржами; ♦ системи інтернет-трейдингу з посередництвом брокерів
		♦ спілкування особистісне, корпоративне, ситуаційне	♦ соціальні мережі; ♦ спеціальне програмне і супровідне матеріально-технічне забезпечення
		♦ доступ до інформації щодо подорожей, різних розваг; ♦ купівля / продаж особистих речей	♦ інтернет-портали об'єктів туристичної і розважальної інфраструктури, 3D-тури, онлайн-бронювання тощо; ♦ інтернет-портали купівлі / продажу (як правило, роздрібні)

* Джерело: авторська розробка

Оскільки вищий рівень віртуальної мобільності характерний для молоді, постає питання, чи потрібно підтримувати такі схильності та чи може віртуальна мобільність стати реальним рішенням проблеми надмірних міграційних втрат як наслідку високого рівня просторової мобільності населення.

Віртуальна мобільність з метою зайнятості має певні ризики в умовах поширення криптовалют. Практика їхнього використання стає все більш популярною не лише серед працівників сфери ІТ, але й осіб, які перебувають у правовому статусі мігранта. Це серйозний виклик для фірм, які займаються грошовими переказами. На сьогодні вони відмовились від трансакцій за участі криптовалют. Однак надалі цей неконтрольований за суб'єктною приналежністю фінансовий ринок може бути серйозною загрозою регульованості ринку грошових переказів.

Для України переваги віртуальної мобільності на сьогодні є очевидними. Наслідок трансформації високої мобільності громадян України в реальні міграції призводить не лише до втрат людського потенціалу, а й до фактичного руйнування сприятливих передумов економічного зростання країни, базованого на інтелекті нації. Поступовому вирішенню такої проблеми може слугувати підтримка віртуальної мобільності населення. Цього можна досягти шляхом лояльного оподаткування фізичних осіб-підприємців, зайнятих в ІТ-сфері, підвищення державного замовлення спеціальностей ІТ-сфери, а також цільової фінансової підтримки розвитку стартап-бізнесу.

У випадку позитивного досвіду поступового витіснення реальних міграцій віртуальними формами зайнятості та здобуття освіти, слід зосереджувати увагу на *коригуванні рівня віртуальної мобільності населення*. З такою метою важливо підтримувати економічну діяльність у реальному секторі економіки та соціально важливих сферах. Якщо ж подальше нарощування віртуальної мобільності населення з формами дистанційної зайнятості і навчання залишиться неконтрольованим, то постане колосальна проблема розриву систем соціального захисту та використання людського потенціалу через його капіталізацію. Такі процеси вимагають наукового обґрунтування.

Новітня державна політика у сферах міграції, зайнятості, освіти, соціального захисту має враховувати процеси віртуалізації з доданням просторових обмежень. Для цього фахівцям і вченим уже сьогодні слід обґрунтовувати ймовірні проблемні аспекти неконтрольованої віртуальної мобільності населення та визначати форми її реалізації у правовій площині.

В Україні поточна ситуація така, що різні форми віртуальної мобільності, як правило з метою зайнятості, стають усе більш популярними. З одного боку, така тенденція є вимушеною реакцією значної частини економічно активного населення на незадовільні умови зайнятості в Україні у більшості сферах. З іншого боку, зростання чисельності населення, зайнятого в ІТ-сфері, у тому числі на засадах фрілансерства, є потужним стимулюючим чинником інноваційних процесів.

У звіті ООН з людського розвитку можна знайти цікаву динамічну інтерпретацію цифрової революції світу. Орієнтуючись на цей приклад, такі самі зміни можна дослідити для України (рис. 3.14). Динаміка чисельності населення подана як % показника 1995 року до показника 2017 року. Бачимо, що мобільний зв'язок нині охоплює

величезну кількість населення, щоправда ці дані дещо спотворені з огляду на можливу наявність в однієї особи декількох активних карток мобільного зв'язку. Для прикладу, в Україні станом на 2017 рік чисельність таких карток вища, аніж самого населення. Більш наглядними є дані щодо чисельності користувачів мережі Інтернет. В Україні цей показник дещо вищий, аніж середньосвітове значення. Зрозуміло, що цифрові розриви між розвиненими країнами і країнами, які розвиваються, є значними. Проте позитивна динаміка впровадження цифрових технологій в українському суспільстві є свідченням його інноваційної адаптованості, що теж відіграє чималу роль у формуванні його мобільних ознак.

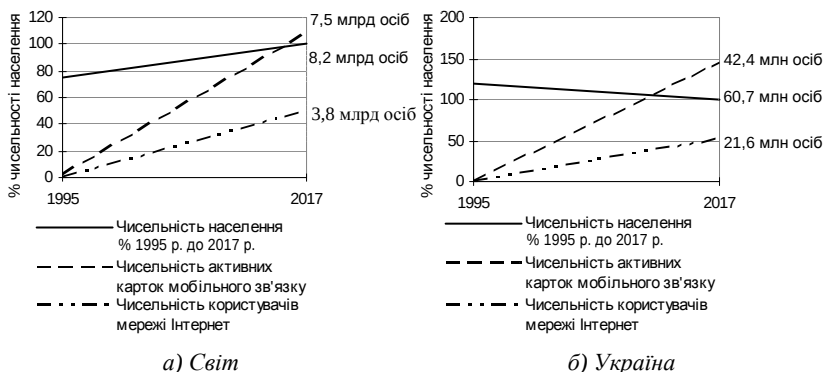

Рис. 3.14. Охоплення населення світу й України основними технологіями зв'язку, 1995–2017 роки

* Джерело: складено за даними¹

Українське суспільство, окрім того, що перебуває в глобальному тренді використання цифрових технологій, стає все вагомішим продукующим рушієм інноваційних змін. Йдеться про збільшення чисельності зайнятих у сфері інформаційних технологій (IT), що підтверджує зростаючий рівень віртуальної мобільності населення України з метою зайнятості.

¹ Human Development Report 2015. Work for Human Development [Electronic resource] // UNDP. — Access : http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/2015_17_12UN_HDR-4.pdf; Кількість користувачів інтернетом в Україні зростає з рекордною швидкістю (6.05.2016) [Електронний ресурс] // Енерголайф.інфо. — Режим доступу : energolife.info/.../Кількість-користувачів-інтернетом-в-Україні-зростає-з-рекордн...; Digital in 2017: Global overview [Electronic resource] // We are social. — Access : <https://wearesocial.com/special-reports/digital-in-2017-global-overview/>; Презентація звіту Про роботу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації за 2017 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://nkrzi.gov.ua/images/upload/142/7598/Presentation_2017.pdf.

Згідно з експертними дослідженнями авторитетного web-порталу DOU, який аналізує інформацію з більше ніж 3 тис. ІТ-компаній в Україні, станом на 2016 рік в Україні працювало близько 100 тис. ІТ-спеціалістів, чисельність яких постійно зростає, зокрема, в 2017 році — до 125 тис. (рис. 3.15). За прогнозами експертів, до 2020 року очікується 180 тис. зайнятих безпосередньо в ІТ-сфері. Вагомою є частка ІТ-сфери у ВВП країни, яка в 2016 році сягнула 4 %, хоча й дещо скоротилась у 2017 році, а експерти пророкують зростання показника до 5,7–10 % у 2020 році¹.

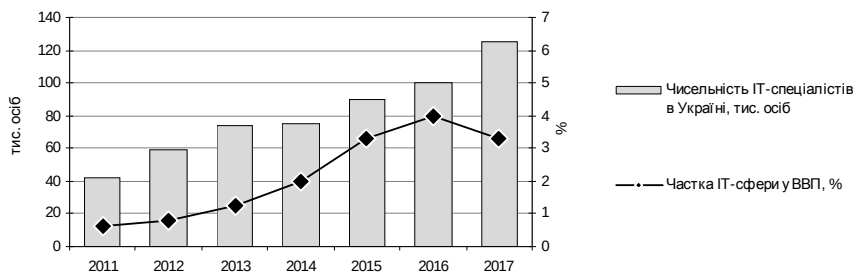

Рис. 3.15. Динаміка зайнятих та частка у ВВП ІТ-сфери України, 2011–2017 роки

* Джерело: складено за даними²

Активний розвиток сфери ІТ в Україні потребує всебічного її аналізу. На сьогодні хоч якісь статистичні дані почали з'являтися завдяки окремим web-порталам типу DOU. Серед основних поточних трендів ринку праці сфери ІТ експерти називають зростання частки зайнятих жінок (у 2012 році — близько 7,5 %, у 2016 році — 15 %), а також «бум» ІТ-шкіл. Особливою популярністю користуються навчальні центри і програми при ІТ-компаніях³. Ця практика є яскравим взірцем, як галузь у фазі активного розвитку вирішує проблему дефіциту кадрів самотужки.

¹ Украинское IT в цифрах: индустрия состоялась как ключевая для экономики Украины [Електронний ресурс] (24.09.2015) // DOU. — Режим доступу : <https://dou.ua/lenta/columns/it-in-figures/>

² Рынок труда 2016: 100 тыс. программистов, бум IT-школ, избыток PM [Електронний ресурс] (21.11.2016) // DOU. — Режим доступу : <https://dou.ua/lenta/articles/jobs-and-trends-2016/>; IT-галузь України ввійшла до трійки індустрій з найбільшою часткою ВВП [Електронний ресурс] (25.05.2018) // НВ Бізнес. — Режим доступу : <https://biz.nv.ua/ukr/economics/it-haluz-ukrajini-vvijshla-do-trijki-industrij-z-najbilshoju-chastkoju-vvp-2472196.html>.

³ Портрет IT-специалиста — 2016. Инфографика [Електронний ресурс] (23.05.2015) // DOU. — Режим доступу : <https://dou.ua/lenta/articles/portrait-2016/>

Слід відзначити помітну диференціацію рівня зайнятості в ІТ-сфері у розрізі різних областей України. Так, станом на 2015 рік 86 % усіх програмістів працювало в одному з п'яти міст — Києві (46,6 %), Харкові (16,2 %), Львові (9,9 %), Дніпрі (7,9 %), Одесі (5,5 %)¹.

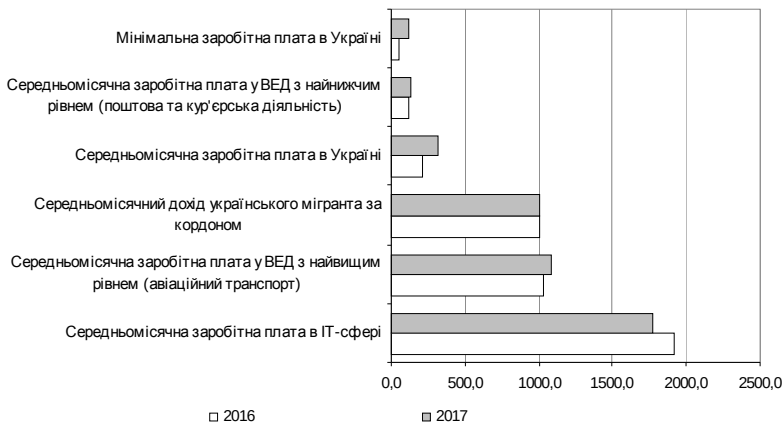

Рис. 3.16. Диференціація рівня середньомісячної заробітної плати зайнятих у різних сферах в Україні та українських трудових мігрантів за кордоном, 2016–2017 роки, дол. США

** Джерело: складено за даними²*

Однією з показових ознак зайнятості в ІТ-сфері є *рівень оплати праці*. У 2016 році середній її показник складав 1917 дол. США на місяць, що становить 117 % показника 2011 року (1625 дол. США). У 2017 році за рахунок поступового додання кадрового голоду на ринку рівень середньомісячної заробітної плати ІТ-фахівців знизився до 1773,3 дол. США. У будь-якому разі, така величина доходу для більшості економічно активного населення в Україні є недосяжною. Рис. 3.16 яскраво ілюструє колосальний розрив у рівні оплати праці ІТ-спеціалістів та решти зайнятих. З іншого боку, така ситуація є зако-

¹ Обзор рынка труда 2015: компании растут, зарплаты стоят, программисты едут [Електронний ресурс] (26.10.2015) // DOU. — Режим доступу : <https://dou.ua/lenta/columns/jobs-and-trends-2015/>

² Динаміка зарплат програмістів [Електронний ресурс] // DOU. — Режим доступу : <https://jobs.dou.ua/salaries/dynamics/>; Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності за період з початку року у 2017 році : Демографічна та соціальна статистика [Електронний ресурс] : статист. інформ. // Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>; Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні / Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. — Київ, 2016. — С. 13.

номірною в силу специфічності і складності зайнятості в ІТ, високих вимог до особистісних кваліфікаційних навиків ІТ-спеціалістів. Тому сьогоднішню ситуацію потрібно розуміти, підтримуючи зайнятість в ІТ як стримуючий чинник еміграції молоді.

Актуальним є вивчення *міграційних настроїв ІТ-спеціалістів*. У звіті DOU щодо стану ринку ІТ в Україні за 2015 рік наведено приблизні дані щодо кількості тих, які виїхали за кордон — від 2-х до 5-ти тис. програмістів¹. Завдяки дослідженню DOU «Портрет ІТ-програміста» 2016 року можна проаналізувати інформацію, що вказує на особливості формування і реалізації просторової мобільності ІТ-спеціалістів. Слід враховувати, що в основному це молодь (71 % віком 21–30 років), чоловіки (84 %), особи з вищою освітою (76 %), для яких є цікавим виконання поточного проекту (87 %), які в принципі задоволені своєю заробітною платою (88 %), вважають себе трудоголіками (40 %), дуже добре володіють англійською мовою (лише 4 % на рівні Elementary і нижче) і не мають дітей (76 %)². При таких порівняно хороших показниках рівня задоволеності умовами праці, 43 % респондентів засвідчило, що перебуває у невизначеному статусі, тобто в принципі декларує високий рівень мобільності, але без готовності поки що його реалізовувати. Водночас 9 % фахівців реально готується до міграції (рис. 3.17).

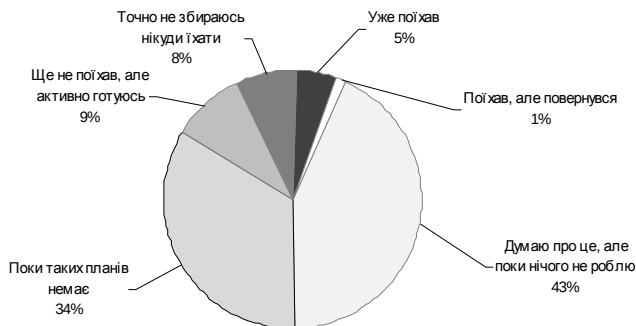

Рис. 3.17. Структура відповідей зайнятих в ІТ-сфері щодо намірів виїзду з України

* Джерело: складено за даними³

¹ Обзор рынка труда 2015: компании растут, зарплаты стоят, программисты едут [Електронний ресурс] (26.10.2015) // DOU. — Режим доступу : <https://dou.ua/lenta/columns/jobs-and-trends-2015/>

² Портрет ІТ-спеціаліста — 2016. Інфографика [Електронний ресурс] (23.05.2015) // DOU. — Режим доступу : <https://dou.ua/lenta/articles/portrait-2016/>

³ Там само.

**Пріоритети регулювання
віртуальної мобільності населення України**

№ з/п	Пріоритети	Опис
1	Основні цілі регулювання	короткострокові: часткове заміщення реальних міграцій, особливо молоді, різними формами віртуальної мобільності; розвиток інформаційної інфраструктури (4G зв'язок); освітня підготовка фахівців; довгострокові: розвиток віртуальної економіки, контрольованої і чітко регламентованої у правовій площині; становлення креативного класу, ядром якого будуть фахівців IT-сфери.
2	Основні принципи регулювання	непрямого впливу: створення сприятливих середовищних умов для віртуальної мобільності населення з метою зайнятості та іншими побічними цілями; узгодженості: врахування досвіду розвинених країн світу щодо регулювання різних форм віртуальної мобільності, зокрема, з метою зайнятості.
3	Пріоритети регулювання залежно від цілі віртуальної мобільності	<u>зайнятості</u> : правова визначеність оподаткування, соціального захисту осіб, які працюють через різні віртуальні форми на економіку інших країн; <u>бізнес, фінансові операції</u> : правова визначеність оподаткування, ліцензування, звітування, відповідальності; захищеність від хакерських атак; <u>навчання, особисті комунікації, дозволя, купівля / продаж</u> : правова визначеність ліцензування і контролю змісту, захищеність від шкідливого впливу деякої інформації (особливо щодо дітей); захист інтелектуальної власності; захист персональних даних.
4	Пріоритети регулювання зайнятості в IT	лояльна політика оподаткування в умовах зростання економічного і соціального значення IT-сфери; цільова підтримка розвитку IT-метрополій (Київ, Харків, Львів, Дніпро, Одеса); долання диференціації в рівні оплати праці у різних сферах через практику валютного деномінвання.

* Джерело: авторська розробка

З викладеного матеріалу зрозуміло, що віртуальна мобільність населення України за таких умов є конструктивною. Водночас це не відкидає ймовірних ризиків її трансформації у реальні міграції в майбутньому. Щоб цьому протидіяти, слід визначати пріоритети регулювання віртуальної мобільності з особливою увагою на розвиток сфери IT (табл. 3.7). Ця сфера, безумовно, нині слугує специфічним «рятивним колом» для національної економіки, забезпечення добробуту значної частини населення та протидії втратам людського потенціалу молоді.

Отже, інформаційна економіка формує нове ринкове середовище з принципово відмінними формами використання людського потенціалу. Усталюються і нові функції держави зі створенням сприятливих передумов для особистісного розвитку. Сучасна людина володіє новими можливостями спілкування, використання власного потенціалу, його формування. Відтак рівень її просторової мобільності є значно вищим та більш адаптивним, аніж у мешканця XX століття. На тлі масових міграцій слід виділяти нові форми віртуальної мобільності населення. Такі процеси вимагають керованості, щоб у майбутньому неконтрольовані форми дистанційної зайнятості, здобуття освіти, віртуального споживацтва не ускладнювали розвиток держави та її економіки.

3.4. Просторова мобільність у Європейському економічному просторі: виклики для України

Дослідження просторової мобільності у Європейської економічному просторі актуальні для України з огляду на євроінтеграційний пріоритет. Європейська інтеграція є процесом об'єднання держав Європи, що заснований, перш за все, на економічній інтеграції. Водночас вона включає в себе інші види (політичну, правову, соціальну) та потребує вироблення й реалізації спільної наднаціональної політики в різних сферах політичного життя¹.

Процес євроінтеграції безпосередньо впливає на формування і реалізацію просторової мобільності українського суспільства, посилюючи його орієнтири за європейським вектором. Серед часто обговорюваних ризиків євроінтеграції фігурують міграційні втрати. Такі заяви не завжди підкріплені науковими обґрунтуваннями та можуть мати політичний характер.

Науковий дискурс щодо необхідності європейської інтеграції України точиться не одне десятиліття і супроводжується втіленням у життя важливих кроків з набуття статусу повноправного члена ЄС. Ще 1993 року в Києві було відкрито представництво Європейської Комісії, яке від 2009 року отримало назву Представництва ЄС в Україні. У 1994 році наша держава першою з країн СНГ уклала Угоду про

¹ Палагнюк Ю. В. Державна євроінтеграційна політика України: теорія, методологія, механізми : монографія / Ю. В. Палагнюк. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. — С. 297.

партнерство і співробітництво з ЄС. У 1998 році затверджено Стратегію інтеграції України до ЄС. У 1999 році на саміті ЄС була прийнята Спільна Стратегія щодо України. Нарешті, після подій Революції Гідності, ціною військових протистоянь на східному кордоні у 2014 році Україна підписала *Угоду про асоціацію з ЄС*. Ця Угода містить окремі положення, присвячені питанням реалізації просторової мобільності населення, а саме¹:

— Стаття 16 «*Співробітництво у сфері міграції, притулку та управління кордонами*»: сторони підтверджують важливість спільного управління міграційними потоками між їхніми територіями та надалі розвиватимуть всеохоплюючий діалог щодо всіх питань у сфері міграції, зокрема, нелегальної, легальної, незаконного переправлення осіб через державний кордон та торгівлі людьми, а також включення проблемних питань у сфері міграції до національних стратегій економічного та соціального розвитку регіонів, звідки походять мігранти;

— Стаття 18 «*Мобільність працівників*»: беручи до уваги ситуацію на ринку праці держав-членів згідно з їхнім законодавством та відповідно до норм, чинних у державах-членах та в ЄС, у сфері мобільності працівників наявні можливості доступу до зайнятості для українських працівників, надані державами-членами згідно з двосторонніми договорами, мають бути збережені та, у разі можливості, покращені; Рада асоціації зобов'язується розглянути можливість надання інших, більш сприятливих положень у додаткових сферах, зокрема, можливості доступу до професійного навчання, згідно із законами, умовами та процедурами, чинними у державах-членах та в ЄС, при цьому беручи до уваги ситуацію на ринку праці у державах-членах та в ЄС;

— Стаття 19 «*Рух осіб*»: сторони прагнуть досягти посилення мобільності громадян і подальшого прогресу у візовому діалозі; сторони зобов'язуються вжити послідовних кроків до встановлення безвізового режиму у відповідний час після створення умов для добре керованого і безпечного пересування людей;

— Глава 16 «*Туризм*»: сторони співпрацюють у галузі туризму з метою зміцнення розвитку конкурентоспроможної туристичної

¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Міжнародний документ від 27.06.2014 року // Законодавство України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

галузі як генератора економічного зростання і стимулювання економіки, зайнятості та валютних надходжень.

Положення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС засвідчують достатню увагу європейських держав до питань мобільності та включення у ці процеси нових суспільств. Держави ЄС мають доволі тривалу традицію регулювання просторових переміщень — розпочинаючи від укладення 1952 року Паризької угоди про створення Європейського Співтовариства вугілля та сталі, а також двох Римських договорів 1957 року щодо утворення Європейського співтовариства з атомної енергії та Європейського економічного співтовариства¹. Далі було прийнято низку важливих нормативно-правових документів, орієнтованих на забезпечення мобільності робочої сили як одного з засобів, що гарантує працівникові можливість покращити умови життя та праці і сприяти його соціальному розвитку, допомагаючи водночас забезпеченню потреб економіки держав-членів². Очікуваним кроком було прийняття Єдиного Європейського Акту 1986 року, який надав право вільного пересування не лише економічно активним особам; для проживання на території інших держав ЄС охочі мали довести свою економічну спроможність та отримати дозвіл від місцевої влади³. Положення Маастрихського договору 1992 року надали право будь-якому громадянину ЄС вільного пересування та обрання місця проживання у межах ЄС. Від 1996 року почали розвиватись Шенгенські домовленості за ініціативи держав групи Бенілюксу. Це призвело до того, що ЄС став доволі сильним інтеграційним утворенням, що пропагує демократичні цінності, проте й визначає чіткі умови перетину кордону для громадян третіх країн. Для прикладу, від 2011 року діє Директива щодо запровадження єдиного дозволу на працевлаштування і проживання громадян третіх країн на території ЄС, а також спільного списку прав і свобод, якими вони можуть користувати-

¹ Міграційна політика Європейського союзу: виклики та уроки для України / О. А. Малиновська. — Київ : НІСД, 2014. — С. 10.

² Предписание 1612/68 от 15 октября 1968 года о свободе передвижения трудящихся с поправками, внесенными предписанием 312/76 от 9 февраля 1976 года // Сб. междунаrod. правовых док., регулирующих вопр. миграции / Международ. орг. по миграции. — Москва, 1994. — С. 289–293.

³ Міграційна політика Європейського союзу: виклики та уроки для України / О. А. Малиновська. — Київ : НІСД, 2014. — С. 10; Bourdoulvalis C. The European Union and the Immigration Problem: Small Steps and Possible Solutions / C. Bourdoulvalis // Immigration into Western Societies: Problems and Policies / ed. by E. Ucarer and D. Puchala. — London ; Washington : Printer, 1997. — 275 p.

ся¹. Від 2012 року діє Стратегія відповіді ЄС на міграційний тиск, яка регламентує збереження права на пересування без зловживань з боку громадян третіх країн легальними каналами переміщень².

ЄС має розвинену інституційну основу регулювання просторових переміщень. Ефективну діяльність здійснюють Стратегічний комітет з питань імміграції, кордонів та притулку (SCIFA), Комітет постійних представників держав-членів (Coreper). Профільними є також Спеціальний комітет експертів з юридичних аспектів територіального притулку, біженців та осіб без громадянства, Європейський фонд допомоги біженцям, Спеціальна група з міграції, Європейська агенція підтримки притулку, Група Треві, Європейське агентство з управління оперативним співробітництвом на зовнішньому кордоні, Фонд повернення та багато інших³.

Сучасна ситуація в ЄС, зокрема, вихід Великої Британії, референдум у Каталонії, стали результатом недостатньо міцних позицій європейських держав у глобальних геополітичних протистояннях. Це ставить під сумнів довгострокову перспективу існування цієї організації у нинішній формі. Однак ЄС на сьогодні залишається єдиною правильним вектором зовнішньополітичної діяльності України.

Для держав ЄС цей етап розвитку є доволі специфічним. Суттєвий вплив на перегляд концептуальних засад міграційної політики спричинила Європейська міграційна криза 2015 року. Домінуючу частку серед шукачів притулку становили громадяни Сирії. Цитуючи дослідження А. Солодька та А. Фітисової, основним чинником, що впливає на зростання кількості шукачів притулку, є війна в Сирії: якщо виключити цю країну з обрахунків, то від 2011 року зростання відбулося лише на рівні 5 % (+500 тис. осіб); від 2012 року кількість сирійських біженців зросла більш ніж у 30 разів — 23,4 тис. на кінець 2012 та 799,9 тис. на кінець 2015 року; за ме-

¹ Directive 2011/98/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on a single application procedure for a single permit for third-country nationals to reside and work in the territory of a Member State and on a common set of rights for third-country workers legally residing in a Member State [Electronic resource] // Official Journal of the European Union 23.12.2011. — Access : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:343:0001:0009:EN:PDF>.

² EU Action on Migratory Pressures — A Strategic Response : Council of the European Union 8714/1/12 REV 1, Brussels, 23 April 2012 [Electronic resource]. — Access : <http://www.statewatch.org/news/2012/apr/eu-council-action-plan-migratory-pressure-8714-rev1-12.pdf>.

³ Міграційна політика: порівняльно-правове дослідження. Відповідності законодавства України. *Acquis communautaire* / Міністерство юстиції України, Державний департамент з питань адаптації законодавства. — Київ, 2009. — С. 8.

жами ЄС конфлікт в Сирії найбільше вплинув на Туреччину (1,8 млн зареєстрованих біженців), Ліван (1,2 млн), Йорданію (628,8 тис.), Ірак (251,2 тис.) та Єгипет (131,9 тис.) станом на середину 2015 року¹.

Загалом держави ЄС прийняли близько 3,5 млн біженців. Основними державами-реципієнтами біженців в ЄС стали Німеччина (476,5 тис. заяв), Угорщина (177,1 тис.), Швеція (162,4 тис.), Італія (84,1 тис.), Франція (75,7 тис.). Найбільша частка позитивно розглянутих заяв з наданням статусу біженця виявлена для Німеччини (48 %), Великобританії (33 %) та Швеції (31 %). Інші держави в умовах помітного тиску шукачів притулку змушені вдаватись до різних заходів захисту постійного населення, в тому числі з відновленням прикордонного контролю та впровадженням системи квот розподілу біженців відповідно до Європейського плану переміщення².

Незважаючи на таку форс-мажорну для держав ЄС міграційну кризу, європейський простір розвивається в умовах домінування ринку та високої привабливості для різних категорій населення, починаючи від шукачів притулку і завершуючи висококваліфікованими кадрами. Це призвело до того, що значну частину населення держав групи ЄС–28, а саме близько 10 %, становлять емігранти (при середньосвітовому значенні 3 %)³.

Інтеграція мігрантів залишається одним з концептуальних пріоритетів політики демовідтворення країн ЄС. Фахівці констатують, що найбільшою проблемою Західної Європи впродовж наступних десяти років може стати демографічна, що пов'язано з активним процесом старіння населення та необхідністю компенсації відсутніх вікових складових у статеві-віковій піраміді за рахунок міграційної квоти, яка безумовно буде розширюватися⁴. У 2015 році показник смертності в 28 державах-членах ЄС перевищив показник народжуваності вперше від часів Другої світової війни, проте, згідно з прогнозами, населення ЄС продовжить рости і збільшиться від 510 до 529 млн осіб до середини XXI століття; причиною цьому

¹ Міграційна криза в ЄС: статистика та аналіз політики [Електронний ресурс] (4.03.2016) / Андрій Солодько, Анастасія Фітсова // CEDOS. Аналітичний центр. — Режим доступу : <https://cedos.org.ua/uk/migration/mihratsiina-kryza-v-yes-statystyka-ta-analiz-polityky>.

² Там само.

³ Малиновська О. А. Міграційна політика Європейського союзу: виклики та уроки для України / О. А. Малиновська. — Київ : НІСД, 2014. — С. 5.

⁴ Чужиков В. І. Глобальна регіоналістика: історія та сучасна методологія : монографія / В. І. Чужиков. — Київ : КНЕУ, 2008. — С. 245.

є імміграція з інших країн; саме нинішня міграційна криза і пов'язаний з ним приплив населення в країни ЄС надали позитивний вплив на демографічну ситуацію на континенті¹.

Окрім демографічної залежності, держави ЄС продовжують інституціоналізувати окремі канали мобільності із залученням кваліфікованих кадрів. Підтвердженням цьому — зростаючі показники грошових переказів. 2015 рік і так став роком фіксації рекордної суми міжнародних грошових переказів: мігранти сумарно відправили в рідні країни близько 600 млрд дол. США, причому понад 70 % цієї суми пішло в країни, що розвиваються². Прикладом залежності від інтелектуально-трудового потенціалу держав ЄС є Німеччина. За даними німецького видання «WirtschaftsWoche» з посиланням на дані Бундесбанку, трудові мігранти, які працюють у Німеччині, в 2016 році перевели додому 4,2 млрд євро, що є найбільшою сумою за всю історію країни з моменту об'єднання в 1990 році; у порівнянні з 2015 роком загальна сума переказів зросла на 700 млн євро³. Це є взірцем того, як потужний німецько-турецький канал мобільності усталив імміграційні потоки та дозволив Німеччині залучати людські ресурси затребуваної кваліфікації, хоча й існує чимало проблем з інтеграцією громадян турецького походження. З українцями в плані соціокультурної адаптації значно легше, що підвищує лояльність європейського суспільства до наших громадян.

Держави ЄС, усвідомлюючи свою демографічну та інтелектуально-трудова залежність від імміграційного чинника і проводячи при цьому відповідну політику, докладають значних зусиль до розвитку конкурентоспроможного освітнього простору. Особливо популярними є численні програми академічної мобільності. Більшість європейських держав проводять стимулюючу політику залучення молоді з інших держав на конкурентних умовах, пропонуючи різні програми безкоштовного навчання, інші форми ресурсної підтримки.

¹ У країнах ЄС демографічна криза — дослідження [Електронний ресурс] (25.07.2017) // Кореспондент. — Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/world/3871905-u-krainakh-yes-demohrafichna-kryza-doslidzhennia>.

² В 2015 году зафиксирован рекордный рост суммы международных переводов, совершенных мигрантами [Електронний ресурс] (27.06.2016) // Geektimes. — Режим доступу : <https://geektimes.ru/company/wirex/blog/277488/>

³ Мигранты отправили из Германии домой крупнейшую в истории сумму [Електронний ресурс] (28.08.2017) // Lenta.ru. — Режим доступу : <https://lenta.ru/news/2017/08/28/germanmigration/>

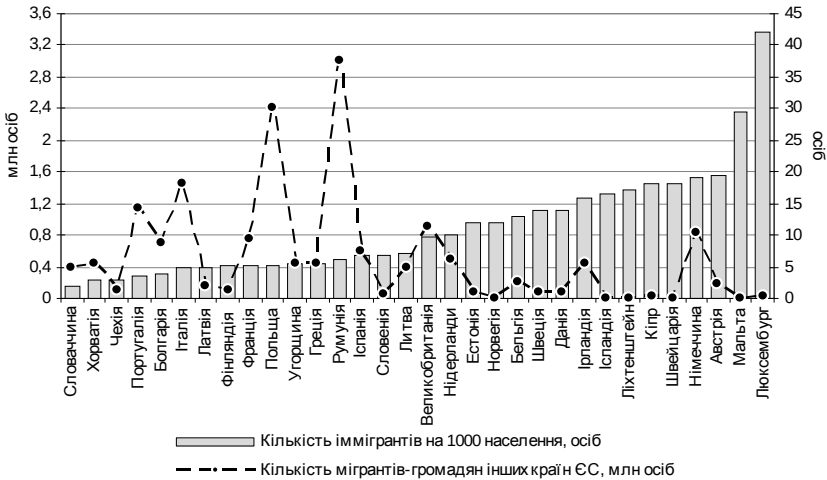

Рис. 3.18. Зовнішня та внутрішня міграційна активність населення у державах ЄС, 2017 рік

* Джерело: побудовано за даними¹

На рис. 3.18 подано показники зовнішньої та внутрішньої міграційної активності в розрізі держав ЄС. Бачимо, що за зовнішнім вектором найбільша частка іммігрантів виявлена для мікродержав, а також Австрії, Швейцарії, Німеччини, Данії, Швеції, Бельгії. Кількість іммігрантів на 1000 населення коливається у цих державах у межах від 14 до 30 осіб на 1000 населення. Це доволі високий показник, який схиляє деякі країни до лояльної політики соціокультурного розвитку. Щодо внутрішньоевропейської мобільності, то найбільше вдаються до просторових переміщень громадяни Румунії, Польщі, Італії і Португалії. Значною мірою це зумовлено гіршими умовами працевлаштування і розвитку в них у порівнянні до інших держав ЄС.

Розглянемо більш детально виклики високої просторової мобільності в Європейському економічному просторі для України.

Якщо аналізувати вітчизняну наукову літературу, то вона рясніє обґрунтуваннями необхідності європейської інтеграції нашої держави. Вочевидь, це зумовлено втомою українського соціуму від

¹ Migration and migrant population statistics [Electronic resource]// Eurostat. — Access : http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics.

наявної системи соціально-економічного розвитку зі штучним збереженням фінансових, соціально-трудових, політичних, культурних зв'язків з Російською Федерацією. Для прикладу, автори колективної монографії «Європейський проект та Україна» доводять, що результатом європейської інтеграції стане утвердження в Україні європейських політичних, економічних, соціальних і гуманітарних стандартів, якісне підвищення рівня життя всіх верств суспільства; отже, цей процес відповідає інтересам усіх українських громадян¹. Н. Галунець і О. Шарапова пишуть, що євроінтеграційний процес — це модернізація економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентної спроможності вітчизняного товаровиробника, вихід на світові ринки². І. Стеблянюк стверджує, що Євросоюз — це провідний механізм поєднання інтересів переважної більшості європейців у їхньому прагненні безпеки й процвітання, тож і вибір України, зроблений на користь інтеграції в Європу, виважений³.

Перелік таких тверджень на користь євроінтеграції України можна значно розширювати. При цьому в дослідженнях часто упускається, що українське суспільство у силу різних соціальних, економічних, інколи й політичних причин, через свою економічну, трудову, соціальну поведінку давно зорієнтувалось в *особистому інтеграційному векторі*. Підтвердження цьому — статистичні дані, які будуть наведені нижче.

Спочатку розглянемо *теоретичний аспект інституціональних передумов* європейської інтеграції для нашої держави. Під інституціональними передумовами маємо на увазі систему інститутів (чинників, регуляторів, суб'єктів), норм, цінностей, які впливають на основну частину членів соціуму та мають тривалу часову вимірність існування. Інституціональні передумови, як правило, незмінні тривалий період часу, а історія їхнього формування є достатньою для вкорінення у суспільній свідомості та поведінці⁴.

¹ Європейський проект та Україна : монографія / А. В. Єрмолаєв, Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська, О. О. Резнікова та ін. — Київ : НІСД, 2012. — С. 75–76.

² Галунець Н. І. Євроінтеграційний аспект розвитку економіки України: переваги та недоліки, механізм адаптації / Н. І. Галунець, О. О. Шарапова // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. — 2014. — Вип. 10 (1). — С. 82.

³ Стеблянюк І. О. Євроінтеграційні прагнення України: проблеми та соціальні перспективи / І. О. Стеблянюк // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Світове господарство і міжнародні економічні відносини. — 2014. — Т. 22, вип. 6. — С. 85.

⁴ Біль М. М. Інституціональні передумови європейського вектору розвитку ринку праці України / М. М. Біль // Регіональна економіка. — 2016. — № 3. — С. 130.

На рис. 3.19 опишемо основні інституціональні передумови, які спричиняють поглиблення євроінтеграції України. Такі передумови забезпечують *неформальну інтеграцію*, підтверджену поведінковими і світоглядно-ціннісними характеристиками населення.

Рис. 3.19. Інституціональні передумови поглиблення євроінтеграції України

* Джерело: авторська розробка

На наше переконання, первинну інституціональну детермінованість євроінтеграційних орієнтирів українського суспільства формує прагнення відмови від ідеї радянської цілісності з псевдоностальгією за способом життя періоду існування СРСР. Окрім того, такі прагнення підсилюються розумінням населення гальмування якісних прогресивних змін в Україні прихованою залежністю від Російської Федерації, яка фактично нівелює можливості державної незалежності та втягує країну в залежність політичну й економічну. Українське суспільство втомилось від теперішніх умов життєдіяльності, коли ресурсний

потенціал держави не відповідає рівню економічного розвитку. Тому очікування членства в ЄС зумовлені не стільки розумінням європейської ідеї, скільки *шансом змінити наявну систему*, слідуючи стандартам розвинених суспільств. У цьому плані влучним є цитування Я. Марусик, що європейська ідея може взяти на себе роль національної мрії; остання, «як духовний генератор» поступу країни певною мірою може діяти лише за наявності політичних свобод; власне, без наявності таких свобод, хай і чимось обмежених, не може сформуватися і національна єдність на моно- чи поліетнічній основі¹. Таким чином, євроінтеграція для українського суспільства — це шанс впровадження свобод і цінностей розвинених держав з їх реальним дотриманням та можливістю захисту у випадку порушення.

Незважаючи на європейську орієнтованість основної частини населення України, наша держава поки ще перебуває в умовах інтеграційної непевності. Підтвердження цьому — статистичні дані. Зі звіту Міжнародної організації з міграції 2017 року, українсько-російська міграційна система входить у трійку найбільш чисельно розвинутих (перше місце «Мексика — США», друге — «Індія — ОАЕ»): у 2000 році між Росією й Україною міграційні переміщення становили 3,7 млн осіб, в 2017 році вони скоротились до 3,3 млн, а між Україною і Росією — 3,5 млн і 3,3 млн відповідно². Від початку військового конфлікту та зміни міграційного режиму східного сусіда обсяги трудових міграцій між Україною і Росією значно зменшились. За даними Державної міграційної служби України, із загальної кількості українських реємігрантів — 51,1 % повернулись з Російської Федерації, у той час як із Польщі — 16,3 %, Італії і Чехії — по 8,1 %, Іспанії — 3,6 %³.

На рис. 3.20 представлено динаміку *перетину державного кордону за російським і європейським* (Великобританія, Греція, Іспанія, Італія, Німеччина, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина, Чехія) *векторами*. Бачимо, що якщо у 2011 році різниця за кількістю перетину кордону між європейськими країнами і Росією сягала більше 3 млн на користь перших, то в 2015 році вона зросла до понад 13 млн. Особливу роль у цьому відіграє стрімко зростаюча кількість перетину українсько-польського кордону — більше 5 млн разів на рік. Узагалі за період

¹ Марусик Я. Шлях України до європейської інтеграції / Я. Марусик // Етнічна історія народів Європи. — 2000. — Вип. 7. — С. 28.

² International Migration Report 2017. Highlights / Department of Economic and Social Affairs. — New York, United Nations, 2017. — Р. 14.

³ Міграційний профіль України 2011–2015 роки / Державна міграційна служба України. — Київ, 2016. — С. 46.

2013–2014 років кількість перетину державного кордону України громадянами Росії з туристичною метою скоротилась на 77 %¹.

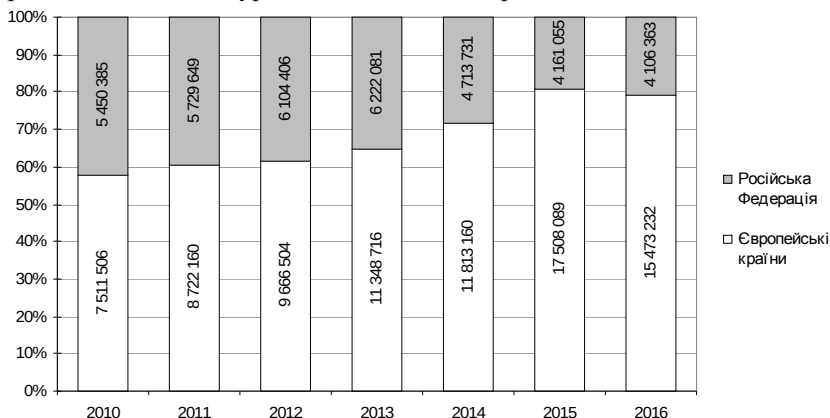

Рис. 3.20. Перетин державного кордону громадянами України в розрізі східного і західного векторів соціально-економічного розвитку, 2010–2016 роки, тис. осіб

* Джерело: побудовано за даними²

Посилення проєвропейських орієнтирів просторових переміщень спричиняє формування каналів мобільності із залученням усе більшої кількості осіб. Громадяни України все частіше отримують дозволи на перебування у державах ЄС. Якщо у 2008 році були дійсними 666,1 тис. дозволів та оформлено 115,8 тис. нових, то в 2015 році ці показники становили 905,0 тис. та 493,0 тис. відповідно³.

Європейський вектор домінує в реалізації освітньої мобільності населення. З рис. 3.21 бачимо, що кількість студентів з України, які навчалися в державах ЄС за період 2008–2016 років у середньому в 5,6 раза переважав такий ж показник за вектором Російської Федерації.

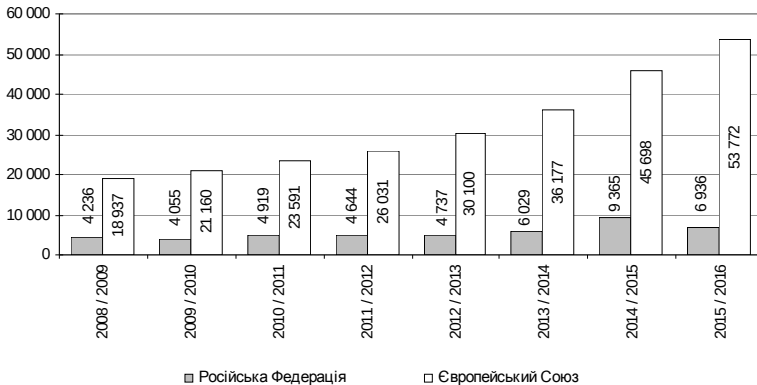
Окрім системних міграційних переміщень між Україною і східним сусідом, Росія у 2015 році залишилась лідером за обсягами грошових потоків в Україну, хоча їх надходження зменшились порівняно з 2014 роком на 42,5 % — з 2,0 млрд дол. США до 1,2 млрд дол. США. Загалом

¹ Ukraine tourism and visitor statistics [Electronic resource] // Visit Kiev Ukraine. — Access : <https://www.visitkievukraine.com/essential/tourism-statistics/>

² Міграційний профіль України 2011–2015 роки / Державна міграційна служба України. — Київ, 2016. — 73 с.; Міграційний профіль України за 2016 рік / Державна міграційна служба України. — Київ, 2017. — 98 с.

³ Міграція в Україні: факти і цифри / упоряд. О. Малиновська ; Представництво МОМ в Україні. — Київ, 2016. — С. 12.

на країни СНД у 2015 році припадало більше 32 % обсягів грошових переказів в Україну, що надійшли з-за кордону¹. Якщо протиставляти суми європейських країн, з яких найбільше здійснено грошових переказів, то вони практично однакові з обсягами переказів із Росії. Таким чином, на сьогодні східний сусід хоч і залишається важливим партнером, однак фінансово-економічна залежність від нього поступово зменшується, переорієнтовуючись на західний вектор.

*Рис. 3.21. Кількість студентів з України
в розрізі східного і західного векторів, 2008–2016 роки, осіб*

** Джерело: побудовано за даними²*

Ринок праці України в умовах євроінтеграційного пріоритету та особистого інтеграційного вибору наших громадян змушений «реагувати», забезпечуючи розвиток внутрішнього конкурентного середовища. В іншому випадку він опиниться у загрозовому стані, що унеможливить повноцінну інтеграцію України з ЄС зі спроможністю партнерства у високомобільному просторі. На сьогодні українці все частіше обирають європейський вектор трудової міграції, розуміючи значні переваги в рівні оплати праці. Міграційні доходи у Російській Федерації програвать європейським, ще більше втрачаючи позиції у зв'язку зі значною девальвацією рубля. Європейський ринок праці, незважаючи на існування численних проблем зайнятості громадян України, пропонує на сьогодні значно вищий рівень оплати праці, ніж на

¹ Огляд приватних грошових переказів в Україну в 2015 році [Електронний ресурс] // Національний банк України. — Режим доступу : mirpal.org/files/.../Оценка%20денежных%20переводов%20в%202012%20году.pdf.

² Слободян О. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? [Електронний ресурс] (13.12.2016) / Олександра Слободян, Єгор Стадний // CEDOS. Аналітичний центр. — Режим доступу : <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>.

батьківщині. Це підтверджує колосальний розрив у рівні *мінімальної заробітної плати*, який в Україні станом на початок 2018 року становив 107 євро, у той час, як у сусідній Польщі — 503 євро, Угорщині — 445 євро, Словаччині — 480 євро. У Росії — 160 євро за валютним курсом на початок року.

На рис. 3.22 відображено регламентований рівень мінімальної заробітної плати в Україні та основних реципієнтах людського потенціалу нашої держави. Тут не згадано Італію, для якої стандарт мінімальної заробітної плати не встановлюється.

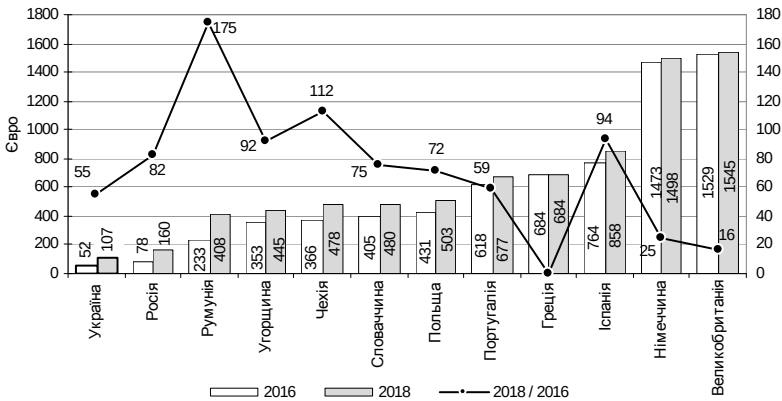

Рис. 3.22. Розмір мінімальної заробітної плати в Україні та основних реципієнтах її людського потенціалу, 2016 і 2018 роки, на початок року, євро

* Джерело: побудовано за даними¹

Реформа мінімальної заробітної плати та інші очікувані заходи можуть не отримати належного короточасного ефекту в умовах, коли дія інституціональних чинників є тривалою у часі. У цьому проявляється основний їхній ризик. Українське населення може настільки «звикнути» до практики зайнятості за кордоном, зокрема, в європейських державах, що жодні пропозиції вітчизняного ринку праці з вищим рівнем оплати, кращими умовами самозайнятості й бізнесу не зможуть одразу змінити міграційні настрої. Тому вже сьогодні слід реалізовувати заходи, спрямовані на нівелювання негативного впливу інституціональних чинників на розвиток вітчизняного ринку праці. У цьому контексті важливими заходами є такі:

¹ Minimum wage statistics [Electronic resource] // Eurostat. — Access : http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=eam_mw_cur&lang=en.

1) протидія масовим міграційним втратам у розрізі окремих професійних груп, необхідних для розвитку стратегічних сфер в Україні:

— зі зростаючим браком кваліфікованих кадрів, як от робітничі професії;

— з високим значенням для інноваційного розвитку України, як от інформаційні технології, для яких нині усе частіше спостерігається практика «корпоративних» міграцій (цілими офісами);

— з високим соціальним значенням, як от працівники охорони здоров'я, освіти, безпеки;

2) цільова підтримка розвитку локальних ринків праці прикордонних регіонів з метою послаблення масової практики човникових міграцій, високої міграційної залежності населення, долання асиметрії транскордонних міграційних систем;

3) моніторинг рівня просторової мобільності населення на державному і регіональному рівнях через практику проведення вибірових обстежень;

4) цільова робота з молоддю, якій притаманний підвищений рівень просторової мобільності, реалізація комплексних програм з працевлаштування наших громадян після завершення навчання за кордоном;

5) підтримка громадської активності, різних форм прояву патріотизму населення, що дає змогу посилювати соціетальні зв'язки, формувати цілісний соціум.

Громадяни України у 2017 році отримали право безвізового режиму. До цього точились гострі дискусії з приводу доцільності такого заходу. Ця тема надміру обростала політичними дискусіями. Натомість науковці більш стримано підходили до прогнозування наслідків безвізу. У праці О. Малиновської наведено твердження, що вплив відміни віз на міграцію України становить значний інтерес і для українських, і для зарубіжних дослідників, які намагаються його оцінити з використанням різних методів; на думку деяких авторів, розрахований на основі соціологічного вимірювання потенціал еміграції та трудової міграції українців у напрямку країн Шенгенської зони за умови скасування віз становить 1,5 % населення країни або 500 тис. осіб; на основі економетричної моделі збільшення кількості мігрантів упродовж першого року після запровадження вільного руху населення було оцінено в

200–300 тис. осіб; тобто науковці погодились, що йтиметься лише про помірне збільшення міграції¹.

За результатами опитування Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» у 2015 році запровадження безвізового режиму було важливим для 57 % українців: на заході — 80,1 %, у центрі — 63,7 %, півдні — 43,8 %, сході — 39,5 %, Донбасі — 39,4 %. Введення безвізового режиму схилило до використання такої можливості: на заході — 54,5 %, у центрі — 39,1 %, півдні — 29,2 %, сході — 42,8 %, Донбасі — 18,4 %. Основна мета, з якою респонденти з усіх регіонів готові скористатися безвізовим режимом — це туризм (51 %)².

Таким чином, безвізовий режим не є настільки потужним чинником посилення еміграції українського суспільства, певна частина якого вже реалізує свою просторову мобільність за міграційним напрямом. Це базова умова реалізації права вибору та свободи переміщень у Європейському економічному просторі. Для України — це політичне та значною мірою соціально-ідентифікаційне питання. Українське суспільство прагне утвердити свої права на рівні з громадянами країн ЄС.

На сьогодні проблема входження України у Європейський економічний простір як держави з високим рівнем мобільності населення, особливо західного прикордоння (див. результати опитування Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва») стоїть у доланні просторової економічної поляризації з сусідніми та іншими європейськими державами за показниками розвитку (поляризація як гостра ознака нерівності, яка може змінюватись у ході територіальної дивергенції і конвергенції). На рис. 3.23 бачимо, що з такими провідними державами ЄС, які входять до основних реципієнтів людського потенціалу України, як Німеччина, Великобританія, Іспанія, розриви є надміру великими. На перших етапах потрібно покращувати ситуацію хоча б у транскордонному просторі мобільності, долаючи розриви з сусідніми державами.

¹ Малиновська О. А. Чи вплине відміна віз на міграційну поведінку України / О. А. Малиновська // Міграція між Україною та ЄС: виклики безвізового режиму : Збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 15 грудня 2016 року. — С. 12; Кіпень В. Міграційний потенціал України / В. Кіпень, М. Авксентьев. — Донецьк : Східний видавничий дім, 2011. — С. 10–11; Прогноз міграції між ЄС, країнами Вишеградської четвірки та Східною Європою: наслідки скасування візового режиму. — Варшава : Центр східних досліджень, 2014. — 184 с.

² Як українці розуміють євроінтеграцію: очікування та настрої суспільства [Електронний ресурс] : опитування (25.02.2016) // Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва». — Режим доступу : <http://dif.org.ua/article/yak-ukraintsi-rozumiyut-evrointegratsiyu-ochikuvannya-ta-nastroi-suspilstva>

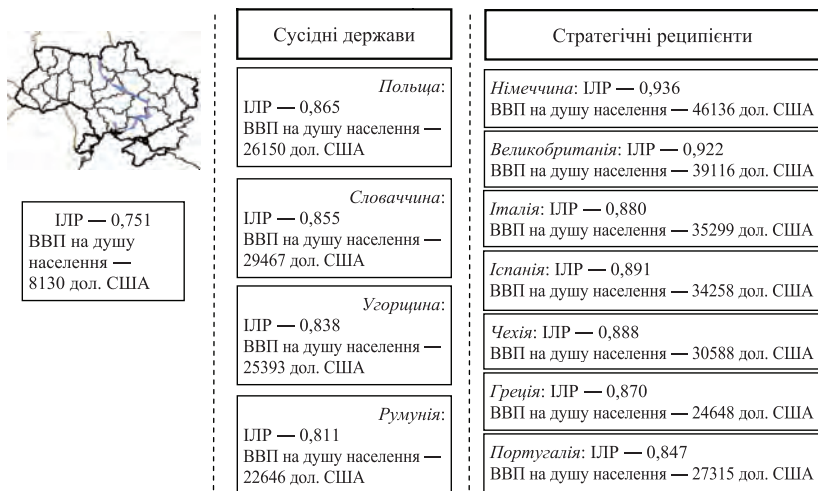

Рис. 3.23. Просторова економічна поляризація України з деякими європейськими державами, 2017 рік

* Джерело: побудовано за даними¹

Отже, європейський вибір українського суспільства має своє відображення у векторі реалізації просторової мобільності, а найвищим його підтвердженням є реакція на провал підписання Угоди про асоціацію з ЄС 2013 року з наступними революційними подіями. За таких умов людський розвиток слід стимулювати з розумінням інституціональних ризиків. Якщо наявні інституціональні передумови не регулювати, то українське суспільство ризикує втратити конкурентні переваги, зокрема, щодо розвитку ринку праці. Йдеться про втрати: інтелектуально-трудового потенціалу окремих професійних груп; традиції професійної діяльності з формуванням системи міжпоколіннєвих знаннєвих трансфертів; спроможності розвитку інноваційних сегментів зайнятості, створення нових робочих місць; здатності бути суб'єктом становлення нових європейських стандартів, а не постійно перебувати в умовах вимушеного їх наздоганяння. Незважаючи на можливі ризики, які виникають при будь-яких

¹ Human Development Reports. 2018 Statistical Update [Electronic resource]// United Nations Development Programme. — Access : <http://hdr.undp.org/en/2018-update>; Таблица стран мира 2016 год (территория, население, ВВП) [Електронний ресурс]// Блог SeoСайт. — Режим доступу : <https://seosait.com/state-world-2016-territory-population-gdp/>

серйозних трансформаціях, європейський вектор дає змогу впроваджувати стандарти розвинених суспільств, удосконалювати ринковий механізм використання природно-ресурсного потенціалу з відображенням на показниках людського розвитку. Так чи інакше, Україна вже перебуває в економічному, соціально-демографічному, культурному європейському просторі. Такий вибір зробило наше суспільство, яке прагне вищого рівня життя зі створенням сприятливих умов розвитку для наступних поколінь і збереженням територіальної цілісності України.

3.5. Транскордонна мобільність населення України (приклад українсько-польського прикордоння)

Просторова мобільність може мати різні територіально-часові виміри. З наближенням до державного кордону її рівень значно зростає. Такий вид мобільності можна визначити як транскордонний¹.

Поняття *транскордонної мобільності* вітчизняні науковці визначають досить рідко, хоча в більшості дослідженнях міграційних процесів прикордоння порушуються ті чи інші аспекти, які її відображають. Транскордонна мобільність може проявлятися на особистісному, інституційному і регіональному рівнях. На інституційному рівні виділяють так звану корпоративну транскордонну мобільність. Відповідні дослідження здійснила О. Калініна, яка розглядає мобільність компаній у контексті їх транскордонної діяльності². Цей аспект теж вимагає врегулювання внаслідок зростаючих тенденцій переведення бізнесу до сусідньої Польщі за прикладом ІТ-сфери. Водночас більш масовим є вимір особистісної транскордонної мобільності.

Вітчизняні реалії доводять, що населення прикордоння змушене реалізувати високий рівень транскордонної мобільності, використовуючи маятникові міграції та супровідні послуги як засіб для виживання. Проте практика реалізації транскордонної мобіль-

¹ Біль М. М. Транскордонна мобільність як детермінанта розвитку регіону / М. М. Біль // Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва : матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції. — Львів : Вид-во Львівського університету, 2016. — С. 43.

² Калініна О. М. Перспективи транскордонного переміщення компаній в Європейському Союзі з урахуванням останніх правових змін / О. М. Калініна // Вісник Маріупольського державного університету. Серія 9 : Право. — 2013. — Вип. 6. — С. 297–303.

ності, як правило, має негативний характер. Аналізуючи ситуацію в західних областях України, прикордонних з ЄС, можемо визначити такі проблемні аспекти:

1) значні обсяги нелегальної міграції місцевого населення за кордон, вагомий ріст маятникової міграції (човникової, прикордонної);

2) зростання обсягів транзитних послуг, що забезпечують переміщення нелегальних мігрантів, серед яких:

— незаконне переправлення громадян інших країн через державний кордон України за попередньою змовою групи осіб. Це особливо проблемне питання для Закарпатської області. За вказаним злочином Управління Служби безпеки України періодично порушує кримінальні справи. Більшість незаконних мігрантів намагаються виїхати через українсько-словацький (майже 60 %) та українсько-польський (20 %) кордони¹;

— послуги з тимчасового проживання незаконних мігрантів. У прикордонних територіях для місцевого населення це стало прибутковим бізнесом, що становить серйозну соціоекономічну загрозу та стимулює самих нелегальних мігрантів до спроб незаконного переміщення через державний кордон у країни ЄС;

3) ріст навантаження на соціо- й екосистеми. Часто мігранти через нестачу засобів до існування та лікування стають носіями інфекційних хвороб (туберкульозу, СНІДу, малярії тощо);

4) низький рівень інфраструктурного забезпечення кордону і прикордонної зони, що понижує захист прав іноземних громадян та осіб без громадянства на території України.

Метою реалізації транскордонної мобільності у більшості випадків є економічна (торгівельна). Осіб, які здійснюють багаторазовий (інколи декілька разів на день) перетин кордону називають *човниковими мігрантами*. Часова пролонгованість практики купівлі-продажу в системі реалізації високого рівня транскордонної мобільності населення призвела до інституціоналізації *специфічних типів відносин*. На рис. 3.24 подано основні варіанти відносин між човниковими мігрантами при прикордонних переміщеннях, що здебільшого відзначаються неформальним характером.

¹ Зміцнення потенціалу у сфері управління міграційними процесами [Електронний ресурс] // Міжнародна організація з міграції: Україна. — Режим доступу : <http://www.iom.org.ua/index.php?page=catalog&id=12>.

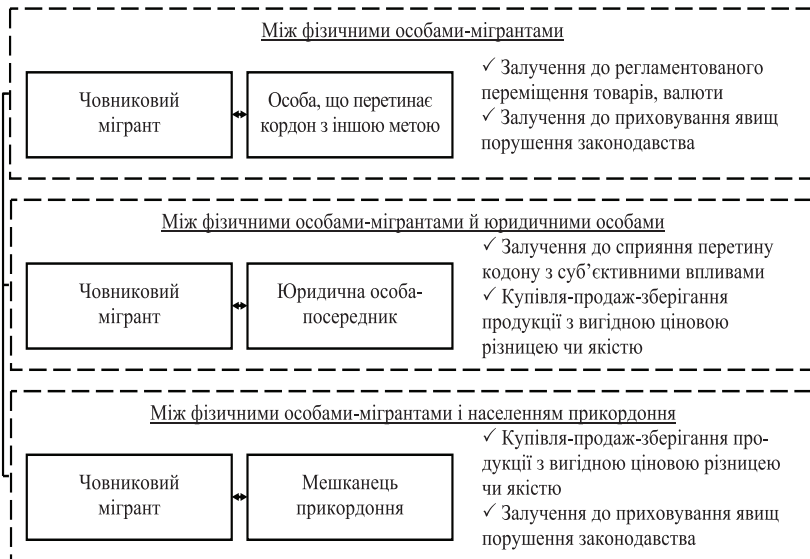

Рис. 3.24. Типові схеми неформальних економічних відносин човникових мігрантів

* Джерело: авторська розробка

Виходячи з поточних особливостей транскордонної мобільності населення України, особливо на західному кордоні, можна однозначно говорити про значні її ризики, які виявляються у *соціально-демографічній, економічній і культурно-духовній наслідковості* (рис. 3.25). За умов посилення деструктивних проявів просторової мобільності населення актуалізується потреба забезпечення соціально-економічної захищеності осіб, для яких формуються ризики: втрат трудового потенціалу при незадовільних умовах його використання та практичної неможливості розвитку; ціннісних, морально-етичних втрат у силу вимушеного пізнання нелегальних способів торгівлі, адаптації інших поведінкових установок¹.

Виходячи з неефективної системи реалізації транскордонної мобільності населення України, яка, як вже згадувалось, детермінована

¹ Біль М. М. Транскордонна мобільність як детермінанта розвитку регіону / М. М. Біль // Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. — С. 45.

вимушеністю «виживання», актуальним залишається питання *врегулювання транскордонних переміщень*. Будь-які бар'єри і труднощі працевлаштування в транскордонному просторі лише зменшують мобільність населення та, як наслідок, сприяють формуванню нелегальних міграційних потоків і провокують виклики щодо виникнення постійних чи довготривалих міграцій¹. Звідси випливає, що концептуальний пріоритет має передбачати формування *розвинутого транскордонного соціоекономічного простору* з належним інфраструктурним забезпеченням реалізації транскордонної мобільності. Вагомий крок цьому забезпечує реалізація угод про малий прикордонний рух. Значний потенціал має прийняття регіональних програм транскордонного співробітництва. З огляду на євроінтеграційні цілі, посилюється необхідність долучення до транскордонної мережі EURES, метою якої є задоволення потреби в інформації на ринку праці й забезпечення трудової мобільності в транскордонних регіонах; до складу такої структури можуть входити представники місцевих органів влади, організацій роботодавців і профспілок, служб зайнятості та інших установ, що займаються питаннями зайнятості і професійної підготовки². Тобто механізмів ефективізації наслідків реалізації високого рівня транскордонної мобільності населення є достатньо. Для цього необхідна насамперед політична воля.

Транскордонна мобільність в українсько-польському прикордонні, зокрема, у міграційній системі «Львівська область — Підкарпатське воєводство», має свою специфіку. Одразу зазначимо, що аналіз транскордонної мобільності утруднений браком офіційної статистичної інформації з української сторони. В умовах такого статистичного «голоду» дуже цінним є дослідження «Українсько-польський міграційний коридор: особливості та значення», проведене О. Малиновською за замовленням МОП, за результатами якого виявлено суттєве зростання інтенсивності транскордонної мобільності на українсько-польському кордоні в останні роки³.

¹ Цибульська Ю. Сучасні виклики розвитку транскордонних ринків праці в контексті Угоди про Асоціацію [Електронний ресурс] / Юлія Цибульська // Інститут транскордонного співробітництва та європейської інтеграції. — Режим доступу : <http://www.icci.com.ua/post/publ1>.

² Транскордонне співробітництво України в контексті євроінтеграції: монографія / Н. А. Мікула, В. В. Засадко. — Київ : НІСД, 2014. — С. 139.

³ Малиновська О. А. Українсько-польський міграційний коридор: особливості та значення / О. А. Малиновська // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 2 (24). — С. 31–40.

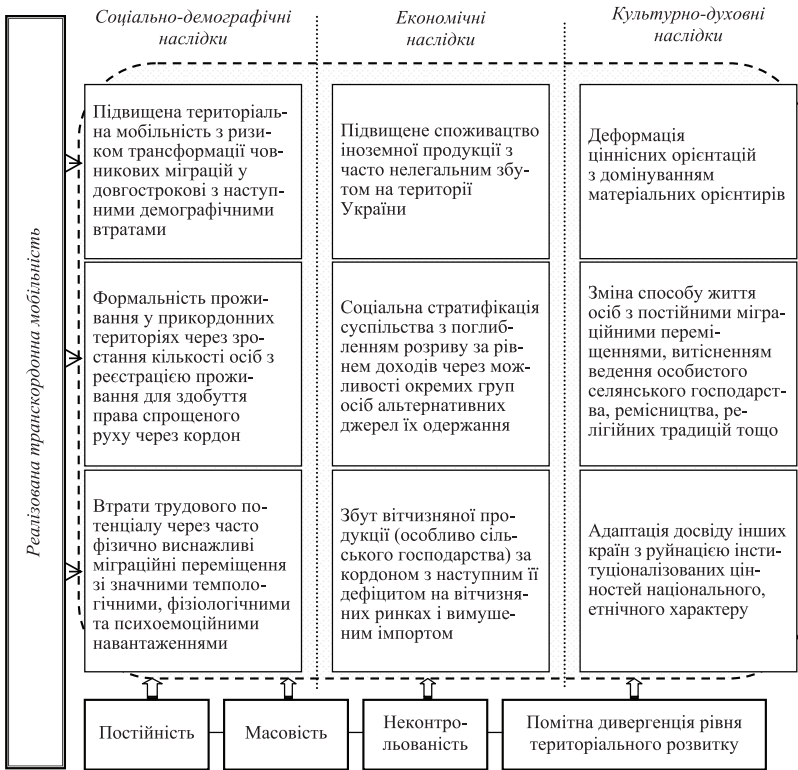

Рис. 3.25. Деструктивні наслідки реалізації транскордонної мобільності населення

* Джерело: авторська розробка

Польща залишається стратегічним партнером розвитку України як у геополітичному, так і в соціально-економічному плані. Ця держава значно підвищила свої рейтингові позиції серед найбільш привабливих країн для працевлаштування за кордоном. Згідно з дослідженням «GfK Ukraine», підготовленим для Представництва МОМ в Україні, у 2015 році вибір на користь Польщі готові були зробити 30 % потенційних мігрантів з України¹. У 2017 році таких було вже 40 %¹.

¹ Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми: Україна, 2015 р. [Електронний ресурс] / Підготовлено GfK Ukraine для Міжнародної Організації з Міграції, Представництво в Україні. — Режим доступу : http://iom.org.ua/sites/default/files/pres_kit_gfk_iom2015_ua_fin_3_2.pdf.

Порівняємо основні дані щодо міграції в Україні та Польщі. За даними Міжнародної організації з міграції, населення України більш мобільне, ніж Польщі. Починаючи від 2017 року частка міжнародних іммігрантів в українському населенні досягла 11,2 %, тоді як у Польщі цей показник знизився до 1,7 %. Середнє значення цього показника в Європі у 2017 році становило 10,5 %, але у випадку різних країн частка міжнародних мігрантів відрізняється.

Іншим важливим показником міграції є середній вік міжнародних мігрантів. За даними Міжнародної організації з міграції, цей показник є найвищим для Польщі — 69,2 роки. Правда, він трохи знизився за останні 2 роки. Середній вік українських міжнародних мігрантів нижчий за європейський середній показник. Це свідчить про втрату робочого потенціалу населення нашої країни.

Однією зі значних загроз, пов'язаних з неконтрольованою міграцією, є демографічна криза в Україні. Для Польщі ця проблема не така серйозна, як показує офіційна статистика. Водночас в Україні та Польщі зараз спостерігаються негативні демографічні тенденції. За прогнозами, населення України до 2050 року становитиме 85 % від рівня 2018 року, а для Польщі — 82 %².

Міграційне сальдо, а це кількість людей, які змінили місце проживання через реєстраційний інститут, також є негативними для двох країн. Тому міграція є потужним чинником у можливостях подальшого соціально-демографічного розвитку націй.

Стратегічну важливість конструктивної співпраці з сусідньою державою як на обласному рівні, так і на рівні територіальних громад, добре розуміє місцева влада. У Стратегії розвитку Львівської області на період до 2020 року висока трудова міграція за кордон розглядається в контексті демографічних втрат і входить до числа основних загроз розвитку регіону. Як один з наслідків оптимістичного сценарію інноваційного розвитку Львівської області, очікується переорієнтація учасників прикордонної човникової торгівлі на робочі місця на технологічно модернізованих та нових виробництвах³. Таким непрямим управлінським підходом місцева влада прагне частково послабити тиск на прикордонну інфраструктуру та нівелювати асиметрію перерозподілу людського потенціалу й фінансового капіталу в прикордонні.

¹ Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні, 2017 [Електронний ресурс] / GfK Ukraine на замовлення Представництва Міжнародної організації з міграції в Україні. — Режим доступу : http://iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_2017_ukr.pdf.

² Current World Population [Electronic resource]. — Access : <http://www.worldometers.info/world-population/>

³ Стратегія розвитку Львівської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : dfr.minregion.gov.ua/.../STRATEG_YA_final_18.01.2016-pdf.pdf.

Реалізацію високого рівня транскордонної мобільності у міграційній системі «Львівська область — Підкарпатське воєводство» забезпечує формальна і неформальна інфраструктура. Базовий рівень формальної інфраструктури визначають *пункти пропуску* через державний кордон. Станом на 2018 рік, це 6 міжнародних автомобільних пунктів пропуску — «Рава-Руська — Гребенне», «Краковець — Корчова», «Шегині — Медика» (обслуговує найбільшу кількість перетинів українсько-польського кордону), «Смільниця — Кросценко», «Грушів — Будомеж», «Угринів — Долгобичув», 4 залізничних — «Рава-Руська — Гребенне», «Мостиська — Перемишль», «Хирів — Кросценко», «Рава-Руська — Верхрата» та 1 пішохідний пункт пропуску — «Шегині — Медика». Практично у кожному прикордонному районі Львівської області є пункт пропуску, за винятком Турківського району. Ще у 2009 році Турківська районна рада направляла звернення до Президента України та Львівської обласної ради «з проханням посприяти у відкритті хоча б одного пункту пропуску через державний кордон з Республікою Польща на території району: «Боберка — Журавин» або «Лопушанка — Міхновець»¹. У 2015 році подано депутатський запит у Державну прикордонну службу України щодо будівництва пункту пропуску «Лопушанка — Міхновець». Очікується, що такі ініціативи почнуть більш предметно втілюватись у життя.

Певну інформацію щодо рівня транскордонної мобільності населення дає регіональна статистика міграційної активності у *прикордонних районах*. Для Львівської області такі дані є доволі обмеженими. Статистичний облік кількості вибулих з регіону в рамках міждержавної міграції здійснюється на основі адміністративних даних щодо зміни реєстрації постійного місця проживання. Зрозуміло, що такі дані повністю не відображають міграційні установки населення та більшою мірою розкривають *схильності до довгострокової міграції*. Водночас вони дають змогу виявити, чи рівень міграційної активності в прикордонних районах є вищим, ніж у інших суспільних системах. З даних офіційної статистики, прикордонні райони Львівської області характеризуються низьким рівнем орієнтації населення на довгострокову міграцію. Виходячи з серед-

¹ Звернення Турківської районної ради до Президента України та Львівської обласної ради [Електронний ресурс] // Турківська районна рада. — Режим доступу: <http://turka.org.ua/content/zvemennya-turk%D1%96vsko%D1%97-raionno%D1%97-radi-do-prezidenta-ukra%D1%97ni-ta-lv%D1%96vsko%D1%97-oblasno%D1%97-radi>, 22.04.2016.

нього значення кількості вибулих осіб за період 2007–2015 років (дані за 2016–2017 роки не подаються для міждержавної міграції), частка довгострокових мігрантів у загальній кількості населення є найвищою у Турківському районі (0,5 %), де відсутній пункт пропуску через державний кордон, і Сокальському районі (0,43 %), що є вищим рівнем за середній по області показник. Досить низькою є частка таких мігрантів у Мостиському, Яворівському і Старосамбірському районах. Закономірним пояснення цьому є основна орієнтація мігрантів прикордонних районів Львівської області на сезонну і човникову міграцію, точні оцінки яких в українській статистиці в розрізі районів є відсутніми. Загалом на прикордонні райони припадає близько 20 % усіх довгострокових міграцій Львівської області, виходячи з офіційних статистичних даних. На рис. 3.26 відображено динаміку кількості вибулих осіб у рамках міждержавної міграції у прикордонних районах Львівської області, що їх подає офіційна статистика.

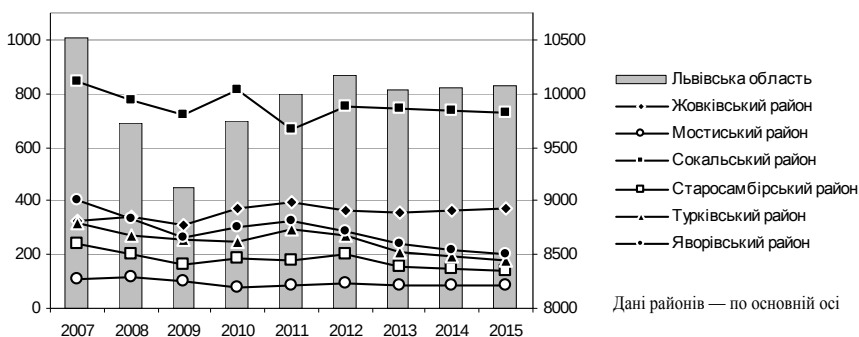

Рис. 3.26. Динаміка кількості вибулих осіб у рамках міждержавної міграції у прикордонних районах Львівської області, 2007–2015 роки, осіб

* Джерело: побудовано за даними¹

У районах з вищою часткою осіб, орієнтованих на довгострокову міграцію, виявлений обернений кореляційний зв'язок відносно рівня середньомісячної заробітної плати. Йдеться про Турківський, Старосамбірський і Сокальський райони. Якщо брати прикордонні

¹ Ruch graniczny oraz przepływ towarów i usług na granicy polsko-ukraińskiej w 2009 r. / Urząd Statystyczny w Rzeszowie. — Warszawa ; Rzeszów, 2010. — 141 s.

райони загалом, то кореляційний зв'язок між розміром заробітної плати і кількістю вибулих осіб за період 2007–2015 років становить -0,82. Ще тісніший зв'язок виявлений між розміром заробітної плати і кількістю перетинів державного кордону з боку України (-0,88), що засвідчує крайню потребу загальнодержавної реформи у сфері оплати праці з подальшим підняттям мінімального її рівня. Показово, що зростання рівня заробітної плати веде до підвищення кількості перетинів кордону в рамках малого прикордонного руху (кореляція на рівні 0,97). Відтак зростаючі доходи мешканців прикордоння з боку українського кордону спонукають їх до витрат на території Польщі із доступом до продукції з кращим співвідношенням «ціна — якість».

У той час, коли статистичні дані щодо довгострокових міграцій є доволі помірними, міграційні орієнтири іншого характеру є більш зростаючими. Однією з найбільш динамічних змін є стрімке зростання кількості заяв громадян України на отримання статусу біженця у Республіці Польщі — 2318 у 2015 році, коли у попередні роки середнє значення показника не сягало і 80; у 2016 році показник був уже на рівні 1306 заяв, за 10 місяців 2017 року — 625 заяв.

Іншою серйозною проблемою для українського суспільства є стрімко зростаюча освітня міграція — у 2015–2016 навчальному році кількість українських студентів у Польщі зросла до 30 041 особи проти 1989 у 2005–2006 роках.

Якщо аналізувати *візову роботу Генерального консульства Республіки Польща у Львові*, то у 2015 році кількість виданих віз зросла в порівнянні з попереднім роком у 1,13 раза (від 356 690 до 403 162). Водночас у понад 2 рази збільшилась кількість відмов у видачі візи (5,7 % від загальної кількості поданих заяв), що засвідчує значне навантаження на консульство з боку українського населення. Зросла кількість видачі віз з метою відвідин (у 2,63 раза), працевлаштування (в 1,8 раза) та на основі Карти поляка (в 1,58 раза). У майже 3,6 раза за останні 2 роки зросла кількість видачі довготермінових віз, що засвідчує усталеність певної категорії громадян України, які вже не один рік орієнтовані на працевлаштування та інші контакти з польською державою. Консульство також декларує незначне зниження кількості видачі дозволів на малий прикордонний рух. Загалом у 2015 році 43 % усіх віз були видані з метою працевлаштування. 27,5 % були орієнтовані на «інші види», у чому зростаючу частку займає міграція з освітньою метою. 14,7 % віз було видано для бізнес-поїздок. Дещо пе-

реважає частка видачі національної польської візи — 51,9 %, ніж візи Шенген¹.

Вагомим чинником підвищення транскордонної мобільності на українсько-польському кордоні, в тому числі досліджуваній нами міграційній системі «Львівська область — Підкарпатське воєводство», є реалізація угод про малий прикордонний рух. На рис. 3.27(а) відображено динаміку такого руху у співвідношенні до загальних тенденцій *перетину кордону*. Загалом українсько-польський державний кордон у 2016 році у рамках малого прикордонного руху перетнуло 9820,3 тис. осіб, з них близько 2800 тис. осіб саме Підкарпатське воєводство.

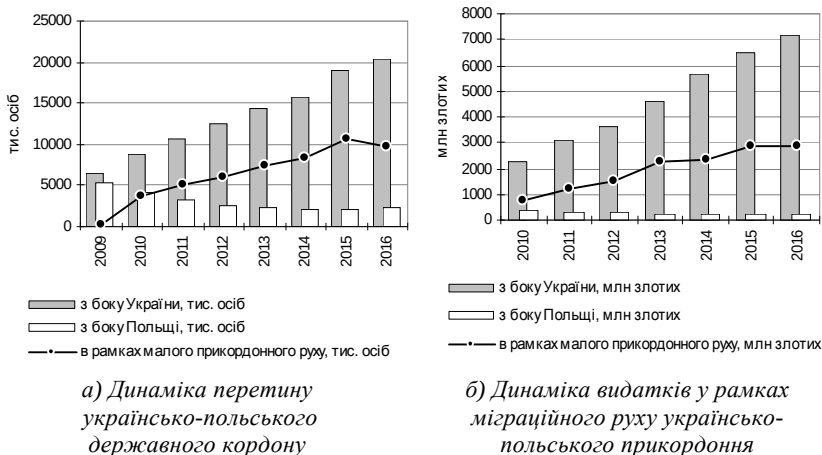

Рис. 3.27. Кількісно-вартісний аспект міграційного руху в українсько-польському прикордонні, 2009–2016 роки

* Джерело: побудовано за даними²

Кількість перетину кордону міграційної системи «Львівська область — Підкарпатське воєводство» значно різниться на різних пунктах пропуску, засвідчуючи полюси тяжіння човникових міграцій з

¹ Статистика Генерального консульства Республіки Польща у Львові [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.lwow.msz.gov.pl/uk/konsulat/statystyka_ua/

² Статистична інформація Головного управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/si/inf_2009.php?ind_page=si; Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2014 r. [Electronic resource]// Urząd Statystyczny w Rzeszowie. — Access : http://rzeszow.stat.gov.pl/download/gfx/rzeszow/pl/defaultaktualnosci/1566/15/1/1/tablice_ruch_2014.xlsx; Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2016 r. // Urząd Statystyczny w Rzeszowie. — Warszawa-Rzeszów, 2017. — 163 p.

формуванням розвинених транскордонних міграційних мереж. У табл. 3.8 відображено змінність кількості перетину кордону в різних пунктах пропуску. «Шегині — Медика» залишається найбільшим пропускним пунктом. За оцінками інтерактивних веб-ресурсів, цьому пропускному пункту характерна більш висока та середня завантаженість зі значенням 1,11 (1 розглядається як середньо допустимий рівень завантаженості митних переходів). До високої завантаженості належить пропускний пункт «Рава-Руська — Гребенне» — 1,77 для легкових автомобілів. До середньої і низької завантаженості митних переходів належать такі пропускні пункти, як «Краковець — Корчова» (0,79), «Смільниця — Кросценко» (0,65) і «Грушів — Будомєж» (0,21)¹. Це дані офіційних українських служб, які, однак, є заниженими у порівнянні з життєвими реаліями.

Таблиця 3.8

Кількість перетинів державного кордону в міграційній системі
«Львівська область — Підкарпатське воєводство» з боку України,
2007, 2014, 2016 роки

Пункт пропуску	2007				2014				2016			
	виїзд з України		повернення в Україну		виїзд з України		повернення в Україну		виїзд з України		повернення в Україну	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Рава-Руська — Гребенне	686,4	28,9	668,0	29,4	1200,9	21,8	1180,9	22,3	1503,7	22,1	1455,7	22,2
Краковець — Корчова	677,3	28,5	636,3	28,0	1432,1	26,1	1405,3	26,6	1694,3	24,9	1662,4	25,4
Мостиська — Перемишль	58,0	2,4	36,3	1,6	13,1	0,2	12,4	0,2	17,8	0,3	15,2	0,2
Шегині — Медика	825,3	34,7	832,7	36,7	2171,4	39,5	2033,8	38,5	2422,8	35,7	2307,3	35,2
Смільниця — Кросценко	131,1	5,5	97,9	4,3	477,2	8,7	466,1	8,8	588,5	8,7	563,4	8,6
Грушів — Будомєж	-	0,0	-	0,0	202,2	3,7	188,3	3,6	567,7	8,4	543,9	8,3

* Джерело: побудовано за даними²

¹ Інтерактивна мапа Державної прикордонної служби України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dpsu.gov.ua/ua/map.htm>.

² Статистична інформація Головного управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/si/inf_2009.php?ind_page=si; Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2014 r. [Electronic resource] // Urząd Statystyczny w

Основною метою візиту до Підкарпатського воєводства є «закупи». Станом на 2016 рік — це 89,7 % з усіх причин перетину кордону Підкарпатського воєводства з боку Львівської області (91,2 % у 2014 році). Лише 1,2 % подорожують у цей регіон з метою відвідин родичів чи знайомих (1,5 % у 2014 році), 1,1 % — для транзиту і 0,5 % — туризму.

Територіальний зріз аналізу кількості перетину кордону між Львівською областю і Підкарпатським воєводством показує, що близько 90 % перетинів були здійснені громадянами, які проживають у 50-кілометровій прикордонній зоні, в тому числі близько 85 % у 30-кілометровій зоні. За частотою 70,1 % у 2016 році (63,6 % у 2014 році) усіх перетинів здійснені декілька разів на тиждень, 19,6 % — декілька разів на місяць, 4,8 % — щоденно (6,8 % у 2014 році), 3,3 % — декілька разів на квартал, 2,2 % — декілька разів на рік.

З рис. 3.27(б) бачимо значне зростання *обсягів видатків* на теренах Польщі — від 2010 до 2016 року в 3,1 раза. Якщо середній розмір видатків одного українця у 2010 році становив 522,3 злотих, то у 2014 році — 734,28 злотих, 2016 році — 713,8 злотих. У Підкарпатському воєводстві цей показник сягав близько 760 злотих. У той же час, у середньому один громадянин Польщі в Україні залишав лише 200 злотих.

Якщо деталізувати *структуру видатків* у Підкарпатському воєводстві, здійснених іноземцями, основну частину з яких складають громадяни України, то за даними 2016 року основну статтю витрат становлять будівельні матеріали (44,4 % або 1382 838,9 тис. злотих), товари домашнього господарства, аудіотехніка (28,5 % або 887 674,3 тис. злотих). Далі слідують продукти харчування (12,2 % або 378 587,0 тис. злотих), запчастини та аксесуари до транспортних засобів (10,1 % або 313 576,0 тис. злотих), одяг і взуття (4,9 % або 151 645,7 тис. злотих). Основну частину видатків здійснили особи, які проживають у 50-кілометровій прикордонній зоні — 91,2 % (3 619 595,3 тис. злотих станом на 2016 рік), у тому числі 78,5 % проживають у межах 30 км до кордону (рис. 3.28).

Rzeszowie. — Access : http://rzeszow.stat.gov.pl/download/gfx/rzeszow/pl/defaultaktualnosci/1566/15/1/1/tablice_ruch_2014.xlsx; Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2016 r. // Urząd Statystyczny w Rzeszowie. — Warszawa ; Rzeszów, 2017. — 163 p.

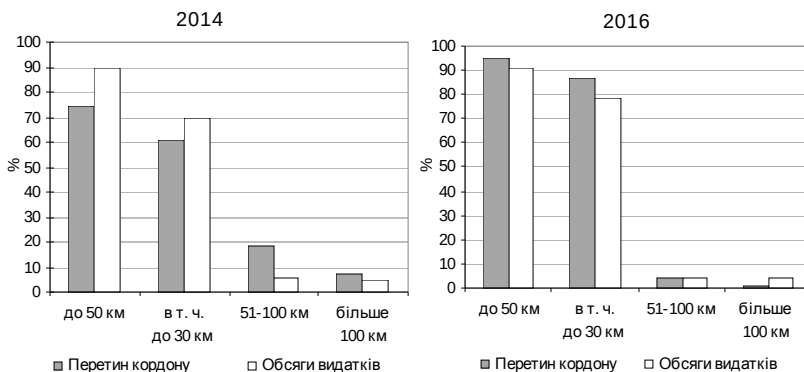

Рис. 3.28. Територіальний зріз аналізу кількості перетинів державного кордону міграційної системи «Львівська область — Підкарпатське воєводство» та здійснених видатків, 2014, 2016 роки

* Джерело: побудовано за даними¹

Таким чином, статистичний аналіз розвитку міграційної системи «Львівська область — Підкарпатське воєводство» засвідчує її *асиметричний характер*. Базові його прояви можна визначити за блоками:

- 1) напрям міграційних переміщень — однобокий з України в Польщу з домінуванням човникових міграцій;
- 2) напрям фінансових видатків мігрантів — однобокий на території Польщі;
- 3) наслідкові ефекти від міграцій — поточні позитивні для польської сторони і ризикові для української.

Хоча у короткостроковому періоді такий стан справ є вигідним для польської сторони, що підтримується управлінськими рішеннями з оптимізації економічних ефектів унаслідок української міграції, у стратегічній перспективі ця ситуація не дозволяє розвивати конкурентний транскордонний регіон, здатний продукувати інновації в глобальному економічному просторі. Тому теперішня ситуація вимагає докорінних змін, орієнтованих на поступове *нівелювання транскордонної асиметрії* (рис. 3.29).

¹ Статистична інформація Головного управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/si/inf_2009.php?ind_page=si; Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2014 r. [Electronic resource] // Urząd Statystyczny w Rzeszowie. — Access: http://rzeszow.stat.gov.pl/download/gfx/rzeszow/pl/defaultaktualnosci/1566/15/1/1/tablice_ruch_2014.xlsx; Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2016 r. // Urząd Statystyczny w Rzeszowie. — Warszawa-Rzeszów, 2017. — 163 p.

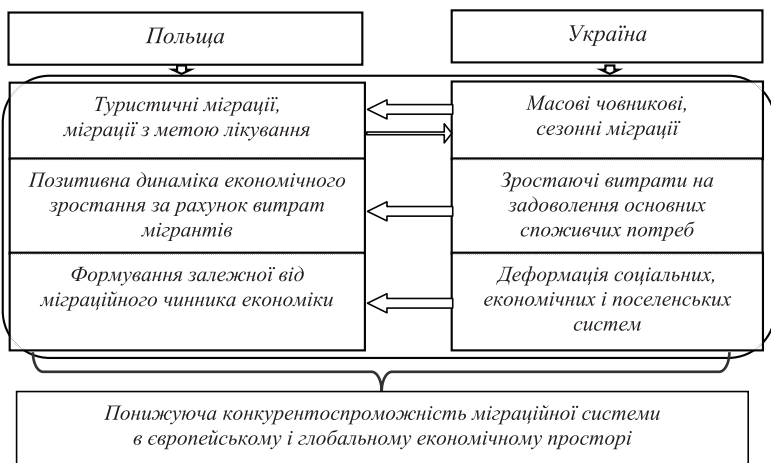

Рис. 3.29. Характерні ознаки міграційної системи
«Львівська область — Підкарпатське воєводство»

* Джерело: авторська розробка

Зміна ситуації, що склалася, ускладнена тим, що Польща проводить компетентну політику залучення людського потенціалу з України. Водночас в Україні міграційна політика є слабкою, а політика збереження людського потенціалу та людського розвитку відсутня. До основних заходів Польщі з метою притягання людського потенціалу з України належать:

- поширення інформації про вакансії (обов'язок польських роботодавців реєструвати всі заяви на роботу в місцевих територіальних відділеннях і ця інформація є доступною для потенційних мігрантів);

- постійне спрощення системи працевлаштування (на основі декларації роботодавця про намір наймати іноземця або дозвіл на роботу, що діє 6 місяців на рік залежно від наявності дозволу або 90 днів в межах безвізового режиму);

- створення можливості отримання Карти поляка, яка дозволяє працювати без дозволу чи декларації, але за наявності національної візи (близько 70 000 українців уже отримали таку карту);

- стимулювання легального працевлаштування з перевагами соціального захисту працівників (боротьба з нелегальною зайнятістю, обов'язкове підписання контрактів (варіант з перекладом українською або російською мовою), врахування трудового стажу на додаткові пенсійні виплати);

- сприяння реалізації бізнес-проектів (презентація проектів / програм для створення підприємств у Польщі; прозора система оподаткування для малих та середніх підприємств);

- залучення фахівців у галузі інформаційних технологій (наприклад, компанія «Luxoft» забезпечує повну передачу, вирішення житлових завдань тощо для ІТ-фахівців з України);

- поточні дискусії щодо спрощення зайнятості лікарів (без нострифікації диплому та складання іспиту з польської мови).

- стимулювання освітньої міграції (кращі молоді люди залишаються в Польщі).

Разом з тим, українська сторона вимушена докладати зусиль щодо долання транскордонної асиметрії в транскордонному просторі. В іншому випадку втрати людського потенціалу будуть зростати, а польські території будуть забезпечувати свій економічний розвиток за рахунок «закупів» українців.

В основі нівелювання транскордонної асиметрії у міграційній системі «Львівська область — Підкарпатське воєводство» мають бути ефективні регулюючі впливи на рівень транскордонної мобільності населення з боку української влади. Такі впливи потрібно спрямовувати не на її пониження, а на оптимізацію причинно-наслідкових аспектів реалізації (рис. 3.30). Як стверджував З. Бауман, у сучасному світі мобільність виступає як захищеність, а високий її рівень є ознакою елітарності¹. Якщо для прикордонного регіону властивий високий рівень транскордонної мобільності населення і при цьому у причинно-наслідковому контексті суспільство та економіка отримують значні вигоди, то така мобільність є конструктивною. З іншого боку, високий її рівень не обов'язково означає реалізацію, а радше символізує готовність населення за певних потреб до перетину державного кордону здебільшого на короткостроковий період. За ідеальних умов реалізація високого рівня транскордонної мобільності має здійснюватись з метою задоволення потреб розвитку, пізнання іншого соціокультурного середовища, пошуку більш прийнятних умов соціально-економічної захищеності. Людина має мати однакову можливість задоволення базових потреб як за місцем перебування, так і в сусідньому прикордонному регіоні.

¹ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Зигмунт Бауман ; пер. с англ. — Москва : Весь мир, 2004. — 188 с.

Рис. 3.30. Причинно-наслідковий контекст реалізації транскордонної мобільності населення

** Джерело: авторська розробка*

Отже, висока транскордонна мобільність населення українсько-польського прикордоння є, з одного боку, очевидним результатом глобалізаційних тенденцій. З іншого боку, це вимушена реакція населення на пошук засобів до існування й забезпечення гідного рівня життя. Пониження рівня транскордонної мобільності суперечить ціннісно-правовим принципам розвиненого суспільства. Відтак українська держава мусить розвиватись в умовах зростаючої просторової мобільності, покращуючи внутрішнє середовище проживання. На цьому етапі реалізація транскордонної мобільності населення залишається в проблемній площині, супроводжується низьким рівнем інституційної довіри, правової культури і фінансової грамотності населення. Транскордонні міграційні переміщення підтримані розвитком у прикордонні нелегальної інфраструктури, що обслуговує торговельні, фінансові, людські та інші потоки. Щоб уникнути подальшої інституціоналізації неформальних відносин човникових міграцій, нелегального транзиту біженців й осіб без громадянства, важливо поступово переводити всю систему в правову площину. Для початку має бути подолана корупційна складова серед керівництва і персоналу пунктів митних пропусків, що ускладнена в реалізації навіть після подій Революції Гідності та військових дій на сході України. У жодному разі місцеве населення не можна ставити в обмежені умови перетину кордону з огляду на

залежність рівня їхнього життя від такої практики. Слід формувати розвинену інфраструктуру мобільності в прикордонні, організованої у правовому режимі, яка б забезпечувала ефективне використання ресурсного потенціалу територій.

3.6. Людський розвиток і просторова мобільність населення: оціночні тренди для України та її регіонів

Аналіз просторової мобільності населення набуває практичного значення у співвимірності до діалектичних процесів. У підрозділі 1.4 (див. табл. 1.6) обґрунтовано переваги дослідження просторової мобільності населення саме у вимірі людського розвитку, зокрема, в координатах політики його забезпечення. Людський розвиток є авторитетним вимірником цивілізаційного поступу в цілісному баченні — з доданням розривів між країнами, забезпеченням рівних можливостей для кожної людини. Людський розвиток, як зазначається у Звіті ООН за 2016 рік, — це розширення свободи таким чином, щоб усі люди могли здійснювати вибір, який вони цінують¹.

Оцінювання людського розвитку можна здійснювати на двох основних рівнях:

- на рівні держав, що дозволяє здійснювати міждержавні порівняння;

- на рівні регіонів держави, що дозволяє здійснювати міжрегіональні порівняння.

І перший, і другий рівні оцінювання дозволяють визначати можливі сценарії формування і реалізації просторової мобільності населення у визначених просторово-часових координатах — між державами, зокрема певного інтеграційного утворення, або між регіонами у межах країни. Результати оцінювання людського розвитку є основою формування рейтингів держав і регіонів з погляду їхньої привабливості чи, навпаки, «виштовхуючих» чинників внутрішнього середовища.

Найперше розглянемо *оцінювання людського розвитку на рівні держав*. З цією метою розроблена авторитетна методика ООН, результати якої щорічно публікують експерти ПРООН, починаючи від 1990 року.

¹ Human Development Report 2016. Human Development for everyone [Electronic resource]. — Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf.

У загальному вигляді методика розрахунку індексу людського розвитку складається з таких етапів¹. Спочатку обчислюються часткові показники за формулою:

$$x_i = \frac{x - \min(x)}{\max(x) - \min(x)} \quad (3.1),$$

де x_i — обчислюваний частковий індекс показника, який буде знаходитись в інтервалі від 0 до 1; x — поточне значення для конкретної країни; $\min(x)$, $\max(x)$ — його відповідні мінімальне та максимальне значення серед всіх країн.

Таким чином обчислюються часткові значення індексу очікуваної тривалості життя (life expectancy):

$$LE_i = \frac{LE - 20}{85 - 20} \quad (3.2),$$

індекс освіти (education):

$$E_i = \frac{MYS_i + EYS_i}{2} \quad (3.3),$$

де MYS_i індекс середньої тривалості освіти:

$$MYS_i = \frac{MYS}{15} \quad (3.4),$$

та EYS_i індекс очікуваної тривалості навчання:

$$EYS_i = \frac{EYS}{18} \quad (3.5),$$

та індексу доходу I_i (income):

$$I_i = \frac{\ln(GNIpc) - \ln(100)}{\ln(75000) - \ln(100)} \quad (3.6),$$

де $GNIpc$ — валовий національний дохід на душу населення по паритету купівельної спроможності в доларах США.

У табл. 3.9 відображено показники розрахунку індексу людського розвитку відповідно до методики ПРООН. У контексті дослідження просторової мобільності населення у вимірі людського розвитку особливу увагу слід звернути на загальні показники оцінювання (п. 1 табл. 3.9), а також показники багатовимірною індексу бідності та нерівності.

¹ Human Development Report Technical Notes 2014 [Electronic resource]. — Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14_technical_notes.pdf.

Таблиця 3.9

Показники розрахунку індексу людського розвитку
відповідно до методики ПРООН

№ з/п	Індекс	Вимір	Показники	Розраховуваний індекс
1	Індекс людського розвитку (Human Development Index (HDI))	довге і здорове життя	очікувана тривалість життя при народженні	індекс очікуваної тривалості життя
		знання	середня кількість років навчання; очікувана кількість років навчання	індекс освіти
		гідні стандарти життя	ВНД на душу населення (ПКС дол. США)	індекс ВНД
2	Індекс людського розвитку з урахуванням нерівності (Inequality-adjusted Human Development Index)	довге і здорове життя	очікувана тривалість життя при народженні	індекс очікуваної тривалості життя, скорегований з урахуванням нерівності
		знання	середня кількість років навчання; очікувана кількість років навчання	індекс освіти, скорегований з урахуванням нерівності
		гідні стандарти життя	ВНД на душу населення (ПКС дол. США)	індекс ВНД з урахуванням нерівності
3	Індекс гендерної нерівності (Gender Inequality Index)			
3.1	Гендерний індекс жінок	здоров'я	рівень материнської смертності; рівень народжуваності у підлітків	індекс жіночого репродуктивного здоров'я
		розширення прав і можливостей	жіноче населення, що має як мінімум середню освіту; частка місць у парламенті, які обіймають жінки	індекс розширення прав і можливостей жінок
		ринок праці	показники економічної активності жінок	індекс економічної активності жінок
3.2	Гендерний індекс чоловіків	розширення прав і можливостей	чоловіче населення, що має хоча б середню освіту; частка місць у парламенті, які обіймають чоловіки	індекс розширення прав і можливостей чоловіків
		ринок праці	показники економічної активності чоловіків	індекс економічної активності чоловіків

4	Багатовимірний індекс бідності (Multidimensional Poverty Index)	здоров'я	харчування; дитяча смертність	інтенсивність бідності; коефіцієнт бідності
		знання	тривалість навчання; частка дітей, що навчаються	
		рівень життя	паливо для приготування їжі; туалет; вода; електрика; підлога; активи	

** Джерело: побудовано за даними¹*

Перша група показників визначає чинники формування і реалізації просторової мобільності населення з акцентом на потреби відтворення, розвитку та забезпечення добробуту. Група показників щодо бідності більшою мірою звертає увагу на вимушені просторові переміщення. Незважаючи на те, що основний фокус досліджень вітчизняних науковців спрямований на Україну з її численними проблемами і конкурентними програшами у порівнянні до розвинених держав, у світі залишається ще чимало країн з дуже низьким рівнем розвитку. Для них чинники формування і реалізації просторової мобільності набувають зовсім іншого змісту. Якщо для громадянина розвинутого суспільства спонукальним до переміщень чинником буде потреба розвитку, пізнання, для громадянина суспільства, що розвивається, як от Україна, — покращення рівня добробуту, то для громадян слаборозвинених країн — виживання, пошук безпеки. Незважаючи на всі труднощі, Україна входить до групи країн з рівнем доходу, нижчим за середній (згідно з «Global Wealth Reports»²). У світі налічується поки ще велика група країн з дуже низьким рівнем доходу та дуже бідним населенням. Геополітична наближеність України до розвинених європейських держав хоча й створює для неї численні ризики, в тому числі в плані втрат людського потенціалу (в схожих умовах перебувають Білорусь і Молдова), однак це її стимулює до розвитку, що є важливою

¹ Technical notes. Calculating the human development indices — graphical presentation [Electronic resource]// Human Development Report 2013. The Rise of the South Human Progress in a Diverse World. — Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2013_en_technotes.pdf.

² Research Institute. Thought leadership from Credit Suisse Research and the world's foremost experts [Electronic resource]. — С. 22. — Access : <http://publications.credit-suisse.com/tasks/render/file/index.cfm?fileid=AD6F2B43-B17B-345E-E20A1A254A3E24A5>.

стратегічною перевагою перед бідними африканськими, азійськими чи південно-американськими країнами.

Серед показників індексу людського розвитку оцінювання нерівності є особливо актуальним. Як пише Л. Любохинець, індекс людського розвитку з урахуванням нерівності являє собою фактичний рівень розвитку людини, в той час як індекс людського розвитку можна розглядати як індекс «потенційного» розвитку людини, який може бути досягнутий за відсутності нерівності¹.

Ще одна складова індексу людського розвитку — гендерна. Вплив гендерної нерівності на просторову мобільність населення є доволі специфічним. В окремих випадках він актуальний для мусульманських держав, де сприйняття жінки суттєво відрізняється від розвинених суспільств з огляду на релігійні переконання. Водночас не можна сказати, що гендерна нерівність є настільки потужним стимулятором просторових переміщень, як бідність. Тому при аналізі формування і реалізації просторової мобільності цей аспект оцінювання людського розвитку не є настільки значущим.

На рис. 3.31 відображено значення результатів оцінювання індексу людського розвитку для дослідження просторової мобільності населення України. Слід зазначити, що показники просторової мобільності не беруться до уваги при розрахунку індексу. Вони є радше індикаторами наслідків несприятливих умов людського розвитку. Разом з тим, на регіональному рівні оцінювання людського розвитку, що буде розглянуте нижче, процеси реалізації високого рівня просторової мобільності населення необхідно враховувати. Це особливо актуально для високомобільного українського суспільства, для якого міграція є одним з основних чинників розвитку — і з погляду стимулювання (підвищення добробуту частини населення, підвищення споживчого попиту), і деструкції (втрати людського потенціалу).

На рівні оцінювання людського розвитку держав показники реалізації просторової мобільності хоча не враховуються, однак сама мобільність населення є вагомим індикатором права вибору і свободи пересування. Оскільки право вибору є концептуальною основою розуміння людського розвитку, то стає зрозумілим тісний взаємозв'язок цих двох понять.

¹ Любохинець Л. С. Міжнародний досвід та національна практика оцінки розвитку людського капіталу / Л. С. Любохинець // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект : сб. науч. тр. / Донец. нац. ун-т. — Донецк, 2014. — Т. 2. — С. 22.

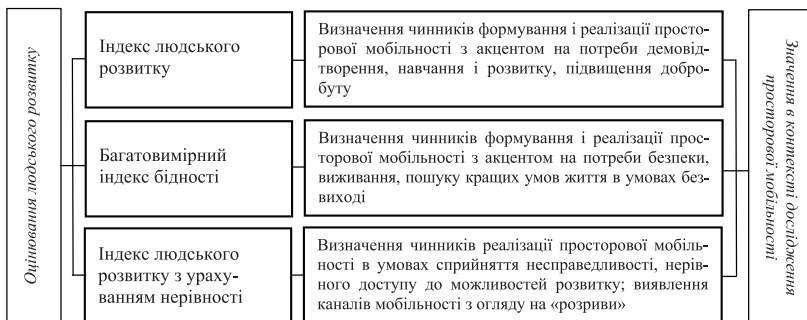

Рис. 3.31. Значення результатів оцінювання індексу людського розвитку в контексті дослідження просторової мобільності населення України

** Джерело: авторська розробка*

Орієнтуючись на звіти ПРООН з людського розвитку, проаналізуємо результати оцінювання для України. Відповідно до звіту 2018 року, як і попередніх рейтингів, Україна входить до групи країн «high human development». Це друга за рівнем розвитку група. Як неодноразово зазначали експерти, основною причиною таких результатів для України є високі показники за виміром «знання». Показники середньої та очікуваної кількості років навчання в нашій державі є доволі високими і фактично наближаються до середнього рівня країн ОЕСР. Індекс людського розвитку 2017 року для України становить 0,751 при середньому показнику для групи «high human development» 0,757 (табл. 3.10).

З табл. 3.10 видно за якими показниками Україна поступається іншим розвиненим державам. Зокрема, за показником очікуваної тривалості життя при народженні Україна поступається середньому показнику групи «high human development» на 3,9 років, а групи «very high human development» взагалі на 7,4 роки, країн ОЕСР — на 8,5 років. Міжнародні експерти вказують на зростання середньої тривалості життя в Україні. Однак, як стверджує Е. Лібанова, виникають значні сумніви щодо зростання цього показника: перепису в Україні не робили від 2000 року. Окрім того невідомо, скільки людей виїхало; є припущення щодо певного перевищення чисельності населення і зниження показника смертності¹.

¹ Основна загроза України — несправедливість [Електронний ресурс]: Інтерв'ю з Е. Лібановою (7.07.2017) / О. Миколук // День. — 2017. — № 61/62. — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/osnovna-zagroza-ukrayiny-nespravedlyvist>.

Таблиця 3.10

Показники індексу людського розвитку
в розрізі різних груп країн, 2017 рік

Показники	Середнє значення для групи							
	Україна	«Very high human development»	«High human development»	«Medium human development»	«Low human development»	Регіон Європи і Центральної Азії	Середнє значення для країн ОЕСР	Середньосвітове значення
Очікувана тривалість життя при народженні, років	72,1	79,5	76,0	69,1	60,8	73,	80,6	72,2
Очікувана кількість років навчання, років	15,0	16,4	14,1	12,0	9,4	14,1	16,2	12,7
Середня кількість років навчання, років	11,3	12,2	8,2	6,7	4,7	10,3	12,0	8,4
ВНД на душу населення, ПКС дол. США	8130	40041	14999	6849	2521	15331	39595	15295
Індекс людського розвитку	0,751	0,894	0,757	0,645	0,504	0,771	0,895	0,728

* Джерело: побудовано за даними¹

Найбільше дисонує з середньогруповим значенням «high human development» показник України ВНД на душу населення. Негативною є його динаміка — зменшення ВВП на 32 % порівняно з 1990 роком свідчить про те, що всі соціальні негаразди в людському розвитку України зазвичай пов'язані з економічною ситуацією². З табл. 3.10 бачимо, що за показником ВНД на душу населення Україна є ближчою до групи «medium human development». Окрім того, показник України в 8130 ПКС дол. США є суттєво нижчим за середнє значення для групи країн Європи і Центральної Азії (15 331) та колосально відстає від значення ОЕСР (39 595). Показник ВНД на душу населення України є вдвічі нижчим за середньосвітове значення. Цей висновок актуалізує чіткий орієнтир на економічний пріоритет людського розвитку.

¹ Human Development Indices and Indicators. 2018 Statistical Update [Electronic resource]. — Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf.

² Основна загроза України — несправедливість [Електронний ресурс]: Інтерв'ю з Е. Лібановою (7.07.2017) / О. Миколюк // День. — 2017. — № 61/62. — Режим доступу : <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/osnovna-zagroza-ukrayiny-nespravedlyvist>.

У табл. 3.11 наведено дані деяких держав, з якими в Україні схожі показники в межах розрахунку індексу людського розвитку. Бачимо, що якщо за очікуваною кількістю років навчання Україна перебуває на рівні розвинених європейських, деяких технологічно розвинених азійських держав, то за показником ВНД на душу населення — Гватемали, Куби, Марокко та інших слабо розвинених держав.

Таблиця 3.11

Схожість показників індексу людського розвитку України з іншими державами світу, 2017 рік

№ з/п	Показник	Значення України	З якими країнами поруч
1	Очікувана тривалість життя при народженні, років	72,1	Єгипет (71,7), Молдова (71,7), Азербайджан (72,1), Білорусь (73,1)
2	Очікувана кількість років навчання, років	15,0	Болгарія (14,8), Чорногорія (14,9), Хорватія (15,0), Угорщина (15,1), Казахстан (15,1), Японія (15,2), Росія (15,5)
3	Середня кількість років навчання, років	11,3	Хорватія (11,3), Чорногорія (11,3), Вірменія (11,7), Франція (11,5), Сінгапур (11,5), Бельгія (11,8)
4	ВНД на душу населення, ПКС дол. США	8130	Гватемала (7278), Марокко (7340), Куба (7524), Бутан (8065), Парагвай (8380)

* Джерело: побудовано за даними¹

Розглянемо індекс людського розвитку України в динаміці (рис. 3.32). Висновки щодо його позитивного характеру слід робити обережно. Як стверджує Е. Лібанова, сьогодні в Україні прогрес у збільшенні людського розвитку становить 0,037 %, коли, для порівняння, у Туреччині — 0,191, тобто у шість разів вищий, дуже позитивна динаміка у Польщі та Угорщини, а середній показник по земній кулі — 0,120². Тобто на сьогодні України відстає за динамікою людського розвитку від планетарного значення, що вказує на гостру необхідність покращення тих показників, за якими вона програє. В іншому випадку, в умовах зростаючої просторової мобільності населення та з огляду на геополітичне розташування, наша держава опиниться в ситуації «дефіциту» людського потенціалу та демографічного колапсу.

¹ Human Development Indices and Indicators. 2018 Statistical Update [Electronic resource]. — Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf.

² Основна загроза України — несправедливість [Електронний ресурс]. Інтерв'ю з Е. Лібановою (7.07.2017) / О. Миколук // День. — 2017. — № 61/62. — Режим доступу : <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/osnovna-zagroza-ukrayiny-nespravedlyvist>

На рис. 3.32 дані подано на основі щорічних звітів ПРООН на момент їх опублікування. Від 2000 року середньорічний темп зростання індексу людського розвитку для України становив трохи менше 1, проте за останні 5 років зростання все таки набуло хоч і незначного, але додатного значення. Найвищі показники індексу людського розвитку для України зафіксовані на початку 90-х років ХХ століття, але це не є показово для нової на той час держави, а також у 2002 році (0,777), 2005–2007 роках (0,788–0,796). Далі був монотонний спад, який змінився незначною позитивною динамікою 2010–2012 років. Нинішній період є поки стагнаційним у плані динаміки людського розвитку.

Щодо рейтингу України відповідно до індексу людського розвитку, то найгірші позиції виявлені у 1995 році. Найвищі місця зафіксовано 2002 року — 70 і 2010 року — 69. У середньому за останні 10 років Україна обіймала 78 позицію в світі. Такі рейтингові порівняння є важливими, адже дозволяють зробити висновки про динамічні характеристики за різними сферами різних держав. Глобалізований світ теж розвивається циклічно, в тому числі з періодичним виникненням криз світового масштабу. Якщо ж для України характерні тенденції до втрати рейтингових позицій, коли інші держави за таких же умов їх покращують, то це вказує на недоліки внутрішнього характеру.

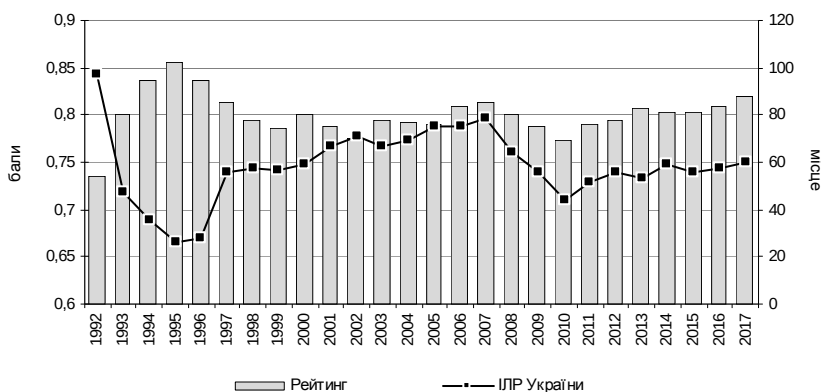

Рис. 3.32. Динаміка індексу людського розвитку України, 1992–2017 роки

* Джерело: узагальнено за даними щорічних звітів ПРООН

Якщо зіставляти динаміку індексу людського розвитку України до міграційної активності населення, то простежується тісний зв'язок з показником кількості вибулих осіб в межах міждержавної міграції — за період 2006–2016 років кореляційний зв'язок становить 0,9. Водночас такий зв'язок відсутній з кількістю прибулих осіб у межах міждержавної міграції (рис. 3.33). Це вказує на те, що Україна з погляду вхідної мобільності є привабливою не стільки за конкурентними параметрами, як з погляду тимчасової відсутності можливостей переміщень у більш розвинуті держави.

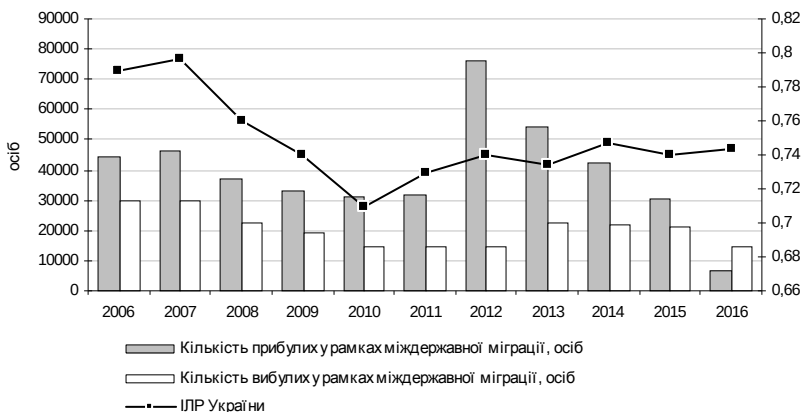

Рис. 3.33. Динаміка індексу людського розвитку у співвідношенні до міграційної активності населення України, 2006–2016 роки

* Джерело: узагальнено за даними щорічних звітів ПРООН

Вивчаючи індекс людського розвитку України та різних держав світу, особливо важливо звернути окрему увагу на ті, які є сусідніми та стратегічними реципієнтами людського потенціалу нашої держави. При аналізі просторової мобільності населення у Європейському економічному просторі (див. підрозділ 3.4) зазначається, що такими є Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія як сусідні європейські держави, Молдова (новий партнер ЄС) і Російська Федерація (незважаючи на всі політичні протиріччя), а також більш віддалені держави ЄС — Німеччина, Великобританія, Італія, Іспанія, Чехія, Греція, Португалія. Саме ці держави є основними реципієнтами людського потенціалу України та з ними розвиваються канали мобільності нашого суспільства.

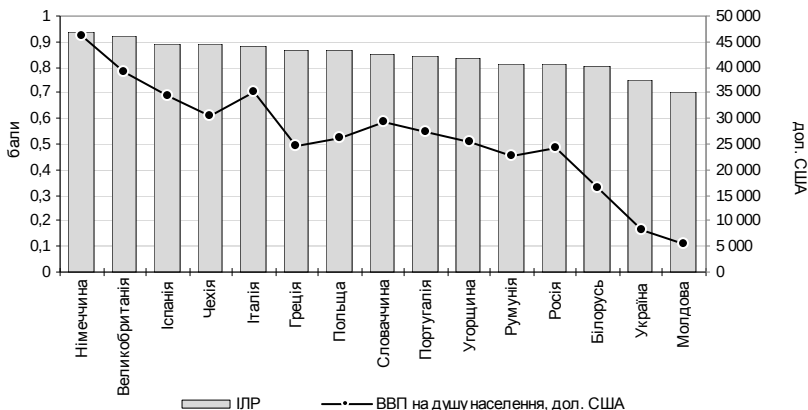
На рис. 3.34(а) відображено показники індексу людського розвитку у зіставленні з показником ВВП на душу населення, а на рис. 3.34(б) — з коефіцієнтом Джині. Коефіцієнт Джині є важливим індикатором нерівності, що безпосередньо визначає внутрішні можливості розвитку людини та чинники зростання рівня її мобільності у випадку надмірних розривів у суспільстві. Відповідно до розрахунків ПРООН, для України виявлений порівняно низький коефіцієнт Джині. Це ставить під сумнів об'єктивність даних Державної служби статистики України з обстеження рівня доходів домогосподарств. Натомість можна знайти твердження, що різниця в доходах 10 % найбагатших і 10 % найбідніших українців з врахуванням тіньових доходів досягає 40 разів¹. Узагалі статистичний облік рівня доходів, заробітної плати в Україні викривлений. Слід пам'ятати про колосальний тіньовий ринок праці, самозайнятості, торгівлі, тієї ж міграції. Усе це деформує сприйняття ситуації, створюючи «подвійне» середовище розвитку українського суспільства. Інша справа, що така ситуація слугує короточасному збагаченню однієї частини осіб та «виживанню» іншої. Але тимчасовий ефект не призведе до забезпечення розвитку на довгостроковий період.

З рис. 3.34(а) бачимо, наскільки показники України є нижчими за сусідні держави та стратегічні реципієнти людського потенціалу нашого суспільства. Подальший розвиток глобального та європейського мобільного простору за такої ситуації лише посилюватиме рівень просторової мобільності населення України з реалізацією за міграційним напрямом.

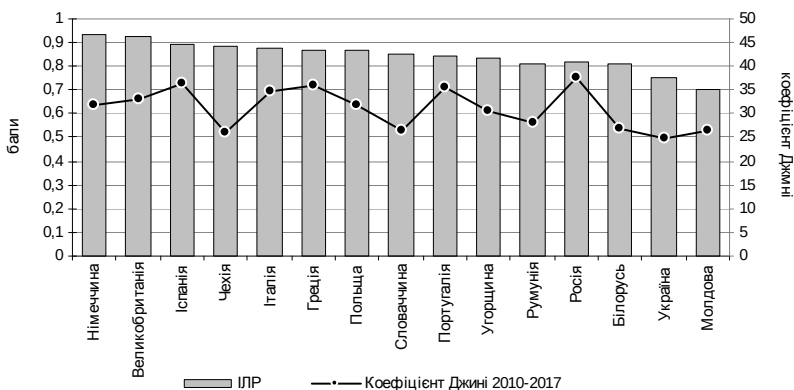
Таким чином, аналіз індексу людського розвитку на рівні держав вказав на слабкі сторони України, наслідком чого можуть бути надмірні втрати людського потенціалу за умов, коли рівень просторової мобільності населення зростатиме.

Окрім оцінювання людського розвитку на глобальному та державному рівнях, актуальними є результати аналізу в регіональному розрізі — з погляду дослідження векторів реалізації внутрішньої просторової мобільності населення.

¹ Україна: час вибору [Електронний ресурс] / Центр Разумкова, за участі експертів Центру НОМОС і Центру політико-правових реформ. — Київ, 2013. — С. 11. — Режим доступу : http://old.razumkov.org.ua/upload/Brochure_EU-CU-7-2013.pdf; Коваль Н. В. Соціально-економічна нерівність в Україні та світі: проблеми оцінювання та шляхи їх вирішення / Н. В. Коваль // Економіка та держава. — 2016. — № 2. — С. 48.

а) співвідношення з ВВП
на душу населення, дол. США

б) співвідношення з коефіцієнтом Джині

Рис. 3.34. Співвідношення індексу людського розвитку
з ВВП на душу населення та коефіцієнтом Джині
в Україні та деяких інших державах, 2017 рік

* Джерело: побудовано за даними¹

¹ Human Development Indices and Indicators. 2018 Statistical Update [Electronic resource]. — Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf; Human Development Report 2016. Human Development for everyone [Electronic resource]. — Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf.

Оцінювання людського розвитку регіонів України дають змогу здійснювати пропоновані методичні підходи різних авторів щодо адаптації визнаної методики ПРООН до показників регіонального рівня. Адаптовані методичні підходи орієнтовані на розрахунок *індексу регіонального людського розвитку* (ІРЛР або РІЛР). Перша спроба розрахунку ІРЛР належить академіку НАН України С. Пирожкову та члену-кореспонденту НАН України О. Власюку: ще у 1995 році вони запропонували п'ятирівневу ієрархічну схему оцінки стану людського розвитку з використанням 32-х первинних показників, які віддзеркалюють 12 основних його характеристик, серед яких була *мобільність населення* (інші — перебіг процесів відтворення, зайнятість, стан здоров'я, духовність суспільства, розвиток науки, освіченість, розвиток інформаційних комунікацій, життєвий рівень, розвиток соціальної інфраструктури, правоохоронна діяльність, соціальний захист)¹.

Зусиллями фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, а саме Е. Лібанової, Н. Власенко, О. Власика та багатьох інших, було критично проаналізовано міжнародну методику ПРООН і на підставі попередніх ґрунтовних напрацювань запропоновано власний методологічний підхід, який дає змогу, за твердженнями українських авторів, адекватніше оцінити рівень людського розвитку в нашій державі за окремими регіонами². Однією з перших результативних спроб була трирівнева ієрархічна Методика побудови індексу людського розвитку 2000 року, яка в 2001 році за безпосередньої участі фахівців Державної служби статистики України набула офіційного статусу Національної методики вимірювання регіонального людського розвитку³.

¹ Власюк О. С. Індекс людського розвитку: досвід України / О. С. Власюк, С. І. Пирожков / Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 1995. — 84 с.; Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції : колективна монографія : у 2 т. / відпов. за вип. Л. М. Черенько, О. В. Макарова ; за ред. Е. М. Лібанової. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. — С. 182.

² Поспелова Т. В. Дослідження методик розрахунку індексу людського потенціалу: проблеми та перспективи / Т. В. Поспелова // Вісник Академії митної служби України. Серія : Державне управління. — 2010. — № 2. — С. 105.

³ Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан / Рада з вивчення продуктивних сил України НАНУ ; UNDP ПРООН. — Київ : СПД «Савчина», 2002. — 123 с.; Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції : колективна монографія : у 2 т. / відпов. за вип. Л. М. Черенько, О. В. Макарова ; за ред. Е. М. Лібанової. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. — С. 182.

У 2012 році методику розрахунку ІРЛР було оновлено. Суттєво змінився склад первинних показників для розрахунку індексу: їхня кількість зменшилася з 96-ти до 33-х; низка заміненних показників не були прямими характеристиками стану людського розвитку, зокрема, недоцільним було використання показників бюджетного фінансування соціальної сфери як індикаторів людського розвитку; недоцільним було використання показників лише за одним типом місцевості (наприклад, такі показники, як рівень економічної активності, рівень зайнятості та рівень безробіття, розраховувалися лише для міського населення) для характеристики ситуації у регіоні та ін.¹ Оновлена методика передбачає оцінювання за блоками відтворення населення, соціального становища, комфортного життя, добробуту, гідної праці й освіти². Колектив авторів під керівництвом У. Садової у результаті ознайомлення з переліком показників цієї методики сформулював авторський методичний підхід розрахунку ІРЛР. Зокрема, було запропоновано розділяти індикатори стану, факторів і реагування. За блоком «Демографічний розвиток» було включено *індикатор реагування — коефіцієнт вибуття (міграції) населення регіону (в розрахунку на 10 000 осіб населення)*³. Методика оцінювання ІРЛР має включати показники міграційної активності населення, зокрема, чисельність вибулих осіб у розрахунку на 10 000 осіб населення, оскільки для дедалі більшої кількості областей України висока міграційна активність стає однією з характерних ознак, що суттєво трансформує систему відносин та факторів розвитку.

Результати оцінювання ІРЛР мають давати змогу виявляти регіональні диспропорції у розвитку міських поселень та сільської місцевості — з метою виявлення чинників формування і реалізації внутрішньої просторової мобільності; для цього слід застосовувати відповідні субіндекси з урахуванням типу місцевості проживання⁴.

¹ Макарова О. В. Вимірювання людського розвитку в регіонах України: методологічні аспекти та оцінка результатів / О. В. Макарова // Економіка України. — 2015. — № 3. — С. 44.

² Методика вимірювання регіонального людського розвитку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.idss.org.ua/arhiv/Metodika_RLR.zip.

³ Методологічні підходи до побудови індексу регіонального людського розвитку / Інститут регіональних досліджень НАН України, відділ соціально-гуманітарного розвитку регіону. — Львів, 2012.

⁴ Откидач М. В. Методичні підходи до побудови субіндексів регіонального людського розвитку / М. В. Откидач // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 1. — С. 148.

Оцінка регіонального людського розвитку дозволяє обґрунтувати пріоритети регіональної політики. Як зазначають О. Макарова та О. Хмелевська, це може бути політика вирівнювання (забезпечення рівних умов розвитку), домінування (підтримка «точок росту»), уніфікації (усунення диференціації, диспропорції, поляризації), перерозподілу ресурсів (підтримка «програмного» регіону / території)¹.

Враховуючи зростаючі мобільні процеси в суспільстві, розрахунки ІРЛР слід доповнювати аналізом відповідних показників. Для цього опишемо методику розрахунку ІРЛР більш детально.

Обчислення інтегрального показника ІРЛР здійснюється за такими блоками часткових показників²:

— *відтворення населення* (сумарний коефіцієнт народжуваності; дитяча смертність; середня очікувана тривалість життя при народженні; ймовірність 20-річних чоловіків дожити до 65 років; ймовірність 20-річних жінок дожити до 65 років);

— *соціальне становище* (коефіцієнт злочинності; кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу; кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму та алкогольних психозів, розладу психіки і поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин; кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; коефіцієнт підліткової народжуваності; кількість померлих від навмисного самоушкодження);

— *комфортне життя* (забезпеченість житлом у міських поселеннях; питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості; питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості; інтегральний показник стану навколишнього середовища; планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів; обсяг реалізованих населенню послуг);

— *добробут* (рівень бідності за відносним критерієм; питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували неру-

¹ Макарова О. В. Типологізація регіонального людського розвитку: проблеми та перспективи використання / О. В. Макарова, О. М. Хмелевська // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 3. — С. 122.

² Методика вимірювання регіонального людського розвитку [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. — Київ, 2012. — Режим доступу : http://www.idss.org.ua/arhiv/Metodika_RLR.zip.

хомість; кількість мінімальних продуктових кошиків, які можна придбати на середній дохід на душу населення; валовий регіональний продукт на 1 особу; питома вага домогосподарств, які мають всі товари тривалого користування базового набору);

— *гідна праця* (рівень зайнятості населення, частка зайнятих серед населення віком 18–65 років; рівень безробіття; частка працівників, які отримують зарплату меншу, ніж 1,5 прожиткових мінімумів; частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам; співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати; рівень охоплення соціальним страхуванням);

— *освіта* (чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 3–5 років; охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку; частка осіб із освітою не нижче рівня «базової вищої» серед населення 25 років і старше; середня тривалість навчання осіб віком 25 років і старше; середній бал за результатами зовнішнього незалежного оцінювання (по всіх предметах)).

Нормування для розрахунку інтегрального індексу регіонального розвитку в методиці здійснюється за такими формулами для показників-стимуляторів (3.7) та показників-дестимуляторів (3.8)¹:

$$z_{ijr} = \frac{x_{ijr}}{x_{st\ ij}} \quad (3.7)$$

$$z_{ijr} = \frac{x_{st\ ij}}{x_{ijr}}, \quad (3.8)$$

де z_{ijr} — нормоване значення j -го показника у i -му блоці показників по r -му регіону; x_{ijr} — фактичне значення j -го показника у i -му блоці показників по r -му регіону; $x_{st\ ij}$ — стандартне значення j -го показника у i -му блоці показників; i — номер блоку показників ($i = 1, 2, \dots, 6$); j — номер показника у i -му блоці показників ($j = 1, \dots, k_i$); k_i — кількість показників у i -му блоці показників), r — регіон ($r = 1, \dots, 25$).

¹ Методика вимірювання регіонального людського розвитку [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. — Київ, 2012. — Режим доступу : http://www.idss.org.ua/arhiv/Metodika_RLR.zip.

Також здійснюється калібрація нормованих показників з метою елімінування впливу процедури нормування на узагальнюючий показник по блоку.

Аналогічно до використовуваного методу розрахунку інтегрального ІРЛР за даними розрахованих показників аналізу просторової мобільності населення в регіонах України за 2017 рік можливо розрахувати *інтегральний показник режиму просторової мобільності*, який буде середнім геометричних наступних показників:

$$I_{pnm} = \sqrt[6]{I_{kn} I_{kv} I_{imo} I_{imc} I_{zmn} I_{dc}} , \quad (3.9)$$

де I_{pnm} — інтегральний показник режиму просторової мобільності; I_{kn} — нормалізований показник концентрації прибулих осіб у регіон; I_{kv} — нормалізований показник концентрації вибулих осіб з регіону; I_{imo} — нормалізований показник загальної інтенсивності міграційного обороту; I_{imc} — нормалізований показник загальної інтенсивності міграційного сальдо; I_{zmn} — нормалізований показник густоти міграційного потоку; I_{dc} — нормалізований показник демографічної стійкості.

За даними обчислень отримано *інтегральний показник режиму просторової мобільності по регіонах України* за нормалізованими показниками за формулами (рис. 3.35, дод. Г і Д).

Регіони з вищим показником характеризуються вищими мобільними ознаками населення. Величину показника визначають і виїзні, і в'їзні потоки населення. Результати такого аналізу детермінують *регіональну специфіку регулювання просторової мобільності населення та врахування даних процесів при забезпеченні людського розвитку регіонів*.

Інтегральний індекс режиму просторової мобільності населення актуально враховувати при розрахунку ІРЛР. У табл. 3.12 подано результати такого розрахунку (дод. Е). Кореляційний аналіз режиму просторової мобільності та ІРЛР показав високий пропорційний зв'язок між цими показниками — на рівні 0,8. Бачимо, що для окремих областей рівень мобільності на сьогодні позитивно впливає на ІРЛР. Це Київська, Рівненська, Сумська, Львівська, Дніпропетровська, Одеська області. Області, які характеризуються нижчим рів-

нем мобільності, при нинішніх умовах втрачають у можливостях людського розвитку.

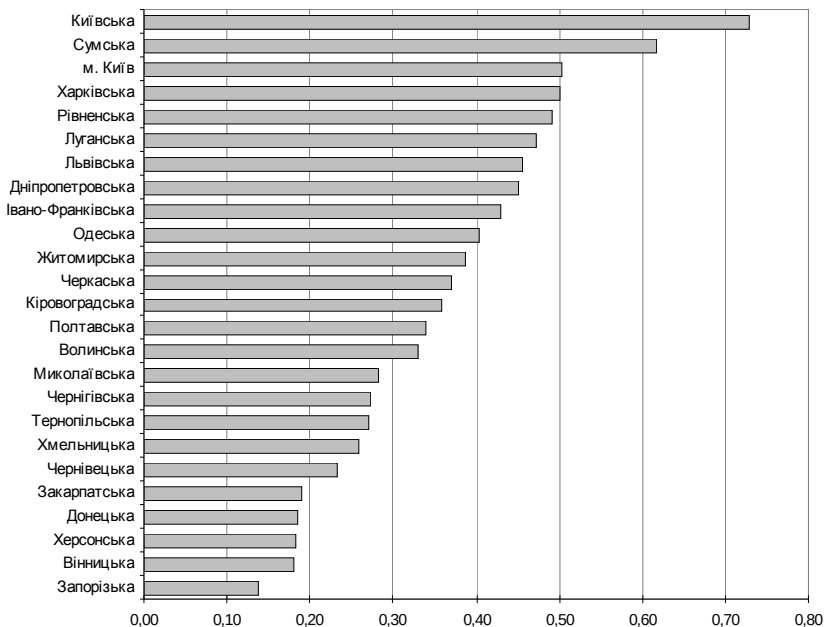

Рис. 3.35. Інтегральний індекс режиму просторової мобільності населення у регіонах України, 2017 рік

** Джерело: розрахунки автора*

Результати аналізу можуть викликати спочатку дискусійну реакцію. Однак реалії в Україні такі, що саме реалізація просторової мобільності населення дозволяє йому підвищувати рівень свого добробуту, задовольняти інші потреби, і це не обов'язково виїзд за кордон, але й внутрішні переміщення.

Отже, результати оцінювання людського розвитку носять практичний та рекомендаційний характер щодо визначення чинників формування і реалізації просторової мобільності населення. На рівні держав результати оцінки вказують не лише на просторову економічну поляризацію, але й на різні можливості навчання та відтворення населення.

Таблиця 3.12

ІРЛР в Україні з врахуванням
просторової мобільності населення, 2017 рік

№ з/п	Області	ІРЛР без мобільності		ІРЛР з мобільністю	
		сума	ранг	сума	ранг
1	Вінницька	3,8566	9	4,0361	16
2	Волинська	3,8109	11	4,1411	13
3	Дніпропетровська	3,7686	12	4,2194	9
4	Донецька	...	...	...	...
5	Житомирська	3,5472	20	3,9343	19
6	Закарпатська	4,0233	5	4,2125	10
7	Запорізька	3,8184	10	3,9551	18
8	Івано-Франківська	4,1554	2	4,5855	2
9	Київська	3,7541	13	4,4817	4
10	Кіровоградська	3,5257	22	3,8832	20
11	Луганська	...	...	...	...
12	Львівська	4,1307	3	4,5867	1
13	Миколаївська	3,8647	8	4,1461	12
14	Одеська	3,7100	17	4,1137	14
15	Полтавська	3,9103	7	4,2498	7
16	Рівненська	3,6576	18	4,1495	11
17	Сумська	3,7425	14	4,3601	6
18	Тернопільська	3,9749	6	4,2454	8
19	Харківська	4,0564	4	4,5562	3
20	Херсонська	3,5438	21	3,7273	22
21	Хмельницька	3,6188	19	3,8766	21
22	Черкаська	3,7286	15	4,0992	15
23	Чернівецька	4,2294	1	4,4625	5
24	Чернігівська	3,7247	16	3,9977	17

* Джерело: побудовано за даними¹

¹ Регіональний людський розвиток : статист. зб. / Державна служба статистики України. — Київ, 2018. — С. 37

Методика оцінювання людського розвитку на рівні регіонів країни дозволяє більшою мірою деталізувати вплив різних процесів на основні показники, що відображають можливості вибору. Тому необхідно закласти в перелік показників ті, що відображають міграційну активність населення. Зростаючі показники міждержавної міграції як реалізації просторової мобільності є свідченням недостатньо сприятливих внутрішніх умов розвитку та потребують реагування. В основі такого реагування мають бути механізми регулювання просторової мобільності населення, орієнтовані на непрямі методи впливу.

Розділ 4

МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

4.1. Механізми регулювання просторової мобільності населення

Поняття механізму в теорії державного управління можна розглядати за різними підходами¹:

- механізм як система;
- механізм як сукупність складових;
- механізм як процес;
- механізм як інструмент.

Найбільш складним і комплексним є системний підхід до розгляду механізму. Якщо визначати можливості регульованого впливу суб'єкта на об'єкт, то практично цінним є фокус розгляду механізму як інструмента. Тому, з метою дослідження системи механізмів регулювання просторової мобільності населення, взято до уваги їхнє розуміння як інструментів.

Механізми регулювання просторової мобільності населення — це інструменти цільового впливу на чинники формування і процеси реалізації просторової мобільності населення у визначених просторових обмеженнях. Просторові обмеження визначають об'єкт і суб'єкти регулювання. Об'єктом регулювання є населення та його окремі соціальні групи, що постійно чи тимчасово перебувають на території держави / регіону / поселення. Суб'єктами регулювання можуть бути:

- державні — органи державної влади як основні регулюючі інститути;
- недержавні — недержавні структури, що самостійно чи у співпраці з органами державної влади впливають на мобільні процеси;

¹ Біль М. М. Механізм державного управління туристичною галуззю на регіональному рівні: теоретико-прикладний аспект / М. М. Біль ; за наук. ред. О. П. Крайник. — Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. — С. 45.

— ринкові — умови ринку (праці, товарів і послуг, капіталу, знань), які детермінують формування мобільності.

Застосування механізмів регулювання просторової мобільності населення має свідомо балансуватись між державними і недержавними інститутами. Глобалізація й інтеграція посилюють вплив ринкових механізмів в умовах міжнародної конкуренції. Пропагування права вибору і свободи пересування змушує державно-управлінські структури переорієнтовуватись з механізмів державного управління на механізми регулювання, зокрема, в міграційній сфері. За нашим баченням, актуальним є питання *регулювання не факту реалізації просторової мобільності населення, а передумов її формування*. Це вимагає сучасний глобалізований світ з відкритими кордонами та соціально-економічною поляризацією країн світу, що змушує владу більшості держав до зміни концепції державної політики (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Регулювання просторової мобільності населення:
загальні і спеціальні підходи

№ з/п	Критерії відмінності	Деморегулювання	Економічне регулювання	Регулювання просторової мобільності
1	Суб'єкт впливу	провідна роль державних інститутів	провідна роль ринкових інститутів	активна співпраця державних і недержавних інститутів з урахуванням умов ринку
2	Об'єкт впливу	факт міграції та її наслідки	практика переміщень з метою туризму і туристичний бізнес	чинники формування і напрямки реалізації просторової мобільності
3	Мета регулювання	нівелювання ризиків міграції	розвиток туризму як привабливої галузі економіки	позитивний вплив реалізації просторової мобільності населення на людський розвиток територій донора і реципієнта
4	Домінуючі механізми регулювання	адміністративні, нормативно-правові	адміністративні, валютно-фінансові	соціально-економічні, соціогуманітарні, інформаційні

* Джерело: авторська розробка

З табл. 4.1 випливає, що регулювання просторової мобільності населення є специфічним поєднанням пріоритетів регулювання міграції (як основної форми реалізації мобільності), а також туризму.

Водночас регулювання просторової мобільності населення буде ефективним у тому випадку, коли практика її реалізації забезпечуватиме процеси людського розвитку для територій донора (населення яких реалізує мобільність та виїжджає) і територій реципієнта.

Перш ніж визначити механізми регулювання просторової мобільності населення, обґрунтуємо авторське бачення концептуальних засад їхнього використання.

Об'єктом регулювання є стан, чинники формування і напрями реалізації просторової мобільності населення.

Суб'єктом регулювання, як вже зазначалось вище, можуть бути державні і недержавні структури, а також ринкові інститути. Незважаючи на аргументи щодо дерегулювання більшості сфер (в Україні такі обґрунтування спричинені корупцією в органах державної влади), роль держави залишається сильною. Для України це актуальне питання, незважаючи на всі труднощі становлення правової держави і демократії. Залишається актуальною до впровадження неолібералістична концепція, яка обґрунтовує посилення регулювання економіки держави. Як пише Г. Куц, якщо в класичному лібералізмі чільне місце посідала ідеологема «державна нічний сторож», то в теорії неолібералізму це місце стало належати ідеологемі «держави загального добробуту» (концепти «держави загального добробуту» та «соціальної ринкової економіки»)¹. Керуючись ідеями неолібералізму, роль держави у регулюванні факторів формування і напрямів реалізації просторової мобільності населення має бути ключовою. У зв'язку з цим важливо визначити *інституційну основу* такого регулювання.

З огляду на різноплановість регулювальних впливів, в Україні основними центральними органами державної влади, які володіють і мають здійснювати безпосередні повноваження в сфері регулювання просторової мобільності є:

- Державна міграційна служба України;
- Державна прикордонна служба України;
- Державна митна служба України;
- Міністерство зовнішніх справ України (посольства і консульства, управління з питань закордонного українства та етноконфесійного діалогу);

¹ Куц Г. М. Неолібералізм: основні ідеї та інтерпретації / Г. М. Куц // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Серія : Питання політології. — Харків, 2010. — № 912, вип. 17. — С. 178.

— Міністерство соціальної політики України (питання соціального захисту);

— Департамент туризму та курортів Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (слабкі позиції, доцільність відновлення Міністерства культури і туризму України);

— Державна служба статистики України (моніторинг мобільності).

Провідну роль у регулюванні просторової мобільності населення усе таки мали б відігравати Державна міграційна служба України і Департамент туризму та курортів. На сьогодні ці інститути мають ослаблені позиції. Державна міграційна служба функціонує від 2010 року та «погрузла» в бюрократичних питаннях (корупційні скандали, пов'язані, в тому числі, з виготовленням біометричних паспортів, виникають періодично). До цього повноваження регулювання міграцій постійно передавались від однієї управлінської структури до іншої. З початку незалежності України таких «передач» було 12 (табл. 4.2).

Часті зміни профільного органу є серйозним викликом для будь-якої сфери. Щодо регулювання просторової мобільності населення, визначені вище структури мають формувати *інституційну платформу співпраці* з недержавними інститутами, у тому числі з церквою, благодійними організаціями та українською діаспорою. Потрібно посилювати реальну співпрацю з представниками діаспори, в тому числі через Національну комісію з питань закордонних українців при Кабінеті Міністрів України, утворену ще 2004 року. Схвалена Концепція Державної програми співпраці із закордонними українцями на 2017–2020 роки має реалізовуватись у різночасовій перспективі та підтримувати циркулюючі міграції українського високомобільного суспільства.

Розуміючи зміст та інституційну основу регулювання просторової мобільності населення, розглянемо більш детально *механізми* такого регулювання.

Залежно від концепції регулювання просторової мобільності, застосування механізмів може бути орієнтованим на обмеження, консервацію і стимулювання. Таким способом, механізми за характером впливу можуть набувати обмежуючого, консервуючого (стабілізуючого) і стимулюючого характеру.

Таблиця 4.2

Змінність центральних профільних органів державної влади
у сфері регулювання просторової мобільності

№ з/п	Профільний орган у сфері регулювання міграцій	№ з/п	Профільний орган у сфері регулювання туризму
1	Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України — 1991–1993 рр.	1	Головне управління Української РСР по іноземному туризму — до 1988 р. та Українська республіканська асоціація по іноземному туризму до 1993 р.
2	Міністерство України у справах національностей та міграції — 1993–1994 рр.	2	Державний комітет України з туризму — 1993–2000 рр.
3	Міністерство України у справах національностей, міграції та культів — 1994–1995 рр.		
4	Міністерство України у справах національностей та міграції — 1995–1996 рр.		
5	Державний комітет України у справах національностей та міграції — 1996–2000 рр.		
6	Державний департамент у справах національностей та міграції Міністерства юстиції України — 2000–2001 рр.	3	Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України — 2000–2001 рр.
7	Державний комітет України у справах національностей та міграції — 2001–2006 рр.	4	Державний департамент туризму — 2001–2002 рр.
		5	Державна туристична адміністрація України — 2002–2005 рр.
8	Державний комітет у справах національностей та релігій — 2006–2011 рр.	6	Міністерство культури і туризму (Державна служба туризму і курортів) — 2005–2010 рр.
9	Міністерство внутрішніх справ — 2008–2009 рр.		
10	Державна міграційна служба — 2009–2010 рр.		
11	Міністерство внутрішніх справ — 2010–2011 рр.	7	Міністерство інфраструктури (Державне агентство туризму і курортів) — 2010–2014 рр.
12	Державна міграційна служба — від 2010 р.	8	Міністерство економічного розвитку і торгівлі (Департамент туризму та курортів) — від 2014 р.

* Джерело: складено за даними¹

¹ Біль М. М. Органи державної влади як суб'єкт регіональної міграційної політики / М. М. Біль // Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації : монографія / ред. : У. Я. Садова ; НАН України, Ін-т регіон. дослідж. — Львів, 2011. — С. 63–74; Біль М. М. Механізм державного управління

Обмежуючі механізми є актуальними у застосуванні в умовах жорсткого режиму перетину державного кордону. Вони більшою мірою орієнтовані на факт реалізації просторової мобільності, особливо за міграційним напрямом. Ефективність їхнього застосування можлива тоді, коли дієвою є правова держава, а практика порушення адміністративних і нормативно-правових норм є мінімальною.

Консервуючі механізми орієнтовані на підтримку умов середовища (чинники) і практику реалізації просторової мобільності у випадках:

- вигідності поточної ситуації, стабільної позитивної динаміки змін з відображенням на показниках людського розвитку;

- негативного впливу зовнішнього середовища та необхідності збереження (стабілізації) ситуації у певних просторових координатах (антикризові заходи).

Стимулюючі механізми є найбільш використовуваними. Однак, у вітчизняних умовах вони, на жаль, часто набувають формальних ознак. Практика регулювання просторової мобільності населення в Україні поки не розвинута. Регулювання міграційних процесів є суб'єктивним зі значними тіньовими ресурсними потоками. Регулювання туризму більше орієнтоване на бізнес-інтереси з політичним лобі на рівні центральних і місцевих органів державної влади (ця сфера бізнесу є доволі привабливою, тому зазвичай викликає підвищений інтерес осіб з великим капіталом).

Концептуальне призначення механізмів регулювання просторової мобільності населення (обмеження, консервація, стимулювання) реалізується залежно від специфіки їхнього використання. Необхідно розуміти, як саме той чи інший механізм може здійснювати регулюючий вплив суб'єкта на об'єкт. Тому проведемо розподіл механізмів регулювання просторової мобільності населення, які є актуальними в Україні, однак універсальними для застосування у кожній державі світу. Цілісно вони формують систему механізмів з властивостями компліментарності (рис. 4.1).

Рис. 4.1 відображає перелік механізмів, які спрямовані на процеси, що мають безпосередній стосунок до формування і реалізації просторової мобільності населення. Але оскільки метою регулювання просторової мобільності є вплив на наслідки її реалізації на людський розвиток територій донора і реципієнта, то ці механізми мають

взаємодоповнюватись із заходами *політики людського розвитку*. Вона включає політику демографічну, в сферах охорони здоров'я, освіти, зайнятості та доходів. Цілісна політика людського розвитку визначає можливості життєдіяльності людини, що, своєю чергою, стає чинниками формування її просторової мобільності.

Таким чином, наслідки реалізації мобільності з відображенням на людському розвитку одночасно визначають факторну площину її формування. Це замкнений процес відкритого типу (з впливом зовнішнього середовища; у випадку цього дослідження — це умови щодо можливостей життєдіяльності і розвитку сучасної людини в різних суспільствах).

Перелік і зміст механізмів регулювання просторової мобільності населення (див. рис. 4.1) підтверджує домінуючу роль держави в їхньому застосуванні. В умовах адміністративно-територіальної реформи в Україні виникає логічне запитання щодо повноважень місцевих органів державної влади в регулюванні просторової мобільності населення. На наше переконання, децентралізація влади і державного регулювання, яка нині так важко здійснюється в Україні через численні суб'єктивні перепони, є реальним шансом вирішення більшості проблем українського суспільства, у тому числі щодо задовільних умов людського розвитку, зростаючих міграційних втрат. Розвиток територіальних громад є шансом посилення контролю громадянського суспільства за цільовим використанням бюджетних коштів. Щодо застосування механізмів регулювання просторової мобільності населення на різних управлінських рівнях, зі зміною об'єкта регулювання мають чітко розподілятися повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування. Авторське бачення такого розподілу — на рис. 4.2.

Розглянемо більш детально особливості застосування механізмів регулювання просторової мобільності населення, що виділені на рис. 4.1.

Кожна група механізмів допускає величезну кількість варіацій регулювального впливу на просторову мобільність населення. Досить важливу групу формують *адміністративні механізми*. Активність їхнього застосування підтверджує ступінь впливу держави на процеси формування і реалізації просторової мобільності населення. Чим сильнішою є дія ринкових механізмів, тим адміністративні механізми є слабшими.

Оскільки просторова мобільність досить часто реалізується у міжнародному масштабі, то застосування адміністративних механізмів є надзвичайно важливим з точки зору безпеки.

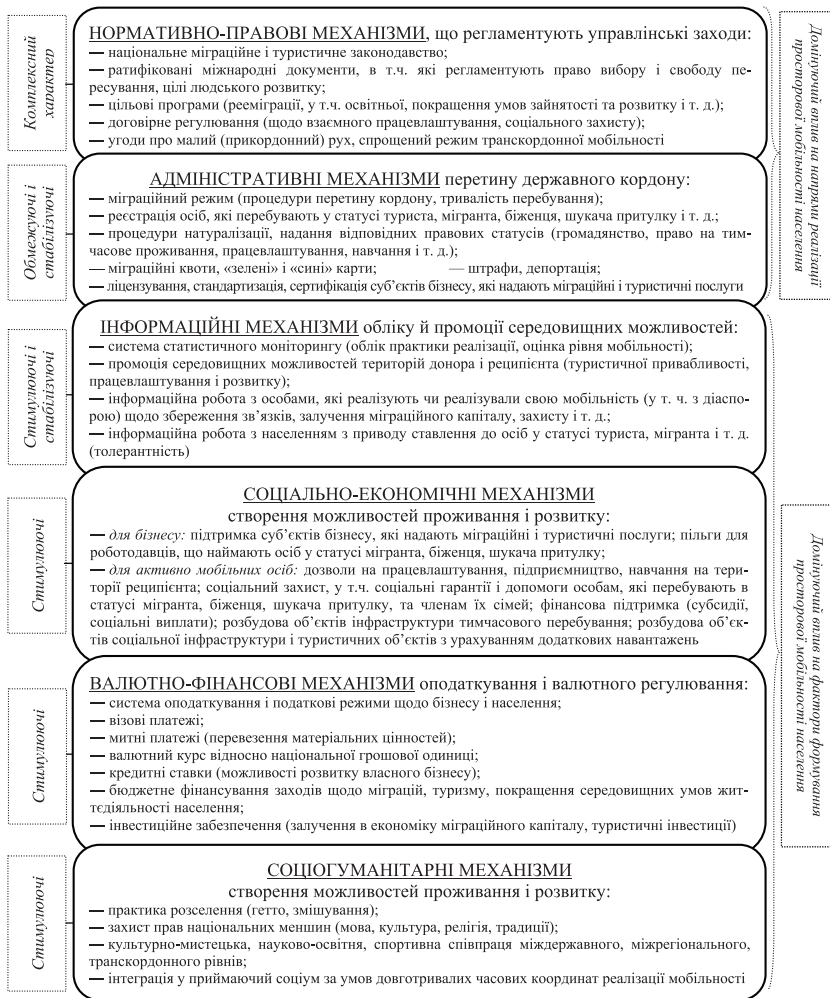

Рис. 4.1. Механізми регулювання просторової мобільності населення

* Джерело: складено за даними¹

¹ Ryndzak O. Mechanisms of migration processes regulation: theoretical aspects / Olha Ryndzak, Mariana Bil // Journal Association 1901 «SEPIKE». — 2016. — Ausgabe 12. — P. 170.

Ефективність адміністративних механізмів залежить від їхньої чіткості та правової визначеності у застосуванні. Їхня важливість пояснюється тим, що вони включають процедури натуралізації та надання різних правових статусів.

Органи державної влади загальнодержавного рівня	Вироблення стратегії регулювання, забезпечення співпраці державних і недержавних структур
Органи державної влади регіонального рівня	Забезпечення сприятливих середовищних умов життєдіяльності і розвитку людини (чинників формування мобільності) в умовах децентралізації
Органи місцевого самоврядування	Регулювання реалізації просторової мобільності населення (оптимізація наслідків)

Рис. 4.2. Основна мета регулювання просторової мобільності населення на різних управлінських рівнях

** Джерело: авторська розробка*

Існує безліч практик такої управлінської діяльності. Часто вони орієнтовані на боротьбу з нелегальними просторовими переміщеннями. На противагу депортації деякі країни реалізують політику регуляризації, що передбачає дозвіл іноземцям, які перебувають у країні з порушенням законодавства, отримати законний статус¹. Часто такі кардинальні дії дозволяють у короткому часі вирішити проблеми нелегального перебування мігрантів, осіб з особливим правовим статусом та їхньої зайнятості з можливістю належного соціального захисту.

У групі адміністративних механізмів також важливими є заходи ліцензування, стандартизації і сертифікації суб'єктів бізнесу, які надають міграційні та туристичні послуги. Особливою проблемою для багатьох суспільств, у тому числі українського, є ринок міграційних послуг. Він орієнтований на задоволення потреб населення в послугах, пов'язаних з уможливленням та / або покращенням умов здійснення населенням міграційних переміщень по території, отриманням супутніх вигод, пов'язаних з міграцією². У випадку нерегульованості процесів переміщення населення, ринок міграцій-

¹ Глоссарий терминов в области миграции — № 2 / отв. ред. Ричард Перушу. — Женева : Международная организация по миграции (МОМ), 2005. — С. 65.

² Садова У. Я. Інституційне забезпечення функціонування транскордонного ринку міграційних послуг / У. Я. Садова, О. В. Махонюк // Регіональна економіка. — 2016. — № 4. — С. 32.

них послуг набуває тіньових ознак, що сприяє нелегальним формам міграцій. Тому серед адміністративних механізмів регулювання мобільності важливими є ті, що формують *систему вимог до фірм-посередників*, які здійснюють вербування робочої сили, з наданням фінансових та юридичних гарантій працевлаштування і створенням нормальних життєвих умов для трудових мігрантів¹.

Окремою групою механізмів регулювання просторової мобільності населення виділено *інформаційні*. Їхнє значення постійно зростає. Сила інформації в сучасному суспільстві є основною. Тому ефективність регулювання мобільності багато в чому залежить від застосування інформаційних механізмів, зокрема, в частині статистичного обліку осіб, які реалізують свою мобільність. В Україні ця складова перебуває у незадовільному стані, що скеровує до необхідності розробки Національної системи моніторингу просторової мобільності населення. Хоча сьогодні статистична база щодо просторових переміщень населення постійно покращується, доповнюється міжнародними оцінками, проте вона є вибірковою. Позитивно, що створюються інтернет-сайти (інтерактивні мапи) щодо черг на державному кордоні (мапа Державної прикордонної служби України подає дані із запізненням²), розвиваються глобальні інформаційні системи типу «migrationpolicy», «metrocosm», «worldometers» та ін. Однак цього поки є недостатньо.

Інформаційні механізми здійснюють потужний вплив на формування просторової мобільності населення. Їхнє ефективне використання дозволяє стримувати чи стимулювати просторові переміщення залежно від подачі інформації про середовищні умови тієї чи іншої території, що розкривають її туристичну і міграційну привабливість.

Ще одна група механізмів — *нормативно-правові*. Вони включають законодавство, що регламентує різні аспекти просторових переміщень населення:

1) нормативно-правові документи щодо перетину державного кордону з різною метою;

¹ Крайнов В. Влияние миграции на экономику / В. Крайнов, Е. Масленкова, Н. Челидзе // Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинар. учеб. пособ. ; под ред. Ж. Заичонковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. — Москва, 2007. — С. 323.

² Інтерактивна мапа [Електронний ресурс] // Державна прикордонна служба України. — Режим доступу : <https://dpsu.gov.ua/ua/map/>; Інформація щодо накопичення транспортних засобів перед пунктами пропуску Львівської області [Електронний ресурс] // Державна фіскальна служба України. — Режим доступу : http://loda.gov.ua/karta_kordon/index.php; Черги на кордоні. Веб-камери ON-LINE : Шопінг в Польщі і не тільки [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://shoppingpl.com/uk/page/11-cherhy-na-kordoni-veb-kamery-on-line>.

- 2) нормативно-правові документи у сфері регулювання туризму;
- 3) нормативно-правові документи у сфері регулювання міграції.

Найбільш розгорнутою є третя група нормативно-правових документів. Їх значна кількість потребує систематизації. Тому доцільно розділяти документи у сфері міграції за групами¹:

- нормативно-правові документи, що визначають основи здійснення державної міграційної політики (закони України «Про зовнішню трудову міграцію», «Про імміграцію», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» та ін.);

- нормативно-правові документи, що визначають основи здійснення демографічної політики в країні (стратегія демографічного розвитку в Україні на сьогодні відсутня);

- нормативно-правові документи, що визначають конкретні заходи в рамках державної міграційної політики, у тому числі з передбаченням їх фінансування та контролю за використанням коштів;

- нормативно-правові документи, що визначають особливості переміщень конкретних груп мігрантів (біженців, трудових нелегальних мігрантів тощо);

- нормативно-правові документи, що визначають особливості переміщень і захисту конкретних соціальних груп (національних меншин, молоді, дітей тощо);

- нормативно-правові документи, що визначають створення (чи ліквідацію) відповідних інституцій, які здійснюють реалізацію державної міграційної політики, їхній статус і повноваження;

- нормативно-правові документи, що визначають порядок статистичного обліку міграційних процесів, інших способів збору інформації;

- нормативно-правові документи, що ратифікують двосторонні міждержавні угоди про співпрацю в сфері соціальної (у тому числі міграційної) політики;

- нормативно-правові документи, що ратифікують багатосторонні угоди, зокрема, в межах інтеграційних об'єднань, про співпрацю в сфері соціальної (у тому числі міграційної) політики;

- нормативно-правові документи, що ратифікують угоди між конкретними державними структурами різних країн та міжнародними організаціями про співпрацю, міжнародні заяви, протоколи, декларації, конвенції, хартії тощо.

¹ Садова У. Я. Проблеми нормативно-правового забезпечення регулювання міграційних процесів в Україні [Електронний ресурс] / У. Я. Садова, М. М. Біль // Форум права. — 2010. — № 1. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10cuipvu.pdf>.

Реалізація нормативно-правових механізмів регулювання просторової мобільності населення має узгоджуватись з іншими нормативами стратегічного характеру. Важливо, щоб нормативно-правове регулювання орієнтувалось на *стратегічний вектор формування і реалізації просторової мобільності населення*. Тому в основні нормативи стратегічного характеру мають закладатись пріоритети регулювання чинників формування та наслідків реалізації мобільності населення.

В Україні основоположними нормативами у цьому плані є Стратегія сталого розвитку «Україна — 2020», Цілі сталого розвитку на період 2015–2030 років (відповідно до Цілей розвитку тисячоліття ООН). Також на сьогодні чинною є Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року, яка за своїм змістом має прореєміграційний характер. Чинна стратегія міграційної політики має широкий цільовий орієнтир. Це підтверджує її мета — спрямування зусиль держави і суспільства на формування та реалізацію державної міграційної політики, яка б позитивно впливала на консолідацію української нації та безпеку держави, прискорювала соціально-економічний розвиток, сприяла уповільненню темпів депопуляції, стабілізації кількісного та якісного складу населення, задоволенню потреб економіки в робочій силі, відповідала міжнародним стандартам і міжнародним зобов'язанням України¹. Таким чином, у стратегічному вимірі регулювання міграцій має орієнтуватись на забезпечення безпеки, соціально-економічного і демографічного розвитку, розвитку ринку праці з одночасним дотриманням міжнародних вимог, у тому числі щодо права вибору і свободи пересування сучасної людини. Це широке коло завдань, успішне досягнення яких вимагає послідовного управлінського підходу.

На наш погляд, стратегія державної міграційної політики України має переорієнтовуватись на регулювання просторової мобільності як явища більш широкого та включати такі *етани* (рис. 4.3):

1) вирішення гострих проблем, пов'язаних з внутрішніми просторовими переміщеннями, просторовими переміщеннями громадян України за кордон та громадян інших держав в Україні;

2) реалізація стратегії регулювання міграційних процесів з чітким розумінням концепції соціально-демографічного розвитку і міграційної політики;

¹ Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року [Електронний ресурс] / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 року № 482-р // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80>.

3) реалізація стратегії людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства.

Рис. 4.3. Етапність переорієнтації стратегії міграційної політики на забезпечення людського розвитку в умовах високомобільного суспільства

** Джерело: авторська розробка*

Така етапність підкреслює потребу переходу стратегічного планування з пріоритетів регулювання на врахування очікуваних трендів переміщень населення у різних просторово-часових координатах. Ймовірно, що українське суспільство, як і світ в цілому, буде підвищувати рівень своєї просторової мобільності. Тому вже сьогодні потрібно обґрунтовувати стратегічні пріоритети людського розвитку країни, населення якої є високомобільним.

Що стосується першого етапу переорієнтації стратегії державної міграційної політики, то тут важливо вирішувати гострі проблеми, які несуть у собі численні загрози. На це мають бути орієнтованими чинні нормативи середньострокової дії. Одним з таких є Стратегія сталого розвитку «Україна — 2020», метою якої є впровадження в Україні європейських стандартів життя та її вихід на провідні позиції у світі¹. Стратегія пропонує 62 реформи та програми розвитку держави за 4-ма векторами. На наш погляд, це проблема українського законодавства в плані стратегічного планування — визначення на середньостроковий період величезної кількості цілей і завдань, досягнення яких є неможливим навіть за ідеальних умов. Ситуація щодо Стратегії сталого розвитку є аналогічною: 2020 рік аж ніяк не видається реальним роком виходу України на провідні позиції в світі. Разом з тим, визначені у

¹ Про Стратегію сталого розвитку «Україна — 2020» [Електронний ресурс] / Указ Президента України від 12.01.2015 року № 5/2015 // Законодавство України. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

стратегії деякі реформи мають безпосередній стосунок до регулювання просторової мобільності, що потрібно враховувати (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Відповідність деяких реформ Стратегії сталого розвитку
«Україна — 2020» можливостям регулювання
просторової мобільності населення

№ з/п	Вектор Стратегії	Програма	Вплив на просторову мобільність
1	Вектор розвитку	реформа сфери трудових відносин	покращення можливостей працевлаштування в Україні як чинника зниження рівня мобільності населення
		реформа транспортної інфраструктури, програма участі в трансєвропейських мережах, реформа державної митної справи та інтеграція в митну спільноту ЄС	покращення якості просторових переміщень
		реформа статистики	покращення якості збору інформації та моніторинг просторової мобільності населення
2	Вектор безпеки	програма збереження навколишнього природного середовища	покращення середовища перебування як чинника мобільності населення
3	Вектор відповідальності	програма національної єдності та підтримки національних меншин	посилення соціальних зв'язків
		реформа системи соціального захисту, пенсійна реформа, реформа системи охорони здоров'я	забезпечення мобільності соціального захисту
4	Вектор гордості	програма створення бренду «Україна»	позиціонування України як правової держави, де реалізація прав і свобод переміщення є безумовною
		реформа державної політики у сфері науки та досліджень, програма залучення талантів	регульованість освітньої, інтелектуальної мобільності
		програма розвитку туризму	забезпечення якості переміщень з метою туризму

* Джерело: складено за даними¹

¹ Про Стратегію сталого розвитку «Україна — 2020» [Електронний ресурс] / Указ Президента України від 12.01.2015 року № 5/2015 // Законодавство України. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

Для українського суспільства на цьому етапі важливо вирішувати *гострі проблеми*, пов'язані з просторовими переміщеннями населення, що дозволить надалі поступово переходити на нові стратегічні орієнтири людського розвитку в умовах високомобільного суспільства. Тому механізми регулювання просторової мобільності населення насамперед мають бути орієнтованими на:

- забезпечення циркулюючих міграцій та освітніх реєміграцій;
- реалізацію програм залучення міграційного капіталу у бізнес (насамперед малий);
- прозорий міграційний режим (боротьба з порушеннями при перетині державного кордону на митницях, зокрема, через відеоспостереження, що посилює можливості суспільного контролю);
- активізацію співпраці Державної міграційної служби України та Міністерства соціальної політики України з науковими установами;
- інформаційне забезпечення регулювання міграцій з доповненням моніторингу рівня просторової мобільності населення України (практика вибіркового обстежень);
- забезпечення мобільності соціального захисту громадян України за кордоном.

Ці пріоритети мають доповнюватись покращенням середовищних умов життєдіяльності і розвитку населення України. Першочерговими кроками на шляху зниження просторової мобільності населення за міграційним напрямом та з вимушеними ознаками є:

- покращення умов ринку праці, зокрема, підвищення рівня заробітної плати, зменшення розривів в розмірі оплати праці між різними сферами, детінізація доходів в умовах прозорого перерозподілу податкових надходжень;
- боротьба з практикою корупції в усіх сферах суспільного життя з додатковим тиском з боку міжнародних структур (вимоги МВФ, ЄС щодо кредитування і т. д.);
- поступове долання значної просторової економічної поляризації і транскордонної асиметрії України з європейськими державами.

Як підсумок зазначимо, що застосування механізмів регулювання просторової мобільності населення не є панацеєю. Суть в ефективності такого застосування. На жаль, в Україні ефективність державної політики в особі конкретних структур та посадових осіб є низькою. У зв'язку з цим впливає необхідність наукового обґрунтування визначення *ефективності механізмів регулювання*, в тому числі у сфері просторової мобільності.

Ефективність у теорії державного управління потребує насичення методичними розробками в розрізі різних об'єктів. Якщо в економічній науці ця категорія більш менш усталилась у смислово-му значенні та практиці застосування, то в дослідженнях державно-управлінського напрямку її часто використовують абстрактно, узагальнено, не вкладаючи в її зміст конкретних критеріїв та індикаторів оцінювання. Наголошуємо, що в економіці ефективність, як правило, розглядають з двох позицій¹:

— визначення «ефективності» в значенні результативності (співвідношення результатів та витрат), що відповідає на питання — які результати досягнуті та за яку ціну, які і скільки ресурсів було витрачено на досягнення отриманих результатів; критерієм ефективності є «витрати-результат»;

— визначення «ефективності» з позиції досягнення мети, що відповідає на питання — чи досягли ми поставленої мети, наскільки ми до неї наблизились; критерієм ефективності є «результат-мета».

Що стосується сфери державного управління, то тут визначення ефективності у класичному економічному сенсі за схемами «витрати-результат» чи «результат-мета» є складним завданням, що потребує модифікації. Складність цієї проблеми полягає у відсутності в державному секторі єдиного показника результату, яким для комерційних структур є прибуток, а також те, що в прямому сенсі результат діяльності установ державного управління безпосередньо неможливо виміряти². Це зрозуміле твердження, яке, однак, не відкидає необхідності пошуку прийнятних методик оцінювання ефективності державного регулювання.

Оцінювання ефективності механізмів регулювання просторової мобільності населення передбачає формування системи моніторингу для отримання на регулярній основі різноманітних кількісних та якісних даних, аналітичних матеріалів, експертних оцінок, що відображають, з одного боку, можливість функціонування самого механізму, а з іншого — дозволяють охарактеризувати стан міграційної і туристичної сфер³.

¹ Прокоф'єва К. В. Теоретична сутність економічної категорії «ефективність діяльності підприємства» / К. В. Прокоф'єва // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Серія : Економічні науки. — Вип. 6. — 2013. — Т. 2. — С. 255–256.

² Ткачова О. Ефективність державного управління: поняття та підходи до оцінювання / О. Ткачова // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2013. — № 2. — С. 30–31.

³ Калінеску Т. Оцінювання ефективності соціально-економічного механізму регулювання міграції населення / Тетяна Калінеску, Дарія Ніконова // Проблеми і перспективи економіки та управління. — 2016. — № 3 (7). — С. 8.

Розглянемо основні підходи до визначення ефективності механізму регулювання просторової мобільності населення, виокремлення яких дає змогу сформулювати авторське бачення *видів ефективності*, що їх можна визначати у досліджуваній сфері (табл. 4.4). Такими видами є економічна, цільова, організаційна, функціональна, суб'єктна, об'єктна ефективність, ефективність взаємовідносин і результату. Кожна з них має свої переваги у визначенні, а найповніше бачення ефективності механізму регулювання просторової мобільності вимагає оцінок з поєднанням різних підходів, залежно від наявності інформаційної основи.

Звертаємо увагу на актуальність оцінювання ефективності з позиції задоволення інтересів усіх учасників процесу просторових переміщень, у тому числі суб'єктів ринку міграційних послуг. Визначаємо таку ефективність як ефективність взаємовідносин, хоча в теорії менеджменту схожа інтерпретація при визначенні ефективності має місце для поведінкового підходу. Як стверджує І. Романенко, впровадження механізмів регулювання міграційних потоків потребує пристосовування і врахування інтересів усіх учасників глобального міграційного процесу¹. Визначення ефективності взаємовідносин потребує застосування методів оптимізації, з балансуванням інтересів різних сфер та учасників ринку міграційних послуг.

Найвищу практичну цінність, на наш погляд, має оцінювання *ефективності результату*. Цей підхід потребує якісних методичних розробок. У його основі мають бути конкретні показники, які визначаються залежно від ситуації щодо рівня просторової мобільності та практики реалізації, особливо за міграційним напрямом. Це можуть бути:

— показники, що відображають міграційну ситуацію загалом: кількість мігрантів (зовнішніх, внутрішніх, емігрантів, іммігрантів, осіб з особливим правовим статусом і т. д.); освітньо-кваліфікаційна, вікова, гендерна структура мігрантів; кількість реемігрантів і т. д.;

— показники, що відображають тенденції в міграційній сфері: динаміка кількості мігрантів; динаміка грошових переказів та їхньої частки у ВВП країни;

¹ Романенко І. О. Механізм регулювання міжнародною трудовою міграцією в умовах глобалізації / І. О. Романенко // Міжнародна економічна політика. — 2012. — Спец. вип. : у 2 ч. — Ч. 1. — С. 180.

Таблиця 4.4

**Ефективність механізму регулювання
просторової мобільності населення**

№ з/п	Вид ефективності	Суть підходу
1	Економічна ефективність	оцінювання діяльності суб'єктів регулювання, що забезпечують при найменших витратах досягнення поставлених цілей (витрати на апарат державного управління)
2	Цільова ефективність	оцінювання відповідності отриманих результатів попередньо поставленим цілям
3	Організаційна ефективність	оцінювання форм взаємозв'язків у системі регулювання, яка робить її найбільш ефективною в досягненні цілей
4	Функціональна ефективність	оцінювання ресурсних можливостей певного суб'єкта чи об'єкта виконувати покладені на нього функції у сфері регулювання просторової мобільності населення
5	Суб'єктна ефективність	оцінювання ефективності діяльності окремих посадових осіб, управлінських структур у цілому та їх підрозділів, недержавних організацій у сфері регулювання просторової мобільності населення
6	Об'єктна ефективність	оцінювання ефективності реалізації окремих програм, проектів, дії нормативно-правових документів
7	Ефективність взаємовідносин	оцінювання рівня задоволення інтересів учасників міграційного і туристичного процесів — різних категорій активно-мобільних осіб (туристів, мігрантів та членів їх ближчого соціального оточення, громадських, комерційних, державних, освітніх та інших структур)
8	Ефективність результату	оцінювання наслідків (соціальних, економічних, екологічних та ін.) регулювання просторової мобільності населення і потенціалу мобільності (визначення чинників просторових переміщень населення як об'єктів непрямого регулюючого впливу)

** Джерело: узагальнено за даними¹*

— показники, що відображають капіталізацію міграційного потенціалу: практика зайнятості й навчання мігрантів (відповідність освіти й кваліфікації, забезпечення гідної праці); практика використання грошових переказів мігрантів, досвіду реемігрантів (ефективність може визначатись, для прикладу, через детінізацію зайнятості мігрантів та їх грошових переказів);

¹ Ткачова О. Ефективність державного управління: поняття та підходи до оцінювання / О. Ткачова // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2013. — № 2. — С. 33.

— показники, що відображають рівень соціального захисту мігрантів;

— показники, що відображають потенціал міграції (внутрішні середовищні умови, які спонукають до зміни місця перебування): ВВП на душу населення; чисельність економічно активного населення; рівень безробіття; середня заробітна палата; коефіцієнт смертності; коефіцієнт Джині для доходів домогосподарств; кількість закладів освіти, охорони здоров'я та соціального обслуговування і т. д.¹;

— показники, що відображають інституційні зрушення в сфері регулювання просторової мобільності: залучення інститутів діаспори, різних форм самоорганізації мігрантів до реалізації міграційних проєктів; залучення громадських, міжнародних організацій, зокрема шляхом мобілізації фінансових ресурсів на досягнення міграційних цілей; кількість і дієвість прийнятих нормативно-правових документів, укладених міжнародних угод і т. д.

Останній індикатор найбільш яскраво демонструє ефективність за суб'єктивним підходом, адже кількість прийнятих нормативів є прямим взірцем продуктивності роботи управлінських структур. З іншого боку, надмірна їхня кількість теж може бути деструктивом.

Методику оцінювання ефективності механізму регулювання просторової мобільності населення за підходом результату наведено в праці Т. Калінеску та Д. Ніконової на прикладі міграційних процесів. Вони пропонують таку формулу для розрахунку ефективності²:

$$E_{\Phi} = P_M / Z_P \quad (4.1),$$

де P_M — результати та ефекти механізму регулювання міграції населення, які можна відобразити в одиницях виміру вартості; Z_P — витрати ресурсів, що використовуються у ході реалізації механізму регулювання з метою отримання визначених результатів.

Тобто для того, щоб практично використовувати цей підхід оцінювання ефективності механізму регулювання, потрібно конкретизувати перелік показників, що відображають результати й ефекти регулюючих впливів, а також організувати систему моніторингу витрат структур-регуляторів, найперше державних. Для України це

¹ Калінеску Т. Оцінювання ефективності соціально-економічного механізму регулювання міграції населення / Тетяна Калінеску, Дарія Ніконова // Проблеми і перспективи економіки та управління. — 2016. — № 3 (7). — С. 8.

² Там само. — С. 11.

доволі складне завдання, яке гальмується політичними чинниками. З іншого боку, поступовий розвиток електронного врядування дає змогу науковцям, громадським організаціям аналізувати структуру витрат різних державних органів. Те саме стосується реалізації державних програм, які сьогодні хоч і перебувають у незадовільному стані, а програми регулювання просторової мобільності взагалі відсутні, проте потребують постійного моніторингу й публічності результатів аналізу щодо використання бюджетних коштів (для прикладу, Програми сприяння зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2017 року, яка зараз має чи не найбільший стосунок до регулювання просторової мобільності з чинних програмних документів в Україні).

З викладених положень стає зрозуміло, що оцінювання ефективності механізму регулювання просторової мобільності населення хоч і є складним, однак реальним та необхідним до виконання завданням. Складність категорії ефективності у сфері регулювання просторової мобільності населення підтверджує також *рівневість* її визначення. Вище були наведені підходи, які більшою мірою стосуються оцінювання ефективності механізму регулювання на рівні регіону та держави. Однак ефективність механізму можна визначати й на інших рівнях. Авторське бачення цього аспекту — на рис. 4.4.

Рис. 4.4. Рівні оцінювання ефективності механізму регулювання просторової мобільності населення

* Джерело: авторська розробка

Додамо, що можливості визначення того чи іншого виду ефективності напряду залежать від застосовуваних методів. Це можуть

бути методи прямих розрахунків або опосередковане оцінювання — експертні оцінки, опитування тощо¹.

Отже, механізми регулювання просторової мобільності населення мають об'єднувати ефективні способи впливу на просторові переміщення з метою міграцій, а також туризму. Насамперед застосування таких механізмів має орієнтуватись на вирішення гострих проблем. Водночас вкрай важливо розширювати управлінський «горизонт», що передбачає створення умов для забезпечення позитивної наслідковості реалізації просторової мобільності населення на процесах людського розвитку. Можна багато говорити про негативні наслідки міграцій для українського суспільства. Але річ у тім, що міграційні процеси мають більше позитивних наслідкових аспектів, ніж негативних. Це проявляється і у стосунку до людини, і щодо країни в цілому. Питання в тому, як управляти міграційними процесами, щоб оптимізувати їхні позитивні ефекти. Вибір і пересування є одними з ключових прав і свобод сучасної людини. Їх обмежити неможливо. Але необхідно непрямыми методами регулювати напрями і характер просторових переміщень населення, щоб забезпечити позитивну наслідковість на різних інституційно-просторових рівнях.

4.2. Нормативно-правове забезпечення регулювання просторової мобільності населення України: вітчизняний та міжнародний досвід

Одним з важливих напрямів дослідження просторової мобільності є її розгляд з позиції можливості реалізації основоположних прав і свобод сучасної людини. Україна себе позиціонує як правова держава, яка ставить права і свободи людини на вищі позиції. Як зазначено в Національній стратегії у сфері прав людини, забезпечення пріоритетності прав і свобод людини є визначальним чинником під час визначення державної політики, прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування².

Така імперативність прав і свобод людини обумовлює необхідність вивчення особливостей забезпечення умов реалізації просто-

¹ Ткачова О. Ефективність державного управління: поняття та підходи до оцінювання / О. Ткачова // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. — 2013. — № 2. — С. 34.

² Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини [Електронний ресурс] / Указ Президента України № 501/2015 від 25.08.2015 року // Законодавство України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>.

рової мобільності населення у правовому аспекті, зокрема, керуючись нормами міжнародного права. Відповідні твердження можемо знайти у працях українських учених. Зокрема, як пише А. Круталевич, мобільність асоціюється з успішністю і свободою та претендує на роль нового стратифікаційного критерію¹. Мобільність є цінністю як умова розвитку і життєздатності суспільства, як стратифікаційний критерій, як реалізація свободи людини і фактор, що сприяє формуванню, вдосконаленню та адаптації особистості в сучасному суспільстві². Б. Артеменко, своєю чергою, пише, що мобільність є соціально-правовою цінністю сучасного світу, глобалізованого суспільства, яка змінює геополітичну мапу світу, вибудовує нову соціальну ієрархію, покладає нові критерії оцінки розвитку суспільств; закони сучасних держав перевіряються на придатність для сьогодення саме за критерієм *захисту права на мобільність*³.

Становлення в системі прав сучасної людини свобод вибору і переміщень супроводжувалось тривалим процесом розвитку міжнародного права. Сучасне суспільство перебуває в умовах унікальних можливостей розвитку. Особливо це стосується благополучних держав. Важко досягнути, що лише близько 150 років тому в одній з найбільш розвинених держав світу США ще існувало рабовласництво, а менше 80 років тому людство потерпало від наймасштабнішої світової війни, в якій, за різними оцінками, загинуло близько 50 млн осіб. Нинішня планетарна ситуація теж періодично загострюється локальними конфліктами, які втягують світову спільноту в політико-дипломатичні дискусії та економічні й інформаційні війни. Однак у цілому ситуація значно покращилась і кількість держав, рівень добробуту населення яких безперервно зростає, збільшується. Велику роль у цьому відіграють міжнародні організації, в тому числі з посередництвом інструментарію нормативно-правового регулювання, активної інформаційної політики, яка спонукає владу більшості держав ратифікувати важливі документи.

¹ Круталевич А. Н. Мобильность как ценностная характеристика культуры Новейшего времени / А. Н. Круталевич // Вестник ЧелГУ. — 2015. — № 9 (364). — С. 71.

² Там само. — С. 73.

³ Артеменко Б. Мобильность як нова культурна цінність в інформаційну епоху / Богдана Артеменко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Культурологія. — 2011. — Вип. 8. — С. 58.

У цій частині дослідження важливо з'ясувати:

- які нормативні документи, що мають безпосередній стосунок до формування та реалізації просторової мобільності визначають свободи і права сучасної людини;

- які принципи і пріоритети політики людського розвитку є основоположними, виходячи з регламентованих прав та свобод сучасної людини, в тому числі в контексті реалізації свобод вибору і переміщень;

- які особливості визначення у нормах міжнародного права статусу осіб, що реалізують свою просторову мобільність у формах міграційної і туристичної активності.

Сучасні умови такі, що цінність реалізації прав і свобод людини ставиться дуже високо. Це підтверджують у своїх працях українські науковці. Зокрема, у колективному дослідженні під керівництвом Е. Лібанової можемо знайти твердження, що фундаментальним положенням сучасної концепції розвитку людини в її інтересах та її власними силами залишається принципова єдність людського розвитку та забезпечення прав людини¹. У праці О. Матюхіної підкреслюється, що будь-яка сила в суспільстві, спрямована проти людини, руйнує і суспільство як спільноту людей; визнання життя найвищою цінністю — основа розвитку суспільства, яка створює можливості оптимального вирішення багатьох глобальних проблем сучасності². Отже, будь-які глобальні процеси розпочинаються з розуміння цінності життя і здоров'я кожної людини, а відтак і створення для неї якнайкращих умов життєдіяльності з можливістю реалізації регламентованих прав та свобод.

Основним міжнародним нормативно-правовим документом, який закладає основи визначення прав і свобод людини, є *Загальна декларація прав людини*, прийнята ООН ще 1948 року (відзначимо, що делегація Української РСР була серед 8-ми, які утримались при голосуванні за затвердження Декларації). Положення цього документа дозволяють визначити основні цілі політики людського розвитку в контексті реалізації прав і свобод сучасної людини. Саме Загальною

¹ Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості : Національна доповідь / кер. авт. колективу Е. М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. — Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. — С. 12.

² Матюхіна О. А. Життя як найвища цінність буття — провідна ідея філософії Альберта Швейцера / О. А. Матюхіна // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Філософія. Культурологія. — 2013. — № 2. — С. 50.

декларацією прав людини регламентується *право на свободу переміщень*, яке складається з трьох основних елементів (стаття 13)¹:

- 1) свободи пересування по території країни;
- 2) права на повернення у власну країну;
- 3) права на залишення своєї країни.

У Декларації також регламентується право пошуку притулку від переслідування в інших країнах (якщо переслідування здійснюється не з причини не політичного злочину чи інших дій, які суперечать цілям ООН) (стаття 14). Додаючи право на громадянство, Декларація визначає основоположні права людини, які не забороняють їй переміщуватись, однак вимагають механізмів захисту (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Основоположні права і свободи, визначені Загальною декларацією прав людини ООН: фокус просторової мобільності

ПРАВА, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ПОТРЕБИ РЕАЛІЗАЦІЇ МОБІЛЬНОСТІ		
Право на працю	Право на освіту	Право на належний рівень життя
Право на вільний вибір праці, сприятливі умови праці, захист від безробіття	Обов'язковість початкової освіти, загальна доступність професійно-технічної освіти і рівнодоступна вища освіта	Право на якісну їжу, одяг, житло, медичний нагляд, необхідне соціальне обслуговування, захист у випадку безробіття, хвороби, інвалідності, втрати годувальника, старості
ПРАВА, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ МОЖЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОБІЛЬНОСТІ		
Право свободи пересування	Право пошуку притулку	Право на громадянство
Свобода пересування по території країни, залишення країни і повернення в країну	Право захисту від політичних переслідувань	Право на захист свого громадянства та можливість його зміни

* Джерело: побудовано за даними²

¹ Всеобщая декларация прав человека, принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года [Електронний ресурс] : Міжнародний документ // Законодавство України. — Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015; Глоссарий терминов в области миграции — № 2 / отв. ред. Ричард Перушу. — Женева : Международная организация по миграции (МОМ), 2005. — С. 69.

² Всеобщая декларация прав человека, принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года [Електронний ресурс] : Міжнародний документ // Законодавство України. — Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

Серед інших важливих положень Декларації, які мають прямий стосунок до формування і реалізації просторової мобільності населення, — заборона рабовласництва та работоргівлі; захист від дискримінації, право на свободу поглядів, можливість їх поширення без обмеження кордонами; право на зміну віросповідання. Таким чином, ці права підвищують схильності людини до просторових переміщень, адже вона розуміє свої права та можливості їхнього застосування незалежно від місця перебування. Права зміни громадянства, віросповідання, отримання притулку розширюють можливості людини в пошуку кращих умов життєдіяльності і розвитку. Також важливим положенням Декларації є орієнтація освіти на сприяння взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими та релігійними групами (стаття 26)¹. Таким чином, пропагується єдність людської спільноти з одночасною повагою до особливостей різних народностей та етнічних груп.

Додамо, що в Декларації разом з правами людини визначається і її *обов'язок* — перед суспільством, у якому можливий вільний та повний розвиток особистості (стаття 29)².

Загальна декларація прав людини слугувала нормативно-правовою основою для прийняття багатьох інших важливих міжнародних документів, серед яких Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 рік), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 рік), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 рік, який, зокрема, регламентує право на відпочинок і охорону здоров'я, що важливо в контексті стимулювання переміщень з метою туризму), Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок (1979 рік), Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984 рік). Окрему увагу варто звернути на прийняту 1989 року Конвенцію про права дитини, яка регламентує, що держави-учасниці визнають право кожної дитини на рівень життя, необхідний для її фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку (стаття 27)³. Це положення формує правові підстави мобільності сімей з дітьми в умовах пошуку кращих можливостей

¹ Всеобщая декларация прав человека, принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года [Електронний ресурс] : Міжнародний документ // Законодавство України. — Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

² Тим само.

³ Конвенция про права дитини [Електронний ресурс] : Міжнародний документ від 20.11.1989 року // Законодавство України. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

особистісного розвитку дітей, а також академічної мобільності на етапі здобуття початкової освіти, що сьогодні стає все більш популярною практикою серед заможних громадян України.

Загальну декларацію прав людини разом з усіма додатковими документами, прийнятими на її основі пактами ще називають Міжнародний Білль про права людини (Bill of Rights). Незважаючи на високу правову оцінку цього документа, його основоположність у подальшому розвитку міжнародного права, фахівці інколи звертають увагу на певну декларативність його положень. Вищу оцінку з практичного погляду, механізмів захисту прав отримує *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* Ради Європи, прийнята 1950 року, хоча її положення доповнюються й до нині. Як пише А. Медвідь, у Конвенції розширювався не лише об'єкт правового регулювання, але й коло суб'єктів, права та свободи яких гарантувалися вказаним актом; з урахуванням додаткових статей, об'єктом правового регулювання Конвенції охоплювалися не лише громадянські (особистісні) права та свободи, але й окремі економічні (право власності), культурні (право на освіту) і політичні (право на вільні вибори законодавчого органу) права¹.

Розглянемо більш детально регламентовані Конвенцією права і свободи людини, тим більше вони мають правову силу на території України, яка ратифікувала документ 1997 року, започаткувавши новий етап сучасного євроінтеграційного процесу нашої держави² (табл. 4.6). Серед положень курсивом виділено ті, які регламентують права і свободи, що мають безпосередній стосунок до просторової мобільності населення.

Показовим моментом цієї Конвенції є надання права людині як фізичній особі звертатись у міжнародні судові інстанції з метою захисту. Таким способом кожна людина отримала безпрецедентні можливості захисту на міжнародному рівні, що до того було прерогативою держав в особі відповідних інституцій. Україна теж стала учасником цього процесу, затвердивши 2006 року Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який впроваджує в українське судочинство та адміністративну практику європейські стандарти прав людини, регламентує необхідність створення передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з

¹ Медвідь А. Б. Загальна характеристика змін, внесених до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод протягом перших тридцяти років її функціонування / А. Б. Медвідь // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. — 2016. — № 4. — С. 28.

² Там само.

прав людини проти України¹. Нині положення цього нормативу набувають усе більшого значення, адже Україна за два останні роки стала лідером за кількістю поданих заяв до Європейського суду з прав людини.

Таблиця 4.6

Права і свободи сучасної людини
в європейському законодавстві

№ з/п	Документ, дата	Визначені права
1	Базові положення Конвенції від 04.11.1950 р.	право на життя; заборона катування; <i>заборона рабства і примусової праці</i> ; право на свободу та особисту недоторканність; право на справедливий суд; заборона покарання без закону; право на повагу до приватного і сімейного життя; свобода думки, совісті і релігії; свобода вираження поглядів; свобода зібрань та об'єднань; право на шлюб; право на ефективний засіб правового захисту; <i>заборона дискримінації</i> ; відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації; <i>обмеження політичної діяльності іноземців</i> ; заборона зловживання правами; межі застосування обмежень прав
2	Перший протокол до Конвенції від 20.03.1952 р.	право власності; право на освіту; право на вільні вибори
3	Протокол № 4 від 16.09.1963 р.	заборона ув'язнення за борг; <i>свобода пересування; заборона вислання громадян; заборона колективного вислання іноземців</i>
4	Протокол № 6 від 28.04.1983 р.	скасування смертної кари; смертна кара під час війни
5	Протокол № 6 від 22.01.1984 р.	<i>процедурні гарантії, що стосуються вислання іноземців</i> ; право на оскарження у кримінальних справах; право не бути притягненим до суду або покаранням двічі; рівноправність кожного з подружжя
6	Протокол № 12 від 04.11.2000 р.	загальна заборона дискримінації
7	Протокол № 13 від 03.05.2001 р.	скасування смертної кари

* Джерело: побудовано за даними²

¹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] / Закон України від 23.02.2006 року № 3477-IV // Законодавство України. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

² Європейська конвенція з прав людини, з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та 14 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12 та 13 [Електронний ресурс] // Рада Європи. — Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf.

У процесі доповнення Конвенції Протоколом № 4 1963 року (див. табл. 4.6) було додано свободу пересування і заборону колективного вислання іноземців. Щодо *свободи пересування*, стаття 2 цього протоколу до Конвенції визначає, що¹:

1) кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, в межах цієї території має право на свободу пересування і свободу вибору місця проживання;

2) кожен є вільним залишати будь-яку країну, включаючи свою власну;

3) на здійснення цих прав не встановлюються жодні обмеження, крім тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для забезпечення громадського порядку, запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб;

4) права, викладені в пункті 1, також можуть у певних місцевостях підлягати обмеженням, що встановлені згідно із законом і виправдовуються суспільними інтересами в демократичному суспільстві.

Із четвертого пункту випливає, що свобода пересування в Європейській конвенції підсилює положення Загальної декларації прав людини ООН, однак допускає обмеження їхньої реалізації, що розкриває практика міграційного режиму.

Узагалі в ході доповнення Конвенції посилювались права людини щодо захисту, свободи вибору та рівності. Заборона дискримінації має безпосередній стосунок до можливостей просторових переміщень населення, адже регламентує незаконним будь-яке упереджене ставлення щодо задоволення інших прав (праці, освіти, шлюбу і т. д.) відносно осіб за расовою, етнічною та іншими ознаками.

Окрім Загальної декларації прав людини і Конвенції Ради Європи, правові основи можливостей реалізації просторової мобільності населення підкріплюють *міжнародні документи стратегічного характеру*. До 2015 року важливим нормативом були Цілі розвитку тисячоліття (2001 рік), підписані Україною як членом ООН. У 2015 році затверджені *Цілі сталого розвитку* на період 2015–2030 років. Серед них регламентовані такі, що мають безпосередній стосунок до просторової

¹ Європейська конвенція з прав людини, з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та 14 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12 та 13 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf.

мобільності населення. Оскільки в цьому дослідженні просторова мобільність розглядається в координатах політики людського розвитку, слід уточнити, що Цілі сталого розвитку мають безпосередній стосунок до її реалізації. На рис. 4.5 відображено, яким чином Цілі визначають причини зростання просторової мобільності населення та реалізацію політики людського розвитку в розрізі її напрямів.

Кожна ціль має досить обширний характер, що дозволяє включати до її досягнення різні проблеми, в тому числі пов'язані з формуванням і реалізацією просторової мобільності населення, стимулюванням процесів людського розвитку. Відзначимо, що в окремих завданнях конкретизується міграційне питання, яке стає все більш актуальним не лише для окремих країн, але й у глобальних масштабах. Зокрема, в межах цілі «Сприяння неухильному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх» сформульовано завдання «Захищати трудові права і сприяти забезпеченню надійних і безпечних умов праці для всіх трудящих, включаючи трудящих-мігрантів, особливо жінок-мігрантів, та осіб, які не мають стабільної зайнятості»¹. Таким способом підкреслюється можливість та рівність трудових мігрантів у глобальній системі використання праці. Серед завдань цієї цільової групи також подано визначення необхідності до 2030 року забезпечити розробку і здійснення стратегій заохочення сталого туризму, який сприяє створенню робочих місць, розвитку місцевої культури і виробництву місцевої продукції². Таким чином, туризм як специфічний напрям реалізації просторової мобільності населення і надалі залишається в пріоритеті розвитку — не лише в контексті способу переміщень, але й як галузь, що є важливою для стимулювання економічного зростання, зайнятості населення.

Важливою стратегічною ціллю сталого розвитку є скорочення нерівності всередині країн і між ними (просторової поляризації), а також подолання бідності. Зростаючі глобальні міграційні процеси, ситуація з біженцями чітко доводять, що перешкодою сприйняття просторової мобільності як норми та основоположної свободи сучасної людини є значні розриви за рівнем соціально-економічного розвитку між країнами світу.

¹ Цілі сталого розвитку 2016–2030 [Електронний ресурс] // United Nations Ukraine. — Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholitia/tsili-staloho-rozvytku>.

² Там само.

Рис. 4.5. Порівняльний аналіз
Цілей сталого розвитку та політики людського розвитку
в умовах високої мобільності сучасного суспільства

* Джерело: побудовано за даними¹

¹ Цілі сталого розвитку 2016–2030 [Електронний ресурс] // United Nations Ukraine. — Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>.

Як пишуть українські вчені, на тлі безпрецедентного багатства — гнітюча бідність і нерівність між країнами та всередині країн: у країнах, що розвиваються, 1,3 млрд осіб не мають доступу до чистої води, близько 840 млн осіб не забезпечені повноцінним харчуванням, а 1,3 млрд осіб існують менш ніж на 1 долар у день; із загальної чисельності робочої сили в світі (приблизно 3 млрд осіб) 140 млн узагалі не має роботи¹. Це спричиняє значні диспропорції у глобальному перерозподілі людських ресурсів та змушує держави з високим рівнем доходу реалізувати жорстку (наскільки це дозволяють норми міжнародного права) міграційну політику, аби зберегати сприятливі умови розвитку для своїх громадян. У рамках однієї з цілей сталого розвитку «Скорочення нерівності всередині країн і між ними» серед завдань зазначено про необхідність сприяти впорядкованій, безпечній, законній і відповідальній міграції та мобільності людей, у тому числі за допомогою проведення спланованої і добре продуманої міграційної політики². В іншому завданні цієї цілі зазначено, що до 2030 року потрібно скоротити операційні витрати, пов'язані з переведенням мігрантами грошових коштів, до менш ніж 3 % від суми переказу і ліквідувати канали грошових переказів, у яких ці витрати перевищують 5 %³. Ці положення підтверджують орієнтир світової спільноти на подальшу глобалізацію та формування єдиного простору людського розвитку, в тому числі з можливістю міграційних переміщень.

Для України питання нерівності, як внутрішнє так і в порівнянні до інших держав, залишається актуальним. Зростаючі міграційні втрати є прямим наслідком бідності населення. Більше того, маємо ситуацію деінтелектуалізації, яка виникає в умовах, коли громадяни України з вищою освітою і певним досвідом готові працювати, зокрема, і за кордоном, на посадах, які часто вимагають звичайної робітничої кваліфікації. Це спричиняє інтелектуальні втрати країни, які в довгостроковій перспективі стануть потужним деструктивом соціально-економічного розвитку.

З метою вирішення проблем бідності та соціального відчуження від 2016 року в Україні діє Стратегія подолання бідності відповідно до Цілей сталого розвитку, яка концептуально орієнтована (від-

¹ Турцева А. В. Соціальні проблеми глобалізації / А. М. Турцева, О. П. Канівець // Вісник студентського наукового товариства ДонНУ. — 2013. — № 5, т. 2. — С. 298.

² Цілі сталого розвитку 2016–2030 [Електронний ресурс] // United Nations Ukraine. — Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholitia/tsili-staloho-rozvytku>.

³ Там само.

повідно до міжнародного досвіду) на розширення доступу до послуг освіти, охорони здоров'я та інших послуг соціальної сфери, поліпшення стану навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів, особливо в сільській місцевості¹. Серед напрямів Стратегії — розширення доступу до продуктивної зайнятості, сприяння зростанню доходів населення від зайнятості та виплат у системі державного соціального страхування для забезпечення умов гідної праці². Таким чином, вітчизняна стратегія подолання бідності перебуває в глобальному тренді *створення можливостей*, а вже сама людина, яка відповідальна за свій вибір, реалізує права і свободи та обирає місце праці, навчання, проживання взагалі.

Можливості реалізації просторової мобільності населення сильно залежні не лише від чинної міжнародної нормативно-правової бази. Ратифікація міжнародних документів та імплементація окремих їхніх положень є залежними від застосовуваної в конкретних країнах та інтеграційних утвореннях *моделі міграційної політики* (табл. 4.7). Якщо політика має ліберальний характер, для такого суспільства можливості реалізації високого рівня просторової мобільності населення є більшими, причому як з позиції еміграції, так й імміграції. Інша річ, що зазвичай ліберальну модель міграційної політики застосовують держави, які:

а) економічно розвинені, відтак населення характеризується високим рівнем добробуту і задоволення особистісних потреб;

б) відзначаються високою соціальною єдністю, не дивлячись на поліетнічність суспільства;

в) залежні від міграційних процесів як у демографічному, так і в економічному (міграційний капітал, робоча сила), інтелектуальному (притягування «мізків») плані.

Більшість держав в умовах протидії надмірним втратам людського потенціалу змушена вдаватись до консервативної моделі міграційної політики. Ця модель на сьогодні є актуальною і для України. Перехідною моделлю між згаданими двома є змішана. Завдяки цій моделі популяризується концепція, яку ми визначили як *вибірковий мультикультуралізм*. Відомо, що в широкому плані мультикультуралізм використовують для позначення політики щодо етніч-

¹ Про схвалення Стратегії подолання бідності [Електронний ресурс] / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 року № 161-р // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80>.

² Там само.

них, мовних, релігійних, регіональних, сексуальних та інших культурних ідентичностей (основною ознакою, як правило, є етнічна)¹. Мультикультуралізм замінив ідею монокультуралізму, який виражав принцип державної політики щодо підтримання єдності національно-культурного простору². Вибірковий мультикультуралізм у змішаній моделі означає виправданість ліберальних підходів відносно окремих груп, в інтеграції яких зацікавлена держава.

Таблиця 4.7

Основні моделі міграційної політики держави
у контексті реалізації прав людини

Характеристики	Модель		
	ліберальна модель (космополітична)	змішана модель	консервативна модель (геополітична)
Домінуюча концепція	концепція прав людини	вибірковий мультикультуралізм	концепція національних інтересів
Основний принцип	пріоритетність прав людини	балансування прав людини та національних інтересів	концепція громадянських прав
Основний регулятор міграції	забезпечення реалізації права на свободу переміщення	створення можливостей вибору	контроль над чисельністю і складом населення

* Джерело: побудовано за даними³

З цих моделей зрозуміло, що виключне домінування концепції прав людини визначає міру лібералізації міграційної політики. Тому для сучасних держав стає актуальним питанням — як збалансувати дотримання прав людини та національні інтереси. Найкращим варіантом є формування сприятливого середовища життєдіяльності і розвитку. Таким чином, з посередництвом непрямих методів впливу, можна забезпечити вибір на користь території проживання.

¹ Колодій А. Ф. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями [Електронний ресурс] / А. Ф. Колодій // Демократичне врядування. — 2011. — Вип. 8. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2011_8_4.

² Вовк Д. О. Концептуальні тлумачення поняття «мультикультуралізм» у працях сучасних українських вчених / Д. О. Вовк // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Політологія. — 2012. — Т. 204, вип. 192. — С. 14–15.

³ Тюрюканова Е. Современный миграционный режим и его особенности в России / Е. Тюрюканова // Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинарное учеб. пособ. / под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. — Москва, 2007. — С. 105.

Окрім міжнародних правових документів, які визначають основні права сучасної людини, стратегічні пріоритети розвитку країн світу в контексті вирішення глобальних проблем, важливими для огляду є *нормативи, що регламентують різні питання реалізації просторової мобільності населення*. Відомо, що внаслідок реалізації мобільності людина може набувати різного правового статусу:

— екскурсанта (особа, яка подорожує терміном до 24 годин; якщо більше, то вона набуває статусу туриста);

— туриста (внутрішнього, міжнародного);

— мігранта (внутрішнього, іммігранта, емігранта (при цьому недоцільним є виділення іншої популярної класифікації мігрантів на легальних, напівлегальних і нелегальних, оскільки в чинних законодавчих нормах такі поняття не прописані, в тому числі з позиції відповідальності за порушення перетину кордону¹);

— особи з особливим правовим статусом — біженця, шукача притулку, внутрішньо переміщеної особи.

Ці правові категорії є актуальним об'єктом міжнародного договірного регулювання та встановлення міжнародних мінімальних стандартів — щодо поведінки з іноземцями, які перебувають на території країни, або майна цих осіб; відмова в правосудді, незаконна затримка або перешкоджання зверненню до судів є порушенням міжнародних мінімальних стандартів, що відповідають міжнародну праву².

Основним міжнародним нормативом, який регламентує права, пов'язані з туризмом як одним з напрямів реалізації просторової мобільності населення, є *Глобальний етичний кодекс туризму* (1999 р.), в якому вперше проголошено, що право на туризм має кожна людина, а його ресурси належать усьому людству³. Відповідно до чинного законодавства України, з узгодженням із міжнародними правовими нормами, туристом є особа, яка здійснює подорож по Україні або до іншої країни з не забороненою законом країни перебування метою на термін від 24-х годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце

¹ Шейбут В. В. Мігрант — як один з найважливіших елементів міграційного процесу / В. В. Шейбут // Європейські перспективи. — 2014. — № 1. — С. 48–49.

² Глоссарий терминов в области миграции / отв. ред. Ричард Перушу. — Женева : Международная организация по миграции (МОМ), 2005. — № 2. — С. 37.

³ Глобальный этический кодекс туризма : Всесвітня туристична організація ; Кодекс, Міжнародний документ від 1.10.1999 року [Електронний ресурс] // Законодавство України. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/983_001.

перебування в зазначений термін¹. Особа з правовим статусом туриста отримує можливості реалізувати такі свої права²:

1) загальні — право на реалізацію закріплених Конституцією України прав на свободу пересування, відпочинок, відновлення і зміцнення здоров'я, безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб, на сприяння з боку органів державної влади України в одержанні правових та інших видів допомоги, а громадяни України також і за її межами, — необхідної і достовірної інформації (якщо це не порушує права інших осіб чи державні інтереси) тощо;

2) споживчі, що визначають права та обов'язки туристів як споживачів туристичних послуг;

3) спеціальні, що визначають статус туристів як учасників відносин, які виникають при здійсненні туристичної діяльності.

Варіативність правового статусу осіб, які реалізують свою просторову мобільність за напрямом міграції, спричиняє більш складну та різнопрофільну міжнародну нормативно-правову основу. Розвиненими є міжнародні норми щодо *біженців*. Основними нормативами тут є Конвенція про статус біженців (1951 рік), яку ще називають Женевською, а також Протокол щодо статусу біженців (1967 рік), який ще називають Нью-Йоркським. До реалізації цих нормативів Україна приєдналась від 2002 року.

Міжнародне право щодо біженців потребує постійного вдосконалення, особливо з погляду подій Європейської міграційної кризи 2015 року. Разом з тим, визначеність правового статусу біженців є специфічним та часто викликає спротив у постійного населення, адже такі особи водночас володіють основними правами людини, які застосовуються до всіх осіб незалежно від статусу і мають загальний характер, а також користуються правами та привілеями, властивими лише біженцям, якими вони наділені на підставі спеціальних універсальних і регіональних міжнародних угод³.

Узагалі питання біженців, шукачів притулку, внутрішньо переміщених осіб перебуває в площині досліджень вимушеної реалізації

¹ Про туризм [Електронний ресурс] : Закон України від 15.09.1995 року № 324/95-ВР // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80>.

² Конституція України [Електронний ресурс] : Закон від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>; Вихристенко Б. І. Туристи як суб'єкти туристичних правовідносин: характеристика та правовий статус / Б. І. Вихристенко, Н. А. Опанасюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2013. — № 1. — С. 25.

³ Посидинок О. Р. Права біженців у контексті фрагментації міжнародного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / О. Р. Посидинок. — Київ, 2010. — С. 11–12.

просторової мобільності населення та потребує окремих цілісних досліджень на стику юридичних, соціологічних, економічних та державно-управлінських наук. Це серйозна соціально-правова проблема, яку важко охопити в межах цього дослідження. Разом з тим, хочемо підкреслити один важливий принцип, закладений у Женевській конвенції про статус біженців — *нонрефуглмент* (заборона висилання), згідно з яким договірні держави не будуть жодним чином висилати або повертати біженців на кордон країни, де їхньому життю чи свободі загрожуватиме небезпека через їхню расу, релігію, громадянство, належність до певної соціальної групи або політичних переконань; це положення, однак, не може застосовуватися до біженців, які розглядаються в силу поважних причин як загроза безпеці країни, в якій вони перебувають, або засуджені чинним вироком за вчинення особливо тяжкого злочину, які представляють громадську загрозу для країни (статті 33(1) і 33(2))¹. Цей принцип змушує багато розвинених держав, які є привабливими для біженців, шукати нових підходів у регулюванні цих процесів. Відтак нинішня світова спільнота перебуває в умовах переосмислення визначальних принципів захисту прав біженців та інших осіб з особливим правовим статусом.

Міжнародну нормативно-правову базу щодо *мігрантів* можна презентувати такими основними документами, як Конвенція Міжнародної організації праці № 97 про працівників-мігрантів (1949 р.), Конвенція Міжнародної організації праці № 143 про зловживання в галузі міграції і про забезпечення працівникам-мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення (1975 р.), Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів (1977 р.), Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей (1990 р.), Європейська соціальна хартія (1996 р., яка регламентує, що трудящі-мігранти, які є громадянами будь-якої Сторони, і члени їхніх сімей мають право на захист і допомогу на території держави будь-якої іншої Сторони²), Конвенція проти транснаціональної організованої злочинності, в тому числі Палермські протоколи, серед яких Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї (2000 р.) та ін.

¹ Глоссарий терминов в области миграции / отв. ред. Ричард Перушу. — Женева : Международная организация по миграции (МОМ), 2005. — № 2. — С. 46.

² Європейська соціальна хартія : Рада Європи; Хартія, Міжнародний документ від 3.05.1996 року № ETS N 163 [Електронний ресурс] // Законодавство України. — Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_062.

У контексті реалізації просторової мобільності населення звертаємо увагу на регламентування положеннями міжнародного права обмеження політичної діяльності іноземців. З цього випливає, що іноземці, особи, які не є громадянами відповідної держави або набули цей статус, мають певні правові особливості. Їх слід розглядати в контексті *інституту громадянства*. В Україні основним нормативом, який визначає права й обов'язки іноземців та осіб без громадянства є однойменний Закон «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (нова редакція від 2012 р.). Правовий зміст громадянства України регламентує Закон «Про громадянство України» (2001 р.). Також держави-члени Ради Європи підписали Європейську конвенцію про громадянство (1997 р.).

Питання громадянства у міжнародному праві є важливим з погляду регулювання міграційних процесів. Різні держави по-різному використовують інструментарій громадянства в контексті стимулювання / стримування міграцій, інтеграції мігрантів у приймаючий соціум. З одного боку, світова спільнота орієнтується на реалізацію свобод вибору і переміщень. З іншого боку, держави зберігають обмеження для осіб у разі зміни громадянства, особливо в частині доступу до влади.

Поки інститут громадянства залишається сильним, хоча держави всіляко долучаються до формування єдиної системи обліку руху населення. У цьому напрямі крокує і Україна, яка в умовах прагнення безвізового режиму з країнами ЄС вже долучилась до стандартів видачі біометричних паспортів, у 2012 році прийняла, а від 2016 року активно впроваджує в практику видачу ID-паспортів відповідно до положень Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус». Ця реформа, маємо надію, дозволить вирішити проблему *прихованого подвійного громадянства*. Незважаючи на те, що Закон «Про громадянство України» регламентує принцип єдиного громадянства (стаття 2), в Україні досі замовчується проблема подвійного громадянства, яке стає доступним для будь-якого мешканця в корупційних умовах та є особливо популярним у прикордонних регіонах¹. Така ситуація в умовах анексії АР Крим та військового конфлікту на сході України має входити до проблем вирішення

¹ Про громадянство України [Електронний ресурс] : Закон України від 18.01.2001 року № 2235-III // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>.

першого порядку, адже в областях, в яких частка національних меншин є доволі високою, це серйозний ризик подальшої втрати територій та політичних спекуляцій на цю тему.

Отже, міжнародне право завдяки фаховій діяльності та постійному моніторингу ситуації міжнародними організаціями постійно вдосконалюється. Однак це не позбавляє держави можливості специфікації виконання окремих положень відповідно до національних інтересів. Однозначним висновком є те, що в системі основоположних прав і свобод людини права вибору та переміщення входять до обов'язкових. Оскільки просторова мобільність населення відображає можливості реалізації цих прав, то можна її означити як одну з визначальних свобод сучасної людини. Таке розуміння зміщує пріоритети регулювання міграції, реалізації політики людського розвитку на створення сприятливих середовищних умов життєдіяльності і розвитку сучасної людини. А практика реалізації просторової мобільності відображатиме, наскільки ці умови відповідають людським потребам.

Уряди провідних країн світу усвідомлюють потребу зміни концептуальних засад сприйняття і регулювання міграції. У зв'язку з цим ООН та Міжнародна організація з міграції упродовж 2018 року активізувала процес розробки і затвердження *Глобального договору про міграцію*. Генеральний секретар ООН А. Гутерреш констатує, що в майбутньому демографічні проблеми та вплив зміни клімату на вразливі суспільства, найімовірніше, продовжуватимуть стимулювати міграцію і ми як глобальне співтовариство постаємо перед вибором: чи хочемо ми, щоб міграція була джерелом процвітання і міжнародної солідарності, або ж щоб вона стала уособленням жорстокості і соціальних розбіжностей; ми маємо прагнути до побудови світу, в якому зможемо пишатися внеском міграції в процвітання, розвиток і міжнародну єдність; Глобальний договір може стати важливою віхою на шляху до перетворення міграції в реальне благо для всіх¹.

Тобто наступний етап міжнародного нормативно-правового забезпечення регулювання міграції буде спрямованим на сприяння реалізації просторової мобільності населення з дотриманням принципів верховенства права, цінності кожної людини та оптимізації економічних вигод від міграційних процесів для країн.

¹ На шляху до нового глобального договору про міграцію [Електронний ресурс] (12.01.2018) // Міжнародна організація з міграції. Агентство ООН з питань міграції. — Режим доступу: <http://www.iom.org.ua/ua/na-shlyahu-do-novogo-globalnogo-dogovoru-pro-migraciyu>.

4.3. Соціокультурні імперативи регулювання просторової мобільності в політиці людського розвитку регіонів

Просторову мобільність сильно детермінують чинники економічного і технічного характеру. Проте нині для України вкрай важливо, щоб ринкові перетворення не набули суто технічних, регіональних домінант та ухилив, а відповідали загальнонаціональним цінностям, потребам духовного відтворення країни, захищали людину від подальшого національного знеособлення, нищення питомої мови як логосу, знеодержавлення корінного (титульного), однак вельми поточеного імперіями, українського народу як Державного¹. Тому актуально звернути увагу на соціокультурні імперативи регулювання просторової мобільності в контексті розбудови цілісної держави України, яка розвивається у динамічних умовах високої мобільності людських та інших ресурсів.

Соціокультурний розвиток відображає тісноту соцієтальних зв'язків у суспільстві. Глобальні тренди показують, що багато суспільств успішно розвивається в умовах високого рівня просторової мобільності населення. Для українського суспільства зростаюча практика реалізації мобільності за міграційним напрямом є великим ризиком. Це обумовлено складною столітньою історією нашої держави з поневоленням різними державами. До нині ведуться активні політичні спекуляції, спрямовані на поділ українського суспільства на «схід» і «захід». У результаті маємо ситуацію втрати АР Крим та окупацію східних територій Луганської і Донецької областей. Такі обставини актуалізують потребу обґрунтування стратегічних орієнтирів соціокультурного розвитку країни та її регіонів.

Соціокультурні імперативи регулювання просторової мобільності в політиці людського розвитку регіонів дозволяють регламентувати *стратегії соціокультурного розвитку*. Формування таких стратегій в умовах високого рівня просторової мобільності населення може здійснюватися за різними *підходами*:

— демоситуативним — врахування демонавантаження мігрантів на постійне населення;

¹ Вовканич С. Й. Україні потрібна нова філософія буття нації та людини / С. Й. Вовканич // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. — 2012. — Вип. 49. — С. 30.

— міграціологічним — визначення міграційного профілю країни і регіонів з цілісним баченням соціально-економічних передумов міграції, можливих майбутніх тенденцій, міграційної політики¹;

— соціоекономічним — визначення загальної ситуації і можливостей розвитку країни і регіонів у поточній та стратегічній перспективах;

— культурологічним — визначення рівня розвитку культурного середовища, соцієтальності, цілісності соціуму;

— інтеграційним — визначення можливостей транскордонного, міждержавного співробітництва у сфері регулювання міграцій, просторових переміщень з іншою метою;

— (ультра)ліберальним — відсутність цілісного соціокультурного середовища;

— централізованим — відсутність регіональної специфіки соціокультурного розвитку з загальнодержавним баченням цінностей і стандартів;

— децентралізованим — первинне врахування соціокультурних особливостей розвитку регіонів;

— модерним — кардинальний перехід на нові стандарти розвитку країни і регіонів з новаторським баченням соціальних, економічних, культурних пріоритетів².

На наш погляд, актуальним підходом щодо розробки і реалізації стратегій соціокультурного розвитку високомобільного українського суспільства є *децентралізований*. Він передбачає впровадження таких *стратегій на рівні регіонів*.

Для регіонів України важливо розвивати ті соціокультурні стандарти, які відповідають їхнім історичним, соціально-економічним, геополітичним, етнографічним особливостям. При цьому потрібно обґрунтовувати *міру акультурації соціокультурного середовища до особливостей мігрантів* (аккультурація як результат процесу взаємовпливу культур, сприйняття людьми однієї національності повністю чи частково культури іншої етнічної групи³). На рис. 4.6 представлено основні типи концепцій соціокультурного прийняття мігрантів, які допускають практику сегрегації, асиміляції, маргіналізації та інтеграції.

¹ Соціокультурологічні наслідки міграційних процесів : науковий звіт / під кер. Садової У. Я. ; Інститут регіональних досліджень НАН України. — Львів, 2014. — С. 97–98.

² Bil M. Forced migration and socio-cultural development of regions of Ukraine: strategic focus / Mariana Bil // European Journal of Economic Studies. — 2016. — Vol. (16), Is. 2. — P. 305.

³ Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти : довідник / В. С. Кравців, У. Я. Садова та ін. ; НАН України. Інститут регіональних досліджень ; [редкол. : В. С. Кравців, У. Я. Садова (наук. ред.)]. — Львів, 2009. — С. 7.

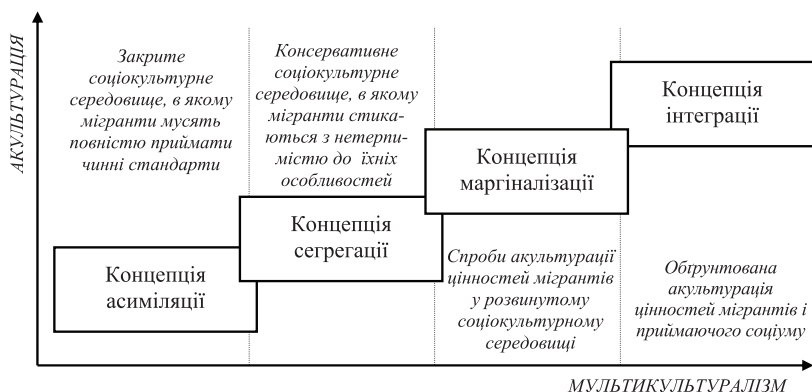

Рис. 4.6. Типологія концепцій соціокультурного прийняття мігрантів

* Джерело: складено за даними¹

Використання концепцій соціокультурного прийняття мігрантів, незалежно від підходу (асиміляції, сегрегації, маргіналізації, інтеграції), потребує реалізації заходів щодо їхньої адаптації. Як стверджує німецький соціолог Т. Файст, можливими варіантами асиміляції є «танення в ядрі», національне громадянство та акультурація. Кожен з них має свої переваги і недоліки (табл. 4.8). Для українського суспільства на сьогодні властива прихована транснаціоналізація з явним вираженням у прикордонних областях. При цьому обґрунтованої концепції адаптації і соціокультурного прийняття мігрантів в Україні поки не реалізовано. Підтвердженням цьому була ситуація з внутрішньо переміщеними особами, які є такими ж громадянами країни, лише з конфліктних областей. Для українського суспільства, з огляду на проблеми територіальної цілісності, породжені політичними спекуляціями, на цьому етапі прийнятним є підхід акультурації в адаптації мігрантів. Транснаціональний синкретизм можуть дозволити собі суспільства з сильним національним ядром, високим рівнем добробуту та розвитку правової держави.

¹ Ryndzak O. T. Adaptation of Migrants to Host Societies: Theoretical Aspects / O. T. Ryndzak // Wirtschaft und Management : Probleme der Wissenschaft und Praxis : Sammelwerk der Wissenschaftlichen Artikel. Verlag SWG imex GmbH, Nurnberg, Deutschland, 2014. — Vol. 1. — S. 377.

Таблиця 4.8

Основні концепції аналізу адаптації мігрантів у приймаючому соціумі

Підхід	Асиміляція	Етнічний плюралізм	Транскордонне розширення соціального простору
Перспектива	«Танення в ядрі»	Плюралізація	Транснаціоналізація
Політичний підхід	<i>Національне громадянство</i> : унітарна національна політична культура	<i>Мультикультурне суспільство</i> : загальні елементи політичної культури, що включають визнання культурних відмінностей	<i>Подвійна приналежність до держав</i> : елементи політичної культури з різних країн, що можуть доповнювати один одного
Культурологічний підхід	<i>Акультурація</i> : повна адаптація цінностей і поведінки до приймаючого соціуму	<i>Культурне збереження</i> : практика підтримання в нових умовах; перенесення колективних ідентичностей з регіону походження	<i>Транснаціональний синкретизм</i> : поширення культури і поява нових змішаних типів

* Джерело: складено за даними¹

Розробка стратегій соціокультурного розвитку України в умовах високої просторової мобільності населення вимагає їхньої специфікації відповідно до територіальних особливостей. Процеси соціокультурного розвитку відбуваються в просторовому вимірі суспільства та культури, що забезпечує винайдення певного порядку змістів у ході взаємодії людини з навколишнім всесвітом, а також структурування власного внутрішнього світу². *Соціокультурний розвиток регіону в умовах високої просторової мобільності населення* передбачає усталеність і трансформацію соціокультурних норм приймаючого соціуму в ході акультурації на різних інституційних рівнях — індивіда, соціальних груп, організацій, соціуму. Процеси соціокультурного розвитку за умов високої просторової мобільності населення можуть зазнавати суттєвих деформацій, через що їхнє забезпечення має здійснюватись у межах регламентованих *соціокультурних норм* (принципів, стандартів), які

¹ Faist T. Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture / Thomas Faist // Ethnic and racial studies. — 2000. — № 23.2. — P. 204.

² Кравченко О. В. Національний культурний простір як ідентифікаційна модель / О. В. Кравченко // Вісник Харківської державної академії культури. — 2010. — Вип. 31. — С. 4.

розкривають мовні, релігійні, поведінкові (етика, мораль міжособистісних взаємодій, відповідальність), особистісні (спосіб і стиль життя), етнічні (традиції, звичаї), культурологічні (схильність до творчості), споживчі (витрати на задоволення духовних потреб) особливості. Такі соціокультурні принципи в українських соціумах розвинені слабо (точніше штучно порушені в результаті політичних спекуляцій), через що ситуація з інтеграції потенціалу ВПО є неконтрольованою та радше визначає спроможність українського суспільства сформувати цілісний соціокультурний простір шляхом шокового сценарію (рис. 4.7).

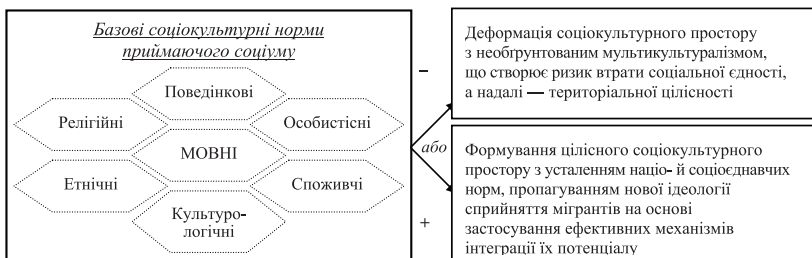

Рис. 4.7. Крайні сценарії соціокультурного розвитку українського суспільства в умовах високої просторової мобільності населення

* Джерело: авторська розробка

Отже, для регіонів України важливо визначати стратегічні пріоритети соціокультурного розвитку з урахуванням чинника просторової мобільності населення. Вони мають базуватись на концептуальних, націоєднавчих принципах, однак допускати певну специфікацію інтеграції потенціалу активно-мобільних осіб у різних суспільних системах. Як стверджують українські вчені, в умовах геополітичної дестабілізації міграційна політика використовується національно-державними утвореннями під гаслами національно-територіального відновлення¹. Так само і для України наявна ситуація дає можливість забезпечити національно-територіальне відновлення, однак за умов ефективної міграційної політики з базуванням на стратегічних пріоритетах соціокультурного розвитку та цілях людського розвитку.

¹ Баланюк Д. М. Стратегія міграційної політики в період національно-державного будівництва : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Д. М. Баланюк. — Одеса, 2009. — С. 3.

Розробку стратегій соціокультурного розвитку можна здійснювати за різними підходами та їх комбінуванням. Ми робимо акцент на демоситуативному, соціоекономічному, міграціологічному і децентралізованому підходах. Якщо конкретизувати *концептуальні пріоритети* соціокультурного розвитку регіонів України в умовах високої просторової мобільності населення, то насамперед необхідною є усталеність *соціокультурних норм-архетипів* націоєднавчого характеру (архетипи — зафіксовані колективним несвідомим культурні стереотипи, які впливають на поведінку та історію людства¹):

— мовних — державний статус української мови зі збереженням мовних прав національних меншин; пропагування використання української мови на всіх рівнях, особливо в засобах масової інформації, культурі, мистецтві; неприпустимість примусового впровадження використання української мови на територіях з невизначеними соціокультурними нормами, однак необхідність її поступового пропагування через засоби масової інформації, культуру, мистецтво;

— релігійних — пріоритет християнства зі створенням умов реалізації права на свободу віросповідання, однак з чітким контролем діяльності релігійних організацій згідно із чинним законодавством та з відповідністю просвітительської діяльності до соціокультурних норм українського суспільства;

— поведінкових — пропагування у моделі міжособистісних взаємодій ідеї добра, орієнтації на еталони, стандарти поведінки, рівності, справедливості, чесності, обов'язку, відповідальності, цінності життя та здоров'я людини;

— особистісних — спосіб і стиль життя відповідно до усталених традицій сімейності, родинності, продовження роду;

— етнічних — пріоритет збереження та відтворення національних традицій і звичаїв із дотриманням прав національних меншин; неприпустимість примусового впровадження національних традицій і звичаїв на територіях з невизначеними соціокультурними нормами, поступовість їх пропагування через засоби масової інформації, культуру, мистецтво;

— культурологічних — можливості громадської активності, творчості, інших видів нестандартної діяльності у межах чинного законодавства;

¹ Афонін Е. Архетип і соціальне: взаємодія і взаємовпливи / Е. Афонін, А. Мартинов // Публічне управління : теорія та практика. — 2013. — Спец. вип. — С. 193.

— споживчих — можливості споживання послуг і товарів, спрямованих на задоволення нематеріальних потреб, зокрема культурно-мистецьких установ.

Визначені концептуальні основи соціокультурного розвитку регіонів України мають забезпечуватись для будь-якого просторового типу. Проте для різних регіонів необхідними є специфічні пріоритети соціокультурного розвитку — залежно від демонвантаження мігрантів на постійне населення, стратегічних пріоритетів розвитку, загальної міграційної ситуації (табл. 4.9).

Таблиця 4.9

Специфіка пріоритетів соціокультурного розвитку регіонів України в умовах високої просторової мобільності населення

№ з/п	Стратегічний пріоритет	ТИПИ РЕГІОНІВ				
		Соціо-формувальні регіони	Соціорозвивальні регіони-стабілізатори	Соціорозвивальні регіони-трансформатори	Соціорозвинені регіони-модератори	Соціорозвинені регіони-консерватори
1	Мета соціокультурного розвитку	впровадження націосднравчих норм-архетипів	укорінення націосднравчих норм-архетипів	трансформація прихованих норм-архетипів у реальні цінності	розвиток націосднравчих норм з їх поширенням на інші соціуми	збереження націосднравчих норм-архетипів
2	Можливості впливу соціокультурного середовища на мігранта	контрольований мультикультуралізм з поступовою популяризацією націосднравчих норм-архетипів	популяризація націосднравчих норм-архетипів з пріоритетом мовних і культурологічних ознак	аккультурація національних норм-архетипів з формуванням історичної пам'яті	аккультурація цінностей інших соціумів зі збереженням і укоріненням проукраїнських норм-архетипів та помітним їх впливом на мотиви і поведінку активно-мобільних осіб	
3	Значення мігранта для соціокультурного розвитку	мігрант як ланка соціальної єдності, «індикатор» рівня взаємодопомоги	мігрант як ланка соціальної єдності, «детермінанта» підвищення рівня патріотизму	мігрант як рушій розвитку, зокрема, мобілізації історико-культурного потенціалу	мігрант як потенціал розвитку за умов ефективної його інтеграції	мігрант як потенціал розвитку за умов його адаптації до специфічного соціокультурного середовища
4	Пріоритети залучення потенціалу активно-мобільних осіб	соціально значимі сфери з розвитком соціальної інфраструктури	науково-освітня сфера, сфера ІТ, розвиток соціальної інфраструктури	інноваційні сектори промисловості, туризм, рекреація, культура і мистецтво	інноваційні сектори сфери послуг, розвиток соціальної інфраструктури	самозайнятість, бізнес, культурно-мистецька діяльність
5	Пріоритети соціального захисту активно-мобільних осіб	максимальний соціальний захист з відчуттям приналежності до українського суспільства	соціальний захист з посиленням можливостей саморозвитку (підвищення кваліфікації, перекваліфікації), реалізації прав на працю, навчання		посилення можливостей саморозвитку, довготривалої інтеграції	селективний підхід підтримання довготривалої інтеграції

* Джерело: авторська розробка

Отже, визначення стратегічних пріоритетів соціокультурного розвитку регіонів України в умовах високої просторової мобільності населення дало змогу виокремити різні типи територій залежно від рівня впровадження в них соціокультурних принципів та здатності врівноважувати наявну в країні ситуацію:

1) соціоформувальні регіони. Такі території відзначаються проблемою політичних протиріч і національно-територіальної невизначеності. Для таких територій вкрай необхідною є *стратегія соціоформування*. На перших етапах вона не передбачає кардинальних соціокультурних трансформацій, однак акцентує увагу на впровадженні націоєднавчих норм-архетипів. При цьому важливим об'єднуючим соціум напрямом має бути соціальний захист активно-мобільних осіб з їхнім відчуттям приналежності до українського суспільства;

2) соціорозвивальні регіони-стабілізатори. Це території, які приймають велику кількість мігрантів зі статусом внутрішньо переміщених осіб. Для таких територій актуальною є *стабілізуюча стратегія соціокультурного розвитку*. Вона має укорінювати визначеність осіб у національній приналежності, посилювати почуття патріотизму. Основна мета соціокультурного впливу полягає у популяризації націоєднавчих норм-архетипів з пріоритетом мовних і культурологічних ознак. При цьому пріоритети соціального захисту мають диференціюватись від задоволення базових потреб активно-мобільних осіб до стимулювання їх саморозвитку, підвищення кваліфікації тощо;

3) соціорозвивальні регіони-трансформатори. Такі території, як правило, є історичними культурними центрами, які б мали виконувати функцію національного єднання, однак в силу різних причин не змогли укорінити відповідні ознаки. Отож для регіонів зі значним історико-культурним потенціалом має реалізовуватись *трансформаційна стратегія соціокультурного розвитку*, яка б забезпечувала трансформацію прихованих національних норм-архетипів, що зберігаються в недостатній кількості поселень, у реальні націоєднавчі цінності, посилювала історичну пам'ять;

4) соціорозвинені регіони-модератори. Модераторний статус таких територій означає їхні ширші (провідні) можливості у стимулюванні соціокультурного розвитку. Для таких територій прийнятною є *стратегія соціокультурного модерну*. Регіони-модератори мають забезпечувати розвиток націоєднавчих норм з їхнім поширенням на інші соціуми. Фактично ці регіони найперше реагують і

здійснюють акультурацію цінностей інших соціумів, формуючи специфічне середовище мультикультуралізму, однак зберігаючи і ще більше укорінюючи націоєднавчі норми-архетипи. Відносно активно-мобільних осіб, особливо мігрантів, такі регіони зобов'язані сприяти акультурації їхніх цінностей з націоєднавчими нормами-архетипами. Таким чином, буде створено передумови для ефективної інтеграції потенціалу мігрантів на соціоментальному рівні, а надалі — їхнє включення в економічні процеси регіону;

5) соціорозвинені регіони-консерватори. Консервативний статус регіону в соціокультурній сфері означає його глибинну історико-культурну традицію, яка обмежує можливості акультурації та формування середовища мультикультуралізму. *Консервативна стратегія соціокультурного розвитку* прийнятна для регіонів зі специфічними геополітичними, ландшафтними, історико-культурними характеристиками, які формують націоєднавчі норми-архетипи. Такі регіони ускладнюють можливості інтеграції потенціалу активно-мобільних осіб у цілісному соціокультурному середовищі, адже вимагають їхньої швидшої адаптації. Інтеграція потенціалу мігрантів, інших категорій активно-мобільних осіб у такі специфічні регіони можлива за селективним підходом при умові прийняття з їхнього боку укорінених норм-архетипів.

Запропоновані типи стратегій соціокультурного розвитку можуть адаптовуватись для різних суспільств залежно від рівня їхньої соціальної єдності та міграційного профілю. Практичне значення проведеного дослідження полягає в необхідності впровадження його результатів у ході реалізації гуманітарної політики України разом з новою концепцією людського розвитку високомобільного суспільства, спрямованого на захищеність активно-мобільної особи в сучасних умовах.

4.4. Державна політика людського розвитку в умовах високомобільного суспільства

Практична реалізація концептуальних положень людського розвитку здійснюється через політичний механізм. «Політика» за своїм змістом розкриває інституційне забезпечення процесів досягнення цілей та визначає суб'єктів відповідальності. Тобто якщо ми використовуємо термін «політика», то насамперед потрібно визначати інститут-регулятор, який її реалізує, а також сферу, на яку поширю-

ється її вплив (економічна, соціальна, культурна і т. д.). У нашому дослідженні такою сферою є людський розвиток. Тому у цій частині монографії визначаємо сутність політики людського розвитку та особливості її реалізації в умовах високомобільного суспільства.

У підрозділі 1.3 при огляді теоретичної основи дослідження просторової мобільності населення згадувалось, що засновниками концепції людського розвитку є Махбуб-уль-Хак (відомий пакистанський учений, який очолював робочу групу з розробки індексу розвитку людського потенціалу, презентовану на рівні ООН у 1990 році), А. Льюїс, А. Сен, К. Гриффін, Дж. Найт та ін. Саме ці все-світньо знані науковці заклали теоретико-методологічні основи вивчення і практичного застосування поняття «людський розвиток» у глобальному масштабі.

З-поміж різних інтерпретацій змістовної сутності *людського розвитку* коректним є його розгляд як процесу зростання людських можливостей, розширення людської свободи шляхом збільшення варіантів вибору¹. Всеохопний характер поняття «людський розвиток» сприяв його використанню та розробці методик оцінювання на рівні авторитетних міжнародних організацій. Зокрема, ООН у рамках Програми розвитку (ПРООН) щорічно публікують результати та постійно вдосконалюють методику оцінювання індексу людського розвитку (до 2010 року — індексу розвитку людського потенціалу) в розрізі країн світу.

Ця методика стала популярною у наукових експертних колах. В Україні відомою є її регіональна інтерпретація — із застосуванням методики оцінювання індексу регіонального людського розвитку (ІРЛР), яку курує Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Оцінювання людського розвитку охоплює індикатори за *базовими напрямками* довгого і здорового життя, здобуття знань, гідного рівня життя (сфера демографічна, освітня, здоров'я і доходу). Від 2010 року їх доповнено розрахунками скоригованого індексу людського розвитку — з урахуванням соціально-економічної, гендерної нерівності, а також багатомірної бідності. Звідси можна зробити висновок, що розгляд просторової мобільності населення у координатах політики людського роз-

¹ Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків : колективна науково-аналітична монографія / за ред. Е. М. Лібанової. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. — С. 7.

витку дозволяє різнобічно підходити до вивчення причинно-наслідкового зв'язку щодо створення якнайкращих можливостей реалізації прав і свобод людини з балансуванням її власних інтересів до інтересів держави та суспільства.

На рис. 4.8 відображено знані серед фахівців сфери оцінювання людського розвитку, результати за якими публікуються у щорічних звітах ООН. Ці сфери доцільно розділяти на сфери індикаторного характеру, тобто які відображають рівень людського розвитку, та сфери детермінаційного характеру, які визначають передумови розвитку.

Досягнення цілей людського розвитку здійснюється через відповідну політику. Нижче розкриємо її сутність та конкретизуємо особливості реалізації в умовах високомобільного суспільства.

Зазначимо, що у вітчизняній науковій літературі є достатньо напрацювань щодо методичних підходів до оцінювання людського розвитку, зокрема, в регіональному вимірі. Водночас мало цілісних напрацювань щодо політики людського розвитку, принципів її формування, мети, цілей, напрямів реалізації.

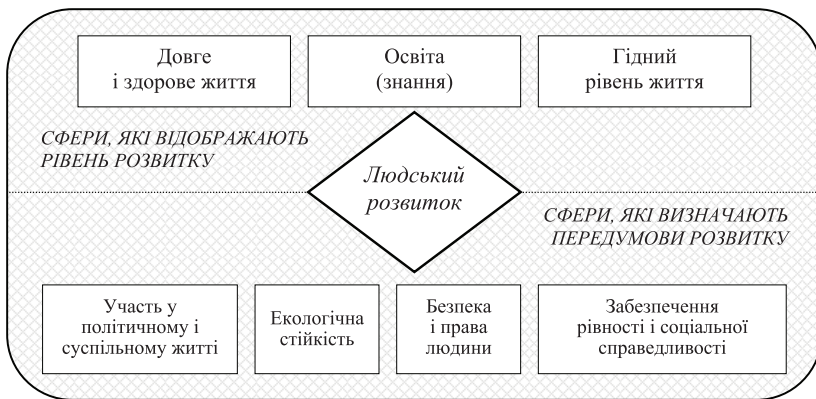

Рис. 4.8. Сфери оцінювання людського розвитку

* Джерело: побудовано за даними¹

Вважаємо, що *політику людського розвитку* слід розглядати як комплексну систему заходів, реалізовану органами державної

¹ Human Development Report 2015. Work for Human Development [Electronic resource]. — Access : http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/ 2015_Human_Development_Report.pdf. — С. 14.

влади у співпраці з недержавними організаціями, які (заходи) орієнтовані на забезпечення демографічних, валеологічних, освітніх, економічних, екобезпекових умов гідного, соціально справедливого й активного життя сучасного суспільства. Виходячи зі сфер оцінювання людського розвитку, декларованих ООН, виділяються основні напрями реалізації політики людського розвитку, кожен з яких формує цілісну систему заходів управлінського впливу (табл. 4.10). Одразу зазначимо, що на наш погляд *мета* політики людського розвитку має подвійний зміст. З одного боку, вона орієнтована на створення і розширення можливостей людини. З іншого боку, свобода вибору ризикує трансформуватись у надмірні міграційні втрати для будь-якої країни в сучасному «строкатому» в соціально-економічному і політичному плані світі. Тому політика людського розвитку зобов'язує до реалізації заходів, орієнтованих на протидію втратам людського потенціалу.

З табл. 4.10 можна зробити висновок, що політику людського розвитку формують:

а) базові сфери, за якими здійснюється розрахунок індексу людського розвитку відповідно до методики ПРООН;

б) суміжні сфери, які розкривають цілеорієнтири людського розвитку — гідність, соціальну рівність і справедливість, сталість.

Серед базових напрямів реалізації політики людського розвитку найперше виділено *демографічну політику*. За своїм практичним значенням демографічна політика передбачає певну діяльність держави, метою якої є зміна демографічних параметрів розвитку населення та режиму його відтворення¹. У контексті людського розвитку демографічна політика має спрямовуватись на створення якнайкращих середовищних умов життєдіяльності людини, її відтворення (планування сім'ї, народження). Ефективна демографічна політика забезпечує належну кількісну основу формування людського потенціалу країни.

¹ Макарова О. В. Демографічна політика: сучасні реалії та перспективи / О. В. Макарова // Демографія та соціальна економіка. — 2007. — № 1. — С. 3.

Таблиця 4.10

Політика людського розвитку:
особливості формування та реалізації

Мета	Об'єкт впливу	Свободи*	Права*	Напрями реалізації політики людського розвитку
<i>Базові сфери</i>				
Створення і розширення можливостей людини	середовищні умови (можливості) реалізації прав і свобод	вибору, переміщень	<u>базові</u> : життя <u>соціальні</u> : відтворення	демографічна політика
		вибору	<u>соціальні</u> : охорона здоров'я, медична допомога і страхування <u>економічні</u> : відпочинок (у співвідношенні до праці)	політика у сфері охорони здоров'я
		вибору, договору	<u>культурні</u> : освіта, всебічний розвиток	політика у сфері освіти
		вибору, підприємницької діяльності, договору	<u>економічні</u> : підприємництво, праця, рівність	політика у сфері зайнятості
			<u>економічні</u> : власність, дохід, безпека	політика у сфері доходів
Протидія втрачаним людському потенціалу	людський потенціал	<i>Суміжні сфери</i>		
		вибору	<u>соціальні</u> : захист, задоволення базових потреб, житло	політика у сфері соціального захисту
		вибору	<u>усі права</u> : з рівними можливостями реалізації	гендерна політика
		віри і совісті, творчої діяльності	<u>культурні</u> : збереження і розвиток духовної самобутності, захист інтелектуальної власності	політика у сфері культури
		вибору, політичної діяльності, думки і слова	<u>політичні та громадянські</u> : народовладдя, партнерство, самоорганізація, ініціатива	політика у сфері розвитку громадянського суспільства
		вибору	<u>екологічні</u> : безпечне середовище	екологічна політика

* Джерело: побудовано за даними¹

¹ Конституція України [Електронний ресурс] / Закон від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>; Всеобщая декларация прав человека, принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года [Електронний ресурс] : Міжнародний документ // Законодавство України. — Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

Основною метою *політики у сфері охорони здоров'я* має бути розвиток громадської охорони здоров'я, яка дає змогу, ґрунтуючись на спільних зусиллях усього суспільства, з використанням останніх досягнень науки і техніки задовольняти потреби населення в галузі охорони здоров'я¹.

Розвиток знань суспільства ставить особливі вимоги щодо реалізації *політики у сфері освіти*. Освіта, як засвідчує історичний досвід її розвитку, не здатна до самостійного реформування чи внутрішньої модернізації, оскільки важелі глибинних перетворень перебувають поза системою освіти, внаслідок змін у суспільному житті та соціальної ідеології; інтереси самої освіти не завжди збігаються з інтересами держави та суспільства у сфері освіти, але її постійне оновлення — це закономірність нормального розвитку². Політика у сфері освіти в контексті людського розвитку має орієнтуватись на створення якнайкращих умов для здобуття знань за місцем перебування або у наближених просторових координатах. У випадку реалізації свободи вибору і навчання особи в освітніх системах інших (віддалених) країн, актуальним є розвиток мереж циркулюючих міграцій з подальшим можливим працевлаштуванням на батьківщині. Звідси органічно випливає функціональне призначення *політики у сфері зайнятості*, яка має бути орієнтована на створення сприятливих умов зайнятості, розвитку трудового потенціалу, можливості отримання гідного доходу.

Основною метою *політики у сфері доходів* має бути сприяння сталому економічному зростанню, забезпечення гідного рівня оплати праці, справедливості системи оподаткування, протидія надмірній диференціації населення за доходами, активний соціальний захист³. Важливо, щоб у рамках реалізації політики в сфері доходів створювалось належне правове та інституційне середовище реалізації підприємницького потенціалу населення.

Таким чином, політика людського розвитку є складною системою заходів за різними напрямками. Її ефективність залежить від ефективності управлінських рішень у кожному з них. Окрім того, політика людського розвитку нерозривно пов'язана з іншими сферами державно-управлінського впливу, зокрема, *міграційною і ту-*

¹ Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків: колективна науково-аналітична монографія / за ред. Е. М. Лібанової. — Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. — С. 435.

² Там само. — С. 449.

³ Там само. — С. 426.

ристичною політикою, які формують режим переміщень, що має безпосередній стосунок до реалізації свободи вибору (рис. 4.9). Особливий вплив на політику людського розвитку має міграційна політика, основною метою реалізації якої є встановлення міграційного режиму, що має безпосередній стосунок і до осіб-мігрантів, і до туристів. Міграційна політика, як один з напрямів державної політики, визначається характером державного устрою, цілями, які формує держава; вона являє собою державну доктрину, концепцію регулювання міграційних процесів та поділяється на реальну і задекларовану, при чому декларована політика проголошує своєю метою захист інтересів мігрантів, біженців, а реальна — висловлює інтереси приймаючої держави, правлячих еліт¹. Такі протиріччя міграційної політики вимагають узгодження з цілями політики людського розвитку. Більше того, остання має бути основою для вироблення заходів з регулювання міграцій як основного напрямку реалізації високого рівня просторової мобільності населення.

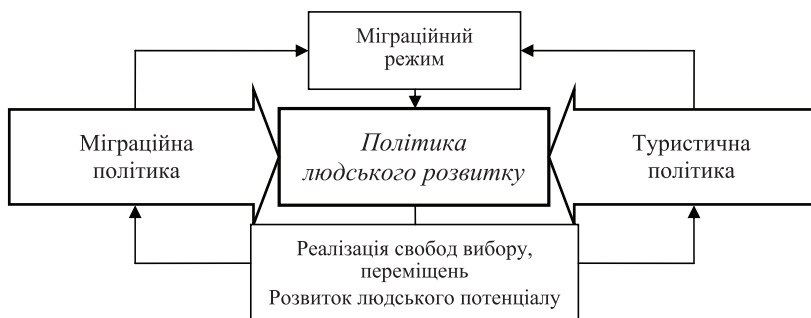

Рис. 4.9. Взаємодія політики людського розвитку з міграційною і туристичною політикою

* Джерело: авторська розробка

Опираючись на визначення політики людського розвитку, її взаємодію з міграційною і туристичною політикою, можна визначити такі *цлі* її реалізації:

1) створення нових можливостей задоволення потреб людини, розширення варіантів вибору;

¹ Волосенкова Е. Миграционная политика. Управление миграционными процессами / Е. Волосенкова, П. Кабаченко, Е. Тарасова // Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинарное учеб. пос. ; под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. — Москва, 2007. — С. 219.

2) контроль і збереження можливостей реалізації свобод людини, особливо які стосуються вибору та переміщень;

3) контроль і створення сприятливих середовищних умов реалізації соціальних, економічних, культурних, екологічних, політичних та громадянських прав людини;

4) створення сприятливих середовищних умов розвитку людського потенціалу.

Політика людського розвитку має охоплювати як державні, так і ринкові механізми впливу. Механізми управління людським розвитком передбачають створення можливостей для задоволення потреб людини власними зусиллями та за її безпосередньої участі; ринкові механізми стимулюють людину до виходу на ринок праці та капіталу, а відтак конкуренції, з метою формування ресурсних можливостей і задоволення потреб в освіті, охороні здоров'я та інших на засадах самофінансування і використання власного доходу¹.

Політика людського розвитку, незважаючи на домінування її цілей у зіставленні до міграційної і туристичної політики, обмежується в реалізації певними *принципами*. Окрім загальних принципів, визначених теорією державного управління (об'єктивності, демократизму, правової впорядкованості, законності, розподілу влади, публічності, поєднання централізації і децентралізації, цілеорієнтованості, ефективності²), обов'язковими до врахування і такими, що підкреслюють специфіку реалізації політики людського розвитку, є також принципи:

— непрямого впливу — з теоретичної сутності людський розвиток передбачає розширення можливостей вибору людини, звідси зростає її відповідальність за такий вибір; тому політика людського розвитку має орієнтуватись насамперед на створення відповідних середовищних умов, а не результатів;

— контролю наслідків — якщо управлінські впливи на тенденції людського розвитку негативні, наприклад, спостерігаються надмірні міграційні втрати, то реалізовану політику слід негайно змінювати;

¹ Безтелесна Л. І. Управління людським розвитком та його фінансове забезпечення в Україні: оцінка і перспективи : монографія / Л. І. Безтелесна. — Рівне : НУВГП, 2010. — С. 66.

² Державне управління : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко ; за ред. А. Ф. Мельник. — Київ : Знання-Прес, 2003. — С. 38.

— нівелювання ризиків — в основі політики людського розвитку має бути превентивний підхід з протидією ймовірним втратам людського потенціалу;

— несуперечливості політиці національної безпеки — незважаючи на вищість політики людського розвитку відносно інших сфер, інтереси національної безпеки мають зберігати первинну важливість;

— узгодженості з цілями регіонального розвитку — оскільки політика людського розвитку має як загальнодержавний, так і регіональний вимір реалізації, важливо адаптувати її цілі і завдання згідно з регіональною специфікою;

— узгодженості з цілями глобального розвитку — оскільки на рівні ООН пропагуються глобальні цілі людського розвитку (Цілі розвитку тисячоліття), реалізація політики людського розвитку на рівні держави і регіонів має первинно орієнтуватись у стратегічній перспективі саме на глобальний рівень.

У продовження опису сутності політики людського розвитку, визначимо особливості її реалізації в умовах *високомобільного суспільства*. Найкраще це розкривають *завдання*, які доцільно розглядати в розрізі концептуальних (загальних) та за напрямками реалізації політики людського розвитку:

1) концептуальні завдання:

— стимулювання інвестицій у людський розвиток — охорону здоров'я, освіту, екологію, розвиток сфери зайнятості і підприємництва;

— інституціоналізація в суспільстві відповідальності за реалізацію свободи вибору, відхід від патерналізму. Це завдання особливо актуальне для України. Відомо, що патерналізм є формою стосунків держави та суспільства, які характеризуються «батьківською» опікою влади над народом та відповідним очікуванням населення щодо державної опіки¹. Для українського суспільства патерналістські настрої залишились у спадок з радянських часів та суттєво гальмують сучасні прогресивні процеси, особливо в східній і південній частинах нашої держави;

— забезпечення соціального захисту, в тому числі його мобільних форм. Соціальний захист передбачає захист населення від соціальних ризиків, найбільш поширеними серед яких є хвороби,

¹ Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики / за ред. Е. М. Лібанової. — Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2014. — С. 21.

можлива інвалідність, старість, безробіття, передчасна втрата годувальника. В умовах високого рівня просторової мобільності населення важливо забезпечити мобільність соціального захисту, яка є однією з компонентів соціального захисту міжнародних мігрантів та забезпечує мінімізацію ризику втрати наданих пільг чи нарахованої фінансової допомоги¹;

— контроль рівня залежності від зовнішніх ресурсів. Як узагальнює Г. Герасименко, незбалансований людський розвиток можуть детермінувати: висока частка природних ресурсів у загальному експорті / імпорті, висока частка зовнішнього боргу у ВВП (фінансові ресурси), невелика кількість патентів, виданих резидентам і нерезидентам (інноваційні ресурси), від’ємний коефіцієнт чистої міграції на 1000 осіб населення (людські ресурси)². У контексті розвитку високомобільного суспільства залежність може проявлятися відносно людських ресурсів — іммігрантів, а також міграційного капіталу, набутого емігрантами — найперше у формі грошових переказів як пасивних інвестиційних впливів в економіку країни-донора. Такі залежності слід контролювати і коригувати;

2) завдання в розрізі напрямів реалізації політики людського розвитку:

2.1. Завдання у рамках реалізації демографічної політики:

— стимулювання демовідтворення населення (в умовах демографічної кризи);

— оптимізація статеві-вікової структури населення;

— підтримка цінності інституту сім’ї (в умовах демографічної кризи — багатодітної);

2.2. Завдання у рамках реалізації політики у сфері охорони здоров’я:

— інституціоналізація цінності здоров’я, ведення здорового способу життя;

— розвиток належної соціальної інфраструктури та кваліфіковане кадрове забезпечення системи охорони здоров’я;

— безперервні інновації у системі охорони здоров’я;

¹ Sabates-Wheeler R. Social Security for Migrants: A Global Overview of Portability Arrangements / R. Sabates-Wheeler, J. Koettl, J. Avato // Migration: Claiming Rights Beyond Borders. — London : Palgrave Macmillan, 2011. — Р. 91–116; Мульська О. П. Мобільність соціального захисту трудових мігрантів [Електронний ресурс] / О. П. Мульська // Ефективна економіка. — 2015. — № 10. — Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4392>.

² Герасименко Г. В. Залежність від зовнішніх ресурсів у контексті сучасних викликів людського розвитку / Г. В. Герасименко // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 1. — С. 113.

2.3. *Завдання у рамках реалізації політики у сфері освіти:*

- забезпечення якості та доступності освіти;
- стимулювання неперервної освіти;
- долання освітньо-професійних розривів, протидія старінню знань;

2.4. *Завдання у рамках реалізації політики у сфері зайнятості:*

- забезпечення гідної праці;
- мотивація самозайнятості, підприємництва;
- мотивація інноваційної праці;
- забезпечення першим робочим місцем, у тому числі в межах циркулюючих освітніх міграцій;

2.5. *Завдання у рамках реалізації політики у сфері доходів:*

- стимулювання продуктивної зайнятості, ефективного підприємництва з метою зростання обсягів виробництва з покращенням показника ВНД на душу населення (особливо актуальне для України питання з огляду на рейтингові оцінки відповідно до індексу людського розвитку);

— створення рівних умов зайнятості, підприємництва з отриманням натомість належного доходу;

- долання надмірних розривів за рівнем доходу населення;

— створення сприятливих умов альтернативних (додаткових) джерел отримання доходів завдяки використанню (оренді) майна, інвестиційної діяльності (в тому числі на фондовому ринку), доходів від використання інтелектуальної власності і т. д.

Якщо у межах певної країни (регіону) будуть створені належні умови розвитку людського потенціалу, ризики його втрат будуть мінімальними. При цьому не має застосовуватись жорсткий міграційний режим, а з посередництвом непрямих методів впливу буде формуватись сприятливе середовище для задоволення потреб населення.

Для різних суспільств пріоритети реалізації політики людського розвитку будуть різними. У своєму дослідженні Л. Безтелесна в межах формулювання завдань Стратегії управління людським розвитком в Україні виокремлює такі пріоритети: підвищення результативності державного управління людським розвитком; удосконалення регіонального механізму управління людським розвитком; поліпшення управління реалізацією людського потенціалу на підприємницькому рівні; створення комфортних умов для життєдіяльності сімей (домогосподарств); реформування механізму управління осві-

тою; трансформація механізму управління охороною здоров'я; удосконалення механізму управління доходами населення¹.

Для виконання завдань політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства слід використовувати відповідний управлінський інструментарій. З теорії державного управління і практики реалізації політики людського розвитку можна узагальнити такі *інструменти політики людського розвитку*:

1) нормативно-правові, які формуються законодавчими нормами і програмними документами;

2) адміністративні, які відображають стандарти, норми, дозволи, штрафи, санкції щодо забезпечення людського розвитку;

3) фінансово-економічні, які охоплюють способи впливу через бюджетне і позабюджетне фінансування, оподаткування, кредитування, інвестування, валютне, цінове регулювання;

4) організаційні, які передбачають створення відповідних організаційних форм та специфічних просторових утворень з особливим режимом діяльності і розвитку;

5) інформаційні, які охоплюють джерела формування інформаційного забезпечення реалізації політики людського розвитку через збір статистичних даних, експертні дослідження, а також способи обробки цієї інформації, її моніторинг.

При реалізації інструменти політики людського розвитку тісно корелюють з механізмами регулювання просторової мобільності населення.

Розуміючи загальний зміст політики людського розвитку, перейдемо до обґрунтування необхідності впровадження нової її концепції в умовах високої мобільності населення України.

Державна політика людського розвитку в умовах високомобільного суспільства — це комплекс заходів, спрямованих на формування сприятливого внутрішнього середовища життєдіяльності людини з дотриманням прав та свобод вибору і пересування, збереження можливостей повернення та захисту громадянина незалежно від місця перебування. У змісті такої політики проявляються певні протиріччя, адже її метою є протидія втратам людського потенціалу, хоча вона орієнтована на створення і розширення можливостей людини, в тому числі щодо зміни місця перебування (рис. 4.10).

¹ Безтелесна Л. І. Управління людським розвитком та його фінансове забезпечення в Україні: оцінка і перспективи : монографія / Л. І. Безтелесна. — Рівне : НУВГП, 2010. — С. 304.

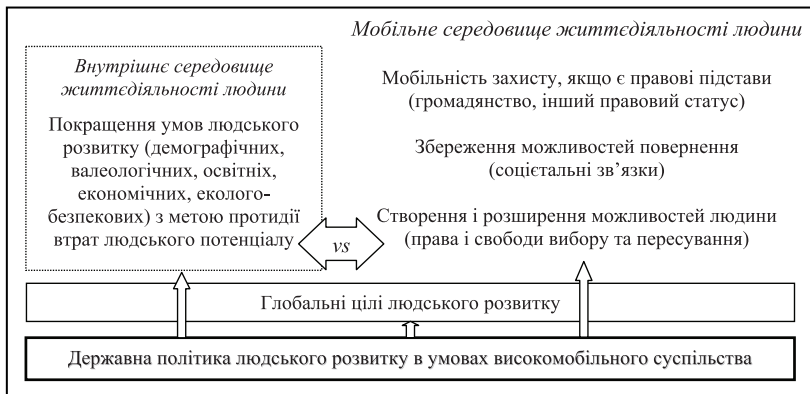

Рис. 4.10. Зміст політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства

* Джерело: авторська розробка

В Україні державна політика людського розвитку, тим більше з урахуванням високих мобільних характеристик населення, практично відсутня. Причиною цьому є періодичні політичні кризи та низький рівень управлінської культури владних суб'єктів. Формування і реалізація державної політики людського розвитку потребує системності та послідовності з синергією заходів демографічної, освітньої політики, політики у сфері охорони здоров'я, зайнятості і соціального захисту.

Теперішня ситуація обумовлює потребу визначення концептуальних засад формування та реалізації державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства. Умовність високомобільного суспільства визначається поточними трендами зростаючої міграційної активності українського населення.

Для визначення концептуальних засад державної політики необхідно:

- розкрити наукову основу обґрунтувань особливостей формування та реалізації політики з можливим узагальненням в парадигмі людського розвитку високомобільного суспільства;
- виявити взаємозв'язок державної політики людського розвитку з іншими сферами, зокрема, міграційною і туристичною;
- сформулювати Концепцію державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства як довго-

строковий орієнтир регулювання просторової мобільності населення та наслідків її реалізації.

Наукова основа обґрунтувань особливостей формування та реалізації державної політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства орієнтує в *ідеологічному баченні управлінських впливів*. Визначені на рис. 4.11 наукові напрями визначають теоретичні підвалини реалізації політики. З різних теорій у поєднанні з міждисциплінарним підходом дослідження просторової мобільності, в ядрі наукових обґрунтувань політики лежать просторологія і темпологія, що детермінують просторово-часову вимірність реалізації просторової мобільності населення.

Рис. 4.11. Науково-ідеологічне підґрунтя формування і реалізації державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства

* Джерело: авторська розробка

Управлінські впливи на середовище людського розвитку високомобільного суспільства мають ґрунтуватися на ідеології *неолібералізму*. Вона слугує платформою щодо забезпечення соціальних прав та гарантій, без яких унеможливаються свобода та гідне життя індивіда; сюди належать забезпечення рівного доступу до освіти, створення безпечних умов праці, встановлення мінімальної заробітної платні, допомога з безробіття, створення системи медичного обслуговування для малозабезпечених верств населення тощо¹. В умовах неолібералізму саме ринок є домінуючим суб'єктом забезпечення свобод людини. Для України ця ідеологія є актуальною з огляду на досвід 30 років незалежності, коли політична влада не підтвердила свою спроможність діяти відповідно до інтересів народу. Цьому підтвердженням є новий сплеск громадянської активності після Революції Гідності та незмінність принципів політичної діяльності. Тому неолібералізм орієнтує на пріоритети дії ринкових механізмів, але за умов чинності *верховенства права*, чого нині немає в Україні.

Концепція державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства — це комплексний довгостроковий орієнтир для країни, що набуває нормативно-правових ознак та окреслює цільові пріоритети покращення середовищних умов життєдіяльності суспільства з одночасним регулюванням практики і наслідків його просторової мобільності. Довгостроковість реалізації такої концепції дозволяє сформулювати *парадигму людського розвитку високомобільного суспільства*. Парадигма за своїм змістом є всіма визнаним науковим досягненням, що на певний період формує модель постановки проблем та їхніх вирішень для всього наукового співтовариства². Вона виконує такі функції: включає не тільки знання суб'єкта, але й спосіб вирішення проблеми чи прийняття рішення; дає цілісну й послідовну відповідь на питання «що?» і «як?» робити для досягнення потрібного результату; спирається на наукові знання, за основу практичної діяльності бере апробовані попередньою практикою принципи і способи дій³.

¹ Куц Г. М. Неолібералізм: основні ідеї та інтерпретації / Г. М. Куц // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології. — Харків, 2010. — № 912, вип. 17. — С. 175.

² Кун Т. Структура наукових революцій / Томас Кун. — Київ : Port-Royal, 2001. — 228 с.

³ Петровський П. М. Гуманітарна парадигма в системі державного управління : монографія / П. М. Петровський. — Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2008. — 252 с.

Формування парадигми людського розвитку високомобільного суспільства є результатом послідовної реалізації відповідної концепції та секторальних доктрин (рис. 4.12). Це відображає еволюція парадигми. Як пише В. Тарасевич, найважливішою умовою еволюції парадигми є змінна, але стала відповідність між її складовими, які зберігають початкову якісну визначеність; перебуваючи на траєкторії сходження, парадигма поступово набуває зрілості та завершеності, стає дедалі розвиненішою і наповненою відповідністю між її складовими; заглиблюється пізнання суб'єктом цього об'єкта і самого себе у відношенні з ним, предметний простір наповнюється змістом, метод «доростає» до предмета, а складові парадигми і вона сама — до певних світоглядних принципів і ціннісних установок¹. Еволюція парадигми людського розвитку високомобільного суспільства для України на сьогодні потребує розкриття концептуальних засад державної політики в цій сфері, яка має формуватись на стику цілей людського розвитку та пріоритетів регулювання просторової мобільності населення, зокрема, міграції.

В основі концепції має бути *регулювання простору потоків, у центрі яких усе одно залишається людина з її потребами, правом вибору і свободою пересування*. Наслідком впровадження доктрини людського розвитку високомобільного суспільства має бути забезпечення сталого людського розвитку. Сталість означає поступовість, безперервність, постійність з урахуванням нових викликів. Використання сталого людського розвитку обумовлено також тим, що у 2015 році, після набуття чинності Цілей розвитку тисячоліття, затверджені також Цілі сталого розвитку на період 2015–2030 років, підписані Україною як членом ООН. Таким чином, людський розвиток і сталість є суміжними процесами.

Сталий людський розвиток високомобільного суспільства означає неперервне покращення середовищних умов його життєдіяльності, що супроводжується раціональністю, якістю і рівноважністю просторової мобільності населення. Раціональність просторової мобільності детермінує практика використання міграційного капіталу і доходів від туризму, якість — наслідки капіталізації людського потенціалу після переміщень, рівноважність — забезпечення демографічної, трудової, фінансової рівноваги за міграційними і туристичними потоками.

¹ Тарасевич В. М. Політична економія: ім'я власне, широкий смисл і предметний простір / В. М. Тарасевич // Економічна теорія. — 2012. — № 1. — С. 27.

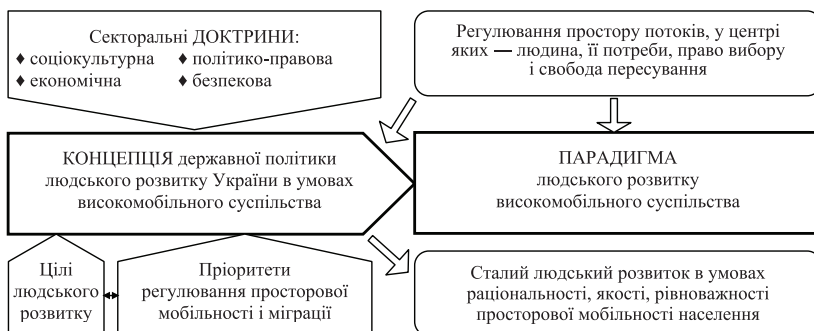

Рис. 4.12. Еволюція парадигми
людського розвитку високомобільного суспільства

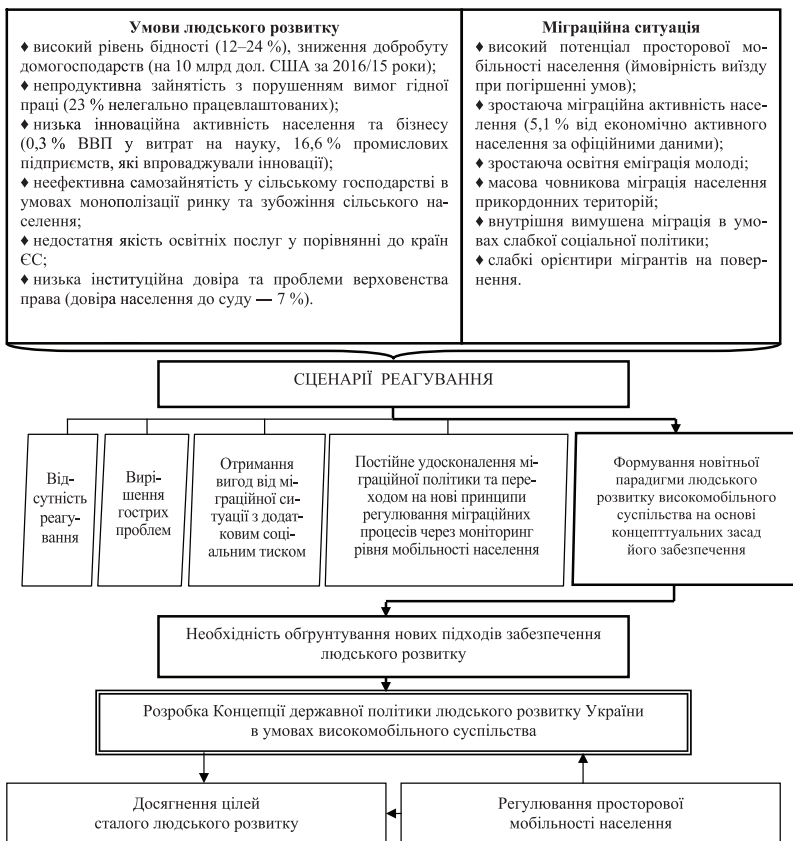
* Джерело: авторська розробка

Формування концептуальних засад державної політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства має здійснюватись на основі чинних політико-правових доктрин, закріплених законодавчо та інституціонально (на ціннісно-ментальному рівні суспільства). Вагоме місце в них відіграє державне регулювання міграції. У цій сфері для України існує дуже багато проблем, більшість з яких можна вирішити, розширюючи фокус управлінського впливу на просторову мобільність.

Передумовою формування Концепції державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства має бути розуміння її *необхідності*. Міграційна ситуація в Україні вимагає активізації державного впливу на відповідні процеси. При цьому можна слідувати декільком сценаріям (рис. 4.13):

1) *Відсутність реагування*. Такий підхід може бути ознакою слабкості політичної волі та державного управління. При таких умовах, ймовірно, ринкові механізми регулювання «компенсують» поточні людські втрати для країни, яка чисельно має доволі значні резерви (поки що). Але ризики при ігноруванні проблеми зростання міжнародної трудової, освітньої еміграції є надто високими;

2) *Вирішення гострих проблем*. Такий підхід теж є ознакою непослідовної державної політики з високим рівнем соціального формалізму та відсутності належного ресурсного забезпечення;

*Рис. 4.13. Необхідність розробки
Концепції державної політики людського розвитку України
в умовах високомобільного суспільства*

** Джерело: авторська розробка*

3) *отримання вигод від міграційної ситуації з додатковим соціальним тиском.* Такий сценарій в Україні спостерігається нині. Українська влада регулярно порушує питання про оподаткування доходів трудових мігрантів за кордоном (відповідні банери можна побачити на пунктах пропуску через державний кордон), введення інших обов'язкових платежів. За умов, коли основна частина населення змушена працювати за кордоном для забезпечення гідного рівня життя собі і членам своєї сім'ї такі державно-управлінські рішення є неприйнятними та асоціальними;

4) *Удосконалення міграційної політики та перехід на нові принципи регулювання міграційних процесів через моніторинг рівня мобільності населення.* Слідування такому сценарію вимагає реалізації в короткостроковому періоді наступних кроків: вирішення гострих міграційних питань — соціального захисту мігрантів, нелегальних форм працевлаштування, дистантних сімей і т. д.; стимулювання реєміграції окремих груп мігрантів, особливо молоді, яка навчається за кордоном, та осіб з підприємницькими здібностями, які готові інвестувати свій міграційний капітал в економіку країни (регіону) після повернення; комплексний моніторинг населення щодо готовності виїзду за кордон, особливо молоді, представників окремих професійних груп; покращення умов працевлаштування і навчання в Україні, тобто протидія міграційним втратам. Зазначені пріоритети мають лягти в основу вироблення плану дій з реалізації чинної нині Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року. На більш тривалий період регулювання міжнародної трудової міграції має здійснюватись виключно непрямыми методами. Неможливо обмежити свободи вибору і пересування сучасної людини. Однак слід забезпечити гідні можливості життєдіяльності і розвитку за місцем народження і проживання;

5) *Формування новітньої парадигми людського розвитку високомобільного суспільства на основі концептуальних засад його забезпечення.* Цей сценарій відображає далекоглядний підхід стратегічного планування розвитку держави з орієнтиром на забезпечення сталого людського розвитку.

Отже, політика людського розвитку є складною за напрямками формування і значущою за наслідками реалізації. Регулювання просторової мобільності населення у координатах політики люд-

ського розвитку спрямовує на пріорит розширення можливостей вибору та створення сприятливих середовищних умов реалізації прав і свобод людини. В основі більшості з них лежить свобода вибору, яка зокрема, проявляється внаслідок реалізації свободи переміщень. При таких взаємозв'язках політика людського розвитку в умовах високомобільного суспільства має формуватись таким чином, щоб балансувати наслідки реалізації свободи вибору з тенденціями розвитку у демографічній, валеологічній, соціальній та економічній сферах. Ці питання актуальні як для країн-донорів, так і реципієнтів, через що стають стратегічно важливим об'єктом регламентувань у міжнародному праві.

ВИСНОВКИ

Багато хто говорить мені, що бути чужаком — це дуже зручно, що чужинець бачить такі речі, які око місцевого просто не помічає. Мені не дуже подобається ця думка. Я відчуваю себе чужаком і тут, і там. Я забув чеську, але так і не вивчив англійську.

Мілош Форман

Добре там є, де нас нема.

Стань для батька нормальним сином.

Ти сам собі країна! Зроби порядок в своїй голові!

Андрій Кузьменко

1. Мобільність стає все більш популярним терміном, що широко використовується як у науковій літературі, так і на побутовому рівні. Термін мобільності первинно мав військове тлумачення. Нині це міждисциплінарний термін, актуальний для вивчення у галузях знань філософії, демографії, антропології, географії, соціології, педагогіки, психології, економіки, державного управління, права, політології, історії, культури. Огляд літературних джерел показав, що мобільність можна розглядати за фізичним, соціологічним, соціоекономічним, соціопсихологічним, діяльнісним, діалектичним і методологічним підходами. Якщо узагальнювати різні бачення мобільності, то її можна розглядати як: 1) бажання, готовність і спроможність (можливості); 2) рух, переміщення, адаптацію, зміну; 3) факт, причину, наслідок. Кожен фокус сутнісного розуміння мобільності потребує врахування. Більше того, поєднання різних підходів до розгляду мобільності дозволяє комплексно охопити різні аспекти її формування, реалізації у становому і причинно-наслідковому контекстах.

2. Універсальність використання терміна мобільності та різні фокуси його сутнісного сприйняття спричиняють досить розгорнутий її видовий розподіл. Види мобільності можна визначати залежно від суб'єкта, способу реалізації, часової (мобільність часу) і про-

сторової вимірності, мети, мотиву, потреби, наслідків. Залежно від просторової вимірності мобільність може бути географічна (територіальна) і просторова. Просторова мобільність формується і реалізується у прив'язці до території і середовища.

Вагомим критерієм видового розподілу мобільності є мета. Вона дозволяє виділити види мобільності: економічну (факторів виробництва), соціальну, трудову, освітню, культурну, рекреаційну, туристичну. Це дослідження мобільності акцентує на поєднанні просторового критерію і критерію мети.

3. Поняття просторової мобільності населення у галузі знань економіки скеровує до питання капіталізації людського потенціалу. За своїм змістом просторова мобільність населення є базовою властивістю швидкості руху, яка відображає його бажання, готовність і можливості зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах, що в процесі реалізації супроводжується процесами капіталізації людського потенціалу. Особливу увагу слід звертати на готовність, яка розкриває здатність суб'єкта до швидких змін. Від цього в значній мірі залежить швидкість капіталізації людського потенціалу як позитивного результату реалізації високого рівня мобільності.

4. Просторова мобільність має дві основні стадії (етапи) — формування і реалізацію. Гносеологічну сутність просторової мобільності населення розкривають її характеристики — суб'єктність, рівневість, масштабність, швидкість, темпологічність, трансформаційність, цілеорієнтованість, потенційність, функціональність, регульованість, вимірність. Суб'єктність виражається відносно окремої людини, домашнього господарства (сім'ї), соціальної групи, суспільства загалом. Рівневість є суб'єктивною оцінкою бажання і готовності до переміщень та дозволяє виділяти особистісні типи: активно-мобільне населення — активний, вимушено-активний, потенційно-активний типи; пасивно-мобільне населення — потенційно-пасивний, вимушено-пасивний, пасивно-стабільний типи. Масштабність просторової мобільності відображає бажання, готовність і можливості переміщень на певну відстань, темпологічність — часову тривалість, швидкість, режим (повторюваність) переміщень. Трансформаційність відображає форми реалізації високого рівня просторової мобільності населення. Саме міграція є ключовим об'єктом досліджень у плані реалізації просторової мобільності та розробки превентивної міграційної політики. Харак-

теристика трансформаційності також визначає способи реалізації просторової мобільності через економічний, політико-громадський, освітній, сакральний, шлюбний, культурний механізми. Просторова мобільність виконує низку функцій — забезпечення руху, протидії стагнації, балансування і вирівнювання, варіативності, альтернативності, свободи, захищеності, розвитку, самовідповідальності, індивідуалізації.

5. Теоретичні основи дослідження просторової мобільності населення доцільно розглядати з формуванням апікації теорій. Перевагою такої форми подання теорій і концепцій є можливість їхнього розподілу за рівнями. Внутрішні «кола» містять теоретичні обґрунтування, які мають предметний характер, вказуючи на форми реалізації мобільності (зокрема, міграційну активність). Оскільки предметом цього дослідження є просторова мобільність у фокусі політики людського розвитку, окреме «коло» формує концепція людського розвитку, доповнюючись обґрунтуваннями розвитку просторового. Зовнішнє «коло» апікації формують теорія раціонального використання ресурсів, концепція сталого розвитку, концепція суспільства знань та інформаційного суспільства. В основі апікації теорій лежать три парадигми, які розкривають загальні умови формування просторової мобільності населення та її значення в глобальному аспекті, — цивілізаційна, глобалізаційна і технологічна.

6. Централною в апікації теорій дослідження просторової мобільності населення є концепція мобільного суспільства. Вона розвивається на основі таких теоретичних положень, як теорія транснаціоналізму, теорія соціальної стратифікації і мобільності, теорія суспільного вибору, теорія держави і громадянства, реляційна теорія, концепція мобільних переходів, теорія мобільного навчання, теорія зайнятості (дистанційної), теорія соціального конфлікту, теорія мультикультуралізму. Особливої уваги потребує теорія транснаціоналізму. У контексті просторової мобільності транснаціоналізація є процесом переміщення людського капіталу з метою більш ефективного його використання. Розвиток транснаціоналізму на практиці відображається у послабленні національної самоідентифікації осіб з високим рівнем просторової мобільності. У результаті ідеї інтернаціоналізму, безнаціоналізму, космополітизму стають усе більш популярними.

7. Просторова мобільність є досить складною категорією, яка вимагає комплексної оцінки. Це актуалізує потребу розвитку мето-

дичних основ її оцінювання, яке може здійснюватися щодо рівня (на визначений момент), наслідків (ризиків, переваг) і готовності (швидкості) реалізації. Індикаторна основа аналізу просторової мобільності населення підтверджує складність досліджуваної категорії. Вона включає показники щодо самої просторової мобільності, форм її реалізації (основна форма — міграція, специфічна форма — туристична), середовища (передумов, чинників) формування та наслідків реалізації (рівновага, раціональність, якість, конструктивність / деструктивність). Важливими є також похідні показники аналізу просторової мобільності населення — швидкості змін, локалізації й концентрації, інтенсивності, місткості території, ринку, навантаження на об'єкти соціальної інфраструктури, інтегральної оцінки, оцінювання наслідків.

8. В Україні на сьогодні не розроблено методики оцінювання рівня просторової мобільності населення. Натомість багато розвинених країн такі оцінки практикують на національному рівні. Для прикладу, популярною є методика розрахунку національних індексів множинної депривації. На наш погляд, в Україні доцільно здійснювати комплексну соціологічну оцінку щодо просторової мобільності населення із з'ясуванням, окрім рівня депривації, хорологічно-часової вимірності мобільності, а також капіталізації людського потенціалу активно-мобільних осіб з досвідом переміщень. Слід проводити вибіркові обстеження на постійній основі з оцінювання хорологічно-часової вимірності потенціалу просторової мобільності населення зі схематичною інтерпретацією. Такі опитування дозволять виявляти розриви між бажанням, готовністю і можливостями зміни місця перебування, а також рівнем і потенціалом мобільності.

9. Для того, щоб об'єктивно оцінити рівень просторової мобільності населення потрібно враховувати не лише поточні напрями її реалізації, але й передумови формування — чинники. Дослідження факторної площини щодо просторової мобільності потрібно здійснювати в галузях цивілізаційного, демографічного, просторового, економічного, технологічного, соціокультурного, особистісного розвитку, а також в державно-управлінській і соціобезпековій галузі. Просторова мобільність при цьому може бути чинником або об'єктом факторного впливу. Специфічним є вплив на просторову мобільність чинників, що формуються у галузі просторового розвитку. Первинну роль відіграє фактор відстані. Він визначає реляційний простір особистості, обмежений відстанню та часовими затратами, які сприй-

маються нею як комфортні. Як правило, чим більша відстань, тим нижчим є рівень просторової мобільності населення.

10. Характер впливу чинників на формування просторової мобільності населення різниться залежно від масштабів її реалізації: ареал поселення і наближеного поселення — конструктивний вплив чинників проявляється у забезпеченні високого рівня щоденної мобільності з мінімальними часовими втратами на долання відстаней (велику роль тут відіграє інфраструктура переміщень); ареал віддаленого поселення — конструктивний вплив чинників проявляється у забезпеченні циркулюючого характеру переміщень, без помітних асиметрій у порівнянні між територіями донорами і реципієнтами; ареал дуже віддаленого поселення — конструктивний вплив чинників проявляється у протидії надмірним втратам людського потенціалу з боку територій, які перебувають у гірших умовах розвитку. Так само існують умови, за яких просторова мобільність чинить конструктивний вплив й інші фактори конструктивно впливають на неї. Так, у глобальному масштабі просторова мобільність є позитивним чинником за умов сприяння людському розвитку. На рівні держави конструктивність мобільності можлива, якщо її реалізація забезпечує людський розвиток та економічне зростання, а також сприяє соціальній єдності.

11. Потужним чинником підвищеної просторової мобільності населення є потреба розвитку трудового потенціалу. Це призводить до виникнення трудової мобільності, яка в прив'язці до просторово-часових координат відображає бажання, готовність і можливості населення до зміни місця перебування з метою працевлаштування. При нинішніх умовах високий рівень трудової мобільності сприймається здебільшого як перевага прогресивних змін. Трудову мобільність розглядають як необхідний атрибут ринкових відносин. Постійно зростаючий рівень трудової мобільності населення трансформував традиційні підходи в організації праці, спричиняючи двоїстість ринків праці. Разом з тим, для українського суспільства поточна практика реалізації трудової мобільності за зовнішнім вектором часто супроводжується численними недоліками.

12. Аналіз трудової мобільності українського населення показує, що бракує реальних оцінок кількості трудових мігрантів в Україні і за кордоном. Відповідно до Міжнародної організації з міграції, кількість внутрішніх працівників-мігрантів в Україні становить 9 % економічно активного населення, зовнішніх — 5 %.

Державна міграційна служба України подає також дані щодо чисельності громадян України, працевлаштованих за кордоном суб'єктами господарської діяльності, що мають відповідну ліцензію, але ці показники є низькими. Аналіз офіційної статистики та різних експертних матеріалів щодо реалізації трудової мобільності населення дозволяє виокремити типові риси громадян України, працевлаштованих за кордоном, та іноземців, працевлаштованих в Україні. Для українських заробітчан притаманна короткострокова і маятникова міграція у сегменті робітничих професій та обслуговуючого персоналу. Основними сферами зайнятості є будівництво, матеріальне виробництво, допомога в домашньому господарстві, сільське господарство, а країнами працевлаштування — Польща, Росія, Чехія, Італія. Короткостроковий і маятниковий характер трудової мобільності підтверджує потребу підтримки циркулюючих міграцій, подальшого підвищення рівня оплати праці (в Україні станом на початок 2018 року мінімальна заробітна плата складала 107 євро, тоді як в сусідній Польщі — 503 євро, Словаччині — 480 євро, Угорщині — 445 євро, Румунії — 408 євро), поширення практик валютного деномінування заробітних плат.

13. Результати факторного аналізу моделі трудової мобільності підтвердили, що основний вплив на скорочення кількості вибулих у межах міждержавних міграцій в Україні мають ріст чинників наявного доходу на одну особу та збільшення середньої заробітної плати. Результати аналізу дозволяють обґрунтувати потребу відходу від політики крайнього вирішення проблем. Необхідно забезпечувати конкурентоспроможність ринку праці України за такими етапами: 1) оперативне вирішення актуальних для вітчизняного ринку праці проблем; 2) цільова підтримка заходів «каталізуючого» характеру; 3) реалізація довгострокової стратегії забезпечення конкурентоспроможності національного ринку праці в умовах глобальної просторової мобільності населення.

14. Потреба навчання і розвитку спричиняє виникнення освітньої мобільності. Між освітою і рівнем просторової мобільності існує тісний взаємозв'язок. Для благополучних суспільств просторова мобільність осіб з високим рівнем освіти та з освітньою метою є ознакою розвитку. Відомо, що одним з базових принципів Болонського процесу є європейська мобільність. Однак для проблемних суспільств, які програють у конкурентоспроможності на міжнарод-

ному рівні, високий рівень просторової мобільності з освітньою метою є ризиком.

15. Освітня мобільність включає такі підвиди: освітню мобільність школярів і вчителів; академічну мобільність студентів і викладачів; наукову мобільність аспірантів, докторантів і науковців. Для українського суспільства стрімко зростаюча освітня мобільність молоді набуває загрозливих ознак. Зростання кількості громадян України, які навчаються за кордоном, за період 2009–2015 років склало 129 %. Процент вихідної і вхідної освітньої мобільності засвідчує фактичне зрівноваження показників, хоча до 2015 року в Україні навчалось більше іноземних студентів, ніж української молоді їхало навчатись за кордон. Експертні оцінки рівня просторової мобільності молоді засвідчують високі патріотичні настрої школярів та небажання виїзду за кордон з метою навчання і працевлаштування. Однак результати опитування серед студентської молоді вже є зовсім іншими, що засвідчує їх розчарування можливостями працевлаштування і розвитку на батьківщині. Виходячи з теперішньої ситуації, важливо виділяти пріоритети регулювання освітніх детермінант просторової мобільності населення України. Особливо актуальним є цільове стимулювання реєміграції молоді, яка здобула освіту за кордоном.

16. Просторова мобільність є вимірником реальної готовності населення до зміни місця праці, здобуття освіти, проживання, реалізації інших цілей. У добу сучасної інформаційної економіки її реальні форми набувають віртуальних ознак. У теоретико-методологічному сенсі це обґрунтовує концепція мобільних переходів В. Зелінські, яку варто доповнити наступною стадією переходу в умовах розвитку інформаційного суспільства і становлення інформаційної економіки. На цьому етапі мобільність є високою завдяки використанню новітніх технологій, зокрема транспортних, а також заміщенню реальних переміщень віртуальними формами. Для суспільств, які потерпають від втрат людського потенціалу в умовах високої мобільності населення, в тому числі українського, доцільним є стимулювання віртуальної мобільності як нової форми спроможності до комунікацій та організації людського життя, а також альтернативи реальним просторовим переміщенням.

17. Процеси поширення віртуальної мобільності є незворотними та потребують наукового обґрунтування. Здебільшого вони набувають економічного характеру через форми дистанційної зай-

нятості, хоча присутні й інші цілі — бізнесу, фінансової діяльності, дистанційного навчання, комунікацій, дозвілля, купівлі / продажу для особистих цілей. Новітня державна політика у сферах міграції, зайнятості, освіти, соціального захисту має враховувати процеси віртуалізації з доданням просторових обмежень. Для цього фахівцям і вченим уже сьогодні слід обґрунтовувати ймовірні проблемні аспекти неконтрольованої віртуальної мобільності населення та визначати форми її реалізації у правовій площині.

18. В Україні різні форми віртуальної мобільності, як правило з метою зайнятості, стають все більше популярними. Така тенденція є вимушеною реакцією значної частини економічно активного населення на незадовільні умови зайнятості в Україні у більшості сферах. Для вітчизняних ІТ-фахівців характерний низький рівень просторової мобільності. Рівень оподаткування у розвинутих європейських державах є значно вищим, тому на сьогодні вони воліють працювати на батьківщині.

19. Просторову мобільність населення актуально досліджувати у вимірі концепції людського розвитку. Це підтверджує опис особливостей розгляду просторової мобільності населення у фокусі важливих соціоекономічних вимірників — рівня та якості життя, добробуту, щастя, розвитку людських ресурсів, сталого розвитку. Людський розвиток передбачає орієнтацію на людський потенціал і створення сприятливих можливостей його використання в умовах свободи вибору. З цього погляду просторова мобільність формується за умов обмеженості можливостей розвитку й реалізується на основі свободи вибору (місця перебування, праці, навчання і т. д.). Суттєвим аргументом на користь актуальності розгляду просторової мобільності у вимірі людського розвитку є використання цієї категорії у політиці ООН. Починаючи від 1990 року експерти Програми розвитку цієї організації готують щорічні доповіді з представленням індексу людського розвитку.

Просторова мобільність населення з погляду забезпечення людського розвитку може розглядатись як право (швидкого пошуку кращих умов проживання і розвитку), як чинник (розвитку соціальної інфраструктури, розвитку особистості і суспільства) та як індикатор (диференціації суспільних систем за рівнем розвитку, мінливості їх умов).

20. Оцінювання людського розвитку можна здійснювати на двох основних рівнях — держави і регіонів. Регіональні методики оціню-

вання постійно вдосконалюють науковці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Оpubліковані звіти ООН дозволяють здійснювати міждержавні порівняння щодо індексу людського розвитку, визначаючи сильні і слабкі позиції чинників формування просторової мобільності населення. Україна, згідно з індексом людського розвитку ООН, входить до групи країн «high human development». Показники середньої та очікуваної кількості років навчання в нашій державі є доволі високими і фактично наближаються до середнього рівня країн ОЕСР. Індекс людського розвитку України 2017 року становить 0,751 при середньому показнику для групи «high human development» 0,757. Найбільше дисонує з середньогруповим значенням «high human development» показник України ВНД на душу населення. Відповідно до нього Україна є ближчою до групи «medium human development». Показники ВВП України є нижчими за сусідні держави та стратегічні реципієнти людського потенціалу нашого суспільства. Подальший розвиток глобального та європейського мобільного простору за такої ситуації лише посилюватиме рівень просторової мобільності населення України з реалізацією за міграційним напрямом.

21. Просторова мобільність є однією з ознак розвитку людства. На різних його етапах, починаючи від первісного і завершуючи технолого-сингулярним суспільством, мобільність набувала різних ознак. Спочатку вона була способом захисту і безпеки. Нині це право і норма життя сучасної людини. Глобальні тренди зростання просторової мобільності населення вказують, що людство вступає у новий етап нівелювання державних кордонів. Це проявляється як в активізації міграційних процесів, так і в формуванні віртуального середовища комунікацій, розвитку, зайнятості. Сучасні держави до регулювання таких тенденцій поки не готові. Багато держав розвивається в умовах високої міграційної активності населення. Питання в тому, як забезпечувати людський розвиток у такій ситуації та яким має бути регулювання просторової мобільності населення. Для розвинених суспільств прийнятним є збереження високого рівня просторової мобільності постійного населення з постійним удосконаленням міграційного режиму. Суспільства з перехідною економікою, в тому числі Україна, вимушені дотримуватись меж просторової мобільності населення з ймовірною трансформацією у міграційні втрати.

22. Аналіз просторової мобільності населення України показує, що наше суспільство за роки незалежності проявило себе як високомобільне. Динаміка зростання кількості перетину державного кордону за напрямом виїзду за останні роки суттєво перевищує показники в'їзних потоків. Позитивною є динаміка зростання кількості виданих закордонних паспортів. У структурі міжнародних туристичних переміщень виявлене зростання частки виїзних потоків. За 2015–2017 роки значно зріс кількісний показник щодо видачі дозволів на проживання громадянам України за кордоном. Станом на 2016 рік він вищий, аніж показник кількості вибулих з України у рамках міждержавної міграції — 13 621 дозволів. У цілому, за різними оцінками, близько 9 % від усього населення України є міграційно активним за внутрішнім вектором. У той же час, 5,1 % економічно активного населення є високомобільним за зовнішнім вектором, а 4,4 % від кількості студентів закладів вищої освіти України навчається за кордоном.

23. Аналіз регіональної специфіки підтверджує, що регіони України є «строкатими» у плані чинників формування і рівня реалізації просторової мобільності населення. Аналіз деяких похідних показників дозволяє провести матричне позиціонування регіонів України за рівнем і наслідками реалізації просторової мобільності населення. Розподіл регіонів здійснено відповідно до реалізації (приваблення, циркуляція, виштовхування) і рівня (високий, прихований, низький) мобільності. Апробація методики Н. Божидарнік на основі моделі Стюарта-Рейвенстейна дозволяє провести розподіл областей України за показником внутрішнього міграційного потенціалу. Найвищі значення виявлені для Київської, Житомирської, Чернігівської, Вінницької, Черкаської, Дніпропетровської і Харківської областей. Аналіз вимушених внутрішніх переміщень дає змогу обґрунтувати особливості залучення потенціалу внутрішньо переміщених осіб у регіони-соціуми залежно від віддаленості від зон збройного конфлікту в Україні.

24. Додаткові виклики для українського суспільства в плані реалізації просторової мобільності населення формує соціально-економічна поляризація у порівнянні із сусідніми європейськими державами (особливо за рівнем оплати праці, показниками ВВП на душу населення). Європейський вибір українського суспільства знаходить своє відображення у векторі реалізації просторової мобільності. Частка проєвропейського вектора стає все більш вагомим.

25. З огляду на геополітичне розташування, специфічним виміром реалізації просторової мобільності населення України є транскордонний. Метою реалізації транскордонної мобільності у більшості випадків є економічна (торгівельна). Осіб, які здійснюють багаторазовий перетин кордону, називають човниковими мігрантами. Часто вони формують систему неформальних економічних відносин. Тому актуальним питанням залишається врегулювання транскордонних переміщень і формування розвиненого транскордонного соціоекономічного простору з належним інфраструктурним забезпеченням реалізації мобільності.

26. Транскордонна мобільність в українсько-польському прикордонні, зокрема, у міграційній системі «Львівська область — Підкарпатське воєводство», є особливо актуальним об'єктом досліджень. Частка Польщі у перетині українцями державного кордону постійно зростає і досягла в 2017 році 40 %. Найбільша кількість перетинів припадає на контрольний-пропускний пункт «Шегині — Медика». Близько 90 % перетинів між Львівською областю і Підкарпатським воєводством здійснили громадяни, які проживають у 50-кілометровій прикордонній зоні, в тому числі 85 % у 30-кілометровій зоні. Постійно зростають обсяги видатків іноземців на території Польщі. Перетин українцями кордону з метою «закупів» значно підвищує попит на споживчому ринку Польщі та сприяє економічному розвитку польських прикордонних регіонів. У той же час прикордонні області України залишаються у депресивному стані з тимчасовим вирішенням проблем зайнятості та забезпечення добробуту населення.

27. Просторова мобільність є такою властивістю населення, що потребує регулювання. Це дозволяють забезпечити механізми, які потрібно розглядати як інструмент цільового впливу на чинники формування і процеси реалізації просторової мобільності населення у визначених просторових координатах. Об'єктом регулювання є населення та його окремі групи, що постійно чи тимчасово перебувають на території держави / регіону / поселення. Суб'єктами регулювання можуть бути державні, недержавні і ринкові інститути. Метою регулювання просторової мобільності населення є забезпечення позитивного впливу її реалізації на людський розвиток територій донора і реципієнта.

28. Залежно від концепції регулювання просторової мобільності застосування механізмів може бути орієнтованим на обме-

ження, консервацію і стимулювання. Систему механізмів формують нормативно-правові, адміністративні, інформаційні, соціально-економічні, валютно-фінансові, соціогуманітарні. Ці механізми мають взаємодоповнюватись із заходами політики людського розвитку. Стратегія державної міграційної політики України має переорієнтовуватись на регулювання просторової мобільності як явища більш широкого та включати такі етапи: 1) вирішення гострих проблем, пов'язаних із внутрішніми просторовими переміщеннями, просторовими переміщеннями громадян України за кордон та громадян інших держав в Україні; 2) реалізація стратегії регулювання міграційних процесів з чітким розумінням концепції соціально-демографічного розвитку і міграційної політики; 3) реалізація стратегії людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства.

29. Одними з провідних механізмів регулювання просторової мобільності населення є нормативно-правові. Фокус на міжнародний рівень обумовлює розгляд просторової мобільності як можливості реалізації основоположних прав і свобод сучасної людини. У міжнародному праві формується норма захисту права на мобільність. Основним міжнародним нормативно-правовим документом, який закладає основи визначення прав і свобод людини, є Загальна декларація прав людини. Вона регламентує право на свободу переміщень, яке складається з трьох основних елементів: свободи пересування по території країни; права на повернення у власну країну; права на залишення своєї країни. Права, визначені Декларацією, можна розподілити на такі, що відображають можливості формування мобільності (право свободи пересування, пошуку притулку і на громадянство) та такі, що відображають потреби реалізації мобільності (право на працю, на освіту і належний рівень життя). Також важливими нормативами, які обстоюють право вибору і свободу пересування, є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод Ради Європи, Конвенція про статус біженців, Цілі сталого розвитку на період 2015–2030 років, низка конвенцій Міжнародної організації з міграції.

30. Наслідки реалізації просторової мобільності населення сильно залежать від тісноти соцієтальних зв'язків. На рівні держави та регіонів важливо впроваджувати стратегії соціокультурного розвитку, що в умовах високої просторової мобільності населення передбачають заходи щодо усталеності і трансформації соціокуль-

турних норм приймаючого соціуму в ході акультурації мігрантів на різних інституційних рівнях — індивіда, соціальних груп, організацій, соціуму. Потрібно обґрунтовувати міру акультурації соціокультурного середовища до особливостей мігрантів, концепцію їхнього соціокультурного прийняття й адаптації.

31. Визначення стратегічних пріоритетів соціокультурного розвитку регіонів України в умовах високої просторової мобільності населення дало змогу виокремити різні типи територій залежно від рівня впровадження в них соціокультурних принципів та здатності врівноважувати наявну в країні ситуацію. Це соціоформувальні регіони, соціорозвивальні регіони-стабілізатори, соціорозвивальні регіони-трансформатори, соціорозвинені регіони-модератори, соціорозвинені регіони-консерватори. Запропоновані типи стратегій соціокультурного розвитку можуть адаптовуватись для різних суспільств залежно від рівня їхньої соціальної єдності та міграційного профілю.

32. Практична реалізація концептуальних положень людського розвитку здійснюється через політичний механізм. Політика людського розвитку формується на стику сфер, які відображають індикатори його оцінювання — довге і здорове життя, здобуття знань, гідний рівень життя (демографічна, освітня сфери, сфери здоров'я і доходу). Політику людського розвитку слід розглядати як комплексну систему заходів, реалізовану органами державної влади у співпраці з недержавними організаціями, які (заходи) орієнтовані на забезпечення демографічних, валеологічних, освітніх, економічних, екобезпечових умов гідного, соціально справедливого й активного життя сучасного суспільства. Мета політики людського розвитку має подвійний зміст. З одного боку, вона орієнтована на створення і розширення можливостей людини. З іншого боку, свобода вибору ризикує трансформуватись у надмірні міграційні втрати для будь-якої країни в сучасному «строкатому» світі. Тому політика людського розвитку зобов'язує до реалізації заходів, орієнтованих на протидію втратам людського потенціалу.

33. Політика людського розвитку формується за такими напрямками реалізації: 1) базові сфери — демографічна політика, політика у сферах охорони здоров'я, освіти, зайнятості, доходів; 2) суміжні сфери — політика у сферах соціального захисту, культури, розвитку громадянського суспільства, гендерна та екологічна політика. Кожен з напрямів політики людського розвитку базований на правах і свободах сучасної людини. Завданнями політики людського

розвитку в умовах високомобільного суспільства є: 1) концептуальні завдання — стимулювання інвестицій у людський розвиток, інституціоналізація в суспільстві відповідальності за реалізацію свободи вибору, відхід від патерналізму, забезпечення соціального захисту, контроль за рівнем залежності від зовнішніх ресурсів; 2) завдання в розрізі напрямів реалізації політики людського розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк В. П. Динаміка кількісних і якісних характеристик трудового потенціалу промисловості як загроза її модернізації / В. П. Антонюк // Економіка і організація управління. — 2016. — № 3 (23). — С. 19–28.
2. Антохов А. А. Інноваційний розвиток регіональних економічних систем та їх бізнес-середовища у фокусі інтелектуалізації суспільства і технолого-сингулярного переходу / А. А. Антохов // Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського. — 2015. — № 6. — С. 516–522.
3. Артеменко Б. Мобільність як нова культурна цінність в інформаційну епоху / Богдана Артеменко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Культурологія. — 2011. — Вип. 8. — С. 54–59.
4. Артеменко М. А. Формування транснаціональної еліти як чинник сучасних глобалізаційних процесів / М. А. Артеменко // Грані. — 2014. — № 11. — С. 91–96.
5. Астахова В. І. Словник соціологічних і політологічних термінів / уклад. : В. І. Астахова, В. І. Даніленко, А. І. Панов та ін. — Київ : Вища школа, 1993. — 141 с.
6. Афонін Е. Архетип і соціетальне: взаємодія і взаємовпливи / Е. Афонін, А. Мартинов // Публічне управління : теорія та практика. Спец. вип. — 2013. — С. 193–200.
7. Ахромкін Є. М. Теоретичні дослідження та розрахунок місткості ринку праці / Є. М. Ахромкін // Економіка та держава. — 2012. — № 7. — С. 16–17.
8. Балакірева О. М. Взаємозв'язок економічної нерівності, соціального відторгнення та соціальної мобільності / О. М. Балакірева, А. М. Ноур // Економіка України. — 2012. — № 8. — С. 86–96.
9. Баланюк Д. М. Стратегія міграційної політики в період національно-державного будівництва : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Д. М. Баланюк. — Одеса, 2009. — 20 с.
10. Бардась В. Резвертывание высокоэффективной ИТ-инфраструктуры компании за минимальное время / В. Бардась // Економіст. — 2012. — № 2. — С. 4–5.
11. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман ; пер. с англ. — Москва : Весь Мир, 2004. — 188 с.

12. Башнянин Г. І. Методологічні проблеми розвитку економічної науки: як економічну теорію перетворили на надточну науку / Г. І. Башнянин // Економічна теорія : наук. журн. — 2012. — № 3. — С. 15–26.
13. Безвіз для українців: в ЄС назвали мінімальну суму для перетину кордону [Електронний ресурс] (18.05.2017) // УНІАН. — Режим доступу : <https://www.unian.ua/society/1928149-bezviz-dlya-ukrajintsiv-v-es-nazvali-minimalnu-sumu-dlya-peretinu-kordonu.html>.
14. Безвіз у цифрах [Електронний ресурс] (11.06.2018) // Громадське. — Режим доступу : <https://hromadske.ua/posts/bezviz-u-tsyfrakh>.
15. Безпалько О. В. Компоненти професійної мобільності майбутніх соціальних педагогів / О. В. Безпалько // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 11 : Соціальна робота. Соціальна педагогіка : зб. наук. праць. — 2012. — С. 73–80.
16. Безтелесна Л. І. Академічна мобільність як інструмент реалізації стратегічного управління людськими ресурсами / Л. І. Безтелесна // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. — 2016. — № 1 (73). — С. 11–20.
17. Безтелесна Л. І. Академічна мобільність як механізм розвитку людських ресурсів / Л. І. Безтелесна // Соціально-економічні та гуманітарні аспекти світової інноваційних трансформацій : Матеріали I Міжнарод. науково-практ. конференції викладачів і аспірантів 30 берез. 2016 р. — Київ : ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2016. — С. 22–27.
18. Безтелесна Л. І. Управління людським розвитком та його фінансове забезпечення в Україні: оцінка і перспективи : монографія / Л. І. Безтелесна. — Рівне : НУВГП, 2010. — 361 с.
19. Бехтерев В. М. Избранные труды по психологии личности : в 2 т. / В. М. Бехтерев // Санкт-Петербургский гос. ун-т. Факультет психологии [Г. С. Никифоров (отв. ред.), Л. А. Коростылев (ред.)]. — Санкт-Петербург : Алетей, 1999. — Т. 2 : Объективное изучение личности / В. Г. Бехтерев. — 283 с.
20. Білик О. М. Мобільність в системі людського капіталу: методика оцінювання та напрями активізації : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка та політика» / О. М. Білик. — Київ, 2009. — 20 с.
21. Біль М. М. Інституціональні передумови європейського вектору розвитку ринку праці України / М. М. Біль // Регіональна економіка. — 2016. — № 3. — С. 128–134.
22. Біль М. М. Інтеграція людського потенціалу внутрішньо переміщених осіб в Україні / М. М. Біль // Актуальні проблеми управління людськими ресурсами та економіки праці : збірник тез IV Міжвузів.

наук.-практ. конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 22–23 квіт. 2015 р. / відп. за вип. Л. К. Семів. — Львів : ЛІБС УБС НБУ, 2015. — С. 140–142.

23. Біль М. М. Інфраструктурні складові забезпечення способу життя та розвитку соціально-демографічного потенціалу регіону / М. М. Біль // Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія : 8 т. — Львів, 2013. — Т. 2. Соціально-демографічний потенціал / відп. ред. У. Я. Садова / НАН України, Інститут регіональних досліджень ; наук. ред. В. С. Кравців. — С. 57–66.

24. Біль М. М. Концептуальні засади управління формуванням територіальних міграційних систем у контексті забезпечення сталого розвитку регіону / М. М. Біль // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки. — Черкаси : ЧДТУ, 2012. — Вип. 32, Ч. III. — С. 128–131.

25. Біль М. М. Методичні підходи дослідження формування й розвитку територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Інноваційна економіка. — 2013. — № 6. — С. 46–48.

26. Біль М. М. Механізм державного управління туристичною галуззю на регіональному рівні: теоретико-прикладний аспект / М. М. Біль ; за наук. ред. О. П. Крайник. — Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. — 228 с.

27. Біль М. М. Органи державної влади як суб'єкт регіональної міграційної політики / М. М. Біль // Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації : монографія / ред. : У. Я. Садова ; НАН України, Ін-т регіон. дослідж. — Львів, 2011. — С. 63–74.

28. Біль М. М. Просторова мобільність населення: теоретична сутність і ретроспектива формування / М. М. Біль // Фінансові та соціально-економічні системи в умовах глобалізації : матеріали II Міжнарод. наук.-практ. конференції молодих учених та студентів (м. Львів, 29 лист. 2016 року). — Львів, 2016. — С. 7–9.

29. Біль М. М. Розвиток людського потенціалу мігрантів в умовах підвищеної просторової мобільності населення України / М. М. Біль // Економічний розвиток держави, регіонів і підприємств : проблеми та перспективи : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, 17–18 квіт. 2015 р. — Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. — С. 82–84.

30. Біль М. М. Теоретична основа вивчення просторової мобільності населення у вимірі людського розвитку [Електронний ресурс] / М. М. Біль // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. — 2016. — № 2. — Режим доступу до ресурсу : <http://www.easterneuropebm.in.ua/5-2016-ukr>.

31. Біль М. М. Транскордонна мобільність як детермінанта розвитку регіону / М. М. Біль // Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конференції «Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва». — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. — С. 43–47.
32. Біль М. М. Туристична активність населення в контексті зростання просторової мобільності / М. М. Біль // Туризм і гостинність в Україні : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (16–17 жовт. 2014 р., м. Черкаси). — Черкаси : Брама-Україна, 2014. — С. 14–18.
33. Близнюк В. В. Особливості трудової мобільності українського ринку праці [Електронний ресурс] / В. В. Близнюк // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. — 2011. — № 16 (170). — Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/oldjrn/SocGum/VSUNU/201116/Blizni.pdf>.
34. Божидарнік Н. В. Регіональна асиметрія в Європейському Союзі та механізми її регулювання : дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / Н. В. Божидарнік. — Луцьк, 2005. — 367 с.
35. Бойко Г. Соціальна мобільність педагога: теоретико-методологічний аспект / Г. Бойко // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2016. — № 2. — С. 66–75.
36. Бойченко Е. Б. Оцінка трудової мобільності жінок на регіональному ринку праці : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Е. Б. Бойченко. — Донецьк, 2008. — 21 с.
37. Болотська О. А. Розвиток академічної мобільності студентів як реалізація принципів Болонського процесу у вищій освіті України [Електронний ресурс] / О. А. Болотська // Науковий вісник Донбасу. — 2013. — № 1. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_1_4.
38. Большой экономический словарь / под ред. А. Н. Азрилияна. — 4-е изд. доп. и перероб. — Москва : Институт новой экономики, 1999. — 1248 с.
39. Бреттелл Кэролайн Б. Теория миграций / Кэролайн Б. Бреттелл, Джеймс Ф. Холлифилд // Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинарное учеб. пособ. ; под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. — Москва, 2007. — С. 33–70.
40. Бушман І. Мобільність особистості у соціально-інформаційному середовищі / І. Бушман // Гілея : наук. вісник. — 2013. — № 75. — С. 322–326.

41. Буян І. В. Економічні форми взаємозв'язку та взаємодії біологічних і духовних нужд людини з її працею / І. В. Буян // Економічна теорія. Науковий журнал. — 2012. — № 2. — С. 85–92.
42. Быстряков И. К. Проблема формирования современного хозяйственного метапространства Украины / И. К. Быстряков // Економічний часопис. — 1999. — № 9. — С. 16–18.
43. В 2015 году зафиксирован рекордный рост суммы международных переводов, совершенных мигрантами [Електронний ресурс] (27.06.2016) // Geektimes. — Режим доступа : geektimes.ru/company/wirex/blog/277488/
44. Василенко И. В. Социокультурная мобильность как философская проблема : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / И. В. Василенко. — Волгоград, 1996. — 174 с.
45. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. — 1728 с.
46. Вимірювання якості життя в Україні : аналіт. доп. / Е. М. Лібанова, О. М. Гладун, Л. С. Лісогор та ін. — Київ, 2013. — 51 с.
47. Вихристенко Б. І. Туристи як суб'єкти туристичних правовідносин: характеристика та правовий статус / Б. І. Вихристенко, Н. А. Опанасюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2013. — № 1. — С. 23–30.
48. Вищі навчальні заклади. Освіта [Електронний ресурс] : статист. інформ. // Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
49. Власюк О. С. Індекс людського розвитку: досвід України / О. С. Власюк, С. І. Пирожков ; Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 1995. — 84 с.
50. Вовк Д. О. Концептуальні тлумачення поняття «мультикультуралізм» у працях сучасних українських вчених / Д. О. Вовк // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Політологія. — 2012. — Т. 204, вип. 192. — С. 14–17.
51. Вовканич С. Й. Україні потрібна нова філософія буття нації та людини / С. Й. Вовканич // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. — 2012. — Вип. 49. — С. 29–46.
52. Военный энциклопедический словарь / под. ред. С. Ф. Ахромеева ; 2-е издание. — Москва : Воениздат, 1986. — 922 с.
53. Волосенкова Е. Миграционная политика. Управление миграционными процессами / Е. Волосенкова, П. Кабаченко, Е. Тарасова // Методология и методы изучения миграционных процессов : междис-

циплинарное учеб. пособ. / под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. — Москва, 2007. — С. 213–236.

54. Всеобщая декларация прав человека, принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года [Електронний ресурс]: Міжнародний документ // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995015>.

55. Гайдук А. Б. Фактори формування та розвитку туристичної системи в ринкових умовах [Електронний ресурс] / А. Б. Гайдук // Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. — Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/9710/1/30.pdf>.

56. Галунець Н. І. Євроінтеграційний аспект розвитку економіки України: переваги та недоліки, механізм адаптації / Н. І. Галунець, О. О. Шарапова // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. — 2014. — Вип. 10 (1). — С. 82–87.

57. Галушка З. І. Модель людини в сучасній економічній теорії / З. І. Галушка // Економічна теорія : науковий журнал. — 2012. — № 4. — С. 49–55.

58. Гальків Л. І. Оцінка втрат людського капіталу: теорія, методологія, практика : монографія / Л. І. Гальків. — Львів : ІРД НАН України, 2011. — 444 с.

59. Гальчинський А. Економічний розвиток: методологія оновленої парадигми / А. Гальчинський // Економіка України. — 2012. — № 5. — С. 4–17.

60. Герасименко Г. В. Залежність від зовнішніх ресурсів у контексті сучасних викликів людського розвитку / Г. В. Герасименко // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 1. — С. 106–117.

61. Герасименко І. В. Регіональні проблеми фінансування людського розвитку в Україні / І. В. Герасименко // Механізм регулювання економіки. — 2010. — № 3, т. 2. — С. 123–127.

62. Глобальний етичний кодекс туризму [Електронний ресурс] / Всесвітня туристична організація ; Кодекс, Міжнародний документ від 1.10.1999 року // Законодавство України. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/983_001.

63. Глоссарий терминов в области миграции / отв. ред. Ричард Перушу. — Женева: Международная организация по миграции (МОМ), 2005. — № 2. — 98 с.

64. Головня Н. Теоретична ретроспектива поняття «професійна мобільність» / Н. Головня // Гуманізація навчально-виховного процесу. — Слов'янськ, 2011. — Вип. LV, Ч. II. — С. 67–72.

65. Горіна Г. Теоретичні підходи до визначення сутності поняття «просторова поляризація» [Електронний ресурс] / Ганна Горіна. — Ре-

жим доступу : http://sophus.at.ua/publ/2016061kampodilsk/sekcijasection32016061/teoretichni_pidkhodi_do_viznachennja_sutnosti_ponjattja_prosto_gova_poljarizacija/126-1-0-1928.

66. Городяненко В. Г. Соціальна енциклопедія / редкол. : В. Г. Городяненко (уклад.) ; В. І. Теремко (кер. вид. проекту) та ін. — Київ : Академвидав, 2008. — 456 с.

67. Гринкевич С. С. Вплив викликів інформаційного суспільства на трудовий потенціал [Електронний ресурс] / С. С. Гринкевич, О. І. Ляш // Modern problems and ways of their solution in science, transport, production and education'2012 // SWorld. — 18–27 December 2012. — Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/december-2012>.

68. Гринкевич С. С. Концептуальні засади формування системи факторів функціонування трудового потенціалу / С. С. Гринкевич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. — 2015. — Вип. 3. — С. 3–9.

69. Гринькевич О. С. Управління конкурентоспроможністю вищої освіти України (методологія аналізу і системи моніторингу) : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / О. С. Гринькевич. — Львів, 2018. — 43 с.

70. Грішнова О. А. Людський, інтелектуальний і соціальний капітал України: сутність, взаємозв'язок, оцінка, напрями розвитку / О. А. Грішнова // Соціально-трудові відносини: теорія та практика. — 2014. — № 1. — С. 34–42.

71. Грішнова О. А. Молоді спеціалісти на ринку праці: проблеми конкурентоспроможності та працевлаштування / О. А. Грішнова, А. Є. Самарцева // Соціально-трудові відносини: теорія та практика : зб. наук. праць / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана» ; гол. редкол. А. М. Колот. — 2012. — № 1 (3). — С. 28–35.

72. Губін К. Г. Еволюція умов людського розвитку за різних систем формування доходів / К. Г. Губін // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Економічна теорія та право : зб. наук. праць. — Харків : Право, 2011. — № 3 (6). — С. 67–74.

73. Гузенко Г. М. Людський потенціал: сутність та пріоритетні напрями розвитку в Україні / Г. М. Гузенко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія : Економіка. — 2010. — Вип. 10. — С. 30–41.

74. Гук Л. Флексікьюріті як стратегія регулювання зайнятості в сучасних умовах / Л. Гук // Україна: аспекти праці. — 2013. — № 7. — С. 23–28.

75. Гукалова І. В. Категорія «урбанізація» у понятійній площині соціальної географії та інших наук [Електронний ресурс] / І. В. Гукалова, Н. В. Омельченко // Вісник Одеського національного університету. Серія : Географічні та геологічні науки. — Т. 20, № 2 (25). — Режим доступу : <http://visgeo.onu.edu.ua/article/view/60174>.

76. Данилишин Б. М. Просторова організація продуктивних сил України: мезо- та мікрорегіональний рівень / Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк, М. І. Фащевський та ін. — Вінниця : Книга-Вега, 2007. — 572 с.

77. Демченко В. І. Симулякризация социокультурного пространства / В. І. Демченко // Вестник Ставропольского государственного университета. — 2009. — № 61. — С. 106–109.

78. Державне управління : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко ; за ред. А. Ф. Мельник. — Київ : Знання-Прес, 2003. — 343 с.

79. Дерій Ж. В. Механізм капіталізації людського потенціалу: складові та їх взаємодія / Ж. В. Дерій // Економічний простір. — 2013. — № 79. — С. 69–77.

80. Дерій Ж. В. Роль людського капіталу у підвищенні конкурентоспроможності економіки регіону / Ж. В. Дерій // Вісник Хмельницького національного університету : Економічні науки. — 2012. — № 4, т. 2. — С. 15–18.

81. Динаміка зарплат програмістів DOU [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://jobs.dou.ua/salaries/dynamics/>

82. Доклад о мировом развитии — 2009 : Новый взгляд на экономическую географию. — Москва : Весь мир, 2009. — С. 146–169.

83. Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех / ПРООН. — Москва : Весь мир, 2011. — 188 с.

84. Доленко Л. Х. Світова урбанізація та проблеми регіонального економічного розвитку / Л. Х. Доленко, Г. С. Прокоф'єва // Економічні інновації. — 2013. — Вип. 53. — С. 92–102.

85. Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми: Україна, 2015 р. [Електронний ресурс] / Підготовлено GfK Ukraine для Міжнародної Організації з Міграції, Представництво в Україні. — Режим доступу : http://iom.org.ua/sites/default/files/pres_kit_gfk_iom_2015_ua_fin_3_2.pdf.

86. Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні, 2017 [Електронний ресурс] / GfK Ukraine на замовлення Представництва Міжнародної організації з міграції в Україні. — Режим доступу :

http://iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_2017_ukr.pdf.

87. Дrajниця С. А. Добробут населення України: проблеми та шляхи їх вирішення / С. А. Дrajниця // Університетські наукові записки. — 2013. — № 2. — С. 303–309.

88. Дювель Ф. Пространственная мобильность населения: индикаторы, категории и типологии / Френк Дювель // Методология и методы изучения миграционных процессов // Междисциплинарное учеб. пособ. / под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. — Москва, 2007. — С. 71–95.

89. Д'юї Дж. Демократія і освіта / Джон Д'юї; пер. з англ. І. Босак, М. Олійник, Г. Пехник. — Львів : Літопис, 2003. — 294 с.

90. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. — Київ : Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.

91. Європейська конвенція з прав людини, з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та 14 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12 та 13 [Електронний ресурс] / Рада Європи. — Режим доступу : http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf.

92. Європейська соціальна хартія [Електронний ресурс] / Рада Європи; Хартія, Міжнародний документ від 3.05.1996 року № ETS N 163 // Законодавство України. — Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_062.

93. Європейський проект та Україна : монографія / А. В. Єрмолаєв, Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська, О. О. Резнікова та ін. — Київ : НІСД, 2012. — 192 с.

94. Єлагін В. П. Про сутність поняття «соціальний капітал» та його роль у процесі розбудови соціальної держави / В. П. Єлагін // Актуальні проблеми державного управління. — 2011. — № 1. — С. 46–55.

95. Єсінова Н. І. Особливості українського ринку праці / Н. І. Єсінова, О. В. Мельник // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. — 2013. — Вип. 2(1). — С. 125–130.

96. Загорський В. С. Системний аналіз категорії «розвиток» / В. С. Загорський, Є. М. Борщук // Економічні науки. Серія : Регіональна і економіка : зб. наук. праць. — Луцьк : Луцьк. нац. техн. ун-т, 2010. — Вип. 7 (27), ч. 3. — С. 6–17.

97. Западнюк С. О. Міграції населення України: внутрішньорегіональний вимір / С. О. Западнюк // Український географічний журнал. — Київ, 2012. — № 2 (78). — С. 28–33.

98. Заславская Т. И. Трудовая мобильность как предмет экономико-социологического исследования / Т. И. Заславская. — Новосибирск, 1974. — 256 с.

99. Звернення Турківської районної ради до Президента України та Львівської обласної ради [Електронний ресурс] // Турківська районна рада. — Режим доступу : <http://turka.org.ua/content/zvernennya-turk%D1%96vsko%D1%97-raionno%D1%97-radi-do-prezidenta-ukra%D1%97ni-ta-lv%D1%96vsko%D1%97-oblasno%D1%97-radi>, 22.04.2016.

100. Звірид Н. В. Статистична оцінка інтенсивності міграції робочої сили (на прикладі західного регіону України) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.10 «Статистика» / Н. В. Звірид. — Київ, 2011. — 25 с.

101. Звіт про результати дослідження міграційних настроїв студентів Львова [Електронний ресурс] / І. Ключковська, Ю. Марусик, О. П'ятковська. — Львів, 2014. — 107 с. — Режим доступу : <http://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2015/03/zvitpj.pdf>.

102. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. — Будапешт : МОП, 2013. — 98 с.

103. Зміцнення потенціалу у сфері управління міграційними процесами [Електронний ресурс] / Міжнародна організація з міграції: Україна. — Режим доступу: <http://www.iom.org.ua/index.php?page=catalog&id=12>.

104. Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження) : статист. бюлетень / Державна служба статистики України. — Київ, 2017. — 36 с.

105. Зовнішня трудова міграція населення України. Перше загальнонаціональне вибіркове обстеження населення з питань трудової міграції / Український центр соціальних реформ, Державний комітет статистики України. — Київ, 2009. — 120 с.

106. Игошев Б. М. Дополнительное профессиональное образование: новые ориентиры развития / Б. М. Игошев // Педагогика. — 2008. — № 2. — С. 44–49.

107. Інтелектуально-інноваційний розвиток регіону в контексті євроінтеграції / НАН України, Інститут регіональних досліджень ; наук. ред. Л. К. Семів. — Львів, 2009. — 483 с.

108. Інтерактивна мапа [Електронний ресурс] // Державна прикордонна служба України. — Режим доступу : <https://dpsu.gov.ua/ua/map/>

109. Інформація щодо накопичення транспортних засобів перед пунктами пропуску Львівської області [Електронний ресурс] // Державна фіскальна служба України. — Режим доступу : http://loda.gov.ua/karta_kordon/index.php.
110. ІТ-галузь України увійшла до трійки індустрій з найбільшою часткою ВВП [Електронний ресурс] (25.05.2018) // НВ Бізнес. — Режим доступу : <https://biz.nv.ua/ukr/economics/it-haluz-ukrajini-vvijshla-do-trijki-industrij-z-najbilshoj-chastkoju-vvp-2472196.html>.
111. Каленюк І. С. Особливості впливу освіти на забезпечення соціальної мобільності в сучасних умовах / І. С. Каленюк, В. А. Ямковий // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 2. — С. 88–102.
112. Калиновский Ю. И. Введение в андрагогику. Мобильность педагога в образовании взрослых : монография / Ю. И. Калиновский. — Москва : Вита пресс, 2000. — 308 с.
113. Калінеску Т. Оцінювання ефективності соціально-економічного механізму регулювання міграції населення / Т. Калінеску, Д. Ніконова // Проблеми і перспективи економіки та управління. — 2016. — № 3 (7). — С. 7–13.
114. Калініна О. М. Перспективи транскордонного переміщення компаній в Європейському Союзі з урахуванням останніх правових змін / О. М. Калініна // Вісник Маріупольського державного університету. Серія 9 : Право. — 2013. — Вип. 6. — С. 297–303.
115. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана ; Гос. ун-т. Высш. шк. экономики. — Москва, 2000. — 606 с.
116. Кимелев Ю. А. Джон Урри. Социология за пределами обществ. Мобильности двадцать первого столетия [Електронний ресурс] / Ю. А. Кимелев // Социологическое обозрение. — 2001. — № 1, Т. 1. — Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/dzhon-urri-sotsiologiya-za-predelami-obschestv-mobilnosti-dvadsat-pervogo-stoletiya>.
117. Киселев Г. С. «Тайна прогресса» и возможность истории / Г. С. Киселев // Вопросы философии. — 2009. — № 2. — С. 3–19.
118. Кількість користувачів інтернетом в Україні зростає з рекордною швидкістю [Електронний ресурс] (6.05.2016) // Енерголайф.інфо. — Режим доступу : energolife.info/.../Кількість-користувачів-інтернетом-в-Україні-зростає-з-рекордн...
119. Кіпень В. Міграційний потенціал України / В. Кіпень, М. Авксентьєв. — Донецьк : Східний видавничий дім, 2011. — 128 с.
120. Ключко Т. Сучасні особливості процесів субурбанізації / Т. Ключко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Географія. — 2013. — Вип. 1. — С. 63–66.

121. Коваліско Н. В. Трудова мобільність в умовах регіонального ринку праці : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.07 «Соціологія управління» / Н. В. Коваліско ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 1999. — 20 с.

122. Коваль Н. В. Соціально-економічна нерівність в Україні та світі: проблеми оцінювання та шляхи їх вирішення / Н. В. Коваль // Економіка та держава. — 2016. — № 2. — С. 46–50.

123. Козлова О. Г. Професійна мобільність майбутнього вчителя як педагогічна проблема / О. Г. Козлова, Т. В. Малецька, Д. О. Козлов // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. — 2015. — № 7. — С. 63–72.

124. Кокорева О. В. Формування міжнародних теорій міграції робочої сили [Електронний ресурс] / О. В. Кокорева. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Chem_Biol/Tavnyv/2009_63/63_35.pdf.

125. Колмакова О. М. Формування механізму міжрегіонального перерозподілу трудових ресурсів із застосуванням стимулювання праці : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / О. М. Колмакова. — Харків, 2008. — 24 с.

126. Колодій А. Ф. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями [Електронний ресурс] / А. Ф. Колодій // Демократичне врядування. — 2011. — Вип. 8. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2011_8_4.

127. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс] : Міжнародний документ від 20.11.1989 р. // Законодавство України. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

128. Коновалова А. До питання модернізації української культури в умовах глобалізації / А. Коновалова // Сучасне мистецтво. — 2005. — Вип. 2. — С. 15–19.

129. Конституція України : Закон від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР : Законодавство України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

130. Корнівська В. О. Роль професіоналізму у процесі подолання інформаційної асиметрії / В. О. Корнівська // Економічна теорія. Науковий журнал. — 2012. — № 3. — С. 42–50.

131. Кочума І. Ю. Людський розвиток як чинник економічного зростання в Україні : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / І. Ю. Кочума. — Київ, 2005. — 22 с.

132. Кравців В. С. Регіональна екологічна політика в Україні та механізми її реалізації / В. С. Кравців ; Ін-т регіональних досліджень НАН України. — Львів, 2007. — 72 с.

133. Кравченко О. В. Національний культурний простір як ідентифікаційна модель / О. В. Кравченко // Вісник Харківської державної академії культури. — 2010. — Вип. 31. — С. 4–11.

134. Крайнов В. Миграционная политика. Управление миграционными процессами. Влияние миграции на экономику / В. Крайнов, Е. Масленкова, Н. Челидзе // Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинар. учеб. пособ. ; под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. — Москва, 2007. — 370 с. — С. 316–343.

135. Крапивний І. В. Глобалізація: сутність, чинники та етапи розвитку / І. В. Крапивний // Вісник Сумського державного університету. Серія : Економіка. — 2008. — № 1. — С. 129–137.

136. Красницька О. В. Депривація як соціально-педагогічна проблема / О. В. Красницька // Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія : Психолого-педагогічні науки. — 2013. — № 1. — С. 24–28.

137. Круталевич А. Н. Мобильность как ценностная характеристика культуры Новейшего времени / А. Н. Круталевич // Вестник ЧелГУ. — 2015. — № 9 (364). — С. 71–74.

138. Крушницька Г. Б. Концепція людського капіталу і концепція людського розвитку: співвідношення понять / Г. Б. Крушницька // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — 2013. — Вип. 116, ч. II. — С. 40–43.

139. Кузык Б. Н. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. — Москва : Институт экономических стратегий, 2008. — Т. III : Северное Причерноморье — пространство взаимодействия цивилизаций / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — 908 с.

140. Кун Т. Структура наукових революцій / Т. Кун. — Київ : Port-Royal, 2001. — 228 с.

141. Курунова Ю. О. Міжнародна міграція робочої сили як чинник економічного розвитку країн (на прикладі міграційних потоків між ЄС і Україною) : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.02 / Юлія Олександрівна Курунова. — Одеса, 2015. — 216 с.

142. Куц Г. М. Неолібералізм: основні ідеї та інтерпретації / Г. М. Куц // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології. — Харків, 2010. — № 912, вип. 17. — С. 174–183.

143. Лібанова Е. М. Вимушене переселення з Донбасу : масштаби та виклики для України [Електронний ресурс] // Міжнародна науково-практична конференція «Внутрішньо переміщені особи в Україні: реалії та можливості», 27 лют. 2015 р. / Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України. — Режим доступу: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Libanova2015.pdf>.

144. Лондар С. Л. Вища освіта як фактор сприяння інноваційному розвитку національної економіки / С. Л. Лондар, Т. В. Блискавка // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія : Філософія. Політологія. — Київ, 2010. — № 95. — С. 93–98.

145. Любохинець Л. С. Міжнародний досвід та національна практика оцінки розвитку людського капіталу / Л. С. Любохинець // Проблеми развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект : сб. науч. тр. / Донец. нац. ун-т. — Донецк, 2014. — Т. 2. — С. 195–201.

146. Людський розвиток в Україні: 2003 рік (колектив авторів) / Щорічна науково-аналітична доповідь / за ред. Е. М. Лібанової. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — 194 с.

147. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики / за ред. Е. М. Лібанової. — Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2014. — 379 с.

148. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків : колективна наук.-аналіт. монографія / за ред. Е. М. Лібанової. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. — 496 с.

149. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції : колективна монографія : у 2 т. / відпов. за вип. Л. М. Черенько, О. В. Макарова ; за ред. Е. М. Лібанової. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. — 436 с.

150. Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан / Рада з вивчення продуктивних сил України НАНУ ; UNDP ПРООН. — Київ : СПД «Савчина», 2002. — 123 с.

151. Макарова О. В. Вимірювання людського розвитку в регіонах України: методологічні аспекти та оцінка результатів / О. В. Макарова // Економіка України. — 2015. — № 3. — С. 41–53.

152. Макарова О. В. Демографічна політика: сучасні реалії та перспективи / О. В. Макарова // Демографія та соціальна економіка. — 2007. — № 1. — С. 3–11.

153. Макарова О. В. Типологізація регіонального людського розвитку: проблеми та перспективи використання / О. В. Макарова, О. М. Хмелевська // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 3. — С. 112–125.
154. Макоцьоба М. В. Прогрес у людському розвитку регіонів України: методологія вимірювання та механізм забезпечення : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / М. В. Макоцьоба. — Київ, 2012. — 22 с.
155. Малик І. П. Тенденції розвитку інформаційної економіки в Україні / І. П. Малик // Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. Серія : Економіка і менеджмент. — 2013. — № 1 (14). — С. 25–34.
156. Малиновська О. А. Міграційна політика Європейського союзу: виклики та уроки для України / О. А. Малиновська. — Київ : НІСД, 2014. — 48 с.
157. Малиновська О. А. Українсько-польський міграційний коридор: особливості та значення / О. А. Малиновська // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 2 (24). — С. 31–40.
158. Малиновська О. А. Чи вплине відміна віз на міграційну поведінку України / О. А. Малиновська // Міграція між Україною та ЄС: виклики безвізового режиму : зб. доп. Міжнарод. наук.-практ. конференції, 15 груд. 2016 року. — С. 14–21.
159. Мандибура В. О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання / В. О. Мандибура. — Київ : Парламентське вид-во, 1998. — 256 с.
160. Маруняк Є. О. Просторові дилеми глобалізації та їх концептуалізація / Є. О. Маруняк // Український географічний журнал. — 2012. — № 4. — С. 36–42.
161. Маруняк Є. О. Територіальне (просторове) планування: зміст, еволюція та основні сучасні напрями / Є. О. Маруняк // Український географічний журнал. — 2014. — № 2. — С. 22–31.
162. Марусик Я. Шлях України до європейської інтеграції / Я. Марусик // Етнічна історія народів Європи. — 2000. — Вип. 7. — С. 27–31.
163. Массей Д. Синтетическая теория международной миграции / Дуглас Массей // Мир в зеркале международной миграции : сб. статей / гл. ред. В. А. Ионцев. — Москва : МАКС Пресс, 2002. — С. 161–174.
164. Матюхіна О. А. Життя як найвища цінність буття — провідна ідея філософії Альберта Швейцера / О. А. Матюхіна // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Філософія. Культурологія. — 2013. — № 2. — С. 47–51.

165. Медвідь А. Б. Загальна характеристика змін, внесених до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод протягом перших тридцяти років її функціонування / А. Б. Медвідь // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. — 2016. — № 4. — С. 26–32.

166. Мельничук О. П. Освітня складова розвитку трудового потенціалу : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / О. П. Мельничук. — Київ, 2015. — 23 с.

167. Методика вимірювання регіонального людського розвитку [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. — Київ, 2012. — Режим доступу : http://www.idss.org.ua/arhiv/Metodika_RLR.zip.

168. Методологічні основи формування вибірових сукупностей для проведення органами державної статистики України базових державних вибірових обстежень населення (домогосподарств) [Електронний ресурс] / Наказ Держкомстату від 2.08.2005 року № 223 // Ukrstat.org — публікація документів Державної Служби Статистики України. — Режим доступу : https://ukrstat.org/uk/metod_polog/metod_doc/2005/223/metod.htm.

169. Методологічні підходи до побудови індексу регіонального людського розвитку / Інститут регіональних досліджень НАН України, відділ соціально-гуманітарного розвитку регіону. — Львів, 2012.

170. Мигранты отправили из Германии домой крупнейшую в истории сумму [Електронний ресурс] (28.08.2017) // Lenta.ru. — Режим доступу : <https://lenta.ru/news/2017/08/28/germanmigration/>

171. Миграция и безопасность в России / В. В. Супян, Г. С. Витковская, С. А. Панарин и др. — Москва : Интердиалект, 2000. — 341 с.

172. Міграційна криза в ЄС: статистика та аналіз політики / Андрій Солодько, Анастасія Фітісова [Електронний ресурс] (4.03.2016) // CEDOS. Аналітичний центр. — Режим доступу : <https://cedos.org.ua/uk/migration/mihratsiina-kryza-v-yes-statystyka-ta-analiz-polityky>.

173. Міграційна політика Європейського союзу: виклики та уроки для України / О. А. Малиновська. — Київ : НІСД, 2014. — 48 с.

174. Міграційна політика: порівняльно-правове дослідження. Відповідності законодавства України. Acquis communautaire / Міністерство юстиції України, Державний департамент з питань адаптації законодавства. — Київ, 2009. — 178 с.

175. Міграційний профіль України 2010–2013 / Державна міграційна служба України. — Київ, 2014. — 80 с.

176. Міграційний профіль України 2011–2015 / Державна міграційна служба України. — Київ, 2016. — 74 с.

177. Міграційний профіль України за 2016 рік / Державна міграційна служба України. — Київ, 2017. — 98 с.

178. Міграційний рух населення : Демографічна та соціальна статистика [Електронний ресурс] : статист. інформ. // Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

179. Міграційні настрої студентів в умовах візової лібералізації (Опитування студентів НУ «ЛП» та НТУУ «КПІ») [Електронний ресурс] / І. Ключковська, О. П'ятковська, Ю. Марусик, В. Гойсан. — Львів, 2017. — 30 с. — Режим доступу : <http://miok.lviv.ua/>

180. Міграційні явища та процеси : поняття, методи, факти : довідник / В. С. Кравців, У. Я. Садова та ін. ; НАН України. Інститут регіональних досліджень ; [редкол. : В. С. Кравців, У. Я. Садова (наук. ред.)]. — Львів, 2009. — 228 с.

181. Міграція в Україні: факти і цифри / упоряд. О. Малиновська ; Представництво МОМ в Україні. — Київ, 2016. — 32 с.

182. Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні / Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. — Київ, 2016. — 116 с.

183. Мінімальна зарплата в Україні з 2000 по 2018 рр. [Електронний ресурс] // Мінфін. — Режим доступу : <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/min/>

184. Мінімальна зарплата українців впала зі 148,54 до 57,42 доларів [Електронний ресурс] // Українські новини. — Режим доступу : <http://ukranews.com/news/196980.Minimalnaya-zarplata-ukraintsev-upalaso-14854-do-5742-dollarov.uk>.

185. Міхненко Г. Е. Критерії та показники сформованості інтелектуальної мобільності майбутніх інженерів в умовах освітнього середовища технічного університету / Г. Е. Міхненко // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка. Психологія : зб. наук. пр. — Київ : НАУ, 2015. — Вип. 1 (6). — С. 129–134.

186. Міхно Н. К. Особливості формування поняття «регіон» у соціологічному дискурсі / Н. К. Міхно // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». — 2012. — Т. 18, кн. 2. — С. 47–55.

187. Міщенко О. Нормативно-методичні аспекти оцінки рекреаційної місткості ландшафтних комплексів національних природних парків / О. Міщенко // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту. Серія : Географія. Спец. вип. : Стале природокористування: підходи, проблеми,

перспектива. — Тернопіль : СМП «Тайп», 2010. — № 1, Вип. 27. — С. 33–37.

188. Моисеенко Я. Ю. Феноменология мобильности: методологический аспект / Я. Ю. Моисеенко // Дискурс-Пи. — 2016. — № 2. — С. 34–41.

189. Молодь України — 2015 : результати дослідження / ООН в Україні, Міністерство молоді та спорту України, GfK Ukraine. — Київ, 2015. — 88 с.

190. Моніторинг міграційної ситуації та змін у сфері управління міграцією та кордонами. Липень 2018 року. Підтримка управління міграцією та притулком в Україні [Електронний ресурс] // Державна міграційна служба України. — Режим доступу : https://dmsu.gov.ua/assets/files/migprocess/zvit_vypusk_28.pdf.

191. Мостова І. О. Деякі параметри міграційного руху населення в Україні в 2010–2014 рр.: динаміка змін / І. О. Мостова // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 2. — С. 195–207.

192. Мулеев Е. Ю. «Транспортное поведение», «подвижность» и «мобильность»: к вопросу о концептуализации терминов / Е. Ю. Мулеев // Социологический журнал. — 2015. — № 3. — С. 8–28.

193. Мульска О. П. Мобільність соціального захисту трудових мігрантів [Електронний ресурс] / О. П. Мульска // Ефективна економіка. — 2015. — № 10. — Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4392>.

194. Мусієздов О. Хто такий Джон Уррі? або Кілька слів про сучасне суспільство [Електронний ресурс] (24.03.2016) // Україна модерна : міжнарод. інтелектуальний часопис. — Режим доступу : <http://uamoderna.com/blogy/oleksi-musiezdzov/hto-takyi-john-urru>.

195. Населення України. Трудова еміграція в Україні. — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. — 233 с.

196. Населення : Демографічна та соціальна статистика [Електронний ресурс]: статист. інформ. // Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

197. На шляху до нового глобального договору про міграцію [Електронний ресурс] (12.01.2018) // Міжнародна організація з міграції. Агентство ООН з питань міграції. — Режим доступу : <http://www.iom.org.ua/ua/na-shlyahu-do-novogo-globalnogo-dogovoru-pro-migraciju>.

198. Немець К. А. Вплив процесу урбанізації на виникнення сучасних форм міських поселень / К. А. Немець, А. В. Мазурова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Геологія. Географія. Екологія. — 2014. — № 41 (1128). — С. 116–119.

199. Обзор рынка труда 2015: компании растут, зарплаты стоят, программисты едут [Електронний ресурс] (26.10.2015) // DOU. — Режим доступу : <https://dou.ua/lenta/columns/jobs-and-trends-2015/>
200. Огляд приватних грошових переказів в Україну в 2015 році [Електронний ресурс] // Національний банк України. — Режим доступу : mirpal.org/files/.../Оценка%20денежных%20переводов%20в%202012%20году.pdf.
201. Оксамитна С. М. Міжгенераційна освітня мобільність у розрізі трьох вікових когорт населення сучасної України / С. М. Оксамитна // Наукові записки НаУКМА. Серія : Соціологічні науки. — 2006. — № 58. — С. 58–65.
202. Основна загроза України — несправедливість [Електронний ресурс] : Інтерв'ю з Е. Лібановою (7.07.2017) / О. Миколук // День. — 2017. — № 61/62. — Режим доступу : <https://day.kyiv.ua/uk/article/cusplstvo/osnovna-zagroza-ukrayiny-nespravedlyvist>.
203. Откидач М. В. Методичні підходи до побудови субіндексів регіонального людського розвитку / М. В. Откидач // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 1. — С. 145–157.
204. Павленко М. С. До проблеми сутності поняття «розвиток професійної мобільності» / М. С. Павленко // Молодий вчений. — 2017. — № 1 (41). — С. 494–498.
205. Палагнюк Ю. В. Державна євроінтеграційна політика України: теорія, методологія, механізми : монографія / Ю. В. Палагнюк. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. — 392 с.
206. Пасека С. Р. Розвиток соціально-трудового потенціалу в умовах модернізації економіки регіону : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / С. Р. Пасека. — Сімферополь, 2013. — 36 с.
207. Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. — Москва : Наука, 1975. — 231 с.
208. Петровський П. М. Гуманітарна парадигма в системі державного управління : монографія / П. М. Петровський. — Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2008. — 252 с.
209. Печенюк А. Науково-педагогічний потенціал вищої освіти України: тенденції формування та ефективності використання / А. Печенюк // Україна: аспекти праці. — 2013. — № 4. — С. 22–27.
210. Пивоваров Ю. Л. Россия и мировая урбанизация: Антропокультурная и пространственная динамика / Ю. Л. Пивоваров. — Нальчик : РАН, Моск. центр Рус. геогр. о-ва. — Полиграфсервис и Т, 2007. — 334 с.
211. Подляшаник В. В. Соціальна мобільність особистості / В. В. Подляшаник // Вісник Чернігівського національного педагогічного

університету. Серія : Психологічні науки : збірник / Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. — Чернігів, 2011. — Вип. 94, Т. 2. — С. 90–93.

212. Поєдинок О. Р. Права біженців у контексті фрагментації міжнародного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / О. Р. Поєдинок. — Київ, 2010. — 22 с.

213. Портрет ІТ-спеціаліста — 2016. Інфографіка [Електронний ресурс] (23.05.2015) // DOU. — Режим доступу : <https://dou.ua/lenta/articles/portrait-2016/>

214. Поспелова Т. В. Дослідження методик розрахунку індексу людського потенціалу: проблеми та перспективи / Т. В. Поспелова // Вісник Академії митної служби України. Серія : Державне управління. — 2010. — № 2. — С. 102–106.

215. Предписание 1612/68 от 15 октября 1968 года о свободе передвижения трудящихся с поправками, внесенными предписанием 312/76 от 9 февраля 1976 года // Сб. международ. правовых док., регулирующих вопр. Миграции / Международ. орг. по миграции. — Москва, 1994. — С. 289–293.

216. Презентація звіту про роботу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації за 2017 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://nkrzi.gov.ua/images/upload/142/7598/Presentation_2017.pdf.

217. Прибиткова І. Пересувні ринки праці за доби незалежності України та міграційні плани українців / І. Прибиткова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. — Вип. 2(16). — С. 316–327.

218. Приймак В. Трудова мобільність населення України і регіональні ринки праці / Василь Приймак // Регіональна економіка. — 2001. — № 4. — С. 76–82.

219. Пріма Р. Професійна мобільність фахівця як наукова проблема / Р. Пріма // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. — 2008. — № 1. — С. 127–132.

220. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] / Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

221. Про громадянство України [Електронний ресурс] / Закон України від 18.01.2001 року № 2235-III // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>.

222. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини [Електронний ресурс] / Указ Президента України № 501/2015 від

25.08.2015 року // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>.

223. Прокоф'єва К. В. Теоретична сутність економічної категорії «ефективність діяльності підприємства» / К. В. Прокоф'єва // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Серія : Економічні науки. — Полтава, 2013. — Вип. 6, Т. 2. — С. 255–258.

224. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні [Електронний ресурс] / Закон України від 11.12.2003 року № 1382-IV // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1382-15>.

225. Про Стратегію сталого розвитку «Україна — 2020» [Електронний ресурс] / Указ Президента України від 12.01.2015 року № 5/2015 // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

226. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року [Електронний ресурс] / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 року № 482-р // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80>.

227. Про схвалення Стратегії подолання бідності [Електронний ресурс] / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 року № 161-р // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80>.

228. Про туризм [Електронний ресурс] / Закон України від 15.09.1995 року № 324/95-ВР // Законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80>.

229. Проблеми організації життя та праці українських мігрантів (Західний вектор): за матеріалами анкетного опитування / за ред. У. Садової. — Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2013. — 28 с.

230. Прогноз міграції між ЄС, країнами Вишеградської четвірки та Східною Європою: наслідки скасування візового режиму. — Варшава : Центр східних досліджень, 2014. — 184 с.

231. Прогноз розвитку економіки Донецької області та механізм його реалізації [Електронний ресурс] : Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. — Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/monitor/juli/17.htm>.

232. Пустовар Н. В. Міграція — щасливий погляд на життя / Н. В. Пустовар, І. А. Лапшина // Науковий вісник НЛТУ України. — 2012. — Вип. 22.6. — С. 398–402.

233. Радченко Л. П. Людський розвиток: еволюція концепції та пріоритетні напрями реалізації в національній економіці України / Л. П. Радченко // Вісник Нац. юр. акад. України ім. Я. Мудрого. — 2011. — № 2 (5). — С. 67–76.

234. Регіональний людський розвиток : статист. зб. / Державна служба статистики України. — Київ, 2018. — 72 с.

235. Решміділова С. Л. Стан та тенденції людського розвитку в Україні / С. Л. Решміділова, І. Г. Клімчук // Вісник Хмельницького національного університету. — 2009. — № 2, т. 2. — С. 71–75.

236. Розпутенко І. Гуманітарний розвиток України в умовах цивілізаційного вибору / І. Розпутенко, С. Москаленко // Вісник НАДУ. — 2013. — № 2. — С. 216–225.

237. Романенко І. О. Механізм регулювання міжнародною трудовою міграцією в умовах глобалізації / І. О. Романенко // Міжнародна економічна політика. Спец. вип. : у 2 ч. — 2012. — Ч. 1. — С. 177–183.

238. Романюк М. Д. Міграційні загрози національній безпеці України: сучасні виклики, проблеми подолання / М. Д. Романюк // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 3. — С. 99–111.

239. Ромул М. Сингулярность действительно близко / М. Ромул ; Адаптация и интерпретация труда Raymond Kurzweil «Singularity is near», 2013. — 54 с.

240. Рыбаковский Л. Л. Региональный анализ миграций / Л. Л. Рыбаковский. — Москва : Статистика. — 1973. — 159 с.

241. Рынок труда 2016: 100 тыс. программистов, бум ИТ-школ, избыток PM [Електронний ресурс] (21.11.2016) // DOU. — Режим доступу : <https://dou.ua/lenta/articles/jobs-and-trends-2016/>

242. Садова У. Людський розвиток у світлі нових підходів до вимірювання якості трудового життя / У. Садова, О. Гринькевич, Ю. Телішевська // Україна: аспекти праці. — 2013. — № 8. — С. 25–32.

243. Садова У. Регулювання міграції як передумова збереження соціально-трудового потенціалу України / У. Садова, М. Біль // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. — 2009. — № 14. — С. 90–94.

244. Садова У. Я. Інституційне забезпечення функціонування трансграничного ринку міграційних послуг / У. Я. Садова, О. В. Махонюк // Регіональна економіка. — 2016. — № 4. — С. 31–38.

245. Садова У. Я. Міграція та її місце у гармонізації розвитку територіальних суспільних систем / У. Я. Садова // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 1. — С. 29–36.

246. Садова У. Я. Проблеми нормативно-правового забезпечення регулювання міграційних процесів в Україні [Електронний ресурс] /

У. Я. Садова, М. М. Біль // Форум права. — 2010. — № 1. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10scjpvu.pdf>.

247. Садова У. Я. Соціальна політика в Україні: критерії оцінювання та показники ефективності : монографія / У. Я. Садова. — Львів : ІРД НАН України, 2005. — 407 с.

248. Садова У. Я. Соціально-економічна незахищеність трудових мігрантів: до питання супроводу євроінтеграційним реформам України / У. Я. Садова, М. М. Біль, Р. Т. Теслюк // Вісник Прикарпатського університету. Економіка. — Івано-Франківськ, 2014. — Вип. Х. — С. 124–130.

249. Садова У. Я. Структурні дисбаланси якості людського потенціалу у фокусі викликів політики зайнятості населення України / У. Я. Садова, Т. М. Степура // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Економіка. — Острог, 2016. — № 1 (29). — С. 76–80.

250. Садова У. Я. Територіальна міграційна система України як чинник розвитку економіки, держави і суспільства / У. Я. Садова, С. І. Князев, Н. І. Андрусишин // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. — 2013. — Вип. 3. — С. 3–12.

251. Садова У. Я. Якість людського потенціалу в методологічних вимірах енергетичної парадигми / У. Я. Садова, Т. М. Степура // Регіональна економіка. — 2017. — № 1. — С. 90–97.

252. Сардак С. Е. Глобальна координація розвитку людських ресурсів / С. Е. Сардак // Економіка та держава. — 2012. — № 10. — С. 4–7.

253. Сардак С. Е. Глобальна регуляторна система розвитку людських ресурсів : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.00.02 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / С. Е. Сардак. — Київ, 2014. — 36 с.

254. Свириденко Д. Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації : монографія / Д. Б. Свириденко. — Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. — 279 с.

255. Світлов О. Р. Поняття «міграції»: сучасні погляди та можливі перспективи в контексті теорії соціальної мобільності / О. Р. Світлов // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. — 2012. — Вип. 16. — С. 33–42.

256. Семикіна М. В. Конкурентоспроможність молоді на ринку праці в умовах системної кризи / М. В. Семикіна, С. С. Голбанос // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. — 2015. — Вип. 27. — С. 28–35.

257. Семів Л. К. Освітні детермінанти та механізми формування й збереження соціально-демографічного потенціалу Карпатського регіону / Л. К. Семів // Регіональна економіка. — 2013. — № 1. — С. 82–89.

258. Семів Л. К. Регіональна політика: людський вимір : монографія / Л. К. Семів. — Львів, ІРД НАН України, 2004. — 392 с.

259. Середа Ю. В. Туристичні практики як соціокультурний феномен: особливості конструювання в сучасному українському суспільстві : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Ю. В. Середа. — Харків, 2010. — 23 с.

260. Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності за період з початку року у 2016 році [Електронний ресурс] / Демографічна та соціальна статистика : статист. інформ. // Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

261. Синковець Н. І. Аналіз основних теорій міжнародної міграції в сучасному економічному просторі [Електронний ресурс] / Н. І. Синковець // Міжнародні відносини. Серія : Економічні науки. — 2016. — № 7. — Режим доступу : http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/2927.

262. Ситуація на ринку праці в Україні // EY People Advisory Services. — Липень 2016. — 43 с.

263. Ситуація на ринку праці в Україні [Електронний ресурс] // EY People Advisory Services. — Березень, 2018. — Режим доступу : http://publications.chamber.ua/EY_Labour_market_trends_ukr.pdf.

264. Скільки іноземців відвідало Україну і куди їздили за кордон українці в 2017 році [Електронний ресурс] (14.02.2018) // Слово і діло : аналітичний портал. — Режим доступу : www.slovoidilo.ua/2018/02/14/infografika/suspilstvo/skilky-inozemcziv-vidvidalo-ukrayinu-kudy-yizdyly-kordon-ukrayinczi-2017-rocz.

265. Словарь военных терминов / под. ред. А. М. Плехова. — Москва : Военное издательство, 1988. — 335 с.

266. Соболев А. В. Условия и факторы поляризованного развития муниципальных районов и городских округов северо-западного экономического района : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец. 25.00.24 «Экономическая, социальная, политическая и рекреационная география» / А. В. Соболев. — Санкт-Петербург, 2015. — 20 с.

267. Соколов Р. В. Предпочтения молодых горожан в отношении районов проживания [Електронний ресурс] / Р. В. Соколов // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. — 2011. — № 2. — Режим доступу : http://vestnik.adygnet.ru/files/2011.3/1262/sokolov2011_3.pdf.

268. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. — Москва, 1992. — 544 с.
269. Социология в России / под ред. В. А. Ядова. 2-е изд. — Москва : Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. — 444 с.
270. Соціальна валентність [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. — Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальна_валентність.
271. Соціокультурологічні наслідки міграційних процесів : науковий звіт / під кер. проф. Садової У. Я. ; Інститут регіональних досліджень НАН України. — Львів, 2014. — 276 с.
272. Стадницький Ю. І. Просторологія: наука про просторові аспекти ефективності / Ю. І. Стадницький // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Економіка / редкол. : В. П. Мікловда, В. І. Ярема та ін. — Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2016. — Вип. 1 (47). Т. 2. — С. 18–22.
273. Стаканов Р. Д. Міждисциплінарні дослідження міжнародної трудової міграції / Р. Д. Стаканов // Міжнародні відносини. Серія : Економічні науки. — 2018. — № 1 (29). — С. 44–46.
274. Сталій людський розвиток: забезпечення справедливості : Національна доповідь / кер. авт. колективу Е. М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. — Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. — 412 с.
275. Старикова А. В. Пространственная мобильность населения Баварии : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец. 25.00.24 «Экономическая, социальная, политическая и рекреационная география» / А. В. Старикова. — Москва, 2016. — 211 с.
276. Статистика Генерального консульства Республіки Польща у Львові (28.04.2016) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.lwow.msz.gov.pl/uk/konsulat/statystyka_ua/
277. Статистична інформація [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. — Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua/
278. Статистична інформація Головного управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/si/inf_2009.php?ind_page=si.
279. Стеблянюк І. О. Євроінтеграційні прагнення України: проблеми та соціальні перспективи / І. О. Стеблянюк // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Світове господарство і міжнародні економічні відносини. — 2014. — Т. 22, вип. 6. — С. 85–93.
280. Степанчук С. О. Сучасний стан розвитку людського потенціалу в національній економіці України / С. О. Степанчук // Вісник Бер-

дьянського університету менеджменту і бізнесу. — 2015. — № 2. — С. 35–40.

281. Стратегія розвитку Львівської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : dfrr.minregion.gov.ua/.../STRATEG_YA_final_18.01.2016-pdf.pdf.

282. Стрижак О. О. Теоретичні основи людського розвитку / О. О. Стрижак // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ» : зб. наук. пр. Темат. вип. : Актуальні проблеми управління та фінансово-господарської діяльності підприємства. — Харків : НТУ «ХПІ». — 2011. — № 15. — С. 107–116.

283. Строев П. В. Пространственная мобильность населения: экономический и социальный аспекты / П. В. Строев, М. И. Кан // Экономика. Налоги. Право. — 2016. — № 6. — С. 35–41.

284. Стрюк М. І. Мобільність: системний підхід / М. І. Стрюк, С. О. Семеріков, А. М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2015. — Т. 49, вип. 5. — С. 37–70.

285. Сушенцева Л. Л. Проблема професійної мобільності у контексті міждисциплінарного підходу / Л. Л. Сушенцева // Теорія і методика професійної освіти. — 2011. — № 1. — С. 3–11.

286. Сушенцева Л. Л. Формування професійної мобільності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: теорія і практика : монографія / Л. Л. Сушенцева ; за ред. Н. Г. Ничкало ; Інститут професійно-технічної освіти НАН України. — Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. — 439 с.

287. Таблица стран мира 2016 год (территория, население, ВВП) [Електронний ресурс] // Блог SeoСайт. — Режим доступу : <https://seosait.com/state-world-2016-territory-population-gdp/>

288. Тарасевич В. М. Політична економія: ім'я власне, широкий смисл і предметний простір / В. М. Тарасевич // Економічна теорія. Науковий журнал. — 2012. — № 1. — С. 21–34.

289. Терон І. В. Тенденції та проблеми просторового розвитку ринку праці України в контексті циклічного розвитку та глобалізації економіки / І. В. Терон // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. — 2011. — № 2. — С. 37–41.

290. Теслюк Р. Т. Зміст категорії «якість життя населення»: суспільно-географічний аспект / Р. Т. Теслюк // Географія і сучасність : зб. наук. праць Нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 4. — Київ : Вид-во нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2003. — Вип. 10. — С. 263–270.

291. Тибінка Г. І. Організаційно-економічний механізм регулювання оплати праці в господарській системі України : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03 / Г. І. Тибінка. — Львів, 2014. — 244 с.
292. Ткачова О. Ефективність державного управління: поняття та підходи до оцінювання / О. Ткачова // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2013. — № 2. — С. 30–37.
293. Томчук Н. В. Еволюція наукових поглядів на людський розвиток / Н. В. Томчук // Економічна теорія. — 2005. — № 3. — С. 95–105.
294. Тоффлер Е. Третя хвиля / Елвін Тоффлер ; перекладач : Андрій Євса, за редакцією Віктора Шовкуна. — 2000. — Київ : Видавничий дім «Всесвіт». — 480 с.
295. Транскордонне співробітництво України в контексті євроінтеграції : монографія / Н. А. Мікула, В. В. Засадко. — Київ : НІСД, 2014. — 316 с.
296. Трощинський В. П. Соціогуманітарні пріоритети суспільного розвитку України / В. П. Трощинський, В. А. Скуратівський // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2013. — № 3. — С. 106–113.
297. Трудова міграція чи експлуатація? Ліквідовано канал торгівлі сільгоспрабами [Електронний ресурс] (11.08.2017) // УКРІНФОРМ. — Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2283728-trudova-migraciya-ci-ekspluataciya-likvidovano-kanal-torgivli-silgosprabami.html>.
298. Туристичні потоки : Туризм [Електронний ресурс] : статист. інформ. // Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
299. Турцева А. В. Соціальні проблеми глобалізації / А. М. Турцева, О. П. Канівець // Вісник студентського наукового товариства ДонНУ. — 2013. — № 5, т. 2. — С. 298–301.
300. Тюрюканова Е. Современный миграционный режим и его особенности в России / Е. Тюрюканова // Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинарное учеб. пособ. ; под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. — Москва, 2007. — 370 с. — С. 94–113.
301. У країнах ЄС демографічна криза — дослідження [Електронний ресурс] (25.07.2017) // Кореспондент. — Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/world/3871905-u-krainakh-yes-demohrafichna-kryza-doslidzhennia>.
302. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс] :

Міжнародний документ від 27.06.2014 року // Законодавство України. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

303. Уйсімбаєва М. Соціальна активність особистості як чинник суспільного розвитку [Електронний ресурс] / Маріям Уйсімбаєва // Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка. — Режим доступу : http://www.kspu.kr.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1273%3A2014-05-20-06-41-09&catid=70%3A-3&Itemid=233&lang=uk.

304. Украинское IT в цифрах: индустрия состоялась как ключевая для экономики Украины [Електронний ресурс] (24.09.2015) // DOU. — Режим доступу : <https://dou.ua/lenta/columns/it-in-figures/>

305. Україна: час вибору [Електронний ресурс] / Центр Разумкова, за участі експертів Центру НОМОС і Центру політико-правових реформ. — Київ, 2013. — Режим доступу : http://old.razumkov.org.ua/upload/Brochure_EU-CU-7-2013.pdf.

306. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? [Електронний ресурс] / О. Слободян, Є. Стадний (13.12.2016) // CEDOS. Аналітичний центр. — Режим доступу : <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>.

307. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи [Електронний ресурс] / Єгор Стадний (19.12.2017) // CEDOS. Аналітичний центр. — Режим доступу : <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy>.

308. Урри Дж. Мобильности / Дж. Урри ; пер. с англ. А. В. Лазарева, вступ. ст. Н. А. Харламова. — Москва : Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2012. — 576 с.

309. Усанова Л. А. Людина як метаріч у суспільстві споживання / Л. А. Усанова, І. В. Усанов // Філософські обрії. — 2007. — № 17. — С. 97–109.

310. Фамілярська Л. Л. Мобільність як перспективна складова сучасного освітнього процесу / Л. Л. Фамілярська // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2014. — Т. 41, вип. 3. — С. 117–127.

311. Федорова І. І. Академічна мобільність українських студентів сучасного освітнього простору / І. І. Федорова, Я. В. Трофименко // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. — 2012. — № 2 (35). — С. 139–144.

312. Флорида Р. Креативный клас: люди, которые меняют будущее / Р. Флорида ; пер. с англ. — Москва : Изд. дом «Классика-XXI», 2011. — 432 с.

313. Фролов Д. П. Маркетинговый подход к управлению пространственным развитием / Д. П. Фролов // Пространственная экономика. — 2013. — № 2. — С. 65–86.

314. Фудорова О. М. Теорії соціального статусу: пізнавальні можливості і дослідницькі стратегії / О. М. Фудорова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2009. — № 881. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. — Вип. 24. — С. 110–116.

315. Фюкс Р. Зеленая революция. Экономический рост без ущерба для экологии / Ральф Фюкс ; пер. с нем. — Москва, 2016. — 330 с.

316. Хвесик М. Парадигмальний погляд на концепт сталого розвитку України / М. Хвесик, І. Бистряков // Економіка України. — 2012. — № 6. — С. 4–12.

317. Хом'юк І. В. Введення в освітній простір поняття «математична мобільність» / І. В. Хом'юк // Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. — 2015. — Вип. 5. — С. 153–160.

318. Хомра О. У. Соціальна безпека: виклики, загрози, критерії / О. У. Хомра, Т. Є. Русанова // Стратегічна панорама. — 2009. — № 1. — С. 73–79.

319. Хорунжа Л. А. Формування інтелектуальної мобільності старшокласників у навчальному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / Л. А. Хорунжа. — Харків, 2009. — 24 с.

320. Цибульська Ю. Сучасні виклики розвитку транскордонних ринків праці в контексті Угоди про Асоціацію [Електронний ресурс] / Юлія Цибульська // Інститут транскордонного співробітництва та європейської інтеграції. — Режим доступу : <http://www.icci.com.ua/post/publ1>.

321. Цілі сталого розвитку 2016–2030 [Електронний ресурс] // United Nations Ukraine. — Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/tsilirozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>.

322. Чаленко О. Про невизначеність поняття «потенціал» в економічних дослідженнях / О. Чаленко // Економіка України. — 2012. — № 5. — С. 32–40.

323. Человеческий потенциал (из «Доклада о развитии человека за 1995 год») // Общество и экономика. — 1996. — № 5. — С. 133–171.

324. Черги на кордоні. Веб-камери ON-LINE : Шопінг в Польщі і не тільки [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://shoppingpl.com/uk/page/11-cherhy-na-kordoni-veb-kamery-on-line>.

325. Черняєва О. В. Ринок праці України: проблеми та тенденції розвитку / О. В. Черняєва // Трансформація соціально-трудової сфери :

сучасні виклики, тенденції, домінанти інноваційного розвитку : матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., приуроч. до 50-я каф. упр-ня персоналом та екон. праці КНЕУ ім. В.Гетьмана, 2–6 листоп. 2015 р. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В.Гетьмана», Ін-т соц.-труд. відносин Київ. нац. екон. ун-т ім. В.Гетьмана ; редкол.: А. М. Колот (голова) [та ін.]. — Київ : КНЕУ, 2015. — С. 193–195.

326. Чорний Р. С. Еміграція як фактор зростання неконтрольованого просторового трудових потенційного балансування / Р. С. Чорний // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. — 2013. — Вип. 3. — С. 76–82.

327. Чорний Р. С. Теоретико-методологічні та прикладні засади розвитку просторових форм організації українського суспільства в контексті використання трудового потенціалу : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / Р. С. Чорний. — Миколаїв, 2014. — 46 с.

328. Чужиков В. І. Глобальна регіоналістика: історія та сучасна методологія : монографія / В. І. Чужиков. — Київ : КНЕУ, 2008. — 272 с.

329. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 744 с.

330. Шавкун В. М. Транснаціоналізація виробництва і капіталу в умовах світової глобалізації / В. М. Шавкун, І. А. Сухацька // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. — 2011. — № 6, т. 1. — С. 248–252.

331. Шаульська Л. В. Реалізація концепції гідної праці на основі забезпечення конкурентоспроможності активів людського капіталу / Л. В. Шаульська // Вісник Приазов. держ. техн. ун-ту. Серія : Економічні науки. — 2014. — Вип. 28. — С. 278–283.

332. Шаульська Л. В. Нові риси сфери зайнятості та перспективи її регулювання / Л. В. Шаульська // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. — 2015. — Вип. 2(1). — С. 120–128.

333. Шевченко Г. М. Принципи побудови організаційно-економічного механізму формування та використання природно-рекреаційного потенціалу території / Г. М. Шевченко // Вісник Сумського державного університету. Серія : Економіка. — 2007. — № 1. — С. 60–66.

334. Шевчук Л. Соціальний простір і час: теоретико-методологічні основи формування та проблеми використання : монографія / Любов Шевчук. — Львів : Видавництво ТзОВ «Ліга-Прес», 2016. — 156 с.

335. Шевчук Л. Т. Міграція як фактор стану суспільного та індивідуального здоров'я / Л. Т. Шевчук // Фінансові аспекти розвитку дер-

жави, регіонів та суб'єктів господарювання: сучасний стан та перспективи : Збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції 25-26 грудня 2015 року м. Одеса. — Одеса : Бондаренко М. О., 2015. — С. 396–398.

336. Шевчук Л. Т. Природні і соціальні цунами: причини виникнення і наслідки / Л. Т. Шевчук // Феномен людини. Здоровий спосіб життя : зб. наук. ст. / За ред. доц. Ю. М. Панишко. — Львів, 2015. — Вип. 46 (112). — С. 22–27.

337. Шейбут В. В. Мігрант — як один з найважливіших елементів міграційного процесу / В. В. Шейбут // Європейські перспективи. — 2014. — № 1. — С. 46–50.

338. Шишкін В. С. Людський розвиток: оцінка та основні напрями підвищення його рівня : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / В. С. Шишкін. — Київ, 2004. — 23 с.

339. Шпекторенко І. В. Поняття та структура феномену професійної мобільності державного службовця / І. В. Шпекторенко // Університетські наукові записки. — 2007. — № 4. — С. 467–472.

340. Штундер І. О. Механізм формування ефективної зайнятості в умовах інноваційного розвитку економіки / І. О. Штундер // Соціально-трудові відносини : теорія та практика : зб. наук. праць КНЕУ. — 2014. — № 2 (8). — С. 162–166.

341. Юрченко В. В. Управління трудовою мобільністю персоналу промислових підприємств : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / В. В. Юрченко. — Харків, 2008. — 20 с.

342. Юрчик Г. М. Оцінювання диференціації доходів населення України з урахуванням їх тіньової компоненти / Г. М. Юрчик, Н. М. Самолюк // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 3. — С. 133–144.

343. Як українці розуміють євроінтеграцію: очікування та настрої суспільства. Опитування [Електронний ресурс] (25.02.2016) // Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва». — Режим доступу : <http://dif.org.ua/article/yak-ukrainsi-rozumiyut-evrointegratsiyu-ochikuvannya-ta-nastroi-suspilstva>.

344. A Dictionary of the Derivations of the English Language. — London and Glasgow : William Collins, Sons, and Company, 1872. — 377 p.

345. All the World's Immigration Visualized in 1 Map [Electronic resource] // Metrocosm. — Access : <http://metrocosm.com/global-immigration-map/>

346. Andrienko N. Towards privacy-preserving semantic mobility analysis [Electronic resource] / N. Andrienko, G. Andrienko, G. Fuchs //

EuroVis Workshop on Visual Analytics. — 17-21 Jun 2013. — Access : <http://geoanalytics.net/and/papers/eurova13.pdf>.

347. Anti-tourism protests now hit Croatia — but is your summer holiday affected? [Electronic resource] (11.08.2017) // Express. — Access : <http://www.express.co.uk/travel/articles/839544/anti-tourism-spain-barcelona-riots-croatia>.

348. Avveduto S. Mobility of PhD Students and Scientists / S. Avveduto // International Encyclopedia of Education. 3 ed. / Editors-in-Chief Penelope Peterson, Eva Baker, Barry McGaw. — Oxford : Elsevier — Academic Press, 2010. — Vol. 4. — P. 286–293.

349. Bhandari J. S. International Migration Theory: Perspectives Across the Social Sciences / Jagdeep S. Bhandari // GSTF. International Journal of Law and Social Sciences (JLSS). — Jan 2012. — № 1, Vol. 1. — P. 90–95.

350. Bil M. Transformacja mobilności przestrzennej w warunkach gospodarki informacyjnej / Mariana Bil // W kierunku gospodarki elektronicznej — wyzwania, narzędzia, dobre praktyki. — Białystok : Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, 2014. — T. 3 : Doświadczenia we wdrażaniu innowacyjnych rozwiązań w krajach Europy Wschodniej / red. nauk. A. Prokopiuk. — S. 138–145.

351. Bil M. Forced migration and socio-cultural development of regions of Ukraine: strategic focus / Mariana Bil // European Journal of Economic Studies. — 2016. — Vol. (16), Is. 2. — P. 302–308.

352. Bil M. Human potential of a migrant in new conditions of spatial mobility of population of Ukraine / Mariana Bil // Formation strategy of economic structures: the tools and practices : [Collective monograph] / ed. by A. Berezin, M. Bezpartochnyi. — Riga : «Landmark» SIA, 2016. — P. 131–139.

353. Bourdouvalis C. The European Union and the Immigration Problem: Small Steps and Possible Solutions // Immigration into Western Societies: Problems and Policies / ed. By E. Ucarer and D. Puchala. — London ; Washington : Printer, 1997. — 275 p.

354. Brunarska Z. Migracje obywateli Ukrainy do Polski w kontekście rozwoju społeczno-gospodarczego: stan obecny, polityka, transfery pieniężne / Zuzanna Brunarska, Małgorzata Grotte, Magdalena Lesińska // Ośrodek Badań nad Migracjami. — Grudzień, 2012. — 90 s.

355. Caletrió J. The Hypothesis of the Mobility Transition by Wilbur Zelinsky [Electronic resource] / Javier Caletrió // Mobile Lives Forum. — Access : <http://en.forumviesmobiles.org/publication/2015/12/10/hypothesis-mobility-transition-2996>.

356. Clark W. A. V. Socio-Spatial Mobility in British Society / W. A. V. Clark, M. van Ham и R. Coulter // IZA Discussion Papers. — 2011. — № 5861. — 23 p.

357. Clark W. A. V. Spatial mobility and social outcomes / W. A. V. Clark, M. van Ham, R. J. Coulter // Journal of Housing and the Built Environment. — 2014. — № 4. — P. 699–727.

358. Corruption perceptions index 2016 // Transparency International [Electronic resource]. — Access : https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016.

359. Current World Population [Electronic resource]. — Access : <http://www.worldometers.info/world-population/>

360. Cvetanović S. The concept of technological paradigm and the cyclical movements of the economy / Slobodan Cvetanović, Danijela Despotović, Igor Mladenović // Facta Universitatis. Series : Economics and Organization. — 2012. — № 2, Vol. 9. — P. 149–159.

361. Devine E. T. Report on the desirability of establishing an employment bureau in the city of New York / Edward T. Devine ; Russell Sage Foundation. — New York : Charities Publication Committee, 1909. — 238 p.

362. Digital in 2017: Global overview [Electronic resource] // We are social. — Access : <https://wearesocial.com/special-reports/digital-in-2017-global-overview>.

363. Directive 2011/98/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on a single application procedure for a single permit for third-country nationals to reside and work in the territory of a Member State and on a common set of rights for third-country workers legally residing in a Member State [Electronic resource] // Official Journal of the European Union 23.12.2011. — Access : eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:343:0001:0009:EN:PDF.

364. Does it matter for us that my partner or I commute?: spatial mobility for job reasons and the quality of conjugal relationships in France, Germany, and Switzerland / Viry Gil, Widmer Eric D., Kaufmann Vincent // Zeitschrift für Familienforschung. — 2010. — № 2, Vol. 22. — P. 149–170.

365. Dosi G. Technological paradigms and technological trajectories: A suggested interpretation of the determinants and directions of technical change / Giovanni Dosi // Research Policy. — June 1982. — Vol. 11, Is. 3. — P. 147–162.

366. EU Action on Migratory Pressures — A Strategic Response : Council of the European Union 8714/1/12 REV 1, Brussels, 23 April 2012

[Electronic resource]. — Access : <http://www.statewatch.org/news/2012/apr/eu-council-actioun-plan-migratory-pressure-8714-rev1-12.pdf>.

367. Hyperloop [Electronic resource] // Wikipedia. — Access : <http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Hyperloop>.

368. Faist T. Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture / Thomas Faist // Ethnic and racial studies. — 2000. — № 23.2. — P. 189–222.

369. Finco A. Planning for sustainable spatial development: principles and application / A. Finco, P. Nijkamp // Research memorandum 1999-30. — Amsterdam, 1999. — 31 p.

370. First Venice and Barcelona: now anti-tourism marches spread across Europe [Electronic resource] // Theguardian. — Access : <https://www.theguardian.com/travel/2017/aug/10/anti-tourism-marches-spread-across-europe-venice-barcelona>.

371. Foreign-born population [Electronic resource] // OECD data. — Access : <https://data.oecd.org/migration/foreign-born-population.htm#indicator-chart>.

372. Google Books Ngram Viewer [Electronic resource]. — Access : https://books.google.com/ngrams/graph?content=mobility&year_start=1800&year_end=2008&corpus=15&smoothing=3&share=&direct_url=t1%3B%2Cmobility%3B%2Cc0.

373. Human Development Indices and Indicators. 2018. Statistical Update [Electronic resource]. — Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf.

374. Human Development Report 1990. — New York : Oxford University Press, 1990. — 116 p.

375. Human Development Report 2015. Work for Human Development [Electronic resource] // UNDP. — Access : http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/2015_17_12UN_HDR-4.pdf.

376. Human Development Report 2016. Human Development for everyone [Electronic resource] // UNDP. — Access : hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf.

377. Human Development Reports. [Electronic resource]. — Access : <https://seosait.com/2018>.

378. Human Development Report Technical Notes 2014 [Electronic resource]. — Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14_technical_notes.pdf.

379. Human trafficking survey, Ukraine, prepared by GfK Ukraine for the International Organization for Migration (IOM), Mission in Ukraine, 2015 [Electronic resource]. — Access : www.iom.org.ua/sites/default/files/pres_gfk_iom2015_ukraine_eng_fin_3_2.pdf.

380. International migration of labour: The missing link in globalization / Piyasiri Wickramasekara // Heinrich-Böll-Stiftung [Electronic resource]. — Access : <https://heimatkunde.boell.de/2011/05/18/international-migration-labour-missing-link-globalization>.

381. International Migration Report 2015. Highlights / Department of Economic and Social Affairs. — New York : United Nations, 2016. — 32 p.

382. International migration report highlights 2015 [Electronic resource]. — Access : http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2015_Highlights.pdf.

383. International migration report highlights 2017 [Electronic resource]. — Access : http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf.

384. International tourism, number of arrivals : World Bank [Electronic resource]. — Access : data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL.

385. Kadi M. Types of spatial mobility and the ethnic context of destination neighbourhoods in Estonia / Kadi Mägi, Kadri Leetmaa, Tiit Tammara, Maarten van Ham // Discussion Paper. — 2015. — № 9602. — P. 1161–1192.

386. Knight J. Crossborder Education: An Analytical Framework for Program and Provider Mobility / Jane Knight // Higher Education: Handbook of Theory and Research. Vol. XXI / ed. by John C. Smart. — Dordrecht : Springer, 2006. — P. 345–395.

387. Long-distance «reversible» mobilities in Europe : Transportation Center Trace [Electronic resource]. — Access : https://transport.epfl.ch/reversible_mobilities_europe.

388. Massey D. S. Patterns and Processes of International Migration in the 21st Century / D. S. Massey. — USA : University of Pennsylvania, 2003. — 42 p.

389. Migration and migrant population statistics : Eurostat [Electronic resource]. — Access : http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics.

390. Migration and Remittances Data : World Bank [Electronic resource]. — Access : <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittances/diasporaissues/brief/migration-remittances-data>.

391. Migration in Ukraine: facts and figures // International Organization for Migration Mission in Ukraine / ed. by Olena Malynovska. — Kyiv, 2016. — 32 p.

392. Minimum wage statistics : Eurostat [Electronic resource]. — Access : http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=earn_mw_cur&lang=en.

393. Minimum wages, January 2008 and 2017 [Electronic resource] // EUROSTAT. — Access : http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Minimum_wages,_January_2008_and_2017_YB17_I.png.

394. Mitchell C. J. A. Making sense of counterurbanization / C. J. A. Mitchell // Journal of Rural Studies. — 2004. — № 20. — P. 15–34.

395. Number of international tourist arrivals worldwide between 1950 and 2015 (in millions) [Electronic resource] // Statista. — Access : <https://www.statista.com/statistics/262750/number-of-international-tourist-arrivals-worldwide/>

396. Prometheus [Electronic resource]. — Access : <https://prometheus.org.ua/>

397. Refugee and Asylum Seeker Populations by Country of Origin and Destination, 2000-16 [Electronic resource] // Migration Policy Institute. — Access : <https://www.migrationpolicy.org/programs/data-hub/charts/refugee-and-asylum-seeker-populations-country-of-origin-and-destination>.

398. Research Institute. Thought leadership from Credit Suisse Research and the world's foremost experts [Electronic resource]. — Access : <http://publications.credit-suisse.com/tasks/render/file/index.cfm?fileid=AD6F2B43-B17B-345E-E20A1A254A3E24A5>.

399. Romão N. M. O. Wage mobility, job mobility and spatial mobility in Portuguese economy [Electronic resource] / Nuno M. O. Romão, Vítor M. A. Escária. — Access : <http://www-sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa04/PDF/584.pdf>.

400. Ruch graniczny oraz przepływ towarów i usług na granicy polsko-ukraińskiej w 2009 r. / Urząd Statystyczny w Rzeszowie. — Warszawa-Rzeszów, 2010. — 141 s.

401. Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2014 r. [Electronic resource] / Urząd Statystyczny w Rzeszowie. — Access : http://rzeszow.stat.gov.pl/download/gfx/rzeszow/pl/defaultaktualnosci/1566/15/1/1/tablice_ruch_2014.xlsx.

402. Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2016 r. / Urząd Statystyczny w Rzeszowie. — Warszawa-Rzeszów, 2017. — 163 p.

403. Ryndzak O. Mechanisms of Migration Processes Regulation: theoretical aspects / Olha Ryndzak, Mariana Bil // Journal Association 1901 «SEPIKE». — 2016. — Ausgabe 12. — P. 167–171.

404. Ryndzak O. T. Adaptation of Migrants to Host Societies: Theoretical Aspects / O. T. Ryndzak // Wirtschaft und Management : Probleme der Wissenschaft und Praxis : Sammelwerk der Wissenschaftlichen Artikel. Verlag SWG imex GmbH, Nurnberg, Deutschland, 2014. — Vol. 1. — P. 375–379.

405. Sabates-Wheeler R. Social Security for Migrants: A Global Overview of Portability Arrangements / R. Sabates-Wheeler, J. Koettl, J. Avato / Migration: Claiming Rights Beyond Borders. — London : Palgrave Macmillan. — 2011. — P. 91–116.

406. Scholte J. A. Globalization : A critical introduction / J. A. Scholte. — London, Palgrave Macmillan, 2005. — 361 p.

407. Sorokin P. Social and Cultural Dynamics / P. Sorokin. — New York : American Book Company, 1941. — 773 p.

408. Statistical Update [Electronic resource]. — Access : <http://hdr.undp.org/en>.

409. Technical notes. Calculating the human development indices — graphical presentation : Human Development Report 2013. The Rise of the South Human Progress in a Diverse World [Electronic resource]. — Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2013_en_technotes.pdf.

410. The state of international student mobility in 2015 [Electronic resource] // ICEF Monitor. — Access : <http://monitor.icef.com/2015/11/the-state-of-international-student-mobility-in-2015/>

411. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017. Paving the way for a more sustainable and inclusive future [Electronic resource] // The World Economic Forum. — Access : http://ev.am/sites/default/files/WEF_TTCR_2017.pdf.

412. Tourism highlights 2009 edition [Electronic resource] // UNWTO. — Access : http://tourlib.net/wto/WTO_highlights_2009.pdf.

413. Tourism highlights 2014 edition [Electronic resource] // UNWTO. — Access : <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416226>.

414. Tourism highlights 2017 edition [Electronic resource] // UNWTO. — Access : <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419029>.

415. Towards Common Principles of Flexicurity : More and better jobs thought flexibility and security : European Commission. — Brussels : Communication COM, 2007.

416. Ukraine Tourism and Visitor Statistics [Electronic resource] // Visit Kiev Ukraine. — Access : <https://www.visitkievukraine.com/essential/tourism-statistics/>

417. Ukraine : Internally Displaced People : Internal Displacement Map [Electronic resource] // UNHCR. The UN Refugee Agency. — Access : <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1244-internal-displacement-map>.

418. Ukrainian Students Abroad: Where and Why? [Electronic resource] / Yehor Stadnyi // 112UA. — Access : <http://112.international/article/ukrainian-students-abroad-where-and-why-12741.html>.

419. United Nations Development Programme [Electronic resource]. — Access : <http://hdr.undp.org/en/2018-update>.

420. Van den Berg L. Urban Europe: A study of growth and decline / L. Van den Berg, R. Drewett, L. H. Klaassen, A. Rossi, C. H. T. Vijverberg. — A. Wheaton&Co. Ltd., Exeter, 1982. — 184 p.

421. W kierunku zrównoważonej gospodarki opartej na wiedzy w Polsce : Monografia naukowa pod redakcją P. Sochaczewskiego. — Białystok : Wyższa Szkoła Ekonomiczna, 2011. — 335 s.

422. World Development Indicators: Travel and tourism [Electronic resource] // The World Bank. — Access : <http://wdi.worldbank.org/table/6.14>.

423. World migration report 2015. Migrants and Cities: New Partnerships to Manage Mobility / International Organization for Migration (IOM). — Geneva, Switzerland, 2015. — 227 p.

424. World population by year [Electronic resource]. — Access : <http://www.worldometers.info/world-population/world-population-by-year/>

425. Zelinsky W. The Hypothesis of the Mobility Transition / Wilbur Zelinsky // Geographical Review. — 1971. — № 61. — P. 219–249.

ДОДАТКИ

Додаток А

Взірець анкети
для проведення соціологічного опитування з метою
з'ясування хорологічно-темпологічної вимірності потенціалу
просторової мобільності населення

АНКЕТА

Шановний добродію/добродійко!

*Просимо Вас взяти участь в опитуванні, яке проводить
Державна установа «Інститут регіональних досліджень імені
М. І. Долишнього НАН України». Метою дослідження є виявлення
рівня мобільності та покращення умов життєдіяльності
населення у Львівській області.*

*Анкета є анонімною, результати будуть використані лише в
узагальненому вигляді, тому просимо відверто відповідати на по-
ставлені запитання. Заздалегідь вдячні за співпрацю!*

1. Який Ваш вік?
 - а) до 30 років;
 - б) 31–40 років;
 - в) більше 40 років.
2. Яка Ваша стать?
 - а) чол.;
 - б) жін.
3. Який Ваш сімейний стан?
 - а) неodrужений(а);
 - б) одружений(а);
 - в) розлучений(а).
4. Який рівень Вашої освіти?
 - а) повна чи базова середня освіта;
 - б) професійно-технічна освіта (кваліфікований робітник);
 - в) неповна вища освіта (молодший спеціаліст);
 - г) вища освіта (бакалавр, магістр);
 - д) вища освіта з науковим ступенем (кандидат, доктор наук).

5. Який статус Вашої діяльності?
 - а) навчаюсь;
 - б) працюю за наймом;
 - в) працюю як підприємець чи самозайнятий;
 - г) займаюсь громадською роботою;
 - д) безробітний.
6. Де Ви проживаєте?
 - а) м. Львів;
 - б) Львівська область;
 - в) інше _____
7. Оцініть, наскільки Ви задоволені рівнем Вашого доходу:
 - а) задоволений(а);
 - б) задоволений(а) частково;
 - в) швидше не задоволений(а);
 - г) повністю не задоволений(а).
8. Оцініть, наскільки Ви задоволені умовами Вашої праці:
 - а) задоволений(а);
 - б) задоволений(а) частково;
 - в) швидше не задоволений(а);
 - г) повністю не задоволений(а);
 - д) зараз не працюю.
9. Оцініть, наскільки Ви задоволені якістю освіти, яку отримали:
 - а) задоволений(а);
 - б) задоволений(а) частково;
 - в) швидше не задоволений(а);
 - г) повністю не задоволений(а);
 - д) зараз ще навчаюсь.
10. Оцініть, наскільки Ви задоволені доступністю та якістю медичних послуг за місцем теперішнього проживання:
 - а) задоволений(а);
 - б) задоволений(а) частково;
 - в) швидше не задоволений(а);
 - г) повністю не задоволений(а).
11. Оцініть, наскільки Ви задоволені станом довкілля (екологія, озеленення, можливість відпочинку на природі і т. д.) за місцем теперішнього проживання:
 - а) задоволений(а);
 - б) задоволений(а) частково;
 - в) швидше не задоволений(а);
 - г) повністю не задоволений(а).

12. Оцініть, наскільки Ви задоволені умовами безпеки (криміногенна ситуація, патрулювання вулиць, камери спостереження і т. д.) за місцем теперішнього проживання:

- а) задоволений(а);
- б) задоволений(а) частково;
- в) швидше не задоволений(а);
- г) повністю не задоволений(а).

13. Оцініть, наскільки Ви задоволені умовами проживання, якістю послуг соціально-побутового обслуговування за місцем теперішнього проживання?

- а) задоволений(а);
- б) задоволений(а) частково;
- в) швидше не задоволений(а);
- г) повністю не задоволений(а).

14. Чи хотіли б Ви виїхати з теперішнього місця перебування? (поставте лише одну позначку в кожному рядку).

№ з/п	Чи хотіли б Ви виїхати з теперішнього місця перебування	На який період						
		Ні, на жодний період часу	Так, на період до 1 місяця	Так, на період до 6 місяців	Так, на період до 1 року	Так, на період 2-3 років	Так, на період від 3 років і більше	Так, назавжди
1	В інший населений пункт у межах області							
2	У сусідній регіон у межах країни							
3	У будь-який інший регіон у межах країни							
4	У столицю країни							
5	У сусідню європейську країну							
6	У будь-яку європейську країну							
7	У сусідню країну групи СНД							
8	У будь-яку країну світу з кращими умовами							

Щиро вдячні за Ваш час і відповіді!

Деякі похідні показники аналізу
просторової мобільності населення в регіонах України, 2016 рік

Області	Концентрація вибулих осіб у рамках міждержавної міграції, %	Концентрація прибулих осіб у рамках міждержавної міграції, %	Інтенсивність міграційного обороту загальна, %	Інтенсивність міграційного обороту у рамках міждержавної міграції, %	Густина міграційного потоку, %
Україна	0,58	0,03	1,18	0,05	15,30
Вінницька	0,51	0,01	0,86	0,02	7,90
Волинська	0,56	0,01	0,99	0,02	9,10
Дніпропетровська	0,43	0,02	0,78	0,03	9,40
Донецька	0,22	0,00	0,36	0,01	4,70
Житомирська	1,03	0,03	2,06	0,06	20,11
Закарпатська	0,34	0,01	0,60	0,05	5,88
Запорізька	0,32	0,01	0,54	0,02	4,78
Івано-Франківська	0,66	0,02	1,32	0,02	17,18
Київська	0,79	0,05	2,23	0,06	46,87
Кіровоградська	0,87	0,03	1,74	0,05	15,82
Луганська	0,18	0,00	0,25	0,01	2,58
Львівська	1,03	0,04	2,25	0,07	35,30
Миколаївська	0,65	0,02	1,18	0,03	11,38
Одеська	0,61	0,06	1,36	0,10	24,68
Полтавська	0,89	0,03	1,78	0,04	15,24
Рівненська	0,68	0,01	1,33	0,02	13,55
Сумська	1,26	0,04	2,63	0,06	30,94
Тернопільська	0,47	0,02	0,79	0,02	6,43
Харківська	0,63	0,12	1,30	0,14	21,18
Херсонська	0,39	0,01	0,68	0,01	5,48
Хмельницька	0,59	0,01	1,04	0,01	10,79
Черкаська	0,58	0,02	0,99	0,03	8,48
Чернівецька	0,36	0,02	0,67	0,03	7,78
Чернігівська	0,77	0,03	1,45	0,04	13,16
м. Київ	0,57	0,12	1,59	0,14	30,80

* Джерело: розраховано за офіційними статистичними даними

Додаток В

Практика реалізації просторової мобільності
у різні етапи розвитку людства

№ з/п	Етапи розвитку	Основні економічні особливості	Основні технологічні особливості	Основні соціокультурні особливості	Демографічний розвиток	Просторовий розвиток	Домінуючі практики реалізації мобільності (мобільні переходи)
1	Первісне (доцивілізаційне) суспільство (до VIII тис. до н.е.)	◆ Примітивні способи збирання, створення, становлення роду як господарської одиниці	◆ Виключно ручні технології опрацювання, зберігання, переработки, опанування вогню	◆ Формування первісної культури, релігійних уявлень ◆ Початок соціогенезу	◆ Дуже повільне зростання чисельності населення	◆ Об'єднання в первісні стада ◆ Виникнення першого міста (Єрихон)	◆ Обмежена мобільність з метою пошуку кращих умов перебування і добування їжі
2	Мисливсько-збиральницьке суспільство (VIII тис. до н.е. — IV тис. до н.е.)	◆ Перехід до привласнюючого, виробничого, відтворюючого господарства; виникнення землеробства, ремесел; становлення відносин обміну	◆ Нові способи обробки каменю, початок обробки металів ◆ Винайдення колеса і плуга ◆ Використання човнів, в тому числі штучних каналів, Пошиття олягу. ◆ Використання масляних ламп	◆ Винайдення писма з використанням папірису. ◆ Винайдення комаса. ◆ Початок картобування. ◆ Розвиток міфології. ◆ Багатобожжя. ◆ Театральна, ширкова діяльність	◆ Поступове зростання населення	◆ Виникнення кочових «імперій» ◆ Практика обнесення мурами міст (Єрихон)	◆ Активізація кочівництва (номадизму) у ході розвитку скотарства як прояву специфічної культури стилі життя степових племен або з метою військових походів

1	2	3	4	5	6	7	8
3	Аграрне суспільство (II тис. до н.е. — сер. XVIII ст. н.е.)	Домінування ручного і ремісничо-мануфактурного виробництва; розвиток товарно-грошових відносин	- Використання воза, колісниць, тачки. - Практика меліорації. - Ткацтво. - Нові способи будівництва доріг (мошени доріжки). - Поширення механічних технологій (паровий двигун)	- Розвиток писемності (єгипетські, китайські, римські). - Використання пера, гамбиту, паперу. - Формування алфавіту. - Розвиток друку. - Картобування на глини і далі на новіших матеріалах. - Становлення монотипних релігій (у т.ч. християнства). - Мистецька діяльність	- Збільшення чисельності населення з 5 мільйонів до 10 мільйонів сільськогосподарства до 200 млн до початку н.е. з темпом зростання 0,05 % на рік - Переважання сільського населення над міським	- Виникнення перших міських поселень, взаємодія кочових «імперій» з землеробськими племенами - Період Великих географічних відкриттів - Становлення держав сучасного типу - Практика колонізації	- Збереження практики кочівництва. - Перші явні міграції внаслідок зростання чисельності населення та нових можливостей переселення у глобальному просторі після Великих географічних відкриттів. - Практика переселення з Європи до Америки, Азії, Африки, Океанії. - Явніше мандрівних студентів.
4	Індустріальне суспільство (сер. XIX ст. — кін. XX ст.)	- Домінування промислових видів економічної діяльності; перехід до фабрично-заводського типу виробництва. - Початок процесів глобалізації, формування інтеграційних утворень	- Промислова революція: винайдення парової, теплової машини (двигун внутрішнього згорання); поширення електричних, електронних, оптичних технологій. - Стрімкий розвиток транспортної інфраструктури (паровоз, морський (підводний), наземний транспорт). - Становлення автомобілебудування. - Розвиток радіо, телебачення. - Поширення технології телеграфу.	- Становлення кіноіндустрії - Виникнення нових культурних напрямів, у т.ч. модернізму. - Збереження сильного впливу релігії. - Розвиток матеріалізму. - Зростання ролі освіти, науки, культури. - Формування середнього класу. - Становлення суспільства добробуту	- Період динамічного зростання населення (дуже швидко зростає населення з 1930 р. п. я. — 1987 р.). - Переважання міського населення над сільським	- Активні урбанізаційні процеси. - Становлення демократичних засад розвитку (право вибору міста проживання, навчання, праці)	- Початок практики свідомого стимулювання імміграції (як правдо, на європейському континенті). - Зростання глобальних процесів унаслідок Промислової революції й активної індустріалізації економіки. - Активізація практики переселення з Європи до Америки. - Масова еміграція з Бразилії, Італії, Австрії, Угорщини, Німеччини, Іспанії у кінці XIX ст. - Імміграційна залежність США, Канади, Австралії. - Інституціоналізація міграції як чинника просторового розвитку, урбанізаційних процесів. - Зростання туристичної активності в умовах становлення індустрії туризму. - Розвиток освітньої мобільності.

1	2	3	4	5	6	7	8
5	Інформаційне суспільство (<i>там. XX ст. — 2100 р.</i>)	♦ Домінуюча роль підприємства, розвиток сектора послуг, інформаційних технологій ♦ Тотальна глобалізація, розширення меж вільного руху людських ресурсів у рамках інтеграційних утворень	♦ Тотальна комп'ютеризація, інтернетизація, роботизація, 3D-технології ♦ Поширення мобільних комунікацій, Інтернету ♦ Домінування цифрових технологій ♦ Розвиток нанотехнологій ♦ Освоєння космосу (супутниковий зв'язок)	♦ Розвиток комп'ютерного друку. ♦ Кількісне зростання інформації. ♦ Розвиток постмодернізму. ♦ Формування технокультури. ♦ Формування креативного класу. ♦ Розвиток суспільства добробуту	♦ Регульоване уповільнення демографічного зростання (2015 р. річний темп зростання — 1,13 проти 2,1 у 1968 р.). ♦ Зростання частки населення країн, що розвивається	♦ Активні процеси утворення агломерацій і метрополій	♦ Трансформація міграції у глобальне явище. ♦ Домінування країн «третього світу» в структурі мігрантів. ♦ Зростання імміграційної залежності Європи. ♦ Проблеми бажанні в умовах поглиблення розривів за рівнем розвитку між країнами. ♦ Формування глобальної міграційної мережі. ♦ Масовість туризму в умовах глобалізації індустрії формування культури рекреації і подорожей
6	Технологічне суспільство (<i>від 2100 р.</i>)	♦ Формування нової системи відносин та організації суспільства на основі взаємодії людини й об'єктів зі штучним інтелектом	♦ Виявлення технології штучного інтелекту. ♦ Впровадження технологій ♦ Саморегулювання (самовідтворення, самоочищення тощо). ♦ Подальше освоєння космосу	♦ Трансформація цінностей. ♦ Розвиток цифрового суспільства, у т.ч. культури. ♦ Домінування віртуальних соціальних зв'язків над реальними	♦ Чисельність населення світу швидко зростає (10 млрд). ♦ Значне подолання тривалості життя людини	♦ Розвиток поселень майбутнього. ♦ Втрата функцій (привільного значення) держав	♦ Домінування віртуальних форм мобільності над реальними. ♦ Реальні форми мобільності виключно з мотивів потреби рекреації, пізнання, саморозвитку.

* Джерело: побудовано за даними¹

¹ Кузак Б. Н. Цивілізація: теорія, історія, діалог, будуще / Б. Н. Кузак, Ю. В. Яковец // Т. III : Северное Причерноморье — пространство взаимодействия цивилизаций. — Москва : Институт экономических стратегий, 2008. — С. 18; Сарлак С. Е. Глобальная регуляторная система развития людских ресурсов : автореф. дис. ... д-ра экон. наук : спец. 08.00.02 «Системное господарство і міжнародні економічні відносини» / С. Е. Сарлак. — Київ, 2014. — С. 18; Ромул М. Сингулярність: дефініційно близько / Марк Ромул : Адаптація та інтерпретація праці Raymond Kurzweil «Singularity is near», 2013. — 54 с.; Massey D. S. Patterns and Processes of International Migration in the 21st Century / D. S. Massey — USA : University of Pennsylvania, 2003. — Р. 170; Курунова Ю. О. Міжнародна міграція роботою сили як чинник економічного розвитку країн (на прикладі міграційних потоків між ЄС і Україною) : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.02 / Юлия Олександрівна Курунова. — Одеса, 2015. — С. 16-17; Current World Population [Electronic resource] — Access : <http://www.worldometers.info/world-population/>

Вихідні показники для розрахунку інтегрального показника режиму просторової мобільності у регіонах України, 2017 рік

Області	Концентрація вибухливих осіб, %	Концентрація прибухливих осіб, %	Коефіцієнт інтенсивності міграційного обороту, %	Коефіцієнт інтенсивності міграційного сальдо	Коефіцієнт демографічної стійкості, %	Густина міграційного потоку, %
Вінницька	0,74	0,44	1,18	-342,29	98,6	9,2
Волинська	0,91	0,83	1,75	-1263,31	98,9	16,6
Дніпропетровська	0,84	1,58	2,42	133,88	98,4	39,6
Донецька	0,75	0,19	0,94	-176,90	98,8	6,29
Житомирська	1,22	1,15	2,37	-1391,73	98,1	22,9
Закарпатська	0,49	0,48	0,96	-12973,88	99,5	10,3
Запорізька	0,60	0,45	1,05	-637,93	98,6	9,0
Івано-Франківська	1,00	1,10	2,10	943,67	98,7	29,2
Київська	1,39	3,15	4,54	56,86	98,0	105,8
Кіровоградська	1,31	1,14	2,45	-579,97	97,9	20,8
Луганська	1,00	0,12	1,13	-113,94	98,6	4,6
Львівська	1,04	1,15	2,19	949,67	98,7	33,9
Миколаївська	0,88	0,72	1,60	-606,20	98,5	14,6
Одеська	0,86	1,05	1,91	504,72	98,8	32,6
Полтавська	1,45	1,41	2,86	-2168,44	97,7	25,5
Рівненська	1,47	1,31	2,78	-635,85	98,5	25,3
Сумська	1,56	1,49	3,05	-1503,98	97,6	34,2
Тернопільська	0,83	0,70	1,53	-779,15	98,6	13,7
Харківська	1,59	2,04	3,64	223,51	97,7	68,5
Херсонська	0,73	0,47	1,20	-382,71	98,7	8,9
Хмельницька	0,82	0,61	1,43	-460,04	98,5	15,4
Черкаська	1,34	1,31	2,65	-2723,97	97,8	27,1
Чернівецька	0,60	0,64	1,25	2492,89	99,2	16,8
Чернігівська	1,04	0,84	1,87	-500,61	97,9	16,0
м. Київ	1,09	1,23	2,32	695,83	99,1	35,8

* Джерело: розраховано за офіційними статистичними даними

Додаток Д

Нормалізовані значення вихідних показників
для розрахунку інтегрального індексу режиму
просторової мобільності у регіонах України, 2017 рік

Області	Концентрація вибухливих осіб, %	Концентрація прибулих осіб, %	Коефіцієнт інтенсивності міграційного обороту, %	Коефіцієнт інтенсивності міграційного сальдо	Коефіцієнт демографічної стіткості, %	Густина міграційного потoku, %
Вінницька	6,7	0,226	0,106	0,068	0,817	0,559
Волинська	1,2	0,386	0,235	0,225	0,757	0,711
Дніпропетровська	1,3	0,317	0,483	0,412	0,847	0,454
Донецька	3,5	0,239	0,02	0	0,827	0,636
Житомирська	8,0	0,664	0,339	0,398	0,749	0,277
Закарпатська	11,4	0	0,117	0,007	0	1
Запорізька	3,6	0,106	0,106	0,031	0,798	0,546
Івано-Франківська	8,8	0,46	0,323	0,322	0,9	0,605
Київська	3,8	0,816	1	1	0,842	0,216
Кіровоградська	9,1	0,745	0,336	0,42	0,801	0,155
Луганська	4,0	0,466	0	0,053	0,831	0,548
Львівська	5,3	0,504	0,339	0,349	0,9	0,58
Миколаївська	5,1	0,357	0,196	0,183	0,8	0,495
Одеська	0,6	0,335	0,308	0,27	0,871	0,646
Полтавська	9,3	0,872	0,424	0,533	0,699	0,054
Рівненська	14,8	0,885	0,392	0,511	0,798	0,491
Сумська	2,8	0,967	0,452	0,586	0,742	0
Тернопільська	12,6	0,31	0,191	0,165	0,788	0,565
Харківська	3,6	1	0,634	0,749	0,853	0,061
Херсонська	7,0	0,22	0,114	0,073	0,814	0,596
Хмельницька	4,8	0,305	0,159	0,137	0,809	0,511
Черкаська	7,6	0,775	0,391	0,476	0,663	0,122
Чернівецька	5,1	0,106	0,171	0,086	1	0,857
Чернігівська	5,8	0,496	0,235	0,259	0,806	0,152
м. Київ	2,1	0,545	0,367	0,385	0,884	0,785

* Джерело: розраховано за офіційними статистичними даними

**Індекс регіонального людського розвитку в Україні
з урахуванням показника режиму просторової мобільності
у регіонах України, 2017 рік**

Області	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комфортне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Тісна праця»		Блок 6 «Освіта»		Блок 7 «Мобільність»		ІР, ІР, без мобільності		ІР, ІР, 2017 р. з мобільністю	
	СЗК	rang	СЗК	rang	СЗК	rang	СЗК	rang	СЗК	rang	СЗК	rang	СЗК	rang	сума	rang	сума	rang
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Вінницька	0,6966	7	0,5831	8	0,5599	18	0,717	8	0,4717	17	0,8275	10	0,1795	21	3,8566	9	4,0361	16
Волинська	0,718	3	0,6092	7	0,6199	8	0,591	17	0,4545	20	0,8178	15	0,3302	13	3,8109	11	4,1411	13
Дніпропетровська	0,664	20	0,4444	17	0,5547	21	0,726	6	0,5159	6	0,8629	2	0,4508	6	3,7686	12	4,2194	9
Донецька	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Житомирська	0,6769	14	0,428	18	0,5955	14	0,557	19	0,4846	11	0,8043	19	0,3871	9	3,5472	20	3,9343	19
Закарпатська	0,6571	21	0,5562	9	0,7045	1	0,773	4	0,5731	1	0,7592	22	0,1892	19	4,0233	5	4,2125	10
Запорізька	0,6831	12	0,4656	14	0,5478	22	0,798	3	0,4795	12	0,8438	5	0,1367	22	3,8184	10	3,9551	18
Івано-Франківська	0,7099	4	0,7506	3	0,6167	9	0,770	5	0,4904	9	0,8176	16	0,4301	7	4,1554	2	4,5855	2
Київська	0,7281	2	0,4195	19	0,6372	6	0,590	18	0,5479	2	0,8309	9	0,7276	1	3,7541	13	4,4817	4
Кіровоградська	0,6189	22	0,3735	22	0,5904	15	0,652	12	0,464	19	0,8262	11	0,3575	11	3,5257	22	3,8832	20
Луганська	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Львівська	0,6906	9	0,7732	1	0,6724	2	0,645	14	0,5137	7	0,8355	8	0,456	5	4,1307	3	4,5867	1
Миколаївська	0,7072	5	0,4017	21	0,6086	11	0,840	2	0,4887	10	0,8182	14	0,2814	14	3,8647	8	4,1461	12
Одеська	0,6739	15	0,4469	16	0,6621	3	0,601	16	0,5178	5	0,8081	18	0,4037	8	3,71	17	4,1137	14
Полтавська	0,7725	1	0,5005	12	0,5827	16	0,722	7	0,4739	15	0,8586	3	0,3395	12	3,9103	7	4,2498	7
Рівненська	0,6981	6	0,65	6	0,5974	13	0,474	22	0,4434	22	0,7939	20	0,4919	4	3,6576	18	4,1495	11
Сумська	0,6957	8	0,5104	11	0,5549	20	0,692	10	0,4723	16	0,8165	17	0,6176	2	3,7425	14	4,3601	6
Тернопільська	0,6817	13	0,7718	2	0,602	12	0,641	15	0,4518	21	0,826	12	0,2705	16	3,9749	6	4,2454	8
Харківська	0,6683	19	0,6863	5	0,6382	5	0,650	13	0,5431	3	0,8704	1	0,4998	3	4,0564	4	4,5562	3
Херсонська	0,6692	18	0,4083	20	0,6472	4	0,498	21	0,5008	8	0,8198	13	0,1835	20	3,5438	21	3,7273	22
Хмельницька	0,672	16	0,5434	10	0,5558	19	0,529	20	0,4771	13	0,8409	6	0,2578	17	3,6188	19	3,8766	21
Черкаська	0,6697	17	0,476	13	0,6105	10	0,661	11	0,4674	18	0,8438	4	0,3706	10	3,7286	15	4,0992	15
Чернівецька	0,6866	11	0,7279	4	0,6289	7	0,870	1	0,5226	4	0,793	21	0,2331	18	4,2294	1	4,4625	5
Чернігівська	0,6895	10	0,4507	15	0,5652	17	0,707	9	0,4751	14	0,8371	7	0,273	15	3,7247	16	3,9977	17

* Джерело: розраховано за статистичними даними

СЗК — стандартизовані калібровані значення

Наукове видання

БІЛЬ Мар'яна Михайлівна

**ПРОСТОРОВА МОБІЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ:
теорія, методологія, практика**

Монографія

Відповідальний за випуск – *Павло Лозинський*

Коректура – *Анастасія Дідух*

Комп'ютерна верстка – *Світлана Костенко*

Підписано до друку 18.12.2018 р.

Формат 60х84/16.

Друк на ризографії. Умовн. друк. арк. 22,78.

Наклад 300 прим.

Видавництво ПАІС

Реєстраційне свідоцтво ДК № 3173 від 23 квітня 2008 року,

вул. Гребінки, 5, оф. 1, м. Львів, 79007.

Тел.: (032) 225-49-00, (032) 261-24-15.

e-mail: pais.druk@gmail.com; www.pais.com.ua.